

**The Ramakrishna Mission
Institute of Culture Library**

Presented by

Sri Brahmabrata Bhattacharya

5

4 8 1 3 2

॥ श्रीः ॥

दमयन्तीकथा

अथवा

Nalacampu

नलचम्पूः ।

महाकविश्रीत्रिविक्रमभट्टविरचिता ।

चण्डपालकृतया

विषमपदप्रकाशाख्यव्याख्यया सहिता ।

जयपुरराजधानीस्थैः

गुरुपर्वणीकरोपनामनारायणभट्ट- पण्डितदुर्गाप्रसाद- पाठशालाध्यापक-

पण्डितशिवदत्तैः, पाठान्तरीनुक्रमणिकाशुद्धिपत्रैः

संयोज्य संशोधिता ।

सा च

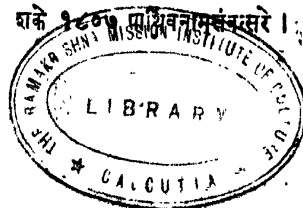
मुम्बय्यां

वैद्यसागराख्यमुद्रणयन्त्रालयाधिपतिना मुद्रयित्वा प्रसिद्धिं नीता ।

इमां च १८६७ः २५तिसंख्याकराजनियमानुसारतो लेखारुढां

कृत्वास्याः सर्वेऽधिकाराः प्रसिद्धिकर्ता स्वाधीना रक्षिताः ॥

शके १८७१ सुशिवनामसंवत्सरे ।

Acc. No. 48, B2 ✓	
Clers No. 21 ✓	
Date	3.12.62
St. Cl. d	A.M.
Cl.	✓
St.	✓
	Am
	Am

भूमिका ।

संप्रति हि चक्रवर्तिभूपालप्रोत्साहनेन विद्यावृद्धिमभिलषमाणेषु तत्र तत्र विद्वत्सु प्राचीनाप्रसिद्धान्वेदशास्त्रादिग्रन्थान्प्रकटोकुर्वत्सु सत्सु, श्रीमधुरापुष्कराख्यप्रसिद्धतरक्षेत्रद्वयान्तरालवर्तिजयपुराख्यराजधानीनिवासी दक्षिणात्यमहाराष्ट्रजातीयो महाराजाधिराजविद्यागुरुत्वाश्रयपर्वणीकरकुलोत्पन्नः श्रीगङ्गारामभट्टपुत्रः श्रीगुरुचरणारविन्दलब्धशास्त्रदृष्टिः कश्चिदेकोऽहमपि पूर्वजसंगृहीतपुस्तकेषु प्राचीनतरमतिमनोहरं नलचम्पूनामकं काव्यग्रन्थमुपलभ्य लोके प्रायोऽप्रसिद्धस्यास्य प्रसिद्धिमभीप्समानः प्रथमं स्तुतकाल्पत्वेन प्रायोऽशुद्धस्य शोधने प्रवृत्तोऽस्मि ।

अथायं ग्रन्थः केन कदा कथं निर्मित इति जिज्ञासायामेतद्ग्रन्थस्य विवृत्तिनामकवृद्धीकालिखितकिंवदन्तीतः किञ्चिदवगम्यते ।

तथाहि ।

“पुरा किल कस्मिंश्चित्पुरेऽधीतसकलशास्त्रो राजपूज्यः कश्चिद्देवादित्यनामा द्विजन्मा बभूव । तस्य जन्मारभ्याधीतकुकर्मानधीतविद्यस्त्रिविक्रम इति सुतोऽभूत् । एकदा हि केनचित्प्रयोजनेन देवादित्यमदृष्टे ग्रामान्तरं गते तदुद्वेजितः परमामर्षी कश्चिद्विपश्चित्तदन्तरं विचार्य तत्रागत्य ‘राजन्, मया सह शास्त्रार्थं केनापि बुध्नेन कारय, अन्यथा जयपत्रं देहि’ इति राज्ञे निवेदितवान् । अथ भूभृता ‘देवादित्यमानय’ इत्यादिष्टेन राजदूतेन तदृहं गत्वा तं ग्रामान्तरगतं निशम्य तत्पुत्र एव राजसभायां शास्त्रार्थमाहूतः । अथ तेन त्रिविक्रममदृष्टेन पश्चात्तापपरितप्तेन ‘भगवति भारति, मयि मूर्खे कृपाकटाक्षपातं मुञ्च, अद्यान्नागतेन महापण्डितेन त्वद्भक्तस्य सर्वमपि यशो मा हीयेत, यथाहं तेन संवादं कृत्वा विजेष्ये’ इति स्वगृहवासिनी पितृपराधिता सरस्वती देवी समभ्यर्थिता । ततोऽपारकरुणानिधिरियम् ‘यावत्स्वत्पितागमिष्यति तावत्स्वमुखे वसामि’ इति प्रोचे । अथ प्राप्तसरस्वतीवरप्रसादः सोऽयं राजसभागतोऽनेककोटिभिस्तं पान्थपण्डितं पराजित्य प्रसन्नतरपार्थिववितोर्णानेकाभरणभूषितो गजस्कन्धाधिरूढः स्वगृहानानन्दितापरिजनस्वजनान्प्रतिनिवृत्त्य च ‘यावत्पितागमनं मदीयमुखे सरस्वती वसतीति तावद्यशोऽर्थकमपि प्रबन्धं करिष्यामि’ इति संचिन्त्य, ‘पुण्यश्लोको नलो राजा पुण्यश्लोको जनार्दनः । पुण्यश्लोका च वैदेही पुण्यश्लोको युधिष्ठिरः’ इति पुराणात्पुण्यश्लोकनलस्य महाभारतीयवनपर्वान्तर्गतं सुचरित्रं गद्यपद्यैर्ग्रन्थितुमारब्धवान् । एवं प्रवृत्तस्यास्य सप्तभाष्ठासप्तमासिदिवस एव

ग्रन्थसमाप्तिप्रतिबन्धकापिन्नगमनेन मुखारविन्दाभिर्जगाम सरस्वती । तेनैव चम्पूग्रन्थोऽस्यमात्रकृष एव स्थित इति गुरुमुखोद्गतः प्रवादः” इति ।

अयं कविः श्लेषोक्तिचतुरोऽतिप्राचीनोऽतिप्रसिद्धश्चेति सरस्वतीप्राप्तवरप्रसादस्य नात्याश्रयेकृत् । तथापि कस्मिन्समयेऽनेनेयं चम्पूरचितेति किञ्चिदुच्यते । अत्र चम्पूनां प्रथमोच्छ्वासे कादम्बरीकथाकर्तृबाणभट्टस्य नामोल्लेखनेन, प्रसिद्धतरश्रीभोजराजविनिर्मितसरस्वतीकण्ठाभरणख्यसाहित्यग्रन्थे ‘पर्वतभेदिपवित्रं जैत्रं नरकस्य बहुमतङ्गहनम् । हरिमिव हरिमिव हरिमिव वहति पथः पश्यत पयोष्णी’ (६ उ. २९ श्लो.) इत्येतच्चम्पूगतपद्यस्यैकावन्त्यलंकारोदाहरणेन च, बाणभट्टभोजराजसमयान्तरालसमये लब्धजनमनानेनेयं नलचम्पूरुत्पादितेत्यनुमीयते । अस्याः, चण्डपालजैनकृतैका, गुणविनयगणिकृतैका, दामोदरभट्टकृतैकेति तिस्रष्टीका उपलभ्यन्ते । त्रिविक्रमप्रशंसायां च ‘प्राच्याद्विष्णुपदीहेतोरपूर्वोऽयं त्रिविक्रमः । निर्ममे विमलं व्योम्नि यत्पदं यमुनामपि’ इति पद्यं षष्ठोच्छ्वासारम्भे चण्डपालकृतटीकायामुपलभ्यते । अत एव घण्टामाघादिवद्यमुनात्रिविक्रमेति तस्य संज्ञान्तरम् ।

अथ किं नाम चम्पूरिति चेत् । उच्यते । काव्यं हि तावद्दृश्यश्रव्यभेदेन द्विविधम् । तत्राद्यं रूपकोपरूपकभेदाद्विविधम् । द्वितीयं गद्यमयपद्यमयमिश्रभेदेन त्रिविधम् । इदमेव च मुख्यं पञ्चकाव्यम् । तत्र यन्मिश्रमित्युक्तं तदेव चम्पूः । ‘गद्यपद्यमयं काव्यं चम्पूरित्यभिधीयते’ इति साहित्यदर्पणोक्तेः । यथा रामायणचम्पूवादिः । इयं च चम्पूः सर्वोस्वेव चम्पूषु मूर्धन्यभूतेति सहृदयहृदयविनोदायाधिजिगमिषूपकाराय चावयति प्रकटयितव्येति सर्वोऽप्ययं श्रमः सफलः स्यात् ।

एवंभूतस्यास्य ग्रन्थस्य प्रकटीकरण उद्यतस्य संस्थावन्दनाद्याश्रमकर्मादिभिरलब्धविशेषसमयस्य व्यग्रीभूतहृदयस्य मम परममित्रेण लट्टजीति प्रसिद्धाख्येन संस्कृतपाठशालाध्यापकपण्डितशिवदत्तेन, इतस्ततो द्वित्रपुस्तकसंपादनेन, तिसृषु टीकासुपरमोत्तमया विषमपदप्रकाशाख्यया व्याख्यया सह अनायासेनान्वयप्रदर्शकविषयविभागमण्डितमुद्रणोपयोगिनूतनपुस्तकलेखनेन, प्राप्तैकटीकापुस्तकस्य प्रथमोच्छ्वासेऽलब्धपञ्चपट्टत्वात्तत्पूरणेन, टीकायां जैनव्याकरणीयसूत्राण्यपनीय सर्वत्र पाणिनीयव्याकरणसूत्रलेखनेन, क्वचित्क्वचिद्बृहट्टीकातट्टिप्पणीकरणेन एतद्ग्रन्थीययावत्पद्यानामकारादिवर्णरीत्यानुक्रमणीसंपादनेन, तथा मिश्रवरपण्डितदुर्गाप्रसादशर्मणा च नूतनलिखितपुस्तकावलोकनेन, प्रूफसंशोधनेन, आधुनिकानेकसंकेतावबोधनेन च साहाय्यमदायीति ताभ्यामतीव प्रसन्नान्तरात्मना धन्यवादमाशीर्वादं च वितरामि ।

अथैवं परमपरिश्रमेण कृतशोधनस्याप्यस्य ग्रन्थस्य प्रकटीभवनमवेक्षमाणः साम-

ध्याभावान्मुद्रणं कर्तुमनीप्समानः संप्रति विद्यारसिकशिरोमणये मुम्बयीनगरप्रात-
ष्ठिताय निर्णयसागरनामकमुद्रायन्त्रालयाधिपतये जावजीदादाजीतिनाम्ने श्रेष्ठि-
इदं पुस्तकं समर्पितवात् । तेन स्वमुद्रया, मायया परमेश्वरेण विश्वमिव, इदं पुस्त-
कमेकमपि क्षणादेवानेकतां प्रापितमिति तमप्याशिषा संयोजयामि ।

अत्र परमदयालुभिर्यैर्यानि पुस्तकान्यत्र विषये वितीर्णानि तेऽपि धन्यास्तानि च
धन्यानीति पुनः पुनरभ्याशासे जगदीश्वरमिति । । तानि च यथा ।

१. मूलपुस्तकम्-	राजगुरुमैथिलश्रीनरहरिशर्मणः ।
१. टीकापुस्तकम्- दामोदरकृता-	"
१. बृहटीकासहितपुस्तकम्-	वैद्यश्रीकृष्णरामस्य ।
१. एवंभूतमेवान्यत्पुस्तकम्-	पण्डितदुर्गाप्रसादशर्मणः ।
१. चण्डपालटीकापुस्तकम्-	पण्डितशिवदत्तस्य ।
१. मूलपुस्तकम्-	मम-
१. पुनार्द्धितयम्-	"
१. चण्डपालटीकापुस्तकम्-	"
१. मूलपुस्तकम्-	खाडिलकरोपनामकस्यापाशास्त्रिणः ।

इत्येवं परपरिश्रमेण वारंवारं कृतशोधनस्य पाठान्तरलेखनेनालंकृतस्य मुद्रणोत्तरं
शुद्धिपत्रेण सनाथीकृतस्याप्यस्य ग्रन्थस्य प्रमादादिपुरुषस्वभावसुलभदोषात् यदि कुत्र
चिद्दोष आपतेत्तं सकलसहृदयजनाः 'गच्छतः स्खलनं कापि भवत्येव प्रमादतः
हसन्ति दुर्जेनास्तत्र समादधति सज्जनाः' इत्यभियुक्तोक्तेः समाधाय क्षाम्यन्तिवति
कृताञ्जलिः प्रार्थयते

भट्टनारायणशर्मा ।

अथ दमयन्तीकथा ।

विषमपदप्रकाशटीकया समेता ।

प्रथम उच्छ्वासः ।

जयति गिरिसुतायाः कामसंतापवाहि-
न्युरसि रसनिषेकश्चान्दनश्चन्द्रमौलिः ।
तदनु च विजयन्ते कीर्तिभाजां कवीना-
ममरुदमृतबिन्दुस्यन्दिनो वाग्विलासाः ॥ १ ॥

सृष्टिप्रबन्धे चतुराननस्य भावानशेषान्विलसद्विशेषान् ।
विवृण्वती स्वेन वचश्चयेन स्ताम्रारती बोधविबुद्धये वः ॥
शक्तिस्त्रिविक्रमस्येव जीयाल्लोकातिलङ्घनी ।
दमयन्तीप्रबन्धेन सदा बलिमतोदिता ॥
त्रैविक्रमाणि विषमाणि पदानि यानि
तेषां प्रकाशमभिनन्दति चण्डपालः ।
यं स्थायिभावघटनात्पटुदृष्टिभाजः
संप्राप्य बिभ्रतितरां रसनिर्भरत्वम् ॥
भङ्गश्लेषनिबन्धाः स्युर्गिरः संदेहमन्दिरम् ।
सम्यक्तदर्शनिश्चित्यै निबन्धोऽयं विधीयते ॥
प्रथममुपमेयमस्मिन्नुपमानमतो विचार्यते सम्यक् ।
अविरोधविरोधावपि गम्यावेवं क्रमेणैव ॥
कचन विशेषेण मया यथोचितसमासकारकप्रभृति ।
सुगमत्वान्न यदुक्तं तन्मतिमद्भिः स्वयं ज्ञेयम् ॥
सूक्ष्मार्थाः प्रस्फुरिष्यन्ते कुशाग्राग्र्यधियां स्वतः ।
तद्व्याख्योपेक्षिता प्रायः संक्षेपाय ततो मया ॥

सकलमङ्गलकारणं दुरितनिवारणमभिधेयोपयोगि चावश्यमेव शास्त्रादौ कविना

१ “या दुग्धापि न दुग्धेव कविदोग्धृभिरन्वहम् । इदि नः संनिधत्ता सा सूक्तिधेनुः सर
स्वती ॥” इति श्लोकः कचित्सुस्तके दृश्यते.

जयति मधुसहायः सर्वसंसारवल्ली-

जननजरठकन्दः कोऽपि कंदर्पदेवः ।

तदनु पुनरपाङ्गोत्सङ्गसंचारितानां

जयति तरुणयोषिल्लोचनानां विलासः ॥ २ ॥

अगाधान्तःपरिस्पन्दं विबुधानन्दमन्दिरम् ।

वन्दे रसान्तरप्रौढं स्रोतः सारस्वतं बहत् ॥ ३ ॥

किमपि प्रणेयं तदेतन्मनसि कृत्वाभीष्टदेवताप्रणतिपूर्वकमेव समारब्धव्यमिति पूर्वाचार्यप्रणीतसमाचारमर्यादानुलङ्घनः सूक्तजलनिधिरपि जडैरलब्धमध्ये विचित्रपदपङ्क्तिसरित्पाथोवीचिसंघट्टः श्रीत्रिविक्रमभट्टः प्रतिपादनीयसर्वरसकथोपक्रमे सदाशृङ्गारत्वादिन्द्रादीनेकान्तशान्तत्वाद्गीतरागप्रभृतीनपहाय सर्वरसात्मकं परमेश्वरं शंकरमेव प्रणुवन्नाह—जयतीत्यादि ॥ हैमवत्याः संबन्धिनि कामसंतापवाहिनि कंदर्पदेवपीडां दधान उरसि चान्दनो रसनिषेक इव संतापापहरणाद्गीतदुमरसाभिषेक इव योऽसौ भगवांश्चन्द्रमौलिः सुधांशुशेखरः स जयति सर्वोत्कृष्टो भवति । “सर्वोत्कृष्टश्च सर्वेषां नमस्यः स्यात्” इति नमस्कारः प्रतीयते । नमस्कारेण च प्रबन्धकर्तृव्याख्यातृश्रोतृणामिष्टफलसंपत्तिः । रसा निषिध्यन्तेऽस्मिन्निति रसनिषेको रसाधार इत्यप्येकदेशेन प्रतिपत्तव्यम् । रसाश्च शृङ्गारादयः । तांश्च कवय एव व्यक्तीकर्तुं प्रभवन्ति । अतस्तदनु रसाधारस्य भगवतः पञ्चाद्रसव्यक्तिनिमित्तानां कवीनां वाल्मीकिव्यासकालिदासप्रभृतीनां निरन्तररसाविष्कारिणो वाग्विलासा विजयन्ते ॥ अत्र च पूर्वार्धेन वक्ष्यमाणप्रबन्धार्थोऽपि सूच्यते—गिरिर्भीमनृपः । “गिरिर्भीमनृपे सूर्ये स्वभावे पर्वते जले” इत्युक्तेः । तस्य सुताया दमयन्त्या दुर्वारस्मारविकारसंतप्त उरसि नलश्चन्दनरसनिषेको भविष्यति । स च चन्द्रवंश्यानां मौलिर्मुकुटायमान इति ॥ १ ॥

स किंसहायः किमूलः किमुपकरणश्च कामो यो जगतः शिवतातिभ्यां शिवाभ्यामपि स्वीकृत इत्याह—जयतीति ॥ कोऽप्यद्भुतवैभवः कंदर्पदेवो जयति । किंभूतः । मधुसहायो वसन्तसखः । नहि सखायमन्तरेण कश्चिन्महाकार्यकरणाय प्रवर्तते । तथा सर्वस्याः संसारवल्लीया उत्पादनाय कठिनकन्दः । कठिनकन्दाद्व्यविच्युता वीरुद्धः । कंदर्पदेवादनन्तरं पुनःपुनर्नेत्रापाङ्गप्रदेशकोडे कामुकजनलक्ष्मीकरणाय प्रवर्तितानां नववयःसुन्दरीनेत्राणां कटाक्षादिविभ्रमो जयति ॥ २ ॥

अथ यद्वाचि “तदनु च विजयन्ते वाग्विलासाः” इति तदुणानेव श्लोकत्रयेणाह—अगाधेति ॥ सरस्वती भारती नदीविशेषश्च । तस्या इदं सारस्वतम् । स्रोतः

प्रसन्नाः कान्तिहारिण्यो नानाश्लेषविचक्षणाः ।

भवन्ति कस्यचित्पुण्यैर्मुखा वाचो गृहे स्त्रियः ॥ ४ ॥

किं कवेस्तेन काव्येन किं काण्डेन धनुष्मतः ।

परस्य हृदये लग्नं न घूर्णयति यच्छिरः ॥ ५ ॥

प्रवाहं वन्दे नमस्कुर्वे स्तुवे वा । नदीपक्षे प्रवाहस्य तद्धर्मत्वाच्च किञ्चिदुर्घटम् । परं भारतीपक्षेऽन्यधर्मस्यान्यन्नारोपलक्षणसमाधिना गिरां नैरन्तर्येऽपि स्रोतःशब्दः । यथा “ उन्मिमिल कमलं सरसीनां कैरवं च निमिमिल मुहूर्तात् ” इत्यन्मिमिलनिमिमिलनेत्रधर्मावपि कमलकुमुदयोरारोपिते । किं कुर्वत् । वहतप्रवर्तमानम् । पक्षे प्रसरत् । तथा अगाधो महार्थतया लब्धमध्येऽन्तर्मध्ये प्रकरणान्मनसि परिस्पन्दश्चमत्कारी स्फूर्तिविशेषो यस्य । पक्षेऽगाधो गम्भीरोऽन्तर्मध्ये परि समन्तात्स्पन्दश्चलनमावर्तविशेषो यस्य । तथा विबुधानां देवानां पण्डितानां वा हर्षस्थानम् । भारतीविलासेन हि सुराणामपि प्रमोदः संपद्यते । पक्षे वीनां पक्षिणां मध्ये बुधा राजहंसास्तेषां हर्षस्थानम् । तथा रसानां शृङ्गारादीनामन्तरेण विशेषेण प्रौढं प्रगल्भम् । पक्षे रसाया भूमेरन्तरे मध्ये प्रवहति स्म । कर्तारिक्तः । सरस्वती किल म्लेच्छदेशे न्यग्भूय तदन्ते पुनरुद्भवतीति लोकश्रुतिः ॥ ३ ॥

प्रसन्ना इति ॥ कीदृश्यो वाचः । नानानेकधा प्रसन्नाः प्रसादगुणोपेताः । शब्दगुणः प्रसाद ओजोमिश्रितशैथिल्यात्मा । अर्थगुणस्तु प्रसादो वैमल्यं झटित्यवबोधगोचरत्वम् । तथा च काव्यप्रकाशकारः—“ श्रुतिमात्रेण शब्दानां येनार्थप्रत्ययो भवेत् । साधारणः समप्राणां स प्रसादो गुणः स्मृतः ” इति । यद्वा प्रसन्नाः समासरहिताः । उक्तं च—“ माधुर्यमभिवाञ्छन्तः प्रसादं च सुमेधसः । समासवन्ति भूयांसि न पदानि प्रयुज्जते ” इति । तथानेकधा कान्तिगुणेन हर्तुं मनो वशीकर्तुं शीलं पासाम् । शब्दगुणः कान्तिरौज्ज्वल्यम् । प्राभ्यादिभिरनभिप्रयुक्तत्वमिति यावत् । अर्थगुणस्तु कान्तिर्दीप्तरसत्वम् । तथा नाना शब्दगुणार्थगुणार्थालंकारशब्दालंकाररूपं चतुर्विधं श्लेषं विशेषेण चक्षते याः । शब्दगुणो मसृणत्वं श्लेषः । अर्थगुणस्तु श्लेषो घटना । शब्दकृतः शब्दालंकारः श्लेषः । अर्थकृतस्तु श्लेषोऽर्थालंकारः । स्त्रियस्तु प्रसन्नास्तोषान्विताः । तथा कान्त्या वपुषो गुणविशेषेण मनोज्ञाः । तथा नानानेकविधे स्पृष्टक-विद्धक-चट्टक-पीडन-लतावेष्टक-वृक्षाधिरूढ-तिलतण्डुल-क्षीरनीर-ऊरुपगूढ-जघनोपश्लेष-स्तनालिकृन्-ललाटिक-रूपे द्वादशविध आलिकृन्ने विचक्षणां दक्षाः ॥४॥५॥

अप्रगल्भाः पदन्यासे जननीरागहेतवः ।

सन्त्येके बहुलालापाः कवयो बालका इव ॥ ६ ॥

अक्षमालापवृत्तिज्ञाः कुशासनपरिग्रहा ।

ब्राह्मीव दौर्जनी संसद्वन्दनीया समेखला ॥ ७ ॥

रोहणं सूक्तं रत्नानां वृन्दं वन्दे विपश्चिताम् ।

यन्मध्यपतितो नीचः काचोऽप्युच्चैर्मणीयते ॥ ८ ॥

अथ कुकविनिन्दाव्याजेन विपरीतगिरामग्राह्यत्वमाह—अप्रगल्भा इति । एके कवयो बालका इव सन्ति । किंभूताः कवयः । पदानां सुतिष्ठन्तरूपाणां न्यासे नैयत्यप्रयोगेऽप्रगल्भा अनिपुणाः । तथा जनानां विदुषां नीरागे रागाभावे हेतवः कारणम् । नहि तादृशां काव्यं श्रुत्वा रसिकानां कश्चिच्चमत्कारः संजायते । तथा बहुल आलापो येषाम् । एतेन निःसारवक्तृत्वोक्तिः । बालकास्तु पदन्यासे चरणक्षेपेऽनिपुणाः । तथा जनन्या मातू रागहेतवोऽनुरागकारणम् । तथा बह्वीर्ला निष्ठी-वनजलानि पिबन्तीति बहुलालापाः । यद्वा बह्वो लाला अप्सवरूपा येषु ॥ “ऋक्पूः—” इति सूत्रेण समाप्तान्तः ॥ ६ ॥

कारणं विनापि केचित्परोत्कर्षमसहिष्णवः । ततस्तानेव क्षुद्रान्काव्यप्रवृत्तिभङ्गहेतून्क्षब्दमात्रेण गौरव्यमाह—अक्षेति ॥ दुष्टानां कृत्याकृत्यभव्याभव्यविशेषविवेकविकलानां जनानामियं दौर्जनी संसत्सभा वन्दनीया नमस्कार्येत्युपहासवाक्यम् । श्लेषतस्तु वन्दे गुप्तौ करणीया वन्दनीया । केव । ब्रह्मणां विप्राणामियं ब्राह्मी द्विजसभेव । यथा द्विजसभा वन्द्यते तथा दुर्जनसंसदपि वन्द्या । किंभूता दौर्जनी । अक्षमया रुषा संभाषणस्य वृत्तिं जानाति कोपोल्लापयुग्वाक्प्रसरा । तथा कुशासनस्य कुत्सितशि-ङ्गणस्य स्वीकारो यस्याः । तथा समे साधावपि खला प्रतिपक्षभूता । द्विजसभा त्वक्ष-मालाया भ्रमणं जानाति या । तथा दर्भासनस्य स्वीकारो यस्याः । तथा मेखलाया मौञ्ज्या सहिता ॥ ७ ॥

रोहणमिति ॥ सुभाषितान्येव रत्नानि तेषां प्रशस्तरत्नानां वा रोहणमुत्पत्ति-स्थानं माणिक्यशैलो वा । कचबन्धे कच्यन्तेऽर्था अनेनास्मिन्वा काचः प्रबन्धः क्षारमृद्विकारश्च । विपश्चितो ह्येतादृशमपि प्रबन्धं व्याख्यानप्रागरभ्यादनुगृह्योत्कर्षं लम्बयन्ति ॥ ८ ॥

अत्रिजातस्य सा सूर्तिः शशिनः सज्जनस्य च ।

क सावैरात्रिजातस्य तमसो दुर्जनस्य च ॥ ९ ॥

निश्चितं ससुरः कोऽपि न कुलीनः समेमतिः ।

सर्वथासुरसंबद्धं काव्यं यो नाभिनन्दति ॥ १० ॥

सदूषणापि निर्दोषा सखरापि सुकोमला ।

नमस्तस्मै कृता येन रम्या रामायणी कथा ॥ ११ ॥

व्यासः क्षमाभृतां श्रेष्ठो वन्द्यः स हिमवानिव ।

सृष्टा गौरीदृशी येन भवे विस्तारिभारता ॥ १२ ॥

आस्तां सज्जनदुर्जनयोः शीलेन साम्यम् । यावन्मूर्त्योपि महदन्तरमिति निरूप-
यन्नाह—अत्रीति ॥ अत्रिमुनिजातस्य शशाङ्कस्य न त्रिभिर्जातस्य सज्जनस्य च या
मूर्तिः सर्वाभीष्टा सा वै स्फुटं रात्रिजातस्य तमसस्त्रिजातस्य दुर्जनस्य च क्व । यतो दुर्ज-
नस्य वैरा वैरप्रधाना । सज्जनस्य त्ववैरा ॥ ९ ॥

निश्चितमिति ॥ सुष्ठु रसाः शृङ्गारादयो यत्र तथा बद्धं रक्षितं काव्यं ग्रन्थं यो
नाभिनन्दति स निश्चितं ध्रुवं ससुरो मद्यपः कोऽपि । न च कुलीनः नाभिजातः । सर्वथा
समे साधवमतिः । असुरैः संबद्धं मिलितं काव्यं भृगुं यो न नन्दति स सुरो
देवः कोऽपि । तथा न कौ भूम्यां लीन आश्लिष्टः । स्वर्ग एव तस्यावस्थानात् । तथा
मा लक्ष्मीः, इः कामः, ताभ्यां सहितः समेर्विष्णुस्तत्र सेवनाय मतिर्यस्य । विष्णुपक्षीय
इति भावः ॥ १० ॥

संप्रति धार्मिकसाधारानुदारान्वाल्मीकिप्रभृतीन्कतिचित्कवीन्वर्णयन्नाह—सदूष-
णेति ॥ अपिर्विरोधे । स च दूषणखरयोर्दोषार्थकठिनार्थकत्वे भवेत् । परिहारस्तु
दूषणखरौ राक्षसौ यत्र वर्णितौ । इहानुक्तोऽपि वाल्मीकिः प्रतीयते । “प्रौढविशे-
षणयोगाद्विशेष्यप्रतिपत्तिः” इति वचनात् । किं चासौ भगवान्मर्त्यलोके काव्यसृ-
ष्टिप्रथमवेधा निरुपमरमणीयकरामायणनिर्माणप्रवीणतयैव निर्दिश्यमानः प्रकृत्यते ।
नत्वितरसाधारणसंज्ञामात्रनिर्देशेन । अतएव कवितोत्कर्षचमत्कृतेन वाक्यसमार्पि
प्रतीक्षितुमक्षमेण त्रिविक्रमेण वाक्यगर्भेऽपि तस्मै नम इति भक्तिप्रकर्षप्रकाशनमुक्तम् ।
अर्थयोर्व्यत्यासपाठे तु गर्भितदोषशङ्कैव न स्यात् ॥ ११ ॥

व्यास इति ॥ स कृष्णद्वैपायनो वन्द्यः । किंभूतः । क्षान्तानां मध्येऽतिशुभेन

कर्णान्तविभ्रमभ्रान्तकृष्णार्जुनविलोचना ।

करोति कस्य नाह्वाहं कथा कान्तेव भारती ॥ १३ ॥

शश्वद्वाणद्वितीयेन नमदाकारधारिणा ।

धनुषेव गुणाढ्येन निःशेषोरजितो जनः ॥ १४ ॥

इत्थं काव्यकथाकथानकरसैरेषां कवीनाममी

विद्वांसः परिपूर्णकर्णहृदयाः कुम्भाः पयोभिर्यथा ।

वाचो वाच्यविवेकविक्लवधियामीदृग्विधा मादृशां

लप्स्यन्ते क किलावकाशमथवा सर्वसहाः सूरयः ॥ १५ ॥

वाचः काठिन्यमायान्ति भङ्गदलेषविशेषतः ।

नोद्वेगस्तत्र कर्तव्यो यस्मान्नैको रसः कवेः ॥ १६ ॥

प्रशस्यः । तथा येनेदृशी सर्वत्र विख्याता विस्तरणशीलं भारतं यस्यां सा भवे संसारे
गौर्वाकसृष्टा । क इव । हिमवानिव । किंभूतः सः । क्षमाभृतां भूभृतां श्रेष्ठः । तथा
येन भवे शिवे रतानुरक्तैवभूता गौरी सृष्टा । किंभूता । विस्तारिणी भा कान्तिर्यस्याः ॥ १२ ॥

कर्णेति ॥ कर्णस्य राधेयस्यान्ते विनाशे सति विभ्रमेण विस्मयेन वेगैरुदस्य
भ्रमेण वातिलाघवेन भ्रान्ता विचरितुं प्रवृत्ताः कृष्णपार्थधृतराष्ट्रा यस्याम् । केव ।
कान्तेव । किंभूता । श्रवणपर्यन्ते विलासेन भ्रान्ते स्फुरिते कृष्णार्जुने इयामवलक्षे
विलोचने नेत्रे यस्याः ॥ १३ ॥

शश्वदिति ॥ बाणः कविः शरश्च । गुणाढ्यकविर्बृहत्कथाकारो गुणेन ज्यया
युक्तश्च । न मदाकारं स्तब्धत्वादिरूपं धरतीत्येवंशीलः कविः । बाणाकर्षणाय नमदा-
कारं धरतीत्येवंशीलं धनुः । रजितः प्रमोहं प्रापितः । अरमत्यर्थं जितो जनः प्रतिपक्ष-
लोकश्च ॥ १४ ॥

इत्थं कविवर्णनं संक्षिपन्नाह—इत्थमिति ॥ तर्हि कथाप्रथमप्रयत्नेन किमित्या-
ह—अथवेति ॥ १५ ॥

भङ्गदलेषमुक्तिविशेषेण संबुण्वन्नाह—वाच इति ॥ यतो हेतोः कवेः काव्यकर्तु-
र्नैको रसो नैका रुचिः प्रसत्तिलक्षणा व्युत्पत्तिलक्षणाप्यस्ति ॥ १६ ॥

काव्यस्यान्नफलस्येव कोमलस्येतरस्य च ।

बन्धच्छायाविशेषेण रसोऽप्यन्यादृशो भवेत् ॥ १७ ॥

अस्ति समस्तमुनिमनुजवृन्दवृन्दारकवन्दनीयपादारविन्दस्य
भगवतो विधेर्विश्वव्यापिष्यापारपारवश्यादवतीर्णस्य संसारचक्रे क-
तुक्रियाकाण्डशौण्डस्य शाण्डिल्यनाम्नो महर्षेर्विशः ॥ क ॥

श्रूयन्ते च यत्र श्रवणोचिताश्चन्दनपल्लवा इव केचिदनूचा-
नाः शुचयः सत्यवाचो विरञ्चिवर्चसोऽर्चनीयाचारा ब्रह्मविदो ब्रा-
ह्मणाः । पुण्यजनाश्च न च येलङ्कापुरुषाः, ससूत्राश्च न च येलम्प-
टाः, प्रसिद्धाश्च न च येलम्पाकाः, कामवर्षाश्च न च येलङ्गुनाः स-
न्मार्गस्य, नववयसोऽपि न च येलम्बालकाः, महाभारतिकाश्च न
च येरङ्गोपजीविनः, सेविताप्सरसोऽपि न च येरम्भयान्विताः ॥ ख ॥

किं बहुना ।

जानन्ति हि गुणान्वक्तुं तद्विधा एव तादृशाम् ।

वेत्ति विश्वंभरा भारं गिरीणां गरिमाश्रयम् ॥ १८ ॥

ननु प्रसत्तिमार्गेण कोमलमेव काव्यं निबद्ध्यताम् । किमितरेण व्युत्पत्तिमार्गेण भङ्ग-
श्लेषकृतकाठिन्येनोद्वेगहेतुनेत्यत आह—काव्यस्येति ॥ कोमलस्य प्रसन्नस्येतरस्य
व्युत्पन्नस्य काव्यस्य रचनाचारुत्वेन रसोऽपि शृङ्गारादिरसोऽप्यन्यादृशोऽन्यरूपो-
व्युत्पत्तिचर्यया सोत्कर्ष इव स्यात् । कस्येव । आन्नफलस्येव । यथाअन्नफलाकारवै-
सादृश्यं बन्धस्य वृन्तस्य नीलपीतादिच्छायायाश्च विशेषेण यावद्रसः स स्वादोऽप्यन्या-
दृग्भवति । बध्यतेऽनेनेति कृत्वा बन्धो वृन्तं फलारम्भकरसकणिकारूपो वा । काव्य-
पक्षे बन्धो रचना ॥ १७ ॥ क ॥

श्रूयन्त इति ॥ यत्र महर्षेर्विश ईदृशा ब्राह्मणाः श्रूयन्त इत्यन्वयः । कीदृशाः ।
श्रवण भाकर्णन उचिता योग्याः । पुण्यरूपत्वात् । चन्दनपल्लवास्तु श्रवणयोः कर्णयो-
रवतंसीकरणाय योग्याः । पुण्यजना यातुधाना लङ्कावासिनो नेति विरोधः । पुण्याः
पवित्रा जना लोका अलमत्यर्थं न कापुरुषा इति विरोधपरिहारेण ब्राह्मणाः प्रश-
१ फलस्यापि. २ च श्रवणोचिताः. ३ इव तत्र केचित्. ४ सूरयः. ५ सत्यवाचिनः.

६ सुसूत्राश्च. ७ तादृशाः.

तेषां वंशे विशदयंशसां श्रीधरस्यात्मजोऽश्व-

देवादित्यः स्वमतिविकसद्देदविद्याविवेकः

उत्कल्लोलां दिशि दिशि जनाः कीर्तिपीयूषसिन्धुं

यस्याद्यापि श्रवणपुटकैः कूणिताक्षाः पिबन्ति ॥ १९ ॥

तैस्तैरात्मगुणैर्येन त्रिलोक्यास्तिलकायितम् ।

तस्मादस्मि सुतो जातो जाड्यपात्रं त्रिविक्रमः ॥ २० ॥

सोऽहं हंसायितुं मोहाद्वकः पङ्कुर्यथेच्छति ।

मन्दधीस्तद्वदिच्छामि कवितुन्दारकायितुम् ॥ २१ ॥

भङ्गश्लेषकथाबन्धं दुष्करं कुर्वता मया ।

दुर्गत्तरीतुमारब्धो बाहुभ्यामम्भसां पतिः ॥ २२ ॥

उत्फुल्लगल्लैरालापाः क्रियन्ते दुर्मुखैः सुखम् ।

जानाति हि पुनः सम्यक्कविरेव कैवेः श्रमम् ॥ २३ ॥

स्यन्ते । एवमग्रेऽपि । तथा सूत्रेण तन्तुना सहिता अप्यत्यन्तं पटाभाववन्तः । सूत्रेणो-
पवीतेन वेदपाठेन वा युक्ता अपि न लम्पटा लालसाः । तथा प्रकर्षेण सिद्धा अग्निसं-
स्कारेण निष्ठां प्राप्ता अपि पूपाद्यास्ते कथमलं न पच्यन्ते स्म । प्रसिद्धा विख्याता न
लम्पाका लम्पटाः । तथा कामवर्षिणोऽपि नालं मेघाः । अभिलषितदातारोऽपि सन्मा-
र्गस्थ लङ्घना न । तथाल्पावस्था अपि नालं शिशवः । तरुणावस्था अपि न दीर्घकेशाः ।
अग्निहोत्रित्वात् । तथा महान्तो नटा अपि न नृत्यभूम्युपजीविनः । महान्तो भारता-
ख्यायका अपि नात्यर्थं गोपान्मुपाज्जीवन्ति । “ राजानं तेज आदत्ते ” इति दोषश्रव-
णात् । तथा भुक्तदेवाङ्गना अपि न रम्भया युताः । सेवितानि जलप्रधानानि सरांसि
यैस्तथाविधा अपि न च येऽरमत्यर्थं भयान्विताः ॥ ख ॥ १८ ॥

तेषामिति ॥ कूणिताक्षाः सुखार्त्तिकचिन्निमीलितनेत्राः ॥ १९ ॥ २० ॥

सोऽहमिति ॥ मोहादज्ञानाद्रतिमानपि वकः स्वभावसुभगगतेर्हंसस्यापेक्षया पङ्कुः ।
अथवा दैवात्कथंचिद्भ्रमचरणत्वाद्बकः पङ्कुः ॥ २१ ॥

भङ्गेति ॥ यथा बाहुभ्यां दुस्तरः समुद्रस्तथा भङ्गश्लेषकथाबन्धोऽपि । दुष्कर
इत्यौपम्याद्बन्धुसंबन्धः । “ अभवन्वस्तुसंबन्ध उपमा परिकल्पकः ” इति ॥ २२ ॥

उत्फुल्लेति ॥ दुष्टमुखैः क्रियमाणत्वादालापा अपि दुष्टा निन्दाकराः ॥

१ वचसाम्. २ नेमादित्यः, ३ सुमतिः. ४ निधिः. ५ उल्लापाः. ६ कविश्रमम्.

संगता सुरसार्थेन रम्या मेरुचिराश्रया ।

नन्दनोद्यानमालेख स्वस्थैरालोक्यतां कथा ॥ २४ ॥

उदात्तनायकोपेता गुणवद्भूतमुक्तका ।

चम्पूश्च हारयष्टिश्च केन न क्रियते हृदि ॥ २५ ॥

अस्ति समस्तविश्वभराभोगभास्वल्लामलीलायमानः, समानः
सेव्यतया नाकलोकस्य, ग्राम्यकविकथाबन्ध इव नीरसस्यमनोह-
रः, भीम इव भारतालंकारभूतः, कान्ताकुचमण्डलस्पर्शी इवाग्र-
णीः सर्वविषयाणाम्, अनधीतव्याकरण इवादृष्टप्रकृतिनिपातोप-
सर्गलोपवर्णविकारः, पशुपतिजैटाबन्ध इव विकसितकनकम-
लकुवलयोच्छलितरजःपुञ्जपिञ्जरितहंसावतंसया प्रचुरचलच्चको-

“ उल्लापाः ” इति पाठे काकुभाषितानि ॥ दुर्मुखैः स्वैरं क्रियन्ते । गल्लशब्दो ग्राम्यो-
ऽप्यत्र दुर्मुखानामकवीनां ग्राम्याणां निन्दाभिधाने प्रयुक्तः समुचित एव ॥ २३ ॥

संगतोति ॥ रुचिरो रम्य आश्रयो नलोपाख्यानलक्षणो यस्याः सेयं मम स्वस्थैर-
व्यग्रैरालोक्यतां विमृश्यताम् । स्वस्थे चित्ते बुद्धयः संचरन्ति । किंभूता । शोभनो
रसः शृङ्गारादिर्यत्र तथोक्तेनार्थेन संगतोचिता । औचित्यं हि रसस्य परमरहस्यम् ।
उक्तं च—“ अनौचित्यादृते नान्यद्रसभङ्गस्य कारणम् । प्रसिद्धौचित्यबन्धो हि रसस्यो-
पनिषत्परा ॥ ” तथा रम्या भङ्गश्लेषोक्तिभिर्मनोहरा । पक्षे स्वः स्वर्गे तिष्ठन्तीति कृत्वा
स्वस्थैः स्वर्गवासिभिः ॥ खर्परे शरि वा विसर्गलोपः ॥ किंभूता । सुराणां सार्थो वृन्दं
तेन संगता कृतसङ्गा । तथा मेरुः सुरगिरिश्चिरमाश्रयो यस्याः ॥ २४ ॥

उदात्तेति ॥ उदात्तेन महात्मना नायकेन नलेनोपेता । तथौजःप्रसादादिगुणयुक्तं
वृत्तं छन्दोबद्धं मुक्तकं गद्यात्मकं च यस्यां सा चम्पूर्यगपद्यमयी साङ्गोच्छ्वासा कथोदा-
त्तेन महार्घेण नायकेन हारमध्यरत्नेनोपेता । तथा तन्तुमत्यो वृत्तमुक्ता बर्तुलमौक्ति-
कानि यस्यां सा मुक्ताहारलता च केन चित्ते वक्षसि च न क्रियते ॥ २५ ॥

अस्तीति ॥ “ आ समुद्रात्तु वै पूर्वादा समुद्राच्च पश्चिमात् । तयोरेवान्तरं गिर्योरार्या-
वर्षं विदुर्बुधाः ” इति मनुक्तलक्षण आर्यावर्तो नाम प्रसिद्धो देशोऽस्ति । किंभूतः । नीरेण

रचक्रवाककारण्डवमण्डलीमण्डिततीरया भगीरथभूषालकीर्तिप-
ताकया स्वर्गगमनसोपानवीथीयमानरिङ्गतरङ्गया गङ्गया पुण्यस-
लिलैः श्वावितभ्रन्द्रभागालंकृतैकदेशश्च, सारः सकलसंसारचक्र-
स्य, शरण्यः पुण्यकारिणाम्, आरामो रामणीयककदलीवनस्य,
धाम धर्मस्य, आरूपदं संपदाम्, आश्रयः श्रेयसाम्, आकरः सा-
धुर्व्यवहाररत्नानाम्, आचार्यभवनमार्यमर्यादोपदेशानामार्यावर्ती
नाम देशः ॥ क ॥

यस्मिन्ननवरतधर्मकर्मोपदेशशान्तसंमस्तव्याधिव्यतिकराः पुरु-
षायुषजीविन्यः सकलसंसारसुखभाजः प्रजाः । तथाहि । कुष्ठयोगो
गान्धिकापणेषु, स्फोटप्रवादो वैयाकरणेषु, संनिपातस्तालेषु, ग्रह-
संक्रान्तिज्योतिःशास्त्रेषु, भूतविकारवादः सांख्येषु, क्षयस्तिथिषु,
गुल्मवृद्धिर्वनभूमिषु, गलग्रहा मत्स्येषु, गण्डकोत्थानं पर्वतवनभू-
मिषु, शूलसंबन्धभण्डिकायतनेषु, दृश्यते न प्रजासु ॥ ख ॥

धान्येन च मनोज्ञः । पक्षेऽरसिकस्य मनोज्ञः । तथा भरतवर्षस्य मण्डनभूतः । पक्षे
भारतस्येतिहासस्य । तथा विषयो देशः । पक्षे इन्द्रियार्थः । तथा न दृष्टः प्रकृतीनां
निपातः स्वपदात्पतनम्, उपसर्गो धनापहारादिरुपद्रवः, लोपो देवदायब्रह्मदायाद्यपाल-
नम्, वर्णविकारश्चातुर्वर्ण्यव्यवस्था यस्मिन् । पक्षे प्रकृतयो धात्वादयः, निपाताश्चादयः,
उपसर्गाः प्रादयः, लोपः प्रसक्तस्यादर्शनम्, वर्णविकारोऽक्षरविकृतिः । तथा चन्द्रभागया
नद्या चन्द्रखण्डेन च भूषितैकदेशः । क ॥

यस्मिन्निति ॥ कुष्ठमौषधविशेषो रोगविशेषश्च । स्फुट्यते व्यज्यतेऽर्थोऽनेनेति
स्फोटो वैयाकरणप्रसिद्धं शब्दब्रह्म । स च वाक्यस्फोटः पदस्फोटश्चेति द्विधा नित्यश्च ।
तस्य प्रकर्षेण वादः कथनम् । स्फोटस्य पिटकस्य प्रवादश्च । संनिपात उभयहस्तयोज-
नम् । यदुक्तम्—“ शस्यां दक्षिणहस्तेन तालं वामेन योजयेत् । उभयोर्हस्तयोः पातः
संनिपातः स उच्यते ॥ ” वातपित्तश्लेष्मणामेकत्र योगो रोगविशेषश्च । ग्रहाणां सूर्या-
दीनां मेघादिराद्यैः संक्रान्तिः । ग्रहो बन्धनं तस्य संक्रान्तिश्च । भूतः प्रधानाख्यं तत्त्वं

१ रङ्गत्. २ व्यवहाराणाम्. ३ धर्मकर्मोपशान्तः, धर्मधर्मोपदेशः, धर्मकर्मणोपशान्तः,
४ समस्ताधिव्याधिः सर्वव्याधिः. ५ मयोगः. ६ पर्वतभूमिषु.

यत्र चतुरंगोपशोभिताः सङ्ग्रामा इव ग्रामाः, तुङ्गसकलभवनाः सर्वत्र नगा इव नगरप्रवेशाः, सदाचरणमण्डनानि नूपुराणीव पुराणि, सदानभोगाः प्रभञ्जना इव जनाः, प्रियालपनसाराणि यौवनानीव वनानि, विटपिहिताभेटिका इव वाटिकाः, निर्वृतिस्थानानि सुकलत्राणीवेक्षुक्षेत्रसत्राणि, जलाविलक्षणाः पशुपुरुषा इ-
मूलप्रकृतिः । ततो महान् । महत्तस्मादहंकारः । अहंकाराच्च पञ्च तन्मात्राणि (पृथिव्यादि-
पञ्चतन्मात्राणि) । एवमष्टौ । तत एकादशेन्द्रियाणि पञ्च भूतानि चेति षोडश विकाराः ।
एवं चतुर्विंशति तत्त्वानि । पञ्चविंशस्तु पुरुषः । तथा च—“मूलप्रकृतिरविकृतिर्महदा-
द्याः प्रकृतिविकृतयः सप्त । षोडशकस्तु विकारो न प्रकृतिर्न विकृतिः पुरुषः ” इति
सांख्याः । ततश्च तेष्वेव भूतविकाराणां वादः प्रमाणतर्कसाधनोपालम्भः सिद्धान्तावि-
रुद्धः पञ्चावयवोपपन्नः पक्षप्रतिपक्षपरिग्रहः । पक्षे भूतस्य प्रेतस्य विकारः । क्षयः
सूर्योदयकालावृत्तिस्त्वं रोगविशेषश्च । गुल्मः स्तम्भो रुग्णः । गले ग्रहणं बहिर्द्वारेण रोगवि-
शेषश्च । गण्डकाः खट्विपशवो ह्रस्वस्फोटका वा । शूल आयुधविशेषो रोगविशेषश्च ॥ ख ॥

यत्रेति ॥ यत्र देश एते पदार्थाः । तद्यथा । येषु परिषन्मण्डपेषु ग्रामवृद्धा उपविशन्ति
ते चतुरास्तैस्तथा गोपैरुपशोभिताः । यद्वा चतुरैर्दसैर्गोपैः पाशुपाल्यजीविभिरुपशोभिताः ।
गोशब्दस्य पशुमात्रवचनत्वात् । सङ्ग्रामपक्षे “च” इति छेदनीयम् । तुङ्गान्युच्चानि
सकलानि सर्वाणि संपूर्णानि वा भवनानि गृहा यत्र । नगाश्च तुङ्गैः पुंनागैरुपलक्षितं
कलभैरिभडिम्भैः सहितं वनं यत्र । पुंनागकरिपोतयुता इत्यर्थः । यद्विश्वप्रकाशः—
“तुङ्गः पुंनागनागयोः । तुङ्गः स्यादुन्नतेऽन्यवत्” । पुराणि शोभनमाचरणमेव मण्डनं
यत्र । नूपुराणि सर्वथा चरणभूषणानि । दानभोगाभ्यां सहिता जनाः । शश्वन्नभोगा
वायवः । दयितानां सकामोलापेन साराणि यौवनानि । वनानि प्रियालं राजादनं पनसं
चेत्येति प्राप्नुवन्ति । विटपिभ्यस्तरुभ्यो हिता वाटिकाः । चेटिका दास्यस्तु त्रिटैः पि-
हिता वेष्टिताः । इक्षुक्षेत्रे सत्राणि दानशालाः । निर्वृत्या वृतेरभावेन स्वच्छन्दं स्था-
यते यत्र । निर्वृतेः सुखस्यास्पदानि कलत्राणि । तद्भागभागा जलाविला जलार्थिभिः
सदा सेव्यतया जलपिच्छिलाः क्षणाः अवतारादितीरप्रदेशा यत्र । यद्वा जलैराविला
नीरन्ध्राः पूर्णाः क्षणाः क्षातकानि यत्र । अगाधाः । पशुपुरुषास्तु जडा विलक्षणा
व्यपेतशास्त्राः । यद्वा अविभिर्मेण्डैर्लक्ष्यन्ते । यद्वा बीन्मेण्डांल्लक्षयन्ति । पञ्चात्मकधारयः ।
प्रत्यक्षादिप्रमाणरहिताश्च । कूपा भग्नकुम्भकर्णाः स्फुटितघटकण्ठाः । घन प्राचुराः

वाप्रमाणास्तडागभागाः, कुपितकपिकुलाकुलिता लङ्केश्वरकिंकरा
इव भग्नकुम्भकर्णघनस्वापाः कूपाः, पीवरोधसः सरित इव गावः,
सतीव्रतापदोषाः सूर्यद्युतय इव कुलस्त्रियः ॥ क ॥

यत्र च मनोहारिसारसद्वन्द्वास्तत्पुरुषेण द्विगुना चाधिष्ठिताः
कादम्बरीगद्यबन्धा इव दृश्यमानबहुव्रीहयः केदाराः ॥ ख ॥

किं बहुना ।

नास्ति सा नगरी यत्र न वापी न पयोधरा ।

दृश्यते न च यत्र स्त्री नवापीनपयोधरा ॥ २६ ॥

स्वाः स्वकीयाः पातालमूलोत्था न तु प्रवाहादिपूरिता आपः पानीयानि येषु । यद्वा घन-
स्वा बहुद्रव्या आपो येषु । वापीकूपादौ हि जीर्णोद्धारार्थं निधिर्भवतीति ख्यातिः । किं-
करास्तु भग्नः श्रीरामागमनकथनेन कुम्भकर्णस्य रक्षसो घनः प्रचुरः षण्मासावधिकः
स्वापः शयनं यैः । गावः पीवरं च तदूधश्च पीवरोधस्तस्मात्पीवरोधसो हेतोः सरित इव ।
यद्वा पीवरमूध आपीनं येषाम् । अत्र “ गोशब्दो धेन्वर्थोऽपि स्त्रीनरलिङ्गः ” इति
व्याडिः । ततः पुंस्त्वादनङ् न । सरितस्तु पीव स्थूलं रोधस्तटं यासाम् । कुलस्त्रियः
सतीव्रतेनापगता नष्टा दोषाः कलङ्का यासाम् । सूर्यद्युतयस्तु तीव्रतापदोषेण सहिताः ॥ क ॥

यन्नेति ॥ किंभूताः केदाराः । मनोहारीणि सारसानां द्वन्द्वानि येषु । तथा तत्पु-
रुषेण तत्स्वामिना द्विगुना गोयुगयुक्तेनाधिष्ठिताः बहवोऽपि गावः सन्ति । द्विगुनेति
चोपलक्षणम् । अथवा चकारोऽप्यर्थे । द्विगुनापि तत्पुरुषेणाधिष्ठिताः । तथा दृश्यमाना
बहवो व्रीहयो येष्विति भूमेः सस्यसंपदुक्ता । गद्यबन्धास्तु मनोहारिणः साराः श्रेष्ठाः ।
सद्वन्द्वाः द्वन्द्वसमाससहिताः । तथा तत्पुरुषेण द्विगुना च समासेनाधिष्ठिताः ।
तथा दृश्यमानबहुव्रीहिसमासाः । तथा च द्वन्द्वतत्पुरुषद्विगुबहुव्रीहिसमासबहुला
इत्यर्थः ॥ ख ॥

नास्ति सेति ॥ यत्र देशे सा कापि नगरी नास्ति । यस्यां न वापी निपानम् ।
न पयोधरा पयःप्रधाना भूमिः । न च तरुणी पीनस्तनी स्त्री दृश्यते । यदि पुनस्तत्रयमपि
चतुर्थपादेन विशेषणीकर्तुमाग्रहस्ताहि पयोभूम्योरेवं व्याख्यायते । “ गु स्तुतौ ” । नवं
स्तुतिमाप्नुताऽभिक्षेणमिति नवापिनी । तथाभूते इनपयसी स्वामिजले धरतीति तथोक्ता

अपि च ।

भवन्ति फाल्गुने मांसि वृक्षशाखा विपल्लवाः ।

जायन्ते न तु लोकस्य कदापि च विपल्लवाः ॥ २७ ॥

यत्र सौराज्यरञ्जितमनसः सकलसमृद्धिवर्धितमहोत्सवपरम्परारम्भनिर्भराः, सततमकुलीनं कुलीनाः, प्राप्तविमानमप्राप्तविमानभङ्गाः, कतिपयवसुर्विराजितमनेकवसवः, समुपहसन्ति स्वर्गवासिनं जनं जनाः ॥ क ॥

कथं चासौ स्वर्गान्न विशिष्यते ॥ ख ॥

यत्र गृहे गृहे गौर्यः स्त्रियः, महेश्वरो लोकः, सश्रीका हरयः, पदे पदे धनदाः सन्ति लोकपालाः । केवलं न सुराधिपो राजा । न च विनायकः कश्चित् ॥ ग ॥

वापी । भूस्तु वपन्त्यभीक्ष्णमिति वापिनः कर्षकास्तेषामिना आजीवहेतुत्वात्स्वामिनः पयोधरा मेघा यस्यां तथाभूता । पञ्चाग्न्यसंबन्धः । अबृष्टिनिष्पाद्यस्येति भावः । अयमर्थस्तेनार्हः । प्रशस्तस्वामिपयस्का वापी, अबृष्टिनिष्पादितसस्या भूमिः, तरुणी पीनस्तनी च कान्ता, यस्यां दृश्यते सैव नगरी यत्र देशेऽस्तीति । अथवा यत्र देशे सा नगरी नास्ति यस्यां नगर्यां वापी स्त्री च न दृश्यते । कीदृशी वापी । न न पयोधरा । अपि तु पयोधरा । नन्दयस्य प्रकृतार्थसूचकत्वात् । स्त्री च किंभूता । नवा तरुणी । तथा पीनपयोधरा । सर्वास्वपि नगरीषु पयोधरा वाप्यस्तरुण्यः पीनस्तन्यश्च स्त्रियो दृश्यन्त इति भावः ॥ २६ ॥

भवन्तीति ॥ शाखा विगतपल्लवा यत्र भवन्ति । जनस्य विपदां लवा अपि न स्युः ॥ २७ ॥

यत्रेति ॥ यत्र जनाः स्वर्गिणमपि न्यकुर्वन्ति । कुलीना अभिजाताः । विमानता तिरस्कारः । वसु धनम् । पक्षे कुः पृथ्वी तस्यां लीनाः । विमानं देवयानम् । वसवोऽष्टौ ध्रुवादयः । देवन्यकारस्तुत्यार्थे व्याख्येयः ॥ क ॥

कथं चायं स्वर्गान्नाधिकः ॥ ख ॥

यत्रेति ॥ गौर्यो गौराङ्गयः शुद्धोभयान्वया वा स्त्रियः । महानीश्वरोऽतिसमृद्धः । सह-

१ मासे. २ च. ३ न. ४ यत्र च. ५ समृद्धिवृद्धिवर्धित. ६ सत्ताः. ७ राजित. ८ स स्वर्गे लोकात्. ९ सर्वत्र महेश्वरः. १० न विनायकः.

यत्र चलतासंबन्धः कलिकोपक्रमश्च पादपेषु दृश्यते न पुं-
रूपेषु ॥ क ॥

यत्र चमरकवार्ता परमहिमोपघातश्च तुहिनाचलस्थलीषु श्रूयते
न प्रजासु ॥ ख ॥

यश्च नीतिमत्पुरुषाधिष्ठितोऽप्यनीतिः, सवटोऽप्यवटसंकुलः,
कारूपयुतोऽप्यगतरूपशोभः ॥ ग ॥

यत्र च गुरुव्यतिक्रमं नक्षत्रराशयः, मात्राकलहं लेखशालिकाः,
मित्रोदयद्वेषमूलकाः, अपत्यत्यागं कोकिलाः, बन्धुजीवविघातं ग्री-
ष्मदिवसाः, कुर्वन्ति न जनाः ॥ घ ॥

श्रिया शोभया सश्रीकाः । हरयोऽश्वाः । धनप्रदा नृपाः । स्वर्गे त्वेकस्मिन्नेव गृहे गौरी उमा ।
एक एव महेश्वरः शिवः । सलक्ष्मीको विष्णुरेक एव । न बहवः । धनदः कुबेर एक-
स्मिन्नेव स्थान एक एव । केवलं परम् । अधिपिबतीत्यधिपः । सुराया मद्यस्याधिपः सु-
राधिपो न राजा । नच कोऽपि विरुद्धनायकः । सुरामधिपिबतीति वाक्ये लक्ष्यदूषण-
मप्रसङ्गात् । सुराप्रपावत् । स्वर्गे तु सुराणामधिप इन्द्रः । विनायको गणेशः ॥ ग ॥

यन्नेति ॥ लतासंबन्धो वल्लीयोगः । कलिकाया उपक्रमः । पक्षे “चलतासंबन्धः”
इति समुदितं पदम् । चलता लौल्यम् । कलिः कलहः । कोपः क्रुध् । तयोः क्रमः ॥ क ॥

यन्नेति ॥ चमरका गोविशेषाः । परममुत्कृष्टं हिमं तुहिनम् ॥ पक्षे मरको मरण-
बाहुल्यम् । परस्य महिमा माहात्म्यम् । तस्योपघातः ॥ ख ॥

यश्चेति ॥ न विद्यत इतिरूपद्रवोऽस्मिन्नित्यनीतिः । वटा न्यग्रोधाः । अवटाः
कूपादिगर्ताः । कारवः शिल्पिनः । तथा न गता न भ्रष्टा रूपशोभा यस्य । अगैर्नगै-
स्तरुमिश्रोपशोभा यस्येति वा ॥ अपिर्विरोधे ॥ स च तुल्यार्थव्याख्यया । कुतिसतमी-
षद्वारूपं कारूपम् ॥ ग ॥

यश्च चेति ॥ इदमेते कुर्वन्ति न जनाः । गुरुर्बृहस्पतिः । मात्रा वर्णावयवः ।
मित्रः सूर्यः । बन्धुजीवं बन्धूकम् । पक्षे सुगमम् । मात्रा जनन्या सह ॥ घ ॥

किं बहुना ।

देशः पुण्यतमोद्देशः कस्यांसौ न प्रियो भवेत् ।

युक्तोऽनुक्रोशसंपन्नैर्यो जनैरिव योजनैः ॥ २८ ॥

तस्य विषयस्य मध्ये निषधो नामास्ति जनपदः प्रथितः ।

तत्र पुरी पुरुषोत्तमनिवासयोग्यास्ति निषधेति ॥ २९ ॥

जननीतिमुदितमनसा सततं सुखामिना कृतानन्दा ।

सा नगरी नगतनया गौरीव मनोहरा भाति ॥ ३० ॥

यस्यामभ्रंलिहेन्द्रनीलशालशिखरसहस्रनिभृतांशुजालबाल-
शाद्वलाङ्कुराग्रग्रासलालसाः स्खलन्तः खे खेदयन्ति मध्येदिनं सा-
दिनं रविरथतुरंगमाः ॥ क ॥

यस्यां च स्फटिकमणिशिलानिबद्धभवनप्राङ्गणगंतासु संचरद्वृ-
हिणीचरणालक्तकपदपङ्क्तिषु पतन्ति निर्मलसलिलाभ्यन्तरतरत्तरु-
णारुणकमलकाङ्क्षया मुग्धमधुपपटलानि ॥ ख ॥

देश इति ॥ अनुक्रोशेन कृपया संपन्नैर्जनैर्युक्तोऽसौ देशः सर्वस्यापि प्रियः । प-
क्षेऽनुक्रोशे संपन्नान्यन्नजलतृणादिभिः समृद्धानि । अथवानुगताः परस्परसंबन्धाः क्रोशा
अनुक्रोशास्तैः संपन्नानि ॥ २८ ॥

तस्येति ॥ पुरुषोत्तमो विष्णुः पुंश्रेयांश्च ॥ २९ ॥

जनेति ॥ जनस्य नीत्या हृष्टमनसा सुप्रभुणा कृतहर्षा । तथा न भ्रष्टनया अ-
पि तु सन्नीतिमती । सा पुरी रम्या भाति । यत एवानष्टनया अतएव जनो नीतिमा-
न । गौरी तु नगस्य हिमाद्रेस्तनया । तथा जननी मातेति हेतोर्हृष्टमनसा । अतएव
शोभनेन हर्षोचिताकृतिसुन्दरेण स्वामिना स्कन्देन कृतानन्दा । तथा मनसि हरो
यस्याः ॥ ३० ॥

यस्यामिति ॥ शालः प्राकारः । इन्द्रनीलमणिकिरणाम्रीलतृणतुल्याल्लिलक्ष्वः
सप्तसप्तिसप्तयः स्खलन्ति ॥ क ॥

यस्यां चेति ॥ स्फटिकस्य सलिलं पदपङ्क्तेश्च कमलमुपमानम् ॥ ख ॥

१ नासौ, २ निःमृतांशुः, ३ ग्रासग्रहणलालसाः, ४ स्खलन्तः खेदयन्ति, ५ मध्येदिने,
६ तुरंगाः, ७ संगतासु, ८ निपतन्ति.

यस्यां च विविधमणिनिर्मितवासभवनभव्यभित्तिषु स्वच्छासु स्वां
छायामवलोकयन्त्यः कृतापरस्त्रीशङ्काः कथमपि प्रत्यानीयन्ते प्रियैः
प्रियतमाः ॥ क ॥

यस्यां च दिव्यदेवकुलालंकृताः स्वर्गा इव मार्गाः, सततमपांसु-
वसनाः सागरा इव नागराः, समत्तवारणानि वनानीव भवनानि,
सुरसेनान्विताः स्वर्गभूपा इव कूपाः, अधिकंधरोद्देशमुद्रासयन्तो
हारा इव विहाराः ॥ ख ॥

यस्यां च बहुलक्षणाः सुधावन्तो दृश्यन्तेऽन्तः प्रचुराः प्रासादा
बहिश्च वारणेन्द्राः । सुशोभितरङ्गाः समालोक्यन्तेऽन्तः संगीतशा-
ला बहिश्च क्रीडाकमलदीर्घिकाः । बहुधान्यनिरुद्धाः कथमप्यभि-
गम्यन्तेऽन्तः पण्यस्त्रियो बहिश्च क्षेत्रभूमयः । नानाशुकविभूषणाः
शोभन्तेऽन्तः सभा बहिश्च सहकारवनराजयः । ससौगन्धिकप्रसारा
विराजन्तेऽन्तर्विपणयो बहिश्च सलिलाशयाः ॥ ग ॥

यस्यां चेति ॥ दिवि भवैरिव दिव्यै रम्यैर्देवकुलैर्देवगृहैः । पक्षे दिव्यैः स्वर्गोद्भवैः
कल्पद्रुमादिभिर्देवानां कुलैरन्वयैर्वालंकृताः । अपांसु रेणुरहितं वसनं वस्त्रं येषाम् ।
पक्षे सुष्ठु वसन्त्येष्विति सुवसनाः । “अपाम्” इति कर्तरि षष्ठी । जलाधारा इत्यर्थः ।
मत्तवारणोऽपाश्रयो मत्तेभ्यश्च । सुरसेन सुजलेन । स्वर्गभूपास्तु सुरसेनया त्रिदशसै-
न्येनान्विताः । अधिकमिति क्रियाविशेषणम् । धरोद्देशः पृथ्वीप्रदेशः । विहाराश्चैत्या-
नि । पक्षे कंधरोद्देश इत्यधिकंधरोद्देशम् । विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः ॥ ख ॥

यस्यां चेति ॥ क्षणो भूमिका । सुधा लेपविशेषः । पक्षे बहूनि लक्षणानि ये-
षाम् । तथा सुष्ठु धावन्तः । रङ्गे नर्तनस्थानम् । पक्षे सुशोभिनस्तरङ्गा येषु । बहुधेति
भिन्नं पदम् । अन्यैर्विदैर्निरुद्धाः । पक्षे बहुभिर्धान्यैर्निरुद्धाः । आशुकविः शीघ्रकविः । प-
क्षे शुकाः पक्षिणः । सुगन्धीनि द्रव्याणि पण्यमेषां ते सौगन्धिका वणिजः कल्हा-
राणि वा । प्रसारो लब्धापणो विस्तरश्च ॥ ग ॥

किं बहुना ।

भ्रूमयो बहिरन्तश्च नानाराभोषशोभिताः ।

कुर्वन्ति सर्वदा यत्र विचित्रवयसां मुदम् ॥ ३१ ॥

यस्यां च भक्तभाजो देवतायतनेषु देवताः संनिधाना दृश्यन्ते ह-
ट्टेषु वणिग्जनाः । अक्षरसावधानाः कविगोष्ठीषु कवयो विलोक्यन्ते
द्युतस्थानेषु द्यूतकाराः । कान्तारागप्रियाः करिणो राजद्वारेषु संचर-
न्ति वेश्याङ्गणेषु भुजङ्गाः ॥ क ॥

यस्यां च चतुरुदधिवेलाविराजितसकलधराचक्रचूडामणौ मणि-
कर्मनिर्मितरम्यहर्म्यतया सुरपतिपुरीपराभवकारिण्याम् । अव्ययभा-
वो व्याकरणोपसर्गेषु न धनिनां धनेषु । दानविच्छित्तिरुन्माद्यत्करि-
कपोलमण्डलेषु न त्यागिगृहेषु । भोगभङ्गो भुजङ्गेषु न विलासिलो-
केषु । स्नेहक्षयो रजनिविरामविरमत्प्रदीपपात्रेषु न प्रतिपन्नजनहृद-
येषु । कूटप्रयोगो गीततानविशेषेषु न व्यवहारेषु । वृत्तिकलहो वै-
याकरणच्छात्रेषु न स्वामिभृत्येषु । स्थानकभेदभिन्नकेषु न सत्पुरु-
षेषु ॥ ख ॥

भ्रूमय इति ॥ बाह्ये आरामैर्मध्ये रामाभिरुपशोभिताः । यस्यां रम्यवयसां यूनां
विविधपक्षिणां च मुदं कुर्वन्ति । वपुष्मतां कालकृतावस्था पक्षी च वयः ॥ ३१ ॥

यस्यां चेति ॥ भक्तो भक्तिमान् । भक्तं चान्नम् । संनिधानं नैकत्रयम् । सम्य-
ङ्निश्चिन् । अक्षरं वर्णः । पक्षे अक्षः पाशकः । अक्षरसे स्थितमवधानं येषाम् । का-
न्तारे वने अगः सल्लक्यादिवृक्षस्तत्प्रियाः । पक्षे कान्ता वधूः ॥ क ॥

यस्यां चेति ॥ अव्ययभावोऽव्ययत्वम् । पक्षे व्ययो दानादिनोपयोगस्तदभावः ।
दानविच्छित्तिर्मदशोभा त्यागविच्छेदश्च । भोगः सर्पवर्गविलासश्च । भङ्ग आमर्दनम् । कुण्ड-
लीकरणमिति यावत् । व्याघातश्च । स्नेहस्तैलादिः प्रेमा वा । प्रतिपन्नानि परस्परप्रती-
तानि च तानि जनहृदयानि च । गीतस्य ताना द्वये । एके कूटाख्याः पञ्चत्रिंशत् ।
अन्ये च शुद्धाख्याश्चतुर्दश । एवमेकोनपञ्चाशत् । तेषां विशेषेषु कूटशब्दप्रयोगः ।
पक्षे कूटं कपटं प्रयोगो व्यापारः । वृत्तिः शास्त्रविवरणम् । आजीवनं च । स्थानक-

१ भक्तिभाजो. २ हर्म्यरम्यतया. ३ अव्ययीभावो. ४ चित्रेषु.

किं बहुना ।

त्रिदिवपुरसमृद्धिस्पर्धया भ्रान्तिः सत्या
सुरसदनशिखाग्रेष्वग्रहग्रन्थिनद्धाः ।
नभसि पवनवेह्यत्पल्लवैरुल्लसद्भिः
परममिह वहन्त्यो वैभवं वैजयन्त्यः ॥ ३२ ॥

अपि च ।

चार्वी सदा सदाचारसज्जसज्जनसेविता ।
नगरी न गरीयस्या संपदा सा विवर्जिता ॥ ३३ ॥

तस्यामासीन्निजभुजयुगलबलविदलितसकलवैरिवृन्दसुन्दरी-
नेत्रनीलोत्पलगलद्वहलब्राह्मणपूरुषवमानप्रतापराजहंसः, सकल-
जलनिधिवेलावननिखातकीर्तिस्तम्भभूषितभुवनवलयः, विश्वभ-
राभोग इव बहुधारणक्षमः, प्रासाद इव नवसुधाहारी, रविरिवानेक-
धामाश्रयः । दनुजलोक इव सदानवः स्त्रीजनस्य, वसिष्ठ इव विश्वा-
भेदः संमुखं पराङ्मुखं संपूर्णवयरूपं पार्श्वगतम् । ततो भागद्वयेनैकतः पततान्यत्र
च चटता क्रमेण ऋजु ऋज्वागत्यार्धार्धः ऋजुसंज्ञानि चेति स्थितस्थानकानि पञ्च ।
गमनमालीढं त्वरितं त्रिभङ्गमित्याख्यानि च चत्वारि गच्छत्स्थानकानीति । एवं च
नवानां स्थानकानां भेदश्चित्रेषु । पक्षे स्थानकस्य रक्षणीयनगरादेर्भेद उपजापो न सत्पु-
रुषेषु सत्त्वात् ॥ ख ॥

त्रिदिवेति ॥ सुराणां सदनानि प्रासादा विमानानि च । आगृह्णन्त एभिरित्या-
ग्रहा अङ्गुटकास्तेषु ये ग्रन्थयस्तेर्नद्धाः । वेह्यत्पल्लवैश्चलदञ्चलैः । उल्लसद्भि राजभिः ।
वैभवं साहात्म्यम् । सर्वोऽपि । विजिगीषुर्बद्धपरिकरः पताकां दर्शयतीति भावः ॥ ३२ ॥

चार्वीति ॥ चार्वी मनोज्ञा । सततं साध्वाचारप्रद्वसायुश्रिता सा नगरी पुरी ग-
रीयस्या श्रिया न त्यक्ता ॥ ३३ ॥

तस्यामिति ॥ शत्रुकान्ताभूपुरे तरन्प्रताप एव राजहंसो यस्य । तथा जयस्त-
म्भैर्भूषितभूमण्डलः । तथा स्तम्भोपमदोर्दण्डे न्यस्ता शालभजिकेव जयलक्ष्मीर्यस्य ।
संकीरसेनसुनुर्नल इति प्रसिद्धो नृप आसीत् । बहुधानेकशो रणे क्षमः । पक्षे बहुनां भा-

मित्रत्रासजननः, जनमेजय इव परीक्षितनयः, परशुराम इव पर-
शुभासितः, राघव इवालघुकोदण्डभङ्गरञ्जितजनकः, सुमेरुरिव जा-
तरूपसंपत्तिः, तुहिनाचल इव पुण्यभागीरथीसहितः, चिन्तामणिः
प्रणयिनाम्, अग्रणीः साङ्गामिकाणाम्, उपाध्यायोऽध्ययनविदाम्,
आदर्शो दर्शनीयानाम्, आचार्यः शौर्यशालिनाम्, उपदेशकः शं-
खशास्त्रस्य, पस्विढो दृढप्रहारिणाम्, अग्रगण्यः पुण्यकारिणाम्, अ-
पश्चिमो विपश्चिताम्, अपाश्चात्स्यागवताम्, अचरमश्चातुर्याचा-
र्याणाम्, अपर्यन्तभूभाराधारस्तम्भभूतभुजकाण्डकीलितशाल-
भञ्जिकायमानविजयश्रीः, श्रीवीरसेनसूनुः, समस्तजगत्प्रासादशि-
रःशेखरीभूतकान्तकीर्तिध्वजो, राजा, राज्यलक्ष्मीकरेणुकाचाप-
लसंयमनशृङ्खलः, खलवृन्दकन्दलदावानलो नलो नाम ॥ क ॥

यस्येन्दुकुन्दकुमुदकान्तयः सकललोककर्णप्रियातिथयो गुणाः
सततमेकब्रह्माण्डसंपुटसंकीर्णनिवासव्यसनविषादिनः पुनरनेकब्र-
ह्माण्डकोटिघटनामभ्यर्थयमाना इव भगवतो विश्वसृजः कमलसं-
भवस्य कर्णलमाः स्वर्गलोकमधिवसन्ति स्म ॥ ख ॥

रणे क्षमः । आभोगः पूर्णता । वसुधां देवद्विजसंबद्धां हरत्येवंशीलो न । पक्षे नवया
सुधया लेपविशेषेण हारी रम्यः ॥ अनेकधा सप्ताङ्गत्वाद्वहुधा माया लक्ष्म्या आश्रयः ।
पक्षेऽनेकस्य प्रचुरस्य धाम्न आश्रयः ॥ सदा नित्यं नवो रम्यतयापूर्वं एव । पक्षे दानवैः
सह ॥ विश्वेषाममित्राणां त्रासकृत् । पक्षे विश्वामित्रो मुनिः ॥ परीक्षितो नयः बाङ्गुण्यं
येन । पक्षे परीक्षेतिभिमन्युसुतस्य सुतः । परस्मिच्छुभे आसितः । पक्षे परशुः कु-
ठारः ॥ अलघुको गौरवाहः । तथा दण्डस्य वधपरिक्लेशार्थहरणलक्षणस्य भङ्गेन मु-
क्तया रञ्जितलोकः । पक्षे बृहदनुर्भङ्गद्विषितजनकाख्यनृपः ॥ आता रूपसंपत्तिर्यस्य ।
पक्षे जातरूपं सुवर्णं संपत्तिर्यस्य ॥ पुण्यभजनशीलो । रथवान् । हितैः सह । पक्षे पुण्य-
गङ्गान्वितः ॥ प्रणयिनामार्थिनां चिन्तितप्रदो मणिरिव ॥ जगतः प्रासादः कीर्तिश्च ध्वज
उपमानश्च ॥ क ॥

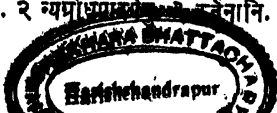
यस्येति ॥ यस्य नलस्य प्राचुर्यादेकस्मिन्ब्रह्माण्डेऽमान्तोऽनेकब्रह्माण्डनिर्माणं कार-

यस्मिंश्च राजनि जनितजनानन्दे नन्दयति मेदिनीम्, गीतेषु जातिसंकराः, तालेषु नानालयभङ्गाः, नृत्येषु विषमकरणप्रयोगाः, वाद्येषु दण्डकरप्रहाराः, पुण्यकर्मारम्भेषु प्रबन्धाः, सारिद्यूतेषु पाशप्रयोगाः, पुष्पितकेतकीषु हस्तच्छेदाः, न्यग्रोधेषु पादकल्पनाः, कञ्चुकमण्डनेषु नेत्रविकर्तनानि, आसन् । न प्रजासु ॥ क ॥

यश्च कोऽप्यन्यादृश एव लोकपालः । तथाहि । अपूर्वो विबुधपतिः, अदण्डकरो धर्मराजः, अजयन्यः प्रचेताः, अनुत्तरो धनदः ॥ ख ॥ विष्यन्त इव स्वर्गिभिर्नित्यमेव श्लाघ्यमानत्वात्कर्णलभाः श्रुतौ विज्ञापनार्थं विकटीभूताः ॥ ख ॥

यस्मिंश्चेति ॥ गीतादिष्वेव जातिसंकरादीनि न प्रजास्विति परिसंख्ययावधारणम् ॥ गीतेषु नन्दयन्तीप्रभृतयो जातयोऽष्टादश । तासु संकरो मिश्रप्रतीतिः । पक्षे जातयो विप्राद्याः । संकरोऽनुचितसंबन्धेन विप्रवः ॥ तालश्चञ्चत्पुटादिः । लया द्रुतमध्यविलम्बितलक्षणाः । पक्षे आलयो गृहम् ॥ करणानि तलपुष्पपटादीन्यष्टोत्तरशतसंख्यानि । पक्षे विषमात्स्वार्थे कः । रणो युद्धम् ॥ दण्डः कोणः । करः पाणिः । पक्षे दण्डो वधादिः । करो राज्ञे देयोऽंशः । प्रहारो घातनम् । प्रबन्धाः सातत्यानि प्रकृष्टबन्धाश्च ॥ पाशो बन्धो बन्धनरज्जुश्च ॥ सारयो हि दायैर्वध्यन्ते । अक्षार्थस्तु पाशक एव प्रतीतिः ॥ हस्तः केतकीगर्मः पाणिश्च ॥ पादस्य मूलस्य रचना । न्यग्रोधपादपः पादावचयति कल्पयति । पक्षे पादस्याङ्गेः कल्पना कर्तनम् ॥ नेत्रं वस्त्रविशेषो नयनं च । विशेषेणाङ्गप्रमाणेन कर्तनं विकर्तनं विखण्डनं च ॥ क ॥

यश्चेति ॥ कोऽपि विस्मयहेतुः । लोकं जगत्पालयन्ति ये तेभ्योऽन्यादृशो विसदृश एव लोकं प्रजां पालयतीति कृत्वा लोकपालः ॥ स्वोक्तमेव द्रढयति— तथाहीत्यादिना ॥ यतो विबुधानां सुराणां पतिः सपूर्वेः पूर्वदिग्युक्तत्वात् । नलस्त्वपूर्वं उत्कृष्टो विबुधानां विदुषां पतिः ॥ दण्डपाणिर्यमः । नलस्तु न दण्डो वधादिः, करो राज्ञे देयोऽंशो यस्मादित्यदण्डकरः । तथा धर्मप्रधानो राजा धर्मराजः । धर्मविजयत्वात् ॥ प्रचेता वरुणः सह जघन्यया पश्चिमया वर्तते । नलस्त्वजघन्योऽकुत्सितः प्रकृष्टचेताश्च । यदुक्तम्— “जघन्यं चरमे शिश्वे जघन्यं गहिरेऽन्यवत्” ॥ धनदः कुबेरः स्रोत्तरया दिशा वर्तते । नलस्तु न विद्यत उत्तर उत्कृष्टोऽस्मादित्यनुत्तरः । तथा धनं ददातीति धनदः ॥ ख ॥

येन प्रचण्डोर्द्वण्डमण्डपमण्डलीविभ्रान्तविजयश्रिया भ्रवणो-
त्पलवलायमानमानिनीमानलुण्टाकलोचनेन पृथ्वी प्रिया च का-
मरूपधारिणी सातेन भुक्ता ॥ क ॥

यस्याः सकलजनमनोहारिविशेषकम्, पृथुललाटमण्डलम्, न-
भिलषणीयकान्तपः कुन्तलाः, श्लाघनीयो नासिक्यभागः, बहुलव-
लीकः सरोमालिकालंकारश्च मध्यदेशः, प्रकटितकामकोटिविलासः
काञ्चीप्रदेशः ॥ ख ॥

किं बहुना ।

यस्याः कृष्णागुरुचन्दनामोदबहुलकुचाभोगभूषणा नृत्यतीवा-
ङ्गरङ्गे रमणीयतया निरुपमा नवा यौवनश्रीः ॥ ग ॥

येनेति ॥ विजयता सुनेत्रेण येन भूः कान्ता च सातेन सुखेन निर्विष्टा भुक्ता ।
सातं सुखम् ॥ यदमरसिंहः—“शर्मसातसुखानि च” इति ॥ कामरूपो देशविशेषः ।
प्रिया तु काम्यत इति काममभिलषणीयं रूपम्, काममतिशयेन रूपं वा धरतीत्येवं-
शीला ॥ फ ॥

यस्या इति ॥ यस्या भुवः विशेषक-लाट-कुन्तल-नासिक्य-मध्यदेश-काञ्चीप्रदेश-
रूपा देशाः । लवली लताविशेषः । सरसां मालिका श्रेणिः । कामकोटिनाम्नी देवी ॥
प्रियापक्षे विशेषकं तिलकम् । ललाटमलकम् । कुन्तलाः केशाः । नासिकायां भवो
नासिक्यः । मध्यदेश उदरम् । बहुला बहुचो बल्य उदरेरेखा यत्र । तथा संह रौमप-
ङ्क्तिमण्डनेन ॥ प्रकटितानङ्गोत्कर्षविलासः काञ्चीप्रदेशः श्रोणी ॥ ख ॥

यस्या इति ॥ अङ्गेऽङ्गाख्यदेश एव रङ्गे नर्तनस्थाने निरुपमवायौ सति वनश्री-
नृत्यतीवा ॥ वाततरलनमेव नर्तनम् । कृष्णा पिप्पली । अगुरुचन्दनौ वृक्षविशेषौ ।
तेषामामोदः । बहूनां लकुचानामाभोगो विस्तारः । तौ भूषणं यस्याः । पक्षे चर्चा-
वशात्कालागुरुचन्दनयोरामोदेन व्याप्तस्तनविस्तारमण्डना । नवेति यौवनश्रीरिति च
भिन्नम् ॥ ग ॥

48132

किं चान्यत् ।

अन्य एव नवावतारः स कोऽपि पुरुषोत्तमो धोममीनरूपदूषितः, नाङ्गीकृतविश्वविश्वंभराभारोऽपि कूर्मीकृतात्मा, न वराहवधुषा क्लेशेन पृथ्वी बभार, न च नरसिंहः समुत्सन्नहिरण्यकशिपुः, न बलिराजबन्धनविधौ वामनोदैन्यमकरोत्, नापि रामोलङ्केश्वरश्रियमपाहरत्, नापि बुद्धः कल्किकुलावतारी ॥ क ॥

किं बहुना ।

धन्यास्ते दिवसाः स येषु समभूद्भूपालचूडामणि-
लीकालोकगिरीन्द्रमुद्रितमहीविश्रान्तकीर्तिर्नलः ।

किं चेति ॥ कोऽप्यपरिच्छेद्यमहिमा । तथा नवः पूर्वविलक्षणोऽवतारो जन्म यस्य स तथाभूतः । यदि वा “ णु स्तुतौ ” इत्यस्य नवाः स्तुतयोऽवतार्यन्ते यस्मिन्निति स्तवास्पदम् । सर्वोर्वीपतिभ्योऽन्योऽसाधारण एव स नलो राजा । पुरुषेषूत्तमः ॥ तथा भमो रोगोऽस्यास्तीत्यमी । नामी अनमी नीरोगः । यदि वा नमयति शत्रूनवश्यमिति कृत्वा नमी । प्रतापाक्रान्तारिचक्र इत्यर्थः ॥ तथा न रूपे दूषितः । तथा स्वीकृतधरापुरोऽपि न कूर्मिर्भङ्गुरः । कुत्सितोर्मिः पीडा यस्य स कूर्मिः । अङ्गीकृतभारो हि पीडावान्भवति । यदुक्तम् — “ ऊर्मिः पीडाजबोत्कण्ठाभङ्गप्राकाश्यवीचिषु ” । तथा वरमाहव पुष्पता क्लेशेन न धरामपि तु सुखेनेत्यर्थः ॥ नरेषु सिंहः शौर्यात् । न च समुत्सन्नः हिरण्यं धनं कशिपु भोजनाच्छादनादि यस्मात् ॥ तथा बलिनं राज्ञां बन्धने विधाने वा मनोदैन्यं न चाकरोत् ॥ रामः सुन्दरः । अलमत्यर्थं कस्य ब्रह्मण ईश्वरस्य शोभीतं श्रियं नापि न च हृतवान् । देवस्वापहारी नेत्यर्थः । ब्रह्मेशो देवानामुपलक्षणम् ॥ बुद्धो विद्वान् पापिकुलोत्पन्नः ॥ अन्य एव पुराणपुरुषादृशावताराद्विसदृश एव । नवावतारो नवसंख्यावतारः । कोऽप्ययं पुरुषोत्तमो विष्णुरित्युक्तिलेशः ॥ तत्पक्षे मीनकूर्मवराहनरसिंहवामनरामबुद्धकल्किनोऽवताराः । हिरण्यकशिपुबलिलङ्केश्वरस्तस्मिन्तिपक्षाः ॥ रामः परशुरामोऽपि । तदा । अलमिति भित्त्वा कु ईषदीश्वरः केश्वरः सङ्कर्षार्जुनो जमदग्निहोमार्जुनीमात्रहरणात् ॥ रामः कृष्णः । तथा केन वायुर्नेष्टे समर्थो भवति पञ्चानश्वत्वात् । यद्वा कस्य पानीयस्य यमुनाद्बलक्षणस्येश्वरः स्वामी केश्वरः कालीयसर्पस्तस्य श्रियमपजहार ॥ क ॥

लोकास्तेऽपि धिरतमाः सुकृतिनस्तद्वक्त्रपङ्केरुहे-

यैर्विस्फारितनेत्रपत्रपुटकैर्लावण्यमास्वादितम् ॥ ३४ ॥

अपि च ।

ये कुन्दद्युतयः समस्तश्रुवनैः कर्णावर्तसीकृता-

यैः सर्वत्र शलाकयेव लिखितैर्विम्बितयस्त्रिभ्रताः ।

यैर्वक्तुं हृदि कल्पितैरपि वयं हर्षेण रोमाञ्जिता-

स्तेषां पार्थिवपुंगवः स महतामेको गुणानां निधिः ॥ ३५ ॥

यस्य च युधिष्ठिरस्येव न कचिदपार्थो वचनक्रमः, मरुमण्डलमि-
वापापं मानसम्, महानसमिव सूपकारसारं कर्म, कार्मुकमिव स-
त्कोटिगुणं दानम्, दानवकुलमिव दृष्टवृषपर्वोत्सवं राज्यम्, राजी-
वमिव भ्रमरहितं सर्वदा हृदयम् ॥ क ॥

यश्च परमहेलाभिरतोऽप्यपारदारिकः । शान्तनुतनयोऽपि न
कुरूपयुक्तः ॥ ख ॥

किं बहुना ।

सदाहंसाकुलं बिभ्रन्मानसं प्रचलज्जलम् ।

यस्य चेति ॥ अर्थादपेतोऽपार्थः । अन्यत्र पृथाया अपत्यत्वात् । अपार्थं निष्पा-
पम् । पक्षेऽपेता आपो यस्मात् ॥ सुष्ठु उपकारेण सारम् । पक्षे सूपकारैः सूरैः सा-
रम् ॥ सत्पात्रप्रतिपादनाद्दानं सच्छोभनम् । कोटिः संख्या । पक्षे कोटिरटमिः ।
गुणो ज्या ॥ वृषो धर्मः । पर्व पौर्णमास्यादि उत्सवः पुत्रजन्मविवाहादिस्ते दृष्टा अनु-
ष्ठिता यत्र । पक्षे वृषपर्व दानवः ॥ भ्रमः संशयः । पक्षे भ्रमरेभ्यो हितम् ॥ क ॥

यश्चेति ॥ हेला शृङ्गारचेष्टा । यद्वा पर वत्कृष्टो मह उत्सवो यस्यां तस्यामिक्षयां
पृच्छयां रतः ॥ राजन्वती हि मही सदुत्सवा । विरोधे महेला खी ॥ शान्तश्चासौ नु-
तनयश्च । शान्तो जितेन्द्रियः । तथा नुतः स्तुतो नयो नीतिर्यस्य ॥ तथा न कुत्सित-
रूपयुक्तः । पक्षे शान्तनुपुत्रो गाङ्गेयः कुरूणां क्षत्रियाणामुपयोगी ॥ ख ॥

सदेति ॥ भूमृतो गिरयो नृपाश्च । तज्जायत्वं द्वयोरपि ॥ सत्सृप्येवं हिमाच-
लो यस्य साम्यं नायाति । यतः । सदाहं सखेदम् । साकुलं व्यग्रम् । प्रचलत्कम्प-

मृश्रुन्नायोऽपि नो याति यस्य सान्यं हिमाचलः ॥ ३६ ॥

अपि च ।

नक्षत्रभूः क्षत्रकुलप्रसूतेर्युक्तो नभोगैः खलु भोगभाजः ।

सुजातरूपोऽपि न याति यस्य समानतां कांचन काञ्चनाद्रिः ॥ ३७ ॥

तस्य च महामहीपतेरस्ति स्म प्रशस्तिस्तम्भः सकलश्रुतिशास्त्रशा-
सनाक्षरमालिकानाम्, न्यग्रोधपादपः पुण्यकर्मप्ररोहाणाम्, आकरः
साधुव्यवहाररत्नानाम्, इन्दुः पार्थिवनीतिज्योत्स्नायाः, कन्दः सक-
लकलाङ्कुरकलापस्य, सागरः समस्तपुरुषगुणमणीनाम्, आलानस्त-
म्भश्चपलराज्यलक्ष्मीकरेणुकायाः, सकलभुवनव्यापारपारावारनौ-
कर्णधारः, सुधाम्भोनिधिदिण्डीरपिण्डपाण्डुरयशःकुशेशयखण्ड-
मण्डितसकलसंसारसराः, सरागीकृतसमस्तपार्थिवानुजीवी, जी-
वितसमः, प्राणसमः, हृदयसमः, शरीरमात्रभिन्नो द्वितीय इवात्मा,
कुलक्रमागतः, संक्रान्तिदर्पणः सुखदुःखयोः, स्वभावानुरक्तः, शु-
चिः, सत्यपूतवाक्, कृतज्ञः, ब्राह्मणः सालङ्कायनस्य सन्तुः श्रुतशीलो
नाम महामन्त्री ॥ क ॥

मानम् । जडं व्यामूढम् । मानसं चेतः । विभक्ति ॥ सिद्धान्ते तु मानसं सरः । सदेति
भिन्नम् । प्रचलज्जलं यत्र ॥ शेषं प्रतीतम् । आकुलशब्दो भावप्रधानो यथा तिष्ठन्ति
च निराकुलाः ॥ ३६ ॥

नक्षत्रेति ॥ यस्य नलस्य काञ्चनाद्रिर्मेरुः कांचन कांचिदपि समानतां नायाति ।
सुष्ठु जातरूपं सुवर्णं यत्र ॥ नलपक्षे रूपं सौन्दर्यम् । अतो द्वयोरपि सुजातरूपत्वा-
त्साम्ये निषेधः । यतो नायं क्षत्राज्जवति स्म । तथा भोगैर्न युक्तः ॥ नलस्तु क्षत्रप्रसू-
तिर्भोगभाक् ॥ सिद्धान्ते तु नक्षत्राणां भूः स्थानम् ॥ तथा नभसि गच्छन्ति ये तैर्नभो-
जैर्देवैर्युक्तः ॥ ३७ ॥

तस्य चेति ॥ तस्य नरपतेः श्रुतशीलो नामामात्योऽस्ति स्म आसीत् ॥ यज्ञसां कु-

१ हिमालयः. २ च महीपतेः. ३ प्रशस्तप्रशस्तिस्तम्भः. ४ पुण्यकर्मारम्भप्ररोहाणाम्. ५ व्या-
पारनौकर्णधारः. ६ संसारकासारः. ७ सत्यवाक्. ८ सालङ्कायनसन्तुः.

मित्रं च मन्त्री च सुहृत्प्रियश्च विद्यावयःशीलगुणैः समानः ।

बभ्रुव भ्रूपस्य स तस्य विप्रो विश्वंभराभारसहः सहायः ॥ ३८ ॥

अपिच ।

ब्रह्मण्योऽपि ब्रह्मवित्तापहारी स्त्रीयुक्तोऽपि प्रायशो विप्रयुक्तः ।

सद्वेषोऽपि द्वेषनिर्मुक्तचेताः को वा तादृग्दृश्यते श्रूयते वा ॥ ३९ ॥

अथ स पार्थिवस्तस्मिन्नमात्ये परिजनपरिवृढे प्रौढप्रेमणि निर्गू-
ढमन्त्रे मन्त्रिणि तृणीकृतस्त्रैणविषयरसे सौराज्यरागजनने जैननी-
यमाने जनस्य, सर्वोपधाशुद्धबुद्धौ निधाय राज्यप्राज्यचिन्ताभारम-
भिनवयौवनारम्भरमणीये रम्यरमणीजननयनहृदयप्रिये प्रियंगुभा-
सि जितमदनमहस्यपहसितसुरासुरसौभाग्ययशसि विस्मापितस-
मस्तजनमनसि, लसल्लावप्यपुञ्जपराजितसकलसमुद्राम्भसि का-
न्तिकटाक्षितचन्द्रमसि वयसि वर्तमानो मानितमानिनीजनयौव-
नसर्वस्वः स्वयर्मनवरतं सकलसंसारसुखसंदोहमन्वभूत् ॥ क ॥

तथाहि ।

कदाचिदनुत्पन्नविषमरणभयो गरुड इवाहितापकारी हरिवाहन-
विलासमकरोत् ॥ ख ॥

शेषयानि, संसारस्य सर उपमानम् ॥ क ॥

ब्रह्मण्य इति ॥ ब्रह्मणे हितो ब्रह्मण्यः ॥ तथा ब्रह्म वेत्ति ॥ तथा तापहारी ।
तथा विप्रैर्द्विजैर्युक्तः ॥ तथा भ्रूशोभनो वेषो यस्य ॥ विरोधांशः सुगम एव । ब्रह्मवि-
त्तं ब्रह्मस्वम् । विप्रयुक्तो वियुक्तः ॥ ३८ ॥ ३९ ॥

अथेति ॥ अपानन्तरमेवंवर्णनीयेऽमात्ये राज्यभारं निवेदयैवंवर्णनीये वयसि व-
र्तमानो राजा सुखातिशयं सिधेवे ॥ क ॥

कदाचिदिति ॥ असंजातविषमयुद्धभीरहितानामपकारी । हरिरश्वस्तस्य बाहून्
वाङ्मालीप्रवहणम् । स एव विलासः । पक्षे विषान्मरणभयम् । अहिः सर्पः ।

१ च. २ प्रौढप्रेमिणि. ३ गूढमन्त्रे. ४ जननीसमाने. ५ प्रियङ्गुमञ्जरीभासि. ६ पराजितसमुद्रा-
म्भसि. ७ मानिनीयौवनसारसर्वस्वः. ८ अनवरतसकल.

कदाचिच्चन्द्रमौलिरिव मदनबाणासनान्तिमुक्तशरसंछादितायां
पर्वतभुवि विजहात् ॥ क ॥

कदाचिदद्भुत इव शिशिरकमलाकरावगाहनोत्पन्नपुलककोर-
किततनुरनन्तभोगभाक्सुखमन्वतिष्ठत् ॥ ख ॥

कदाचिन्नलिनयोनिरिव राजसभावस्थितः प्रजाव्यापारमधिन्त-
यत् ॥ ग ॥

कदाचिन्मयूर इव कान्तोन्नमत्पयोधरमण्डलीविलासेन हर्षम-
भजत् ॥ घ ॥

कदाचिन्नक्षत्रराशिरिवाश्विन्या सेनया संमन्वितो मृगानुसारी
बहुशष्पवनमार्गं बध्नाम ॥ ङ ॥

हरेर्विष्णोर्बाह्वनविलासो यानलीला ॥ छ ॥

कदाचिदिति ॥ मदनो बाणोऽसनोऽतिमुक्तकः शरश्च मुक्त एभिर्वृक्षैः सम्प-
कच्छादितायां पर्वतक्षोण्याम् । पक्षे मदनः कामस्तस्य बाणासनं धनुस्तत्प्रक्षितैः शरैर्बा-
णैर्विधुरायां पर्वतभुवि । पर्वताद्भवति स्मेति पार्वत्याम् ॥ क ॥

कदाचिदिति ॥ कमलानामाकरो वनम् । पक्षे कमलायाः श्रियाः करः पाणिः ॥
अवन्ताभोगोऽनेकविलासः शेषाहिवपुश्च ॥ ख ॥

कदाचिदिति ॥ राज्ञः सभा । पक्षे रजसा गुणेन निर्वृत्ते भावे स्थितः ॥ व्या-
पारो व्यवहारो निर्माणं च ॥ ग ॥

कदाचिदिति ॥ कान्ताङ्गना काम्या च ॥ पयोधरः स्तनो मेघश्च ॥ विलास
उपभोगः स्फुरणं च ॥ घ ॥

कदाचिदिति ॥ अश्वः सन्त्यस्यां तथा सेनया युक्तः । तथा मृगानुगामी बहु-
बालनृणपथेऽभ्राम्यत् ॥ पक्षे अश्विनीमृगौ नक्षत्रे । इनेन रविणा सह सेनयेत्यश्विनी-
विज्ञोचणम् ॥ बहुश इति भिन्नम् । पवनमार्गो द्यौः ॥ अत्र प्रकारात्प्राग्विसर्जनीय उ-
पध्माजीयो वा ॥ शष्पपदे तु पकार एव ॥ तदेवंरूपभेदेऽपि श्रुतिसाम्याच्च दोष इति
क्विसमयः ॥ तथा च चण्डदासकृते श्रीचण्डिकाचरिते महाकाव्ये—“पुष्पादपामिह
सदाधिगमे समृद्ध्यापुष्पादपाः फलभराश्च विनम्रभावम् । पुष्पादपापि दधतो मुनिवत्सु-
जन्मापुष्पादपाति मधु साधु मधुव्रतौघाः ” ॥ अस्यार्थः—अपां जलानाम् । अधिगमे

कदाचिदाजनेष इवाक्षविनोदमन्वतिष्ठत् ॥ क ॥

कदाचिद्धानरेश्वर इव सुप्रीवो वैदेहीति श्रुवाणस्यारुघुकाकुस्य-
स्यार्थिनः प्रार्थना क्रियतां सफलेति वानरपुंगवानाविदेश ॥ ख ॥

कदाचिन्मकरकेतन इव सुमनसो मार्गणान्विधाय स्वर्ग्युगलं
कर्णपूरीचकार ॥ ग ॥

प्राप्तौ सत्याम् । पुष्पात्कुसुमात् । फलभरात्फलातिशयात् च या समृद्धिस्तथा ।
पादपास्तरवो विनम्रभावमापुः ॥ समृद्धौ हि नम्रता स्यात् ॥ जलाधिगमः पुष्पफलानां
हेतुः । तानि च समृद्धेः । सा च नम्रताया इति ॥ तथा पुष्पाणामङ्गक्षणं यत्र । तथा-
ऽपि पापरहितम् । शोभनं जन्म यथा मुनयो दधति । तद्वदेतेऽपि मधुव्रतौघाः सुज-
न्म धारयन्तः सन्तो मधुमकरन्दमपुः पिबन्ति स्म ॥ पादैरङ्गिभिः पादेषु मूलेषु वा
पतन्त्यभीक्ष्णमित्यनेन मधुप्राचुर्योक्तिः ॥ अत्रायुक्पादयोः षकार एव । युक्पादयोस्तु
विसर्जनीयोपध्माभीयान्यतर एव न तु षकारः ॥ परं श्रुतिसाम्यान्न दोषः ॥ एवमेव
विसर्जनीयजिह्वामूलीयषकारेऽपि यथा “ये सहजनिष्कलङ्काचारा अपि भान्ति किञ्चि-
कूटगमात् । सुधियः काष्ठादशकंधराधिकं सपदि तेऽभुवते” ॥ अस्यार्थः—सहजोऽङ्ग-
त्रिमो निःकलङ्को निर्दोष आचारो येषां ते सुधियः काष्ठादशकं दिक्चक्रं धरैः पर्वतै-
रधिकमभ्युवते व्याप्नुवन्ति । स्त्रीणामभावो निखि । कूटं छद्म । तस्य गमो अंशः इति
समाहारद्वन्द्वः । एतेन जितेन्द्रियत्वोक्तिः । अपिर्विरोधे । येषां किल सहजस्वर्णावां
लङ्कायां चारो गतिः । ते कथं त्रिकूटाचलगमनाभावेन भान्ति । दशकंधरो रावणः ।
काष्ठा दिशः । अत्र स्वर्णार्थनिष्कलङ्कशब्दे षकार एव, निष्कलङ्कशब्दे जिह्वामूलीय-
विसर्गौ इति बोध्यम् ॥ ङ ॥

कदाचिदिति ॥ अक्षैः पाशकैः । विनोदं कीडाम् ॥ पक्षे अक्षस्य रावणेः ।
विनोदं वधम् ॥ क ॥

कदाचिदिति ॥ शोभना प्रीवा यस्य । वै स्फुटार्थे । मर्त्यां देहीति श्रुवाणस्य ।
तथा आ समन्ताल्लब्ध्यां काको भिन्नकण्ठध्वनौ तिष्ठतीत्यारुघुकाकुस्यस्तस्य यारुचावशा-
त्स्वरभेदवतोऽर्थिनो याचकस्य प्रार्थना सफला क्रियतामित्यमुना प्रकारेण नरपुंगवान-
रश्रेष्ठानादिष्टवान् ॥ वा समुचये ॥ पक्षे वैदेही सीतेति प्रलपतोऽरुघोगुरो रामस्य का-
कुस्यस्य सप्रयोजनस्य प्रार्थना सफला क्रियतामिति वानरपुंगवान्कपीशः सुप्रीवो निपु-
क्तवान् ॥ ख ॥

कदाचिदिति ॥ मार्गणान्याचकान् । इष्टार्थसंप्रदानेन सौमनस्ययुक्तान्विधाय स्वस्य

कदाचिदम्भोनिधिरिवोच्चैःस्तननाभिरम्याः, कृतानिमेषमयन-
विभ्रमाः, सर्कद्वर्षाः, सिषेवे वेलाविलासिनीः ॥ क ॥

कदाचिद्विशरथ इवायोध्यायां पुरि स्थितः सुमित्रोपेतो रममाण-
रामभरतप्रेक्षणेन क्षणमाह्लादमन्वभूत् ॥ ख ॥

एवमस्य सकलजीवलोकसुखसंतानमनुभवतो यान्ति दिनानि॥ग
अथ कदाचिदुन्नमत्पयोधरान्तरपतद्वारावलीविराजिताः, कम-
लदलकान्तनयनाः, सुरचापचक्रवक्रभ्रुवः, विद्युन्मणिमेखलालंका-
रधारिण्यः, शिञ्जानामुत्कलहंसकाः, प्रौढकरेणुसंचारहारिण्यः, क-
ञ्चकंधराः, तिरस्कृतशशाङ्कान्तिकलापोच्चमुखमण्डलाः, सकलज-
गज्जेगीयमानगुणमिममनुपमरूपलावण्यराशिराजितं राजानमव-
लोकयितुमिवावतरन्ति स्म वर्षाः ॥ घ ॥

गुणं त्वागारुखं जगतोऽपि कर्णौ पूर्येते अनेनेति कर्णपूरः । ऋषौ कर्णपूरीचकार ॥ पक्षे
सुमनसः पुष्पाणि । मार्गणा बाणाः । गुणो ज्या । कर्णपूरः कर्णान्तकर्षणम् ॥ ग ॥

कदाचिदिति ॥ उच्चैःस्तनाभ्यां नाभ्या च रम्या ॥ तथा निर्निमेषनेत्रलीलाः सका-
माः । वेलायां वारके विलसन्ति भोगायोपतिष्ठन्त इत्येवंशीला वारस्त्रीः । सिषेवे॥अम्भो-
निधिस्तु वेला अम्भोवृद्धीः । कीदृशीस्ताः । उच्चैःस्तननेन शब्देनाभिरम्याः॥तथा कृतमनि-
मेषाणां मत्स्यानां नयनं प्रापणं यैस्तथोक्ता विविधा भ्रमा आवर्ता यासु ॥ तथा कं जलं
तस्य दर्पेण मोक्षेण सह ॥ हृपेर्मोचनार्थत्वात् ॥ तथा विलसन्त्यभीक्ष्णम् ॥ क ॥

कदाचिदिति ॥ न योदुं शक्याऽयोध्या संज्ञा च । तस्यां पुरि । सुमित्रैरुपेतः
सुमित्रया कलत्रेण ॥ विलसन्त्यो रामा विलासिन्यो यत्र तेन भरतसंगीतेन विक्री-
डद्रामभरतयोरवलोकनेन चाह्लादं नलो दशरथश्च भेजे ॥ ख ॥ ग ॥

अथेति ॥ अनन्तरं कस्मिन्नपि समये नृपमवेक्षितुं वर्षा अवातरन् ॥ वर्षाशब्दग-
तस्त्रीत्वेन वर्षाणां साक्षात्स्त्रीत्वमध्यवसितम् ॥ ततश्च पयोधरा मेघाः स्तनाश्च । पत-
द्वारावली पतन्ती धाराभ्रेणी चलन्ती हारावली च । यद्वा पयोधरयोः स्तनयोरन्तर्मे-
ध्येऽपतन्तोऽतिसंहतत्वादप्रविशन्तो हारा यासाम् । तथा वलीभिरुदरे लेखाभिर्विराजि-
ताः ॥ कमलदलानां कान्तमिष्टं नयनमतिवाहनं यासाम् । वर्षाणां ह्यतिवाहने कम-
लानामुल्लासः । पक्षे कमलदलवत्कान्तनेत्राः ॥ इन्द्रधनुश्चक्रमेव वक्रे भ्रुवौ यासाम् ।

१ कृतानिमिष. २ हंसकाः. ३ गुणग्रामम्. ४ वर्षाज्ञानाः.

यत्र च ।

आकर्ण्य स्मरयैवराज्यपटहं जीभूतनूतध्वनिं
नृत्यत्केकिकुटुम्बकस्य दधवं मन्द्रां मृदङ्गक्रियाम् ।
उन्मीलन्नवनीलकन्दलदलव्याजेन रोमाञ्चिता
हर्षेणेव संमुच्छ्रिता वसुमती दध्रे शिलीन्ध्रध्वजान् ॥ ४० ॥

अपिच ।

पर्णैः कर्णपुटायितैर्नवरसप्राग्भारविस्फारितैः
शृण्वन्तो मधुरं द्युमण्डलमिलन्मेघावलीगर्जितम् ।
शाखाग्रयथमानसौरभभरध्रान्तालिलध्वजा-
स्तोषेणेव वहन्ति पुष्पपुलकं धाराकदम्बद्रुमाः ॥ ४१ ॥

पक्षे सुरचापचक्रवद्भुवः ॥ विद्युदेव मणिमेखला तां तथालमत्यर्थं कस्य जलसा-
रं वेगं धारयन्ति । यद्वा कारस्य राज्ञे देयांशस्य धारिण्यः । वर्षा हि सत्यादिसाधक-
त्वात्करस्यापि साधनम् । पक्षे विद्योतमानमणिकाञ्चीभूषणधारिण्यः ॥ शिक्षाना गर्ज-
न्त्यस्तथा मुक्ता मानसं प्रति प्रस्थापिता हंसका याभिः । यद्वा मुक्तहंसानि कानि जलानि
यासु । तत्समये हंसानां मानसे गमनात् । पक्षे शिक्षाने शब्दायमाने आमुक्ते बदे हंसके
चरणाभरणे यासाम् ॥ प्रकर्षेणोढं कं जलं तेन रजःसंचारोदिकाः । पक्षे प्रगल्भगजग-
मनमनोज्ञाः ॥ कं जलं धरन्तीति कंधरा मेघास्ते कम्प्रा रम्या यासु । पक्षे कंधरा ग्रीवा ॥
छादितशशाङ्ककान्तयः । तथा काय पान्थियाय लापाः कलापाः । कुटुम्बिनीजनगीय-
मानरासंकाः । तैरुभयमुखा मेघालोकनायोन्मुखा मण्डला देशा यासु । पश्चात्कर्मधारयः ।
पक्षे निर्जितेन्दुदीप्त्यतिशयमुच्चमुत्कृष्टमुन्नतकपोलं वा मुखविम्बं यासाम् ॥ व ॥

आकर्ण्येति ॥ युवा चासौ राजा चेति युवराजस्तस्य भावो यौवराज्यम् । का-
मस्य तरुणराजत्वपटहोभ्रमं नृत्यत्केकिनां च मृदङ्गविधिं दधानं घनगर्जितं श्रुत्वा मुदे-
व विकसत्कन्दलच्छलेन पुलकिता भूरभूत् । शिलीन्ध्रध्वजानधारयत् ॥ ४० ॥

पर्णैरिति ॥ वसन्ते पुष्पयन्ति ते धूलीकदम्बा वर्षासु च धाराकदम्बाः ॥ शाखा-
ग्रे मिलन्तः सौरभभराङ्गान्ता उपर्युपर्यटन्तश्च तेऽलयश्च त एव पालिध्वजाः प्रसि-
द्धिर्बह्वानि शेषां ते धाराकदम्बद्रुमाः पुष्पमेव पुलकं मदेन वहन्ति ॥ हर्षहेतुर्गर्ज-

अथ क्रमेण

नीरं नीरजनिर्मुक्तं नीरजस्कं शुवस्तलम् ॥

जातं जातिलतापुष्पगन्धान्धमधुरं वनम् ॥ ४२ ॥

अपि च ।

48122

धृतकदम्बकदम्बकनिष्पतन्नवपरागपरागममन्थराः ।

हृततुषारतुषा रतिराणिनां प्रियतमा मरुतो मरुतो ववुः ॥ ४३ ॥

ततश्च । तिरस्कृततरणित्विषि, विगलद्वारिविप्रुषि, शान्तचात-
कटुषि, निर्वाणवारणवपुषि, मार्निनीमानग्रहग्रन्थिमुषि, जनिज-
वासकशुषि, विध्वंशवधूविद्विषि, वर्धितमण्डूकसदृषि, मुद्रितचन्द्र-
मसि, विद्राणपङ्कजसरसि, स्वाधीनप्रियप्रेयसि, प्रोषितकलहंसव-
यसि, नष्टनक्षत्रमण्डलमहसि, मेचकितनभसि, निष्पतन्नीपरजसि,
स्फुटकुटजरेजःपुञ्जपिञ्जरिताष्टदिग्भासि, भासुरसुरचापचक्रभृति,

नभ्रवणमेव । रसो जलं रागश्च । अन्योऽपि सुमण्डलान्मिलन्त्या योषितः शुब्दं शु-
त्वैवंविधो भवति “ग्रन्थ बन्धन” इति यौजादिकाद्विकल्पिते णिचि ग्रथितुं शीलमे-
षामिति चानशि ग्रथमानाः । यत्कविरहस्ये “गाथां ग्रन्थयति ग्रथत्यविरतं श्लोकांश्च
लोकेस्तरागन्धं प्राथयति स्फुटार्थललितं यो नाटकं ग्रन्थयति । ग्रन्थति श्रुतिशास्त्रयोर्वि-
वरणं ग्रन्थाननेकांश्च यः स्वच्छं यस्य मनः स्वभावसरलं न ग्रन्थते कुत्रचित्” इति ।
अस्मादात्मनेपदमपि । तथा च । “वहति जलमियं पिनष्टि गन्धानियमियमुद्ग्रथते स्रजौ
विचित्राः । मुसलमिदमियं च पातकाले मुहुरनुयाति कलेन हुंकृतेन” इति ॥ ४१ ॥

नीरमिति ॥ नीरं जलमम्भोजमुक्तं भूतलं निःपांसु वनं च जातीपुष्पसौरमान्ध-
भृङ्गं जातम् ॥ ४२ ॥

धुतेति ॥ कम्पितकदम्बदुमसमूहाभिःसरन्योऽसौ नवः परागस्तस्संगमेन म-
न्थरा मन्दाः ॥ तथा ऊढसीकरं कणाः ॥ तथा रतिरागोऽस्ति येषां तेषामतिदयिता
मरुतो वाता मरोः पर्वताद्वान्ति स्म ॥ परागमेति परापूर्वः पर उत्कृष्ट आगमो वा ॥ ४३ ॥

ततश्चेति ॥ तिरस्कृता रवित्विषो येन । इन्द्रगोपा वर्षासु जाताः क्षुद्रजन्तवः ॥ ऋयो-
तत्क्षरं सलालानां संबन्धि यद्वारागृहं तस्य सदृशि ॥ क्षीरोदधौ निद्रायमाणो बाणासुरबाहु-

१ अथ क्रमेणेति क्वचित्पुस्तके नास्ति. २ मधुकदम्ब. ३ धृत. ४ विरद्विधू. ५ कुसुमरजः.
६ दिग्भागभासि.

मयूरमदकृति, महिषशोषदृति, विस्तरस्सरिति, शादलहरिति,
विद्योतमानविद्युति, बहुमन्दमेयंकरमरुति, हृष्यस्फुल्लजयोषिति,
पुष्पयत्केतकीगन्धपानमत्तमधुकृति, प्रोद्भूतभूरुहि, वरिद्रजिद्राहुहि,
सगर्वगोदुहि, कदम्बस्तम्बालम्बिमधुलिहि, मुदितमदनादृहासाय-
मानघननादमुचि, पच्यमानजम्बूफलश्यामलितवनान्तररुचि, र-
चितपान्धसार्धशुचि, श्रूयमाणमदमधुरमयूरवाचि, विनिद्रकोशा-
तकीशालिनि, यूथिकाजालिनि, नवमालिकामालिनि, कन्द-
लभाजि, पच्यमानजम्बूतरुवनराजिभ्राजि, भिक्षाक्षणक्षेपितपरि-
व्राजि, शान्तसारङ्गरुजि, नीढनिर्माणाकुलबलिभुजि, सान्द्रेन्द्र-
गोपभुजि, श्वोत्तममालधारागृहसदृशि, श्यामायमानदशदिशि,
दिवापि श्रूयमाणरजनिशङ्काकुलचक्रवाकचक्रकुशि, शकटसंचाररु-
धि, पल्लवितवीरुधि, विश्रान्तजिष्णुहमापालयुधि, क्षीणोक्षक्षुधि,
क्षीरसमुद्रनिद्राणवाणबाहुच्छिदि, सिन्धुरोधोभिदि, दवदहननुदि,
विरहिमनस्तुदि, जनितजनमुदि, तापिच्छच्छायानुच्छेदिनि, छन्न-
कुटीमध्यबध्यमानवाजिनि, विकसितबकुलवनविराजिनि, सीर-
सीमन्तितग्रामसीमनि, विजयमानमनोजन्मनि जाते जगज्जीवि-
नि, जीमूतसमये कदाचिदनम्भसि दिवसे मृगयावमपालकः प्र-
विश्य राजानं विज्ञापयामास ॥ क ॥

“देव,

किं स्यादञ्जनपर्वतः स्फटिकयोर्द्वन्द्वं दधदीर्घयो-

रम्भोमेदुरमेघ एष किमुत श्लिष्यद्वलाकादयः ।

च्छिद्विष्णुर्यत्र ॥ सीमन्त इव सीमन्तः । ततः करोतिष्ण्यन्तास्ते । तारकादिस्वादितधि
वा रूपम् ॥ तस्मिन्निर्धूते मेघसमय आखेटकारण्यपालको नृपं व्यज्ञापयत् ॥ क ॥

किं स्यादिति । दीर्घस्फटिकद्वयोपेतोऽञ्जनगिरिः, बलाकाद्वयान्वितः सजलो जलदः,

१ मेघाङ्गमरुति. २ कुपित. ३ चक्रवाककुशि.

शून्यः किन्तु करेण कुञ्जर इति भ्रान्तिं समुत्पादय-
नं श्लाघन्करालकालवदनः कोलः कुतोऽप्यागतः ॥ ४४ ॥

तत्तथासौ

मिन्दन्कन्दकसेरुकन्दलभृतः स्निग्धप्रवेशान्भुवो
भजन्नञ्जनशैलगृहसदृशः फुल्लतामण्डपान् ॥
मन्दं मन्दरलीलयाब्धिसदृशं मध्वंश्च लीलासरः
क्रोडः क्रोडति भाषयन्निघ्न भवत्क्रीडावने रक्षकान् ॥ ४५ ॥

राजा तु तदाकर्ण्य चिन्तितवान् ।

“अच्छाच्छैः शुक्पिच्छगुच्छहरितैश्छन्नाँ वनान्तास्तृणैः
सेव्याः संप्रति सान्द्रचन्द्रकिकुलैरुत्ताण्डवैर्मण्डिताः ॥
येषु क्षीरविपाण्डु पल्लवपयः कल्लोलयन्तो मना-
ग्वाता वान्ति विनिद्रकेतकवनस्कन्धे लुठन्तः शनैः ॥ ४६ ॥
माद्यन्ति च तेषु संप्रति प्रोथिनः । तद्युज्यते विहर्तुम्” इ-
त्यवधारयन्नाहूय बाहुकनामानं सेनापतिमादिदेश ॥ क ॥

“भद्रं द्रुतमनुष्ठीयताम्, समादिश्यन्तां कृतवैरिविपक्षयः
पक्षयः, पर्याप्यन्तां मनस्तुरगास्तुरगाः, सज्जीक्रियन्तां निजवेगनि-

शृण्वाशून्यो हस्ती, किमिति भ्रान्तिं जनयन्देव कुतोऽपि कोलः सूकर आगात् ॥ ४४ ॥

मिन्दन्निति ॥ मन्दरलीलया करणभूतया भाषयन् ॥ अत्र करणाद्भयेनात्वमा-
त्मनेपदं पुगागमश्च न भवति ॥ ४५ ॥

अच्छाच्छैरिति ॥ चन्द्रकिणो मयूराः । पल्लवमल्लतं सरः ॥ ४६ ॥

माद्यन्तीति ॥ प्रोथिनः सूकराः ॥ क ॥

भद्रेति ॥ पर्याप्यं करोत्यश्वानाम् । “तत्करोति तदाचष्टे” इति णिच् पर्याप्य-
त्यश्वान् । पश्चात्संबन्धनिवृत्तौ व्याकरणं सूत्रयतीति त्रिलोकीं तिलकयतीति वृत्कर्म-

१ दंष्ट्रायुग्मं. २ भाषयन्; भीषयन्. ३ छन्नान्. ४ वनान्तान्. ५ वनेषु. ६ द्रुतं मद्वचनमनुष्ठी-
यताम्. ७ विनिर्जितः.

जितमातरिभानः श्वानः, समारोप्यन्तामपनीताहितायुषि पञ्चपि,
गृह्यन्तां निर्मेयितप्रोथियूथपाशाः पाशाः ” इति ॥ क ॥

अथ मौलिमिलन्मुकुलितकरकमलयुगलेन सेनापतिना “यदा-
ज्ञापयति देवः” इत्यभिधाय त्वरया तथा कृते सति ॥ ख ॥

स्वयमपि

निर्मासं मुखमण्डले परिमितं मध्ये लघुं कर्णयोः

स्कन्धे बन्धुरमप्रमाणमुरसि स्निग्धं च रोमोद्गमे ।

पीनं पश्चिमपार्श्वयोः पृथुतरं पृष्ठे प्रधानं जवे

राजा वाजिनमारुरोह सकलैर्युक्तं प्रशस्तैर्गुणैः ॥ ४७ ॥

आरुह्य च क्रमेण कर्दमिककर्पटावनद्धमूर्धजैर्दण्डखण्डपाणि-
भिः क्रूरकर्मोचिताकारैर्वागुरावाहिभिरनन्तैः कृतान्तदूतैरिव पा-
शहस्तैः पापार्द्धिकैरनुगम्यमानः, दूरादुन्नमितकंधरैस्तपोर्ध्वकर्णसं-
पुटैरकाण्डोडीनप्राणैरिव वनप्राणिभिराकर्ण्यमानहर्षितहयहेशार-
वः, पवनकम्पिततरुशाखाग्रपल्लवव्याजेन दूरादेवोत्क्षिप्तहस्ताभिरु-
ड्डीयमानशकुनिकुलकोलाहलच्छलेन भयान्निवार्यमाण इव वन-
देवताभिः, अभिसुखागतैरुन्मिषर्त्तुरुपुष्पप्रकरमकरन्दविन्दुवर्षवाहि-
भिर्वनविनाशशङ्कितैरर्घ्यमिवोपपादयद्भिरुपरुध्यमान इव वनमारु-
तैः, उन्निद्रसान्द्रकुसुमकेसराङ्कुरजालजटिलाभिर्भयादुद्गतरोमाश्च-
प्रपञ्चाभिरिवोद्भ्रान्तभङ्गुरवगद्गदरुदितेन निषिध्यमान इव वनवी-
रुज्जिः, उज्जिन्नभास्वदमन्दकन्दलावलोकनेनानन्द्यमानः श्वानुगतो-
त्थम् ॥ मन इव तुराः शीघ्रा गच्छन्तीति ॥ निर्मेयिताः प्रोथियूथपानां वराहयूथपा-
नामाद्या इच्छा यैः ॥ क ॥ ख ॥ ४७ ॥

आरुह्य चेति ॥ कर्दमेन नीलीलोहमलादिना रक्तं कर्दमिकम् । श्वभिरव्यैश्वानु-

१ अर्थेति कचित्सुक्ते नास्ति. २ मौलिमण्डलमिलत्. ३ हयानां गुणैः. ४ पापार्द्धिकपुष्पैः.
५ स्तब्धोर्ध्वकर्ण. ६ मकम्पित. ७ व्याजेन. ८ तरुणतट. ९ उद्गत. १० भृशान्नारव. ११ अनन्त.

ऽप्यश्वानुगतः सगजमध्यगजं तद्वनमाससाह ॥ क ॥

ततश्च केचिदुद्यत्परश्वधा गणपतयः, केऽपि दृष्टसिंहिकासुत-
विक्रमाः शशधराः, केऽपि पाशपाणयो जम्बुकविकपालाः, केऽपि
हरिमार्गानुसारिणो बलभद्राः, केऽपि चक्रपाणयो मधुसूदनाः, के-
ऽपि शिवागमानुवर्तिनो रौद्राः, केऽप्याहिताग्रयो विप्रलोकाः, के-
ऽपि खण्डिताञ्जनाधरप्रवालाः प्रभञ्जनाः, केऽप्युत्स्वातदन्ति-
दन्तमुष्टयो निखिशाः, तस्य पृथ्वीपतेराकुलितश्वापदाः पदात-
यो वनं रुरुधुः ॥ ख ॥

ततश्च तैः क्रियन्ते विकलभा वननिकुञ्जाः कुञ्जराश्च, ध्रियन्ते-

गतो राजा । गजोपेतम् । अगः पर्वतस्तत्समीपोद्देशोऽप्यगस्तत्र जातमगजं तद्व-
नमाप ॥ क ॥

ततश्चेति ॥ उद्यन्तः पलायमानाः परे उत्कृष्टाः श्वानस्तान्दधति ॥ तथा गण-
स्य सेनायाः पतयः हेरम्बाश्च उदृष्टमागपरश्वः ॥ सिंहिकासुतः केसरिकिशोरो रा-
जुश्च । शशं धरतीति शशधरः पत्तिश्चन्द्रश्च ॥ पाशः पाणौ यस्य स पाशपाणिर्वरु-
णश्च ॥ जम्बुकः शृगालो वरुणश्च । यद्विश्वप्रकाशः—“ जम्बुकः फेरवे नीचे प्रतीची-
दिकपतावपि ” ॥ हरिं सिंहं मार्गं मृगसमूहं चानुसरन्ति । बलेन भद्राः शक्ताः । पक्षे
हरेर्विष्णोर्मौर्गोऽध्वा । बलभद्रो बलदेवः ॥ चक्रं पाणौ यस्य स चक्रपाणिर्विष्णुश्च ।
मधु क्षौद्रं दैत्यश्च । सूदनं क्षरणं मारणं च ॥ शिवा शृगाली तस्या गमो गतिः । पक्षे
शिवस्यागमाः शास्त्राणि । रौद्रा भीषणाः शैवाश्च ॥ गृहीतहविर्भुजो वीर्यशकुन्तान्प्रलो-
कयन्तः । पापद्विका हि कपोतादिपातनाय तरूणामधस्तात्तापनीसंज्ञकाममीष्टिकां कु-
र्वन्ति । पक्षे सामिहोत्रा विप्रलोकाः ॥ खण्डिता अञ्जनस्य पञ्चिकपक्षिणोऽधरप्रवालाः
पुच्छाधःपिच्छानि यैः । यद्वाऽञ्जनस्य शाखिनोऽधःपल्लावाः । वातास्तु खण्डितोऽञ्जना-
ख्यायाः प्रियाया ओष्ठपल्लवो यैः ॥ उत्खाता दन्तिदन्ता यैस्तथोक्ता मुष्टयः संग्रहा येषा-
म् । पक्षे उत्क्षिप्तदन्तिदन्तप्रधानो मुष्टिस्तरुणेषु । निखिशाः क्रूरकर्माणः कञ्जाश्च ।
ईदृशास्तस्य पक्षयो वनं वेष्टयामासुः ॥ ख ॥

ततश्चेति ॥ विगताः कलभा येभ्यस्ते व्यपेतकरिपोताः । कुञ्जरास्तु विकलकान्तयं

ऽनेकधारयातिपातिनः खङ्गाः सञ्चिन्तयन् कम्पन्ते कूजन्तः कोट-
ण्डदण्डा गण्डकाश्च, विक्षिप्यन्ते पस्तिः शराः शरभाश्च भज्यन्ते
तरवस्तरक्षवश्च ॥ क ॥

क्षणेन च पतन्ति पीवरा वराहाः, सीदन्ति दन्तिनः, विरसं
रसन्ति सातङ्गा रङ्गवः, प्रकाशैलं शैलं भयावारोहन्ति रोहिताः,
शरसंघातघूर्णिता यान्ति महीं महिषाः, दुर्गसंश्रयं श्रयन्ते तर-
लितनेत्राश्चित्रकाः, त्वरिततरं तरन्तीवोत्पतन्तो नभसि निजज-
वर्निर्जिततुरंगाः कुरङ्गाः ॥ ख ॥

तत्र च व्यतिकरे

जाताकस्मिकविस्मयैः किमिदमित्याकर्ण्यमानः सुरैः

संत्रासोज्झितकर्णतालचलनान्दिग्दन्तिनः कम्पयन् ।

जन्तूनां जनितज्वरः स मृगयाकोलाहलः कोऽप्यमृ-

द्येनेदं स्फुटतीव निर्भरभृतं ब्रह्माण्डभाण्डोदरम् ॥ ४८ ॥

राजाप्येकशरप्रहारपातितमत्तमातङ्गः सर्वतो विहारिहरिहरि-
णशशकशम्बरवराहहननहेलया विचरन्नितस्ततस्तैरुणतरतमाल-
मञ्जरीजालनीलोद्दुषितस्कन्धकेसरमूर्ध्वस्तब्धकर्णसंपुटमश्वर्चक्राय
कुंध्यन्तमाघूर्णितघोणमनवरतरुतघनघोरघर्घररवमुत्क्षिप्तपुच्छगु-
च्छमभिमुखमेकस्मिन्नतिसान्द्रभद्रमुस्तास्तैस्त्वभाजि पङ्क्तिपलव-

भयादिति शेषः । खङ्गा द्विधारस्वादनेकया धारया पतन्त्यभीक्ष्णम् । गण्डकास्तु रये-
णातिपतन्ति । य उद्भिन्नशृङ्गाः प्रौढास्ते खङ्गिनः । अतएव रयातिपातिनः ॥ त एव
बालका गण्डकाः । अतएव कूजन्तः ॥ तरक्षवश्चित्रकायाः ॥ क ॥

क्षणेन चेति ॥ सातङ्गाः सभयाः । रङ्गवो मृगाः ॥ प्रकाशाः स्पष्टा एला लता
यत्र शैले । रोहितः श्वापदः ॥ चित्रकोऽपि तद्विशेषः ॥ ख ॥ ४८ ॥

१ धारया-पातिनः. २ प्रकाशैरलम्. ३ संघातघातघूर्णितायाम्. ४ संश्रयन्ति. ५ नेत्रानेत्रकाः. ६ वि-
निर्जित. ७ तदणतमाल. ८ चक्रायोपरि; चक्रोपरि. ९ कुप्यन्तम्. १० पुच्छम्. ११ स्तम्बकदम्बभाजि.

लप्रदेशो तं शूरशूकरमपरमिव दवदहनदंघ्राद्रिमग्राहीत् ॥ क ॥

दृष्ट्वा च रचितशरसंधानलाघवो राघव इव राक्षसेश्वरस्य त-
स्योपरि परिणद्धविविधपत्रैः पतत्रिभिरभ्यवर्षत् ॥ ख ॥

तत्र च व्यतिकरे

किमश्वः पार्श्वेषु छवनचतुरः किं नृपतिः

शरान्मुञ्चन्नुच्चैश्चैलतरकराकृष्टधनुषा ।

किमालोलः कोलः परिहृतशरः शौर्यरसिको

न जानीमस्तेषां क इह परमो वर्ण्यत इति ॥ ४९ ॥

अपि च ।

अजनि जनितपृथ्वीमण्डलोत्पातकम्पं

किमपि चलितशैलं द्वन्द्वयुद्धं तयोस्तत् ।

स्खलिततुरगवेगो विस्मयेनैष यस्मि-

न्विनपतिरपि शौर्याभ्यर्षसाक्षी बभूव ॥ ५० ॥

अथ कथमपि नाथं प्रोथियूथस्य जित्वा

ज्वरित इव विशालं सालसः सालमूले ।

सुखमभजत राजा राजमानः श्रमान्भः-

कणकलितकपोलालोललीलालकेन ॥ ५१ ॥

तत्र च स्थितं श्रममुकुलितनयनारविन्दम्, आन्दोलयन्तः कु-
सुमिततरुन्, तरलयन्तः शिखिशिखण्डमण्डलानि, ताण्डवय-

अजनीति ॥ स्वभावतोऽपि मध्यदिने स्खलिताश्ववेगो रविस्तत्र कवेरुहः ॥ ५० ॥

अथेति ॥ ज्वरित इव सालस इत्यनेन श्रमातिशयोक्तिः । अन्योऽपि ज्वरितो मू-
लादीनि सेवमानः स्वेदबिन्दुलक्ष्यमाणज्वरापगमो राजते ॥ ५१ ॥

तत्र चेति ॥ श्रममुकुलितनेत्रकमलं नृपं कम्पितनीपकाननाः पवना हर्षयांश-

१ दग्धमाग्निम्. २ स राजा दृष्ट्वा च. ३ पत्रिभिः. ४ अभिवर्ष. ५ हुततर. ६ निपुणः.
० हत्वा. ८ सालमूलम्. ९ तत्र स्थितम्.

* “ दिवसस्याष्टमे भागे मन्दीभवति भास्कर ” इति वसिष्ठोक्तेः ।

न्तस्तनुलतापह्वयनिबहान्, बहन्तो बहन्निर्जरजलमिषिधनिकरान्, कैरालयन्तः कुटजकुङ्कुलानि, मकरन्दविन्दुमुषो मन्दमानन्दयामासुः कम्पितनीपवनाः पवनाः ॥ क ॥

अनन्तरमनवरतकरालकालकौलेयककुलकवलमाकुलितकोल-
करिकुरङ्गकण्ठीरवकिशोरपृष्ठपृष्ठाविते परितः परिजने, जनित-
विविधमृगवधूवधव्याधीन्व्याधान्निवारयितुमिवान्तरान्तराप्रसारि-
तकरे मध्यस्थतां गतवति भगवति गभस्तिमालिनि, सहसंवर्धित-
मृगविनाशशोकभरादिव वनवीरुधां पतत्सु पुष्पलोचनेभ्यो बाष्पे-
ष्विव मध्याह्णविलीनमकरन्दविन्दुषु, श्रूयमाणेषु वनदेवतानां
वनविमर्दोपालम्भेष्विव तरुखण्डोडीनविविधविहङ्गविरुतेषु, विघ-
ट्टितार्भककुरङ्गकुटुम्बिनीकरुणकूजितव्याजेनान्यायमिव पूत्कुर्वती-
षु वनराजिषु, इतस्ततः संचरच्चटुलतरतुरंगखुरशिखरशिखोत्खात-
धरणिमण्डलाइनविनाशवार्तां गगनचरेभ्यः कथयितुमिवोत्पतिते-
ऽम्बरतलमकृतपेरित्राणे च मूर्छित इव पुनः पुनः पतति भुवि भव-
नपारावतपतत्रिपन्नधूसरे धूलिपटले, सकम्पकंपिकलापोल्ललनलु-
लिततरुतरुणमञ्जरीपुञ्जानिकुञ्जार्दुदेजिते मञ्जु गुञ्जति वनान्त-
रमपरमुञ्चलिते चञ्चलचञ्चरीचक्रवाले, चङ्क्रमणक्रमेण च संपन्ने
सैन्यस्य श्रमावसरे तस्यैव संरससरलशालदुमस्याधस्तान्निषण्णे
श्रमभाजि राजनि ॥ ख ॥ —

कुः । कुटजकलिकानां करालनं विकासनम् ॥ क ॥

अनन्तरमिति ॥ कौलेयकः आ । कोलः सूकरः । पूत्करणमार्तव्याहरणम् ॥ ख ॥

१ बहन्तो निर्झर. २ किसलयन्तः, कलयन्तः. ३ कौलेय. ४ पृष्ठतः प्रधाविते परिजने. ५ मृगवध-
व्यधान्, मृगवधव्याधीन्. ६ हतेषु. ७ वनस्थलीषु. ८ खुरशिखोत्खात. ९ परित्राणावमूर्छित.
१० पुनः पतति. ११ कपिकुलकलापोल्ललनतरुमञ्जरी. १२ उद्दिशिते. १३ सरसवाल.
१४ अश्रमभाजि.

अकस्माच्छ्रुतोऽपि

बलीवत्कपिनश्चूसरशिराः स्कन्धे दधदण्डकं

ग्रीवालम्बितमृन्मणिः परिकुप्यत्कौपीनवासाः कदाः ।

एकः कोऽपि पटश्चरं चरणयोर्बद्धाऽध्वगः श्रान्तवा-

नायातः क्रमुकत्वचा विरचितां भिक्षापुटीमुद्वहन् ॥ ५२ ॥

आगत्य च राजानमवलोक्य संविस्मयमेवमेष चिन्तयां-
चकार ॥ क ॥

अब्जश्रीसुभगं युगं नयनयोर्मौलिर्महोष्णीषवा-

नूर्णारीमसखं मुखं च शशिनः पूर्णस्य धत्ते श्रियम् ।

पद्मं पाणितले गले च सदृशं शङ्खस्य रेखात्रयं

तेजोऽप्यस्य यथा तथा सजलधेः कोऽप्येष भर्ता भुवः ॥ ५३ ॥

तदेवंविधाः खलु महनीया महानुभावा भवन्तीत्येवमवधार्य
समुपसृष्ट्य “स्वस्ति स्वकान्तिनिर्जितमकरध्वजाय तुभ्यम्” इत्य-
वादीत् ॥ ख ॥

राजापि सविस्मयमना मनागुन्नमितमस्तकः स्वागतप्रश्नेनाभि-
नन्द्य “तीर्थयात्रिक, कुतः प्रष्टव्योऽसि । क्व च कियच्चाद्यापि ग-
न्तव्यम् । उपविश । विश्रम्य कथय कांचिदपूर्वा किंवदन्तीम् । अ-

ब्रूहीति ॥ कुपितवती सदिते कौपीनवाससी यस्य । “परिकुप्यत्” इति पाठे
कुपो वर्णकम्बलः । रथ्यानिपतितजरत्पटखण्डैर्निर्मितत्वात् ॥ पटश्चरो जीर्णवस्त्र-
खण्डम् ॥ क्रमुकत्वचा पूगदुमवल्केन ॥ ५२ ॥

अब्रूहीति ॥ सजलधेरिति भुवो विशेषणम् ॥ उष्णीषमुत्तमाङ्गे लक्षणविशेषः ॥
तपोर्णा भ्रूमध्ये शुभरोमावर्तः ॥ यद्विश्वः—“उष्णीषं तु शिरोवेष्टे किरीटे लक्षणा-
न्तरे” । तथा । “ऊर्णा मेवादिलोमि स्यादन्तरावर्तके भ्रुवोः” ॥ ५३ ॥

१ सविस्मयमेव. २ तथा यथा. ३ खलु महानुभावा महनीयाः. ४ अवधारयन्समभिसृत्य;
अवधारयौपसृत्य. ५ उपविश्य. ६ अपूर्विकाम्.

नेकदेशादृशानः किलाध्वर्धदर्शिनो भवन्तीति । न चाकस्मिकं दर्श-
नमपूर्वः परिचयः स्वल्पा प्रीतिरित्येकमप्याशङ्कनीयम् । अपूर्वदर्-
शनेऽपि न जात्या मणयः स्वां स्वच्छतामपहुवते । तदेहि । मुहु-
र्तमेकत्र गोष्ठीसुखमनुभवामः ” इत्येनमवादीत् ॥ क ॥

असावपि “अपूर्वकौतुककथाकर्णनरसिक, श्रूयतां यद्येवम्”
इत्यभिधाय सुखोपविष्टस्यास्य समीपे स्वयमुपविश्य कथयितुमार-
भत ॥ ख ॥

अस्ति स्वर्गसमः समस्तजगतां सेव्यत्वसंख्याग्रणी-

र्देशो दक्षिणदिङ्मुखस्य तिलकः स्त्रीपुंस्तरत्नाकरः ।

यस्मिंस्त्यागमहोत्सवव्यसनिभिर्धन्यैरशून्या जनै-

रुद्देशाः स्पृहणीयभावभरिताः कं नोत्सुकं कुर्वते ॥ ५४ ॥

कथं चांसौ न प्रशस्यते ॥ ग ॥

यत्र त्रिपुरपुरंधिरोघ्रतिलकहारिणा हरिर्विरञ्चिचूडामणिमरी-
चिचक्रचकोरचुम्बितचरणनखचन्द्ररुचिनिचयेन भगवता सेव्यते
सेव्यतयाऽपहसितकैलासश्रीः श्रीशैलः शूलपाणिना ॥ घ ॥

यत्र च विकचविविधवनविहारसुरभिसमीरणान्दोलितकदली-
दलव्यजनवीज्यमाननिधुवनविनोदखेदविद्राणनिद्रालुद्रविडमि-
थुनसनाथपरितराः सरसघननिचुलतलचलच्चकोरचक्रवाककुलक-
पिञ्जलमयूरहारीतहारिण्यो नाकलोककमनीयतां कलयन्ति क-

राजापीति ॥ किंवदन्तीं वार्ताम् ॥ जात्या मणयो विशिष्टजातीयरत्नानि ॥ क ॥ ख ॥

अस्तीति ॥ स्त्री च पुमांश्च स्त्रीपुंसौ । “अचतुर—” इत्यादिना निपात्यते ॥ ५४ ॥ ग ॥

यत्रेति ॥ त्रिशूलपाणिना त्रिपुरान्तकेन । तत्रत्येन हि त्रिपुरासुरो, इतः ॥ घ ॥

१ मुहूर्तमेकमेकत्र. २ अनुभवामः. ३ कथानकाकर्णन. ४ स्वयमप्युपविश्य. ५ नासौम. ६ विरिञ्चि.
७ सेव्यतया सेव्यते.

लमकेदारसाराः सरससहकारकारस्कराः कावेरीतीक्ष्णमयः ॥ क ॥

किं बहुना ।

अस्तु स्वस्ति समस्तरत्ननिधये श्रीदक्षिणस्यै दिशे

स्वर्गस्पर्धिसमृद्धये हृदयहृद्गोदावरीरोधसे ।

यत्र त्रस्तकुरङ्गकार्भकदृशः संभोगलीलाश्रुवः

सौख्यस्यायतनं भवन्ति रसिकाः कंदर्पशस्त्रं स्त्रियः ॥ ५५ ॥

तत्र प्रणतसुरासुरशिरःशोणमरीचिचयबहलकुङ्कुमानुलेपपल्ल-
वितपादारविन्दद्वयस्य क्रौञ्चभिदो भगवतः सुगन्धिगन्धमादना-
धिवासिनः स्कन्ददेवस्य दर्शनार्थमितो गतवानस्मि ॥ ख ॥

तस्माच्च निवर्तमानेन कचिदेकस्मिन्नध्वरौधिनि न्यग्रोधपादप-
तले दीर्घाध्वश्रान्तेन विश्राम्यता मया श्रूयतां यदाध्वर्यमालोकि-
तम् ॥ ग ॥

अतिललितपदविन्याससारसाधुसिन्धुरवधूस्कन्धमधिरूढा,
प्रौढसखीसहायप्राया, प्रान्तपतञ्जारुचामरमरुन्नर्तितालकवल्ली,
कर्णकुवलयालंकारधारिणी, रुचिररुचिमञ्जरणनूपुरा, पुरःसरसरा-
गनान्धर्विककण्ठकन्दरविनिःसरत्सरसगीतप्रेङ्खोलनप्रयोगेषु दत्ताव-
धाना, नेत्रे मनाङ्गीलयन्ती, ध्रियमाणमायूरातपत्रमण्डला, मण्ड-
लितमदनचापचक्रवक्रधूः, भूपालपुत्रिका कापि कापि कुतोऽप्यु-
च्चलिता तदेव न्यग्रोधच्छायामण्डपमशिश्रियत् ॥ घ ॥

तां चालोक्य चिन्तितवानस्मि विस्मितमनाः ॥ ङ ॥

“किं लक्ष्मीः स्वयमागता मुररिपोर्देवस्य वक्षःस्थला-

त्कोपात्पत्युरुतावतारमकरोद्देवी भवानी शुचि ।

१ शिरस्तारशोणमणिमरीचिचयबहुल. २ सुगन्धगन्ध. ३ रोधिन्यग्रोध. ४ विश्राम्यता.
५ विन्याससाधु. ६ चारुचामीकरचामर. ७ चापवक्र. ८ न्यग्रोधपादपच्छाया; न्यग्रोधपादप-
तच्छाया.

श्यामाभोजसदृक्षपद्मलचलनेप्राप्तिमां पश्यतो

धातस्तात करोषि किं न वदने चक्षुःसहस्रं मम ॥ ५६ ॥
अपिच ।

इन्दोः सौन्दर्यमास्यं कलयति कमलस्पर्धिनी नेत्रपद्मे

कालिन्ध्याः कुन्तलाली तुलयति विभवं भव्यभङ्गैस्तरङ्गैः ।

तस्याः किं श्लाघ्यतेऽन्यत्सुभगगुणनिधेः काप्यपूर्वेव यस्याः

पुष्पेषोर्वैजयन्ती जयति युवजनोन्मादिनी यौवनश्रीः ॥ ५७ ॥
अपिच ।

आकारः स मनोहरः स महिमा तद्वैभवं तद्वयः

सा कान्तिः स च विश्वविस्मयकरः सौभाग्यभाग्योदयः ।

एकैकस्य विशेषवर्णनविधौ तस्याः स एव क्षमो

यस्यास्मिन्नुरगप्रभोरिव भवेज्जिह्वासहस्रद्वयम् ॥ ५८ ॥

सापि यथा त्वमिदानीं मामिह पृच्छसि तथार्थपथमिलितं कं-
चिदुदीचीनमध्वगं दक्षिणस्यां दिशि प्रस्थितमादरेण पृच्छन्ती सुहृ-
र्तमिव तत्रैव विश्रामितुमारभत ॥ क ॥

श्रुतश्चायं मयापि तेन तस्याः पुरः कस्यचिदुदीच्यनरपतेः
श्लाघ्यमानस्य कथावशेषालापः ॥ ख ॥

तस्मिन्स्मितमुखे यूनि यूपदीर्घभुजद्वये ।

ते धन्या न्यपतन्येषां कंदर्पसदृशे दृशः ॥ ५९ ॥

आकार इति ॥ उरगप्रभोर्वासुकेर्यथा जिह्वासहस्रद्वयं वर्तते तथा यस्यैतावत्यो
जिह्वा भवेयुः स एव वर्णयितुं क्षमो भवेत् ॥ यदा “जिह्वासहस्रं मुखे” इति पाठः ।
तदा सहस्रशब्दोऽनन्तबहुत्ववचनः ॥ ५८ ॥ क ॥

१ यस्य श्यामरुगप्रभोरिव मुखे जिह्वासहस्रद्वयम्; यस्यास्मिन्नुरगप्रभोरिव भवेज्जिह्वासहस्रं
मुखे. २ उदीचीनं नरपतेः. ३ कथावशेषालापः. ४ भुजद्वया.

किं बहुना ।

सा त्वं मन्मथमञ्जरी स च युवा भृङ्गस्तवैवोचितः

श्लाघ्यं तद्भवतोः किमन्यदपरं किं त्वेतदाशास्महे ।

भाग्यैर्योग्यसमागमेन युवयोर्मोनुष्यमाणिक्ययोः

श्रेयानस्तु विधेर्विचित्ररचनासंकल्पशिल्पश्रमः ॥ ६० ॥

तन्न जाने स कः सुकृती तेन तस्याः श्रवणादेवोहसद्बहुलपु-
लकाङ्करोत्तन्निताशुकायाः पुंरो विस्तरैणैवं वर्णितः ॥ क ॥

न च मयापि विस्मयविस्मृतविवेकेन केयं कस्येयं कुत्र कुतो वा
प्रस्थितेति प्रश्नाग्रहः कृतः । केवलमदृष्टपूर्वरूपोत्पन्नाकस्मिककौ-
तुकातिरेकास्तमितसमस्तान्यव्यापारेणैकामृतया ग्रहनिरुद्धेनेवा-
न्धेनेव मूकेनेव मूढेनेव मूर्छितेनेव संजातसंतमसेनेव विषवैधू-
र्णितेनेव स्तोभस्तम्भितेनेव गतायामपि तस्यां तेनाध्वनीनेन सह
तत्रैव न्यग्रोधतरुतले सुचिरमासितमासीत् ॥ ख ॥

तदायुष्मन्नेष कथितः स्ववृत्तान्तः ॥ ग ॥

तस्यां दिशि तथा सकलजगज्ज्योत्स्नया, अस्मिन्नपि देशे निः-
शेषजननयनकुसुमेन्दुना त्वया दृष्टेन, दृष्टं यद्वष्टव्यम् । अश्रुच्च मे
श्लाघ्यं जन्म । जाते कृतार्थे चक्षुषी । संपन्नः सफलः परिभ्रमण-
प्रयासः ॥ घ ॥

तदिदानीं किमन्यत् ॥ ङ ॥

सा त्वमिति ॥ अत्राप्रत्यक्षमपि बुद्धिकल्पितं नलं प्रत्यक्षमिव मन्यमानो भव-
तोऽस्ति ॥ भवती च भवांश्च भवन्तौ । “पुमान्निष्ठा” इत्येकशेषः ॥ मानुषत्वे भू-
षणभूतत्वात्सयोर्मणिष्यत्वम् ॥ ६० ॥

नेति ॥ स्तोभश्चेष्टाविधातः ॥ ख ॥

१ क्रमः. २ पुरतः. ३ केयमिति कचित्पुस्तके नास्ति. ४ मूकेनेवेति कचित्पुस्तके नास्ति.
५ संजातान्धतमसेनेव. ६ विषवूर्णितेन. ७ मोहसंस्तम्भितेनेव. ८ त्वया चाद्य.

अनुमन्यस्व स्वविषयगमनाय माम् ” इत्यभिधाय व्यरंसीत् ॥ क ॥

राजाप्येतदाकर्ण्य चिन्तितवान् ॥ ख ॥

स्त्रीमाणिक्यमहाकरः स विषयः पान्थोऽप्ययं तथ्यवा-

गव्यापारोऽपि विधेर्विचित्ररचनस्तत्किं न संभाव्यते ।

किं त्वाश्चर्यमदृष्टरूपविभवाप्याकर्ण्यमानां सती

कान्तेत्युन्नतचेतसोऽपि कुरुते नास्त्रैव निम्नं मनः ॥ ६१ ॥

तथाहि ।

नो नेत्राञ्जलिना निपीतमसकृत्तस्याः स्वरूपामृतं

नो नामान्वयपल्लवोऽपि च मया कर्णावतंसीकृतः ।

चित्रं चुम्बति चुम्बकादमकमयो यद्वह्लाहूरत-

स्तद्वत्तर्जितधैर्यमेतदपि मे तस्यां मनो धावति ॥ ६२ ॥

सोऽयं दुर्लभेष्वनुरागः पुंताम्, अज्वरमस्वास्थ्यम्, अदौर्गत्य
दौःस्थ्यम्, अविषात्सादनमाघूर्णनम्, असाध्वसं कम्पनम्, अना-
त्मविक्रयं पारवश्यम्, अजरं जाड्यम्, अनिन्धनं ज्वलनम्, अलं-
ग्रग्रहमुन्मादनम्, अवात्स्याघातमुद्धमणम्, अमौनं मौक्यम्, अही-
नश्रुति बाधिर्यम्, अनष्टदृष्टिकमन्धत्वम्, अस्खलितमनोरथं मनः-
स्तम्भनम्, अमन्त आवेशः ॥ ग ॥

सर्वथा नमः सुस्थितजनदुर्जनाय मनोजन्मने, यस्यायमेवविधो
व्यापार इत्यवधारयन्नवतार्य सर्वाङ्गेभ्यो श्रूषणानि तस्मै सद्यम-
दात् ॥ घ ॥

स्त्रीति ॥ निम्नमभिलाषदीनत्वाज्जाघवास्पदम् ॥ ६१ ॥

नो नेत्रेति ॥ यद्वयथा चुम्बकसंज्ञमश्मकम् । पाषाणं कर्म ॥ अयो लोहं कर्तुं ॥

चुम्बति । तथा मेऽपि मनस्तस्यां धावति ॥ ६२ ॥

सोऽयमिति ॥ आवेशो व्यन्तरादेर्मनसि प्रवेशः ॥ ग ॥

तैस्तैरालापैः स्थित्वा च कंचित्समन्निभं नन्दनं सन्ध्यां स्थित्वा सान्धं
कथमपि प्रेषयामास ॥ क ॥

स्वयमपि तत्कालान्तरालमिलितैर्नक्षत्रैरिव सार्द्राभुगशिरोहस्तैः
सश्रवणचित्रकृत्तिकोपस्करवाहिभिः पापद्विकपरिजनैरनुगम्यमानो
राजा निजावासमयासीत् ॥ ख ॥

ततः प्रभृति च

हृद्योद्यानमरुत्तरङ्गितसरितीरे तरूणामध-

स्तल्पेऽनल्पसरोजिनीनवदलप्रायेऽपि खिन्नात्मनः ।

धीरस्यापि मनाब्जानस्तृणकुटीकोणान्तराले बला-

हृद्योऽस्येति विभाव्यते परवशैरङ्गैरनङ्गानलः ॥ ६३ ॥

एवमस्य

पुनरपि तदभिज्ञान्पृच्छतः पान्थसार्था-

न्प्रतिपथमथ यूनो यान्ति तस्य क्रमेण ।

स्वयमपीति ॥ राजा निजहर्म्यमगात् ॥ तत्कालं तत्क्षणात् । अन्तरालेऽध्वमध्ये ।
राजा चन्द्रोऽपि तदा । तस्मिञ्ज्योतिःप्रसिद्धे काले कलासमूहे अष्टशतीलक्षणे यद-
न्तरालं तत्र ॥ मिलितैः परिजनैरनुगम्यमानः । कीदृशैः । सार्द्राणि सास्त्रत्वाच्छ्रयान्ति
हरिणशिरांसि येषु तथाविधा हस्ता येषां तैः । सश्रवणां सकर्णाम् । चित्रस्य चित्रका-
यस्य कृत्तिकां त्वचम् । उपस्करं मृगयोपयोगि वहन्ति तैः ॥ आर्द्रशब्दो भाववचनः ।
पक्षे सह आर्द्रया नक्षत्रेण, सार्धं मृगशिरो हस्तश्च नक्षत्रं येषु । श्रवणचित्रे नक्ष-
त्रे । अनयोः समाहारद्वन्द्वः । तेन सह । ताश्च ताः कृत्तिकाश्च तासामुपस्करं सम्प्रा-
प्य वहन्ति ॥ ख ॥

हृद्येति ॥ हृदयस्य बन्धनं हृद्यम् ॥ ६३ ॥

तमसो यत्र विनाशः पथिकोच्छ्वासः पदार्थनिर्भासः ।

हृद्यं प्रतिपाद्यासौ भुवनमुदे जयति चण्डरुचिः ॥

~~हरचरणसरोजराजमुद्राङ्गमौले~~

मदनमदनिवासा वासराः प्रावृषेण्याः ॥ ६९ ॥

इति श्रीत्रिविक्रमभट्टविरचितायां दमयन्तीकथायां हर-
चरणसरोजाङ्गायां प्रथम उच्छ्वासः समाप्तः ॥

इति विषमपदप्रकाशमेतं दमयन्त्यास्तनुते स्म चण्डपालः ।

शिथुमतिलतिकाविकासचैत्रं चतुरमतिस्फुटभित्तिचारुचित्रम् ॥

इति चण्डपालविरचिते दमयन्तीकथाविवरणे प्रथम
उच्छ्वासः समाप्तः ॥

अथ द्वितीय उच्छ्वासः ।

अथ कदाचिद्वगलहृलपरिमलमिलवलिङ्गलाकुलितकुटजक-
दम्बकुसुमकर्णपूरशून्यकाननासु, विश्राम्यन्मदमुखरमधूररसनाव-
लीकलकणितासु, विरलतरतडिल्लताललितलावण्यासु, विगतहं-
सद्विजराजिषु, पतत्पयोधरासु, क्षीणशुक्रासु, वृद्धास्विव गतप्राया-

अथेति ॥ अनन्तरमितीति सति स राजा निकटकानने विषरन्किनरमिथुनेन
गीयमानं रागविशेषेणोच्चार्यमाणमिदमिति वक्ष्यमाणमनश्लीलमप्राप्त्यं श्लोकत्रितयमा-
कर्णितवान् । किं विशिष्टः । कलहंसा एव हासस्तेन रम्यायां तरुण्यामभिनवप्रवृत्ता-
याम् ॥ अथ च शरदेव तरुणी युवतिः । तस्यामागतायां रागात्स्वयं प्राप्तायाम् । उ-
त्सुक उत्क इत्युत्पन्नतरम् ॥ तदा मदेन क्षीयतया तरुणिमोद्रेकेण वा कलकलो य-
स्याः ॥ तथा शुभ्रत्वादंस्तोपमौ हासहारौ स्तोऽस्यामिति कर्मधारयान्मत्वर्थीयः । न
कर्मधारयादिति तु प्रायिकम् ॥ किं विदधानः कुर्वाणः । काम् । रतिं चित्तासक्तिम् ।
कासु । वर्षासु । किंभूतासु । गतप्रायासु स्वल्पशेषासु । तथा कुसुमान्येव कर्णपूरा
उत्संसासैः शून्यानि काननानि वनानि यासु । तथा मदेन मुखराणां मधूराणां वा र-

१ समविषमकविश्रीत्रिविक्रमः श्रीभट्टत्रिविक्रमः । २ हरचरणसरोजाङ्गः । ३ प्रथमोच्छ्वासः ।
४ विगलत् । ५ बहुलः ।

सु वर्षासु, रतिमकुर्वाणो मदकलकलहंसहासहारिण्यामुत्सुकस्तरु-
ण्यामिवागतायां शरदि, द्विरदमदगन्धसंबन्धानुधावितै कुसुमितस-
प्तच्छदच्छायासु विस्फूर्जति रोषोद्धुषितकेसरकरालकण्ठे कण्ठीर-
वकंदम्बके, गृहदीर्घिकामृणालिकाकाण्डखण्डनविरामरमणीयमुन्न-
दत्सु शरत्समयप्रवेशमङ्गलमृदङ्गेष्विव हंसमण्डलेषु, स्मरशरनि-
करनिर्मथितपान्थसार्थप्रहाररुधिरनिष्यन्दविन्दुसंदोह इव वनस्थ-
लीषून्मिपति बन्धुरबन्धूककुसुमप्रकरे, प्रसरन्तीषु शरलक्ष्मीप्रवे-
शानन्दवन्दनमालासु निःशङ्कुशुककुलावलीषु, श्रूयमाणासु स्म-
रराजराज्यविजयघोषणासु पक्ककलमगन्धशालिपालिकाबालिका-
हर्षगीतिषु, शरच्छीकटाक्षेषून्मीलत्सु नीलनीरजेषु, कणति वर्षाव-
धूप्रस्थानपटहे षट्परचक्रवाले, प्रभात इव घनतिमिरविराम-
रमणीयेजाते जलनिधिशायनशायिशार्ङ्गिनिद्राद्रुहि विनिद्रसान्द्रस-
रससरोजराजिराजितसरसि शरत्समये, स महीपतिः समासन्न-
वनविहंगरिर्किनरमिथुनेन गीयमानमिदमनश्लीलं श्लोकप्रथमशृ-
णोत् ॥ क ॥

सनावली जिह्वाश्रेणिस्तस्याः कलकणितम् । तद्विश्राम्यद्विरमयासु । वर्षोदये हि के-
कायन्ते न प्रान्ते । मदाभावात् । तथा स्तोकविद्युदुदयोतासु । व्यपेतहंसपक्षिपङ्क्तिषु ।
अश्रयद्वनासु । क्षीणशुक्राख्यग्रहासु ॥ कास्त्विव । वृद्धास्त्विव ॥ तदा । रतिः संभोगः ।
गतं प्रकृष्टमयमिष्टफलं दैवं यासाम् । तथा कुसुमैः पुष्पदामभिः कर्णपूरैश्च शून्यं कं
शिर आननं च यासाम् । तथा रसनायाः काक्ष्याः कणितस्य मुखरमयूररवो ललितस्य
मधुराङ्गविन्यासस्य लावण्यस्य च लोचनलेखकमनीयगुणस्य विरलतडिदुपमानम् ।
तथा व्यपेतहंसश्रुतन्तराजिषु पतत्कुचासु । तथा क्षीणं गर्भसंभवाभावाद्दिनष्टं शु-
क्रं पुंवीर्यं यासु । न पुंनर्निवृत्तवीर्यास्त्विति व्याख्येयम् । पुंसां वीर्यं स्त्रीणां रज इति

१ उत्सुकश्च. २ द्विरदमदगन्धसंधानधाविते; द्विरदमदगन्धानुसंधानवासितानाम्. ३ वासित-
कुसुमित ४ विस्फूर्जिते. ५ कुदम्बके. ६ मृदङ्गेषु हंस. ७ पथिकमहार; पान्थमहार. ८ शरत्क्षी;
सरःश्री. ९ नीलसरोजेषु. १० विहारहारि.

धन्याः शरदि सेवन्ते प्रोलसन्निप्रशालिकान् ॥

प्रासादान्खीसखाः पौराः केदारांश्च कृषीबलाः ॥ १ ॥

नमिताः फलभारेण न मिताः शालिमञ्जरीः ॥

केदारेषु हि पश्यन्तः के दारेषु विनिःस्पृहाः ॥ २ ॥

प्रावृषं शरदं चापि बहुधाकाशहारिणीम् ॥

विलोक्य नोत्सुकः कः स्यान्नरो नीरजसंगताम् ॥ ३ ॥

प्रसिद्धेः । अतएव न विद्यते बलं वीर्यं यासामित्यबलाः ॥ रसनाशब्दः काञ्चीपक्षे न परं तालव्यः । दन्त्योऽप्यस्ति । तथा च विश्वप्रकाशः—“रसनाकाञ्चिजिह्वयोः” इति ॥ द्विरदमदगन्धस्य संबन्धो द्विरदमदगन्धोऽयमिति प्रत्यभिज्ञा तथानुधाविते । संधानपाठे-
तु संधानं संधिर्मेत्री सादृश्यमिति यावत् । शरदि सप्तच्छदाः पुष्प्यन्ति । ते च मदग-
न्धयस्ततो गजघ्नान्त्या सरोषं विस्फूर्जति सिंहवृन्दे । मृणालिकाकाण्डस्य खण्डनाय
योऽसौ विरामोऽर्थोन्नादस्यैव । तेन रम्यं यथा भवति स्थित्वा स्थित्वा मृणालं चर्चन्ति
तत्कषायसंशुद्धकण्ठाश्च नादं कुर्वन्तीत्यर्थः । हंसमण्डलानि शरत्प्रवेशमङ्गलमृदङ्गाः ॥
बन्धूककुसुमस्यातिलौहित्याद्विरहजनरुधिरत्वम् ॥ शुकावलिस्तोरणम् ॥ कलमस्य
श्वेतशालेः, गन्धशालेश्च रक्षिका गीतयः कंदर्पराजजयघोषणाः ॥ विकसन्नीलोत्पला-
नि शरलक्ष्मीकटाक्षाः ॥ भृङ्गगणश्च यान्त्या वर्षावध्वाः प्रयाणपणवः ॥ वनो मेघो व-
नं च सान्द्रम् । शयनस्थानम् । निद्राद्रोहो विनिद्रसान्द्रसरोजराजितसरस्त्वं च शरत्प्र-
भातयोः समानम् ॥ क ॥

धन्या इति ॥ प्रोलसन्त्यश्चित्रशालिका आलेख्यभूमिका येषु । पक्षे चित्रा बहु-
विधाः शालयः ॥ खीसखा इत्युभयत्र योज्यम् ॥ १ ॥

कुतः खीसखा इत्याह—नमिता इति ॥ हि यस्मात्कारणात् । दारेषु के निः
स्पृहाः स्युः । किं कुर्वन्तः । फलभारेण नमिता वक्रिता न मिताः स्तोकाः केदारेषु क्षे-
त्रेषु शालिमञ्जरीः पश्यन्तः । तदर्शनं क्षुद्दीपनविभावः ॥ २ ॥

प्रावृषमिति ॥ रमणीयत्वात् । बहुधा पुनः पुनर्विलोक्य प्रावृषमाकाशस्य व्यो-
मस्तिरोधायिनीं नीरजसं निःपांशुं गतामतिक्रान्तां शरदं च काशपुष्परम्याम् । तथा
नीरजैः पद्मैः संगतामन्विताम् ॥ ३ ॥

अनेन मृदुमूर्च्छनातरङ्गरङ्गिताक्षरेण श्रवणपथप्रथमप्रियातिथि-
ना श्लोकत्रयेण विषविषमविषयवैरस्यव्रतव्रततिकटिनकुठारेण,
दारपरिग्रहपराङ्मुखोऽपि शृङ्गारशृङ्गिर्गृङ्गमुतुङ्गमौरोप्यमाणस्तदेवो-
द्यानममन्दमन्दारमकरन्दामोदमत्तमधुकरमधुरङ्गंकाररमणीयमुप-
सर्तुमारभत ॥ क ॥

प्रथमसंमुखप्रेङ्खितेन चलच्चन्दनामोदनन्दिनान्दोलनवेगवित्रस्त-
कुसुमिततरुशिखरसुप्तसुरतश्रमखिन्नकिन्नैरीनिबिडतरपरिरभ्यमाण
किन्नरनमस्कृतेन क्रीडाकमलदीर्घिकातरङ्गोत्सङ्गरङ्गचरुणतामरस-
रसबिसरोद्गारहारिणा यौवनमदनिरुद्धनैषधीधम्मिल्लवल्लरीचलन-
विलासलासकेन वनमारुतेनोत्पुलकिततनुः स्तोकमन्तरमतिक्रम्य
“देव, भवद्वैरिवधूवदने वने च नारङ्गतत्तुल्यशोभे भान्ति गण्डडौल-
स्थलालंकारधारिण्यो लोघ्रलताः, नागरुचिताश्वन्दनपत्रभङ्गाः, ना-
लिकेरचितस्तिलकः, नवा दृष्टिपथमवतरति घनाञ्जनयष्टिका, ना-
भिरम्या नीलतमालका, नाधरीकृतस्ताम्बूलरागः, पल्लवितमेत-

अनेन श्लोकत्रयेण प्रियाग्रहविमुखोऽप्युच्चैः शृङ्गारगिरिशिखरं नीयमानस्तदेव वनं
गन्तुमारेभे ॥ क ॥

तत ईदृग्विधेन वायुना रोमाञ्चिततनुः देवेत्याद्यामन्त्र्य तवारिस्त्रीमुखे वने चेद-
मिति भङ्गश्लेषोक्तिदक्षया वनरक्षिकया कथ्यमानानि वनकौतुकस्थानानि नलो व्यलो-
कयत् ॥ आन्दोलनवेगेत्यादावान्दोलनं तद्गोरेव पवनकृतम् ॥ त्वदरिस्त्रीमुखे अरमत्यर्थं
गतसौन्दर्ये कपोलफलकालंकारिण्यो लोघ्रस्य विलेपनरूपस्य लता मण्डनवल्लर्यो न भा-
न्ति । अगरुद्रवेण चिताश्वन्दनद्रव्यस्य पत्रभङ्गाः पत्रवल्लयः ॥ अलिकं ललाटं तिलकं
पुण्ड्रम् ॥ वा समुच्चये घनं सान्द्रमञ्जनं तस्य यष्टिः शलाका ॥ अभिरम्या संस्कृता ।
प्रकर्षेण नीलाः कुटिलकेशाः अधरोऽस्यास्तीत्यधरी ओष्ठवान् । ताम्बूलराग ओष्ठसं-
षदः कृत इति भावः ॥ सर्वत्र नवसंषन्धः ॥ अवतरतीति तु संनिहितमेव योज्यं

१ विषमविषय. २ समारोप्यमाणः. ३ अमन्दान्दोलन. ४ सुखसुप्त. ५ किन्नरीजन. ६ यौवन-
मदानिरुद्धापाङ्गनैषधीः यौवनमदरुद्धापाङ्गनैषधीय. ७ हास्यलासकेन. ८ अतिक्रम्य वनपालिका राजानं
जगाद. ९ ताम्बूल.

इत्येतेशोकजालम् । इतश्च काञ्चनगिरिरिव सुरचितः क्रीडापर्वतः ।
इतश्च गूर्जरकूर्चमिवाखण्डितप्रवालं बालशालवनम् । इतश्च भ-
वद्वैरिनगरमिवानेकविधबकुलसंकुलं कूपकुलम् । इतश्च धूर्जटिज-
टाजूट इव पुंनागवेष्टितो वापीपरितरः । इतश्च कुरुसेनेव कृताश्व-
त्थामहिता च क्रीडासरित्पुलिनपालिः ।” इति भङ्गश्लेषोक्तिकुश-
लया वनपालिकया निवेद्यमानानि वनविनोदस्थानान्यवलोकया-
चकार ॥ क ॥

चलच्चकोरचक्रवाकचक्रचञ्चुचञ्चलचञ्चलिकचरणचूर्णितचम्पका-
ङ्कुरमरिचमञ्जरीदलदन्तुरेण वनमार्गेण स्तोकमन्तरमतिक्रान्तस्त-
या पुनरेवं वभाषे ॥ ख ॥

“देव, पुरंदरानन्दिनन्दनोद्यानस्पर्धिनोऽस्य वनस्य किं किं व-
र्ण्यते ॥ ग ॥

न प्रत्येकम् । पल्लवितशब्दो लक्षणया प्रवृद्धार्थः । शोकात्सप्रलापमनोदौष्ठ्याज्जातं
शोकजम् । अलमनर्थः ॥ वने च नारङ्गतृभिः कृतशोभे सहजच्युतस्थूलपाषाणस्थ-
लीभूषणा लोभ्रस्य तरुविशेषस्य लताः शाखा भ्रान्ति ॥ नागेभ्यो रुचिताञ्चन्दनतरोः
पद्माणां भङ्गा विशेषाः ॥ तिलको वृक्षो नालिकेरैस्तृभिर्व्याप्तः ॥ नवा नवीना ।
अञ्जनस्य शाखिनो यष्टिः प्रकाण्डः ॥ तमालका इति ह्रस्वे कः । अतएव नाभि-
रम्या नाभिदन्ना इति भावः ॥ नाधरीकृतो न हीनीकृतः । ताम्बूली वल्ली । रागः सक्तिः ॥
किसलयितमशोकानां जालं खण्डः ॥ इतश्च सुष्ठु रचितः सुरैश्चितो व्याप्तश्च ॥ प्रवालाः
पल्लवाः । पक्षे अखण्डिताः अतएव प्रवृद्धा वालाः केशा यत्र ॥ अनेकविधैककुलैः सं-
कुलम् । पक्षे अनेका विधवा मृतभर्तृका येषु कुलेषु तैः कुलैर्गोत्रैः संकुलम् ॥
पुंनागमगः अन्यत्र पुमांजागो वासुकिः ॥ कृता उत्पादिता अश्वत्थाः पिप्पला यस्याम् ।
तथा महिता चार्वी । पक्षे कृतमश्वत्थान्ने द्रोणसुताय हितं यया ॥ क ॥

चलदिति ॥ संचारयोग्येन मार्गेण कियदपि व्यवधानमतिक्रान्तः पुनरपि तथैव
वभाषे ॥ ख ॥

देवेति ॥ देव, नन्दनस्पर्धिनोऽस्य किं वर्ण्यते ॥ ग ॥

१ गुर्वरः २ कचिपुस्तके चक्रवाकचक्रेति नास्ति. ३ स पुनरेवम्; पुनरेवः. ४ किं वर्ण्यते.

अपि च ।

आम्यद्विरेफाणि विकासभाजि
संयोज्य पुष्पाणि शिलीमुखेषु ।
इह स्थितः सर्वजगज्जयाय
धनुःश्रमं पुष्पशरः करोति ॥ ५ ॥

इतश्च

हरिति हरिणयूथं यूथिकाजालमूले
कुसुमजमधुबिन्दुस्यन्दसंदोहभाजि ।
मधुरमधुकरालीगीतदत्तावधानं
लिखितमिव न दूर्वापल्लवानुलुनाति ॥ ६ ॥

इतोऽपि

सोऽयं क्रीडाचलो भव्य लोभव्यसनवर्जित ।
यस्मिन्नासन्नसारङ्गा सारं गायति किंनरी ॥ ७ ॥
राजते राजतेनायं सानुना सानुनायकः ।
यस्मिन्निशम्य गायन्तं किंनरं किं न रंस्यते ॥ ८ ॥

आम्येति ॥ शिलीमुखाः शराः । इहेत्युद्यानस्योद्दीपनविभावातिशयोक्त्या कामस्य
स्थितिरुच्यते । एतावता सुरभिकुसुमसंपदुक्ता ॥ ५ ॥

हरितीति ॥ हरिति शाद्वले यूथिकासमूहस्याधःप्रदेशे मधुबिन्दुसंदोहसंबन्धा-
त्स्पृहणीयेऽपि गीतिरसिकतया मृगाणां दूर्वाङ्कुराग्रहणमुक्तम् ॥ ६ ॥

सोऽयमिति ॥ हे भव्य, हे लोभेन व्यसनैश्च विवर्जित, सोऽयं क्रीडागिरिः ॥
यस्मिन्निशावासम्रमृगा किंनरी सारमुत्कृष्टं गायति । गीतप्रकर्षाकृष्टत्वात्सारङ्गा-
णामासन्नता ॥ ७ ॥

राजत इति ॥ अयं सानुनायको गिरी रजतनिर्मितेन सानुना तटेऽपि राजते ॥
यस्मिन्गायन्तं किंनरं निशम्य श्रुत्वा न किं रंस्यते । रंस्यत एव ॥ ८ ॥

इतन्नास्य

जनयति जलबुद्धिं बाललीलाभृगाणा-

मयमिह पटुकान्तिः स्फाटिको भित्तिभागः ।

इह हरितमणीनामुल्लसन्तो मयूखाः

सरसनवतृणालीलोभमुत्पादयन्ति ॥ ९ ॥

इयं च

गौरवं गौरवंशस्य पर्वतः पर्वतस्थले ।

भ्रमरी भ्रमरीणस्य कुरुतेऽकुरुतेन ते ॥ १० ॥

अपिच ।

इह कवलितकन्दं कंदरे कन्दलिन्यां

भ्रुवि विरचितकेलि क्रीडति क्रोडयूथम् ।

इह सरसिजगर्भध्रान्तभृङ्गं कुरङ्गाः

सरसि सरलयन्तः कंधरां कं धयन्ति ॥ ११ ॥

इह पुनरनिशं निशस्य भिन्न-

दुममुकुलानि कुलानि षट्पदानाम् ।

भ्रुतिस्सुखकरणं रणन्ति वीणां

तदनुगुणां गुणयन्ति किंनरेन्द्राः ॥ १२ ॥

गौरेति ॥ गौरो वंशोऽन्वयो यस्य तस्य ते । पर्वतस्थले गिरिस्थले । पर्वतो गच्छतः ।
अतएव भ्रमेण देहवैकल्येन भ्रमिसंज्ञेन खिन्नस्य सतोऽकुत्सितरुतेन भ्रमरी भृङ्गी
गौरवं प्रतिपत्तिविशेषं कुरुते ॥ १० ॥

इहेति ॥ कं जलम् । धयन्ति पिबन्ति ॥ ११ ॥

इहेति ॥ रणन्तीति शत्रुन्तं षट्पदकुले विशेषणम् ॥ तस्य भृङ्गरणितस्यानुगुणाम-
नुगामिनीम् ॥ १२ ॥

इतश्च क्रीडाचलस्थलकमलदीर्घिकातीरतरुसलमयसरतु दे-
वः ॥ क ॥

यत्र च

वहति नवविकासोल्लासिकिञ्जल्कुलभ्य-

न्मधुकररुतगीता नर्तयन्नब्जराजोः ।

वनकरिमदगन्धस्पर्धिससञ्छदाली-

कुसुमजकणशारः शारदीनः समीरः” ॥ १३ ॥

राजा तु तेन तस्याः सकलललितवनप्रदेशप्रकटनप्रियालापप्र-
पञ्चेन परितोषितः “साधु भोः सारसिके सुभाषितमजरि, साधु ।
गृहाण पारितोषिकम्” इत्यभिधाय सर्वाङ्गीणाभरणप्रदानेन प्रस-
न्नाननां तामकरोत् ॥ ख ॥

ततश्च संचरच्चटुलभृङ्गविहंगवेगवेल्लङ्घकुलचम्पकचूतचन्दनम-
न्दारामन्दस्यन्दमानमकरन्दबिन्दुसंदोहाडम्बरिताकाण्डप्रावृषि, प्र-
लम्बताम्बूलवल्लीवलयितनितम्बनिम्बकिम्बजम्बीरजम्बूस्तम्बकद-
म्बके, कुसुमितकरवीरवीरुधि कोरकितकरआजननिकुञ्जशिआन-
शुककपिअले, जलदसमयनीरदनीलतमतमालतलत्ताण्डवितशि-
खण्डिनि, मण्डलितमदकलकलहंसोचंसकमलवापीमण्डिते, मञ्ज-
रितसिन्दुवारसुन्दरामोदनन्दिनि मन्दतरमारुतान्दोलनविलोल-
ककूलकुटलफलनालिकेरलवङ्गपूगपुंनागनारङ्गरङ्गितविहङ्गे भृङ्ग-

वहतीति ॥ कुसुमजकणा मकरन्दलवास्तेः शारः शबलः । शरदि भवानि मु-
द्रादीनि विद्यन्ते येषां ते शारदीनः कृषीवलास्तेषामिनः स्वामी । तत्तत्सत्यसंपत्तिहे-
तुत्वात् ॥ १३ ॥

ततश्चेति ॥ भृङ्गमुल्लनखरेत्यादौ भृङ्गो धूम्याटः पक्षी ॥ कं ॥

१ ललितपल्लवित. २ प्रदानपसन्नाननाम्. ३ अनन्तरं चेतस्ततश्च संचरतु; इतस्ततश्च संचरतु.
४ वेल्लङ्घकुचलसद्वकुल. ५ निम्बजम्बीर. ६ कलहंसमण्डलोत्तंस. ७ आन्दोलित. ८ ककूलपन-
सकुटलफल; पनसकुपुमकुटलफल; कङ्कालकटफल.

मुखनखरपञ्जरजर्जरितसर्जखर्जूरमञ्जरीरजःपुञ्जपांसुलभुवि, भुव
भूषणायमाने, सर्वर्तुनिवासनामनि वने विहर्तुमारभत ॥ क ॥

तत्र च व्यतिकरे प्रलंघप्रचण्डपवनोल्लासिततनुतुहिनाचलगण्ड-
शैललीलामाकलयन्तः, मन्दमरुत्तरङ्गिततनुतरशरदभ्रविभ्रमाय-
माणाः, सुरवारणेन्द्रविक्षोभितगगनमन्दाकिनीपतत्पाण्डुरडिण्डीर-
पिण्डपटलानि विडम्बयन्तः, शकलोदितेन्दुमण्डलसहस्रसंछादित-
मिव गगनमापादयन्तो, मन्दरगिरिपरिक्षेपभ्रुभितक्षीरवारिधिदूरस-
मुच्छलितदुग्धकलोललीलां दर्शयन्तः, शेषाहिफणचक्रवालधव-
लाः, प्रमुदितहराट्टहासलवा इव मूर्तिमन्तः पतन्तः, अमन्दमन्द्र-
कोलाहलभरितभ्रुवनान्तरालाः, सपदि धरातलमुत्फुल्लपाण्डुपङ्क-
जप्रकरप्रकारेण मण्डयन्तो निपेतुः कृतोऽपि पुण्डरीकपाण्डुपक्षप-
ञ्जराजयो राजहंसाः ॥ ख ॥

तथाविधे च व्यतिकरे विस्मयविस्मृतनिमेषतया निर्वातनिश्च-
लनीलोत्पलपलाशशोभायमानलोचनः कौतुकाकूततरलितमनाः
सपरिजनो नरपतिरवलोकयन्निश्चल एवावतस्थे ॥ ग ॥

ते च धार्तराष्ट्रा अपि कृतपाण्डुपक्षपाताः, द्विजातयोऽपि सुरा-
जिताः, केचिदुच्चचञ्चुपुटविघटितनिकटबालस्थलकमलकुट्टलाः सं-
रसबिसकिसलयानि कवलयन्तः, केऽप्युन्नतसरलगलनालयो न-

तन्नचेति शकलोदितेति ॥ शकलः खण्डशशी हंससदृशो भवति ॥ मन्द-
रगिरिरेव परिक्षेपो मन्थाः ॥ ख ॥

तथेति ॥ शोभायमानलोचनेत्यत्र शोभाशब्दास्तद्वति वर्तमानादुपमानात्कर्तृवाचका-
दाचारेऽर्थे कथञ् । एवं विभ्रमायमाणेत्यादयोऽपि व्याख्याताः ॥ ग ॥

ते चेति ॥ कृष्णैश्चरणाननैर्हंसा धार्तराष्ट्रा । कृतः पाण्डुपक्षाणां शुभ्रपक्षतीनां

१ पुञ्ज. २ नास्ति. ३ तत्र व्यतिकरे. ४ मलयकालकरालप्रचण्ड. ५ पाण्डुडिण्डीर. ६ अम-
न्दमन्दर. ७ अमन्दमन्दकलकोलाहल. ८ एवावतिष्ठते स्म. ९ बालवैवालस्थल. १० सरल.
११ उच्यते.

लिनवनविमुखाः स्वर्मांलोकयन्तः, केचिदुत्क्षिप्तपक्षविक्षेपपवनक-
म्पितकन्दलाः सलीलमुत्पतन्तः, केचिन्मदमधुरनिजमिनादनिर्जि-
तशिञ्जानवृपुराः, पुरःपुरोऽस्य धावन्तो विचरितुमारभन्त ॥ क ॥

राजापि परिधावितविहङ्गग्रहणाग्रहसंमग्नव्यग्रपरिग्रहः परिहा-
सोन्मीलदमलदन्तकान्तिस्तबकिताधरपल्लवो विहंसन्नेव तेषामन्य-
तममनुच्चदुलचरणचारीचर्यया चारु संचरन्तमीषदुत्क्षिप्तपक्षवि-
लासविहसितविलासिनीलास्यलीलमुन्नमिताग्रग्रीवं जग्राह हेलया
हंसम् ॥ ख ॥

उत्क्षिप्तः स च तेन रक्तकमलगर्भविभ्रमायमाणपाणिपल्लवे, पा-
ण्डुपद्म इव पद्मरागशुक्तितले, क्षणमुदयशैलशोणमौणिक्यशिखर-
शिखायामिन्दुरिव, विराजितो राजहंसो मृदुवाद्यमानरौप्यधनधर्ध-
रीजर्जरस्वरेण कृतस्वस्तिशब्दो विस्पष्टवर्णविशेषं राजानमुपश्लो-
कयांचकार ॥ ग ॥

पाण्डुपङ्कजसंलीनमधुपालीसमं गलम् ।

यो विभर्ति विधेयात्ते ना कपाली स मङ्गलम् ॥ १४ ॥

पातो न्यासो यैः । तथा द्विजातयः पक्षिणः सुष्ठु राजिताश्च ॥ विरोधे धार्तराष्ट्राः
कुरवः । पाण्डुर्नृपः । पक्षपातस्तद्दृष्टत्वम् ॥ द्विजातयो विप्राः । सुरया जिताः ॥ गल-
नालिः कण्ठकाण्डम् ॥ क ॥

राजेति ॥ सलयश्चरणन्यासश्चारी ॥ ख ॥

उत्क्षिप्त इति ॥ पाणिपल्लवस्य पद्मरागशुक्तिः शोणमौणिक्यशिला चोपमानम् ।
हंसस्य तु पाण्डुपद्म इन्दुश्च ॥ ग ॥

पाणिङ्गति ॥ श्वेतसरोजलीनालिश्रेणिनिभं कण्ठं यो धारयति स ना पुरुषः क-
पाली कपालमाली । अर्थाच्छिवस्तव मङ्गलं क्रियात् ॥ १४ ॥

१ अवलोकयन्तः. २ व्यग्रसमस्तपरिजनः, समस्तव्यग्रपरिकरः. ३ विहसन्निव. ४ पक्षविक्षेपवि-
लास. ५ माणिक्यशिलायाम्. ६ व्यराजत. ७ स्वरेण च. ८ विशेषणेषु राजानम्.

अपिच ।

सरलप्रियंशुणाढ्यं लम्बितमालं विवित्रतिलकं च ।

वनमिव वपुस्तवैतत्कथमवनं नृप जनस्यांभूत् ॥ १५ ॥

अपिच ।

वरसहकारकरञ्जकवीरतरोऽशोकमदनपुंनाग ।

विविधद्रुममय राजन्कथमसि न बिभीतकः कापि ॥ १६ ॥

अपिच ।

बाणकरवीरदमनकशतपत्रकबन्धुजीवकसुजाते ।

नृप विविधविटपरूपस्तथापि विटपः कथं नासि ॥ १७ ॥

सरलेति ॥ सरला अकुटिलाः प्रिया यस्य । तथा गुणाढ्यं शौर्याद्याढ्यम् । तथा लम्बितमालम् । तथा विविधपुण्ड्रं तव वपुर्जनस्यावनं रक्षकमभूत् । वनमिव तदा सरलप्रियंशुणेति समाहारद्वन्द्वः । तथा लम्बिनः प्रलम्बास्तमाला यत्र । तथा विशिष्टाञ्चिक्राकायास्तिलकवृक्षाश्च यत्र । नृपेत्यामन्त्रणे । कथमिति विरोधे । अवनशब्दस्य वनप्रतिषेधार्थत्वात् ॥ १५ ॥

वरोति ॥ वराः सहकारकाः सचिवादयो यस्य । तथा रञ्जयतीति रञ्जकः । तथा वीराणां शूद्रकादीनामिव तरो बलं जवो वा यस्येति संबुद्धौ न दीर्घः । न शोको यस्य । एतेन वीरत्वोक्तिः । मदन इव मदनः कामः । पुंनाग इति नागशब्दः प्रशंसायाम् । इत्यामन्त्रणैः प्रकृतोऽर्थः । विविधद्रुममयेति पदाद्गुमार्थोऽप्युक्तः । तद्यथा । सहकार आञ्जः, करञ्जको नक्तमालः, वीरतरुर्नदीसर्जः । यदमरः— “नदीसर्जो वीरतरुरिन्द्रद्रुः ककुभोऽर्जुनः ।” अशोकः कङ्क्रेलिः, मदनः शल्यः, यत्फलं त्रिवाहे वधूवरपाणौ बध्यते । पुंनागः सूरपार्णिका । कथमिति विरोधे । बिभीतकस्याक्षार्थत्वात् । प्रकृते तु बिभीतको विशेषेण भीत इति कुत्सायामनुकम्पायां वा कन् ॥ १६ ॥

बाणेति ॥ बाणः करवीरो दमनकः शतपत्रकं बन्धुजीवकं जातिश्चेति विटपाः । एतन्मवस्त्वमसि शब्दतः । अर्थतस्तु बाणाः करे यस्य । वीरान्दमयसि । शतसंख्यं पत्रं वाहनं यस्य । शेषादिति कप् ॥ बन्धून् जीवयत्युपकरोषि । शोभना जातिः क्षत्राख्या यस्य । उभयथाप्येतानि नृपेति च संबोधनानि । असीति स्वव्ययं त्वमित्यर्थः ।

राजा तु तदाकर्ण्य सविस्मयम् “अहो अस्य धैर्यं मनुष्यसंनि-
धौ, आश्चर्यं रूपे, माधुर्यं वाचि, प्राचुर्यं प्रज्ञायाम्, औदार्यमर्थे,
गाम्भीर्यं वर्णव्यक्तौ । प्रायेणाहारमैथुननिद्राभयभ्रमणमात्रविवे-
कास्तु कथं प्रागल्भ्यमेतत्पक्षिजातिषु । तदेष विहंगम्यञ्जनः को-
ऽपि कामचारी भविष्यति । सर्वथा मनसापि नावज्ञेयाः केऽपि
प्राणिनः । यतः कर्मतः कामतः शापतः संछिन्नरूपाण्यपि भ्रमन्ति
विविधाश्चर्यभाजि भूतानि ” इति चिन्तयन्नुचितज्ञस्तमीषदुल्लसित-
सिन्दुवारमञ्जरीभिरिव कुन्दकान्तदन्तदीप्तिभिरर्चयन्स्वागतमपृच्छ-
त् ॥ क ॥

असावपि प्रणयप्रणतशिराः शुचिरोचिषां चयेन पाण्डुपुष्प-
प्रकरप्रकारेण प्रतिपूजयन्निव “देव, भवदवलोकनेनाह्लादितमनसो
ममाय स्वागतम् ” इति ब्रुवाणो राजानं रजयांचकार ॥ ख ॥

अत्रान्तरे त्रासतरलतरतरत्तारकमकाण्डाडम्बरितबाष्पप्लवप्लव-
मानमिव वहन्ती चक्षुः, उत्क्षिप्तपक्षपत्रपलवव्याजेन संगृहीते सह-
चरे शाखोद्धारमिव दर्शयन्ती, हंसी दूरादवनिपालमवाप्य रौप्यम-
यघण्टाटंकारकोमलया गिरा श्लोकद्वयमपठत् ॥ ग ॥

“ एकान्ते सेवते योगं मुक्ताहारपरिच्छदः ।

हंसः समोक्षयोगोऽपि देव किं बध्यते त्वंया ॥ १८ ॥

त्वं न विटान्पासीति विटपः । अपात्रभर्ता नेत्यर्थः । तथापि कथमिति विरोधोद्भावेने
विटपशब्दस्य वीरुदर्थत्वात् ॥ १७ ॥

राजेति ॥ कामचारी विद्याधरादिः ॥ क ॥

अत्रेति ॥ शाखोद्धारमन्यायपूत्कारचिह्नं शास्त्रामहणम् ॥ ग ॥

एकेति ॥ अस्यापत्यमिः । इरिव इः कंदर्पप्रतिमः । ततः संबुद्धौ ए इति देव इति

१ राजापि. २ संनिधावपि. ३ विहंगमव्यञ्जनः. ४ यतः कर्मतः शापतो वा. ५ मच्छन्न. ६ भुवि
भूतानि. ७ त्रासतरलतरतरत्तारकाण्डा; त्रासतरलतारमकाण्डा. ८ पक्षपलव. ९ रौप्यघण्टा. १० कश्चित्

नीरञ्जनपदेतिष्ठन्विश्वसंसारसङ्गतः ।

हंसः किं बध्यते कापि यस्य नालम्बनं प्रियम् ॥ १९ ॥

अन्यच्च ।

राजन्, जलपक्षिणो मुनय इव येमीनाहारं वाञ्छन्ति, बहु-
धावनव्यसनिनः, विसाधाराः । तदलमग्रहेण ” ॥ क ॥

चोपच्छन्दयितुं संबोध्य मुमोचयिषुः पतिं, हंसी नृपमाह ॥ मुक्तहारो मौक्तिकहारस्तद्व-
त्परिच्छदौ पक्षती यस्य शुभ्रत्वात् । स तथोक्तः । कस्य जलस्यान्ते वर्तमानमगं दुमं
यः सेवते । मोक्षस्य मोक्षनस्य योग्योऽपि स हंसो वार्चेस्त्वया भवता किं किमर्थं बध्यते
इत्येकोऽर्थः । अथवा एकान्त इति समस्तं विजनार्थम् । अथ च हंस आत्मा पुरुषः
स मोक्षयोग्योऽपि निर्वाणार्होऽपि किं बध्यते । न बध्यत एवेत्यर्थः । कया । त्वया ।
त्वशब्दः सर्वादिगणेऽन्यार्थः । अतः पुरुषापेक्ष्यान्यया प्रकृत्येत्यर्थः । कस्मान्न बध्यत
इत्याह—कान्ते कमनीये परमानन्दस्वरूपे ए कृष्णे त्यक्ताहारपरिवारः सन्योगमध्यात्मं
यः सेवते ॥ अत्र पक्षे अ इत्यस्माद्विष्णुवाचकात्सप्तम्येकवचने ए इति रूपम् ।
यदि वा समोक्षयोग्योऽपीति समः समदर्शनः । अक्षयोग्योऽपि इन्द्रियसंबद्धो-
ऽपि ॥ १८ ॥

नीरेति ॥ जनानां पदे स्थाने पुरग्रामादावतिष्ठन्त्यः सरस इदं सारसम् । तथा
श्वसन्तीति श्वसाः प्राणिनः, वयः पक्षिणः श्वसा यत्र तथाभूतं नीरं जलम्, गतः स
हंसः किं कापि बध्यते, न बध्यत एव । यस्य नलस्येदं नालं तृणसंबन्धि, वनं काननं
प्रियम् ॥ अथवा नीरञ्जनपदे नीरागपदे तिष्ठन्हंस आत्मा किं कापि बध्यते, न बध्यत
एव । यस्य विश्वेभ्यः संसारसङ्गेभ्य आलम्बनमासक्तिर्न प्रियम् । विश्वसंसारसङ्गत
इति तत्सिलन्तम् ॥ १९ ॥

राजन्निति ॥ मीनो मत्स्यः । बह्विति भिन्नम् । बिसं पद्मिनीकन्द आधारो जीवनं
येषाम् ॥ मुनिपक्षे अमी इति नेति च पदद्वयम् । बहुधा, अनेकधा वनव्यसनिनो
वनस्थाः । तथा व्यपेक्षः साधारः साधारणतिथिपूर्वोत्सवादिर्येभ्यः । लोकोत्तरवृत्तत्वात् ।
“विसादनाः” इति पाठे तु बिसमदनं येषाम् । पक्षे विगतं सादनं येभ्यः । अपीडा-
करा इत्यर्थः ॥ क ॥

राजा तु तेन तस्याः श्लेषश्लाघिना श्लोकोक्तिरसेनाह्वयमानो
नर्मलापलीलया तां बभाषे ॥ क ॥

“अनेकधा यः किल पक्षपातं
सदा सद्भोजगतः करोति ।

स हंसिकेदारविहारशीलो

न बध्यते किं बहुनाशकुन्तः ” ॥ २० ॥

किं चान्यदपि श्रूयतां बन्धस्य कारणम् ॥ ख ॥

अस्ति मत्परिग्रहे मृणालिकानामवननायिका, सापरागस्थगि-
तमुखकमलापि बलादनेन विनाशिता, विनिपत्योपरि जर्जरिता

राजेति ॥ श्लेषश्लाघिना श्लेषप्रकाशनशीलेन । एतेन एकान्त इत्यादिवचसां श्लि-
ष्टार्थत्वमभिहितम् ॥ क ॥

अनेकेति ॥ हे हंसिके, यः सदा जगतोऽपि सर्वस्यापि सद्भोजो दाम्भिकः ।
तथानेकधोक्तोऽपि प्रणतिप्रत्युपकारादिना पक्षपातं ममत्वं करोति । तथा दारक्रीडार-
तोऽब्रह्मचारी । तथा बहुनाशयत्येवंविधः कुन्तः प्राप्नोत्यस्येति हिंसापापरतः । स कथं
न बध्यते । संसारकारायामिति शेषः ॥ इति हंसीवचनप्रतिवचनौचित्येन समपक्षे व्या-
ख्या ॥ अथवा यो दाम्भिकः सदा जगतोऽपि पक्षस्य मित्रवर्गस्य पातं नाशं करोति ।
तथा जगतोऽपि दारेषु क्रीडापरः । तथा बहुघातिकुन्ताखः । स महापराधी बध्यत
एव । नर्मणैव हंसीवचसोऽन्यथात्वम् ॥ तत्त्वतस्तु प्रामाण्यम् । तद्यथा । हे हंसि किं
बहुना किं बहुक्त्या । सद्भोजं सत्पद्मं, गतः प्राप्तः, सन्यः पक्षतिपातं करोति केदारवि-
हारं च शीलयति स शकुन्तः पक्षी न बध्यते । किं तर्हि मुच्यत एव । तस्माद्युक्तमुक्तं
त्वयेति वास्तवोऽर्थः । एवमुत्तरत्रापि ॥ २० ॥

अपरपरिभोगप्रतिपादनेर्ष्ययोत्क्रष्टदोषदर्शनेन च हंसं प्रति हंसीं कलहयन्नाह—
किंचोति ॥ चकारः पराभिप्रायाक्षेपपूर्वके विशेषे । एवं नामासौ दुरात्मा निःशङ्को
निर्मर्यादश्च ॥ ख ॥

अस्तीति ॥ येन । आसतां लोकदाराः । मम राज्ञोऽपि परिग्रहे स्थितायां नायिकायां
प्रवृत्तम् । मृणालिकानां पद्मिनीनामवने रक्षणे, नायिका स्वामिनी, सा ततोऽपरागाद्वागा-

नखैः, खण्डितमधरदलम्, दलितमलिकालकमण्डनम्, अपनी-
तः सुकुमारभावः ॥ क ॥

किं वापीवरेणानेन न कृतम् ॥ ख ॥

तदेष यावन्मध्यं बहुधापाञ्जरन्नावगाहते तावन्मे कुतः संतो-
षः । नच नदीक्षितेद्विजन्मनि निगृहीतेऽपि गरीयः पातकमस्ति ॥ ग ॥
अयि मुग्धे कलहंसिके, एवं पुनः मानसंगतापि विमाननां

भावात्, संवृत्तवक्त्रकमलापि बलात्कारादनेन त्वद्भर्त्रा विनाशिता ॥ विनाशोऽत्र श्रीलज्ज-
ण्डनम् तदाह—विनिपत्येति । अधर ओष्ठः, अलिकं ललाटं तस्य, तथा अलकानां केशानां
च मण्डनम् । लुप्तम् ॥ उदस्तः सुकुमारभावः । अर्थात्कन्यात्वम् ॥ वास्तवे तु । मृणा-
लिका पद्मिनी । नामेति संबोधने । वनस्य नायिकेव । परागो मकरन्दस्तेन छन्नमुखानि
कमलानि यस्याम् । बलादपि अनेन विना पक्षिणा सा अक्षिता भक्षिता । अशेर्भोजनार्थी-
त्कर्मेणि ततः ॥ अधरदलमधःपत्रम् ॥ अलय एव कालं कृष्णं कस्य शिरस उपरि-
भागस्य मण्डनम् ॥ अपनीतो मृदुभावः । नखैर्जर्जरितत्वात् ॥ क ॥

किमिति ॥ अधवानेन पीवरेण स्थूलेन किं न कृतं सर्वं कृतमेव तदित्युपसंहारे ॥
वास्तवे तु वाप्यां वरेण प्रधानेनानेन ॥ ख ॥

तदिति ॥ तस्मादेषोऽपराधी, पञ्जरस्येदं पाञ्जरं मध्यं यावन्नावगाहते । मे मम । ताव-
त्कृतः संतोषः ॥ अथायं द्विजन्मत्वादनिमिषा इत्यत आह—न चेति ॥ द्वाभ्यां सका-
शाञ्जन्म यस्य स द्विजन्मा न द्विजन्मा तथोक्ते । अर्थात्रिजाते निगृहीतेऽपि-
गरीयोऽत्यर्थं पातकं नच नैवास्ति । तस्मिन्कीदृशे । नदीक्षिते दीक्षा शैवादि-
मतपरिग्रहः संजातोऽस्येति । एतेन दीक्षितो लिङ्गो त्रिजातोऽप्यवध्य एव ॥ अथवा
अपिः समुच्चयार्थो भिन्नक्रमो द्विजन्मनीत्यनेन संयोज्यः । तद्यथा दीक्षिते
व्रतिनि द्विजन्मनि ब्राह्मणे निगृहीते नच न पातकम् । पातकमेवेत्यर्थः ॥ वास्तवे तु
तस्मादेष त्वत्पतिः । अपां जलानां मध्यं जरन्यावद्वार्धकावधि नावगाहते तावन्मे कुतः
संतोषः ॥ नद्यां क्षित उषिते द्विजन्मनि विहंगे नितरां गृहीते स्नेहात्स्वीकृते गरीयो-
ऽत्यर्थं न च पातकमस्ति । श्रेय एवास्तीत्यर्थः । गरीय इति क्रियाविशेषणम् । अपि-
विरोधोद्भावने गृहीतशब्दस्य दण्डितार्थत्वात् ॥ ग ॥

अयीति ॥ मानेन संगता । विमानना अवगणना । पक्षे मानसं सरः । विषु

सहसे, विपरीतः स्वस्वेषः । यतः सद्यःशकान्तारागविमुखो मधुप-
श्रेणिश्रयणीयां सुराजीविनीं कान्तां कामयते । तदलमनेन । गच्छ
वत्से, यथाप्रियम्” इत्यभिहितवति वंसुंधरेश्वरे ॥ क ॥

सापि सपरिहासं हंसी “हंहो विहंगभुजंग, मृणालिकां तामर-
सान्तरसानुरागरञ्जितमनाः कामयसे किं वापीनदेहे नीरसेवके
त्वयि न संभाव्यते” इत्याकलितकलहं कलहंसमवादीत् ॥ ख ॥

सोऽपि “वैदग्ध्यधुरंधर, धूर्तालापपण्डित, प्रज्ञाप्राग्भारगुरो,
चातुर्याचार्य, मा मे प्रियां प्रकोपय । सदृशा एव यूयं वयं च राजहं-

पक्षिषु मानना पूजा ॥ विपरीतो विरुद्धवृत्तः । पक्षे विभिः पक्षिभिः परिवृतः ।
कादम्बककदम्बकेश्वरत्वात् ॥ सदन्यकान्तानुरागपराङ्मुखे । मधुपश्रेणिसेव्याम् ।
सुरया जीवति या ताम् । इच्छति ॥ पक्षे शोभना वंशा मस्करा येषु तेषु कान्तारेषु
नगेभ्यो विमुखो भृङ्गपङ्क्तिश्रितां सुष्ठु शोभनां राजीविनीं नलिनीम् ॥ प्रियस्यानतिक्रमेण
यथाप्रियम् । प्रियो भर्ता इष्टप्रदेशश्च ॥ इत्युक्तवति नृपे ॥ क ॥

सापीति ॥ हंस्यपि हंसमवादीत् । हंहो इति प्रभपूर्वामन्त्रणे । विहंगविलासिन् ।
तां राजनिवेदिताम् । मृणालिकानां पालननायिकाम् । अरसां निःस्नेहाम् । तरसा ब-
लेन । अनुरागेण स्वासत्तया रञ्जितचित्त इच्छसि । नुः किमर्थे ॥ न चायं विलासिध-
र्मः ॥ वस्तुतस्तु मृणालिकां पद्मिनीम् । तामरसान्ते अम्भोजे रसो निर्यासस्तत्रानुरागो
यस्येति संबोधनम् । अन्तश्शब्दः स्वरूपार्थः । अथवा तामरसस्यान्तरे मध्ये सानुरागे-
ति संबोधनं ॥ अथवा पीने स्थूलाङ्गे । नीरसे निःस्नेहे । निर्वीर्ये वा । बक्रप्राये त्वयि-
किं न संभाव्यते । अन्यत्र । त्वयि किंभूते वाप्यश्च नदाश्च तेष्वीहा यस्य । तथा नीरं
जलं सेवते यः । किं न संभाव्यत इति । संभावना प्रशंसाविषया ॥ एकमेव हि वा-
क्यं प्रकरणादौचित्याच्च प्रशंसां निन्दां च प्रतिपादयति । यथा “त्वमस्माकं किं किं
न करिष्यसि” इति प्रसन्नोक्तं प्रशंसां गमयति, रुष्टेन च निन्दाम् ॥ ख ॥

सोऽपीति ॥ राजहंसा राजमुख्या यूयं सरसां जनानुरागकरिं लक्ष्मीमनुभवथ ।
तथा पात्रेषु धर्मपात्रादिषु दीनां स्थितिं व्यवस्थां न कुरुष्व ॥ तथा रणविधौ न न श्लाघ्य-

साः । सरसां श्रियमनुभवामः । नदीनां पात्रेष्ववस्थितिं कुर्मः ।
न चरणचर्यायां न श्लोच्यामहे । तत्सपक्षेषु विपक्षो माभूः ॥ क ॥

एषा मे हृदयं जीव उच्छ्वासः प्राण एव च ।

संसारसुखसर्वस्वं प्राणिनां हि प्रियो जनः ॥ २१ ॥

रूपसंपन्नमग्राम्यं प्रेमप्रायं प्रियंवदम् ।

कुलीनमनुकूलं च कलत्रं कुत्र लभ्यते ॥ २२ ॥

तदलमलीकलहारम्भेण भवानप्येवं प्रेमप्रपञ्चनाटकनायको
नातिचिरादेव यथा भवति तथा कमप्युपकारं करिष्यामि” इति
राजानमवादीत् ॥ ख ॥

अत्रान्तरेऽन्तरिक्षमण्डलादतिस्पष्टवर्णव्यक्तिर्मनोहारिणी वाग-
श्रूयत ॥ ग ॥

“राजन्राजीवपत्राक्ष क्षिप्रं हंसो विमुच्यताम् ।

भविष्यत्येष ते दूतो दमयन्त्याः प्रलोभने” ॥ २३ ॥

राजा तु तस्याः सोष्मबलातैलपूरेणेवाङ्गमुत्पुलकयता, कर्णान्ति-
रमवतीर्णेन, दमयन्तीति नाम्ना कोमलतैत्तिरपिच्छस्पर्शसुखमिवा-
नुभवंमनाङ्गिमीलिताक्षश्चिन्तयांचकार ॥ घ ॥

ध्वे । चः समुच्चये ॥ वयं पक्षे सरसां तडागानाम् । नदीनां सरितां कूलमध्येषु ॥
चरणं चर्या गतिविशेषः ॥ तत्तस्मादुक्तप्रकारेण समानपक्षेषु पक्षतिसहितेषु च ।
विरुद्धपक्षो माभूः ॥ क ॥

एषेति ॥ एषैव मे हृदयं मनः । अभिन्नभावात् ॥ जीवो जीवितम् । तत्स-
ञ्ज्ञावे जीवनात् ॥ उच्छ्वासः श्वासरोधकचिन्तादिदुःखभरापगमहेतुत्वात् । प्राणः प्रधानभू-
तो वायुः । देशधारत्वात् ॥ प्राणो बलमपि । जीवितार्थो बलार्थो ननु वाच्यर्थः । यत्प्र-
शस्तपादः—“प्राणोऽन्तःशरीरे रसमलधातूनां प्रेरणादिहेतुः” इति ॥ २१ ॥

रूपेति ॥ प्रेम्णा तुल्यं प्रेमप्रायम् । सस्नेहमित्यर्थः ॥ २२ ॥

राजा स्थिति । बला गन्धद्रव्यविशेषस्तस्य तैलम् ॥ घ ॥

१ पात्रे स्थितिम् ; पात्रेषु स्थितिम्. २ श्लाघामहे. ३ प्रियाजनः ; ४ अपि च. ५ प्रियंवद. ६ त-
वाप्येवंविधप्रेम. ७ मनोहरा. ८ तु तेन तस्याः. ९ तिस्रि.

“आह्लादयन्ति सौख्याम्भः शातकुम्भीयकुम्भिकाः ।

काञ्चीकलापसंभ्रीकाः श्रोणीबिम्बाः श्रुता अपि ॥ २४ ॥

तत्केयं दमयन्ती, कश्चायमाश्चर्यभूतो विहंगः, का चेयं नभो-
भारती, सर्वमेतद्विस्तरेण वेदितव्यम्” इत्यवधारयन्नेकस्यामुत्फु-
ल्लपल्लवितलतामण्डपच्छायायामुन्निद्रकुसुममकरन्दशीकरासारशि-
शिरे शिलातले निषद्य तं हंसमवादीत् ॥ क ॥

“भद्र, साप्तपदीनं सख्यम्, उत्पन्नकतिपयप्रियालापा प्रीतिः,
प्रयोजननिरपेक्षं दाक्षिण्यम्, अकारणप्रगुणं वात्सल्यम्, अनिमि-
त्तसुन्दरो मैत्रीभावः, सतां लक्षणम् ॥ ख ॥

अस्ति च तत्सर्वं भवन्मूर्तावतो निःशङ्कमभिधीयसे । कथय
केयं दमयन्ती, कस्य सुता, कीदृग्रूपम्, कुत्र सा वसति, कश्च भवा-
नस्माकमुपकर्तुमिच्छति, का चेयं दिव्यवाणी” इत्येवमुक्तः स क-
थयितुमारेभे ॥ ग ॥

“शृङ्गाररसशृङ्गार तस्याः सौन्दर्यवीरुधः ।

कर्णमारोप्यतां देव वार्ताविस्मयपल्लवः ॥ २५ ॥

अस्ति विस्तीर्णमेदिनीमण्डलमण्डनायमानो नगनगरपुरविहा-

आह्लादेति ॥ सौख्यजलसौवर्णकलश्यः । आसतां दृष्टाः स्पृष्टा वा । श्रुता अप्या-
ह्लादयन्ति । यतः सौख्यस्य सर्वात्मना आधारभूताः ॥ २४ ॥

भद्रेति ॥ सप्त पदानि गम्यन्त उच्यन्ते वा यत्र सख्ये तत्साप्तपदीनम् । मैत्र्याः
प्रीतेर्भावोऽभिप्रायः ॥ ख ॥

शृङ्गारेति ॥ रसेन सिक्त्यमाना वीरुद्धते । शृङ्गारोऽपि कर्णकण्ठे निहितेन पल्लवेन
शोभत इत्युभयसमागमौचित्यात् । सौन्दर्येण वीरुदिव सौकुमार्यात् । वार्ताया विस्मयो
वार्ताविस्मयः स एव पल्लवः ॥ २५ ॥

अस्तीति ॥ देशानामुत्तरो मुख्यो दक्षिणदेशोऽस्ति ॥ अपिर्विरोधे । उत्तरशब्दस्य

१ सश्रीक. २ तत्का नाम सा दमयन्ती. ३ उपपन्नकतिपय. ४ अस्ति तत्सर्वम्. ५ तनया. ६ कश्च
भवान्कस्मादस्माकम्. ७ दिव्या वाणी. ८ सोऽथ कथयितुम्.

राजभरमणीयः सौतासहायसंचरितरघुमतिपादपदविभारण्यः पु-
ण्यतरतरङ्गगङ्गागोदावरीवारिवारितदुरितदावानलप्रसरः, मन्दर
इव बलिराजजनितपरिवर्तनः, कैलास इव महेश्वरलोककृतवस-
तिः, मेरुरिव सुवर्णप्रकृतिकमनीयो, यदुवंश इव दृष्टधूरपुरुषाव-
तारः, सोमान्वय इव बुधप्रधानः, वेदपाठ इवानेकैः सवनैरुपेतः,
पर्वते पर्वते स्थाणुभिः, पुरे पुरे पुराणपुरुषैः, जले जले कमलोद्भ-
वैः, पदे पदे देवकुलैः, वने वने वरुणैः, स्थाने स्थाने नन्दनोद्या-
नैः, अर्गलः स्वर्गस्य, तापीप्रायोऽप्यनुपतापी जनस्य, विन्ध्याद्रि-
मुद्रितायां दिशि देशानामुत्तरोऽपि दक्षिणो देशः ॥ क ॥

यत्र । शास्त्रे शस्त्रे च वेदे वैद्ये च भरते भारते च कल्पे शिल्पे
च प्रधानो, धनी, धन्यो, धान्यवान्, विदग्धो वाचि, मुग्धो मुखे,
स्निग्धो मनसि, वसति निरन्तरमशोको लोकः ॥ ख ॥

दिग्देशार्थत्वात् ॥ बलिना बलवता, राज्ञा भीमलक्षणेन जनितं परि समन्ताद्वर्तेनं परि-
पालनं यस्य । पक्षे बलिराजो दैत्यः । परिवर्तनं भ्रमणम् ॥ महानीश्वरोऽतिसमृद्धः
शिवश्च ॥ सुष्ठु वर्णा द्विजातयः । प्रकृतयोऽमात्याद्याः । पक्षे सुवर्णप्रकृत्या स्वर्णस्व-
भावेन काम्यः ॥ शूरो विक्रमी वसुदेवपिता च ॥ बुधो विद्वान्प्रह्विशेषश्च ॥ स इति
भिन्नम् । वनैः काननैः । पक्षे सवनैर्यज्ञैर्युक्तः ॥ स्थाणुः कीलः स्थिरपदार्थश्च ॥ पुराण-
पुरुषो वृद्धो विष्णुश्च ॥ कमलोद्भवैः कमलोत्पत्तिभिर्गन्धभिश्च ॥ कुलं गृहं वृन्दं च ॥
वरुणो वृक्षो जलं वा । पक्षे प्रचेताः सूर्यो वा ॥ नन्दन इति क्रियावचन इन्द्रवनसंज्ञा
च ॥ तैस्तैर्बहुत्वविशिष्टैर्दिवोऽर्गलोऽधिकः ॥ स्वर्गे ह्येकैक एव स्थाणुप्रभृतिः । अस्मिन्स्तु
बहुव इत्यर्थः ॥ तापी नदी प्रायेण यत्र । विरोधे तु तापयत्यवश्यमिति तापी ॥ क ॥

यत्रेति ॥ कल्पे शिल्पे चेति । कल्पो यज्ञकर्मणामुपदेशकः ॥ प्रधान इति ॥
प्रकृष्टं धानं धारणं यस्य । शस्त्रशास्त्रादीनि प्रकर्षेण धारयतीत्यर्थः ॥ एवं सर्वत्र वाक्य-
लिङ्गता । मुख्यार्थस्य हि प्रधानशब्दस्याविष्टनपुंसकलिङ्गत्वम् ॥ ख ॥

येन कुक्ष्यूर्जटिललाटलोचनानलज्वालाकवलनाकुलः, प्रासा-
दपाङ्गावलोकनमात्रनिर्जितपरमेश्वरमनसां विलासिनीनामुच्च-
चकुम्भयोः शृङ्गारसर्वस्वम्, अधरपल्लवेषु मधु, ध्रूमङ्गेषु धनुः, क-
टाक्षेषु पुष्पबाणान्निधाय निलीनोऽङ्गेषु जयनस्थलस्थापितरति-
मैकरकेतनः ॥ क ॥

यासां तारुण्यमेव सर्वाङ्गेषु शोभार्थमाभरणम्, उत्तुङ्गस्तनम-
ण्डललावण्यमेव सुखकमलावलोकनाय दर्पणः, तारतरनयनका-
न्तिरेव सुखमण्डलमण्डनाय चन्दनललाटिका, ध्रूमङ्गा एव विभ्र-
माय मृगमदपत्रभङ्गाः, कटाक्षा एव युवजनजपाय परमास्त्राणि,
बन्धूककुसुमकान्तिदन्तच्छद एव लोकलोचनमनोमोहनाय माहे-
न्द्रमणिः, सुखकमलपरिमलागतमधुकरमधुरङ्गंकार एव विनोदा-
य वीणाध्वनिः ॥ ख ॥

किं बहुना ।

ता एव निर्वृतिस्थानमहं मन्ये मृगेक्षणाः ।

मुक्तानामास्पदं येन तासामेव स्तनान्तरम् ॥ २६ ॥

मन्ये च । ताभिरेव विविधनिधुवननिधानकुम्भीभिः कुम्भो-

यन्नेति ॥ देशे विलासिनीनां कुचादिष्ववयवेषु स्वोपकरणानि शृङ्गारादीनि स्था-
पयित्वा प्रासादिलीनो मन्मथः ॥ यतः । किंविशिष्टानां तासाम् । निर्जितं परमेश्वराणां
धनिनां मनो यकाभिः ॥ अथ च परमेश्वरो धूर्जटिः । सोऽपि ताभिर्निर्जित इत्युक्ति-
लेशः ॥ एतेन शरणागतत्राणवैभवम् ॥ क ॥

यासामिति ॥ माहेन्द्रमिन्द्रजालं तन्त्रबलेनाविद्यमानवस्तुप्रकाशनमिति यावत् ।
तदर्थो मणिर्माहेन्द्रमणिः ॥ ख ॥

ता एवेति ॥ निर्वृतिर्मुक्तिः शर्म च । मुक्ता मुक्तात्मानो मौक्तिकानि च ॥ २६ ॥

ब्रह्मोऽपि भगवान्प्रलौभितो भविष्यति, येनाद्यापि न मुञ्चति दक्षि-
णां दिशमेव ॥ क ॥

अथवा ।

देशो भवेत्कस्य न वल्लभोऽसौ

स्त्रीसंकुलः सुस्थितकामकोटिः ।

दग्धैककामं त्रिदिवं विहाय

यस्मिन्कुमारोऽपि रतिं चकार ॥ २७ ॥

तस्यान्तर्भूतवैदर्भमण्डलस्यालंकारभूतमनाकुलममरपतिपुं-
रप्रतिस्पर्धि परितःपरिस्वप्नान्तरूढप्रौढहृद्योद्यानमालावलयित-
मदधशुभ्राभ्रंलिहप्रासादशिखरशिखाभोगभग्नरविरथतुरंगवेगम् ।
एकत्राग्निहोत्रमन्त्रपवित्राहुतिहतसमस्तदिव्यान्तरिक्षभौमोत्पात-
संघातैः, कृतमन्युभिरपि मन्युशून्यैः, उक्तसूक्तैरपि निरुक्तपैः, सन्मा-

देश इति ॥ कामकोटिर्देवी कंदर्पकोट्यश्च । कुमारः कार्तिकेयो द्विभश्च । रति-
रास्थार्थः । सुरतार्थेन च विरोधोद्भावना ॥ २७ ॥

तस्येति ॥ तस्य दक्षिणदेशस्यान्तर्भूतं वैदर्भमण्डलं तदलंकारभूतम् । एवं विशेषणो-
पेतम् । निरुपद्रवम् । तुङ्गतरङ्गेषु रङ्गन्ति तरुणानि नवान्यर्जुनानि धवलानि यानि राजीवानि
तद्ब्रह्मजमाना ये राजहंसास्तैर्विराजितं वारि यस्यास्तस्या वरदायास्तीरे कुण्डिनं पुरं
वर्तेत इति शेषः । एकत्र ब्राह्मणैरध्यासितम् । कीदृग्भिः । आहुतिहृतोपद्रवसंघैः ।
तथा कृतकतुभिः । तथा कोपशून्यैः । निरुक्तं ग्रन्थविशेषो वचनाभावश्च । सन्मार्गः
सदाचारः श्रेष्ठाध्वा च । सकलं सर्वं त्रायन्त इति सकलत्राः । ब्रह्म वेदं चरन्ति जान-
न्त्यवश्यम् ॥ “ ब्रह्मचारिभिरपि सकलत्रैः ” इति पाठे ब्रह्मचारिभिर्निषिद्धकामैः ।
अतिथीनागन्तून्, कुशांश्च लान्ति स्वीकुर्वन्ति ॥ साम वेदः सान्त्वं च ॥ दण्ड आ-
षाढो दमनं च ॥ शतपथो यजुर्वेदभागः शतसंख्यः पन्थाश्च । एकमार्गैर्ऋजुभिः ।
सर्वत्रापिर्विरोधार्थे । स तु प्रतीयमानव्याख्यया ॥ पुनरप्येकत्र वणिग्भिरधिष्ठितम् । द्रोणो
मानं कौरवगुरुश्च ॥ सूत्रादिमानं गृहादीनां तिर्यग्धारणस्तम्भश्च तुला । अनुमेयं कणादि

गर्ह्यैरपि गृह्यैः, सकलत्रैरपि ब्रह्मचारिभिः, अभ्यस्ततिभिर्भिर-
प्यतिथिकुशलैः, सामप्रयोगप्रधानैरपि दण्डावलम्बिभिः, शतप-
थानुसारिभिरप्येकमार्गैः, ब्राह्मणैरध्यासितम् । एकत्र कुरुभिरि-
व द्रोणपुरःसरैः, प्रासादैरिव तुलाधारिभिः, नैयायिकैरिवानुमेया-
नुमाननिपुणैः, वैशेषिकैरिव द्रव्यानुगुणकर्मविशेषपण्डितैः, वैया-
करणैरिव रूपसिद्धिप्रधानैः, रुद्रैरिवानेकग्रन्थिबद्धकपर्दकैः, विप-
णिवणिगजनैरधिष्ठितम् । एकत्र विटकौलदम्भदीक्षाभिरिव कुच-
रूपलोभितलोकाभिः, कुकविकाव्यपद्धतिभिरिव भग्नयतिगणवृत्ता-
भिः, निशाचरीभिरिव रजनीरागिणीभिः, सर्वतोमुखजघनचप-
लाभिरप्यनार्याभिः, कर्णाटचेटीभिर्भरितम् । एकत्र बालकमिव
कुलालाकीर्णम् । एकत्र वृद्धमिव कुजराजितम् । एकत्र चित्रविद्य-
येव प्रवर्धमानसकलशिष्टशोभितया विन्यस्तस्वस्तिकया सर्वतो-

तस्यानुमानमुद्देशज्ञानम् । पक्षे अनुमीयते तदनुमेयम् । अनुमीयतेऽनेन तदनुमानम् ।
यथाऽयं वह्निमान्धूमवत्त्रादित्यत्र धूमोऽनुमानम् । वह्निरनुमेयः ॥ द्रव्यस्य रूप्यका-
देरनुगुणः संकलना तत्कर्मविशेषविज्ञाः । पक्षे द्रव्यानुगता गुणकर्मविशेषाः पदार्थाः ॥
रूपं टङ्करूपकादिनाणकं शब्दश्च ॥ कपर्दो वराटो जटाबन्धश्च ॥ एकत्र । कर्णाट-
दासीभिर्भरितम् ॥ कुचयो रूपेण लोभितलोकाः । शक्तदम्भदीक्षासु कुत्सितेन च-
रुणा मांसादिनोपलोभितलोकाः ॥ भग्नमुनिवृन्दशीलाभिः । पक्षे भग्नयतिगणानि वृत्ता-
नि यासु । यतिर्विरतिः । गणा मगणादयोऽष्टौ । वृत्तं पद्यम् ॥ रजनी हरिद्रा निशा-
च । रागो वर्णान्तरारोपणमासक्तिश्च ॥ कर्णाटे हि हरिद्रैवाङ्गरागः ॥ मुखे जघने च
चपलाः । आर्या साध्वी मात्रावृत्तभेदश्च ॥ ततो नव्ययोगः । अपिर्विरोधे । मुखज-
घनचपलाशब्दस्यार्थरूपाद्वयवाचित्वात् ॥ एकत्र । कुलालैः कुम्भकारैः कुत्सितलाल-
या चाकीर्णम् ॥ कुजैस्तरुमी राजितम् । पक्षे कुत्सितजरया जितम् ॥ एकत्र । गृह-
श्रेण्या भूषितम् । प्रवर्धमानैः । सकलैः कलाबद्धिः । शिशुभिर्दिग्भैः शोभितया ।
तथा विन्यस्ताः स्वस्तिका मौक्तिकादिक्षोदरचिताश्चतुष्का यस्याम् । सर्वत इति

भद्रभूषणया भवनमालपालकृतम् । एकत्र नाटकैरिव पताकाङ्क-
संधिसंगतैः, दुष्टकिरातैरिव दृष्टकूटकर्मभिः, शस्त्रैरिव सुधारैः, वि-
चित्रैरपि संचित्रैः, संतुलैरप्यतुलैर्देवकुलैः संकुलम् । विशालमपि
शालासंपन्नम्, चतुश्चरणसंयुक्तमपि चरणरहितम्, विट्संभृतमपि
शुचिमार्गम्, सर्वत्र चत्वरधिकमपि स्थिरप्रकृति, मज्जन्महाराष्ट्र-
कुटुम्बिनीमुखमण्डलविधीयमानोत्फुल्लकमलशोभायास्तुक्तरङ्ग-
रङ्गत्तरुणार्जुनराजीवराजमानराजहंसविराजितवारेर्वरदायास्तीरे
रमणीयकरसकुण्डं कुण्डिनं नाम नगरम् ॥ क ॥

यस्य नातिदूरे दर्शनदूरीकृतदुरितोपहृवाष्टवनजनितपातकभ-
ङ्गा गङ्गामुपहसन्ती स्वर्गमार्गाश्रयणनिश्रेणी पुण्यपथाः पयोष्णी
बहति ॥ ख ॥

यस्य च पश्चिमदेशे प्रणतसुरासुरमौलिनीलमणिमरीचिच-

भिन्नम् । भद्राणि वास्तुशास्त्रख्यातानि भूषणं यस्याम् । यदिवा स्वस्तिकवर्धमानौ गृहा-
वयवविशेषौ । पक्षे शिशुः सकलः स्वस्तिको वर्धमानः सर्वतोभद्र इत्याख्यानि पञ्च
पञ्चाणि ॥ एकत्र देवकुलैः संकुलम् । पताका ध्वजवासः सैवाङ्को येषाम् । तथा
संधिषु संगतानि । अविभाव्यसंधीनीत्यर्थः । नाटकेषु तु मुख्यनायकोपरि उपनायक-
चरितं पताका । अङ्कः प्रबन्धविभागः । मुख-प्रतिमुख-गर्भ-अवमर्श-निर्बर्हणाख्याः
पञ्च संधयः ॥ कूटं शिखरं कपटं च ॥ सुधां लेपविशेषमियूति प्राप्नुवन्ति । पक्षे शोभना
धारा येषाम् । विचित्रैरनेकप्रकारैः । न विगतचित्रैः ॥ न तुला साम्यं येषाम् । तथा
तुलया धारणस्तम्भेन सह ॥ उभयत्रापि विरोधे ॥ विशालं विस्तीर्णम् । व्यपेतशा-
लम् । शाला गजाद्यालयः ॥ चत्वारश्चरणा ऋग्वेदादयः । अपिचेति विरोधे । तदा
रणेन युद्धेन रहितम् ॥ विड्भिर्वैश्यैः संभृतम् । न विष्ठाभिः ॥ चत्वरं चतुष्पथम् ।
प्रकृतिरमात्यादिः । विरोधस्तु चत्वरिति चकारस्य समुच्चयार्थस्य पूर्वपदेन योगे ॥ क ॥

यस्येति ॥ यस्य (पुरस्य) । नातिदूरे (निकटे) । गङ्गा क्षानात्पुण्यहेतुः पयो-
ष्णी तु दर्शनादपीत्यस्या विशेषः ॥ ख ॥

यस्य चेति ॥ भार्गवः शुक्रः । भोजकटकूपेति अधिष्ठाननाम । तत्र जन्मा-

१ मुचित्रैः. २ अतुलैरपि सतुलैः. ३ कमलखण्ड. ४ रामणीयक. ५ प्रदेशे.

अरीकचक्रमुत्थितचरणाम्भोजस्य भोजकटकूपजन्मनो ज्ञातासि-
तथयातेः प्रचण्डदण्डदाण्डिक्यदण्डनाडम्बरितगण्डपापापविद-
लितवैदर्भमण्डलस्य भगवतो भार्गवस्याश्रमः ॥ क ॥

यत्र च विपन्नाः सन्ति साधवो न तु तरवः, विजृम्भमाणक-
मलानि सरांसि न जनमनांसि, कुवलयालंकाराः क्रीडादीर्घिका
न सीमन्तिन्यः, विपदाक्रान्तानि सरिस्कूलानि न कुलानि ॥ ख ॥
किं बहुना ।

देशानां दक्षिणो देशस्तत्र वैदर्भमण्डलम् ।

तत्रापि वरदातीरमण्डनं कुण्डिनं पुरम् ॥ २८ ॥

तत्रास्ति समस्तरिपुपक्षक्षोददक्षदक्षिणक्षोणीपालमौलिमणि-
क्यनिकषनिर्मलितचरणनखदर्पणश्वतुर्दधिपुलिनचक्रवालवालुका-

सेति ॥ तथा च श्रुतिः—“शुक्रो भोजकटेऽभवत्” ॥ कूपादिप्रसिद्ध्या हि भवि-
ष्यन्तानामानि दृश्यन्ते । तथा च मरुदेशे शिवकूपः किराटकूपो जाङ्गलकूप इत्याद्यधि-
ष्ठाननामानि ॥ वृषपर्वदैत्यसुतां शर्मिष्ठां शुक्रसुतां देवयानीं च ययातिनृपतिरुपयेमे ।
ततोऽसौ शर्मिष्ठाप्रीत्या देवयानीमवजानन् “तवाङ्गे जरा पततु” इति शुक्रेण शप्तः ॥
तथा दाण्डिक्यो नाम भोजकटदेशाधिपः शुक्रसुतामरजःसंज्ञां क्षत्रियः किल दृढाङ्गिज-
कन्यां परिणीतवान् । इति परिभूतमन्येन शुक्रेण मन्युना पातालशैलगण्डवृष्टिना
स वैदर्भमण्डलो हतः ॥ क ॥

यत्रेति ॥ विपदस्त्रायन्त इति विपन्नाः सन्तः न वृक्षा विपर्णाः ॥ एवं विकसत्क-
मलानि । न तु कुत्सितो विजृम्भमाणः प्रसरन्मलः पापं येष्विति ॥ यद्विश्वः—“मलं
किट्टे पुरीषे च पापे च कूपणे मलः” ॥ कुवलयं सरोजं कुत्सितवलयं च ॥ वीनां पदै-
राक्रान्तानि कुलानि । कुलानि तु न विपदा विपत्त्या ॥ ख ॥

तत्रेति ॥ तत्र कुण्डिने रिपुपक्षक्षोदप्रवीणानामप्यनुकूलानां राज्ञां मौलिमणिकष-
निर्माजितनखादर्शः । तथा चतुर्दधिद्वीपपुञ्जवालुकावदसंख्यसंख्येष्वनेकरणेषु विख्या-
तकीर्त्यैव सुधया श्रुतितभूमण्डलः । तथा जयश्रीः सारिकोपमा यस्य । एवंविधो भीमो

तस्य च कर्षणकमनीयकान्तेर्मताः करिणः सदाभ्यनो न मामि-
नीलोकः, कृतविटपानमनाः क्रीडोद्यानतरवो नावरोधजनः, क-
टकालंकृतदोषः सीमन्तिन्यो न परिपन्थिकः ॥ क ॥

यस्य च चरणान्भोजयुगलं विमलीक्रियते नमज्जनेन न मज्ज-
नेन ॥ ख ॥

यः शृङ्गारं जनयति नारीणां नारीणाम् ॥ ग ॥

यः करोत्याश्रितस्य नवं धनं न बन्धनम् ॥ घ ॥

यो गुणेषु रज्यते नरमणीनां न रमणीनाम् ॥ ङ ॥

यस्य च नमस्याग्रहारेषु श्रूयते नलोपाख्यानं न लोपाख्या-
नम् ॥ च ॥

यस्य च राज्ये साक्षरस्य पुस्तकस्य बन्धः, सगुणस्य कर्मकस्या-
कर्षणम्, सुवंशप्रभवस्य छत्रस्य दण्डः, सुजातेरुद्यानविशेषस्यो-

इतः प्राप्तोऽन्तो मरणं यत्र तथाभूतं विशिष्टं नाशं नशनं भयादर्शनं बनेऽनुभूतवन्तः ।
इणः क्ते “इतः” इति रूपम् । पुष्पप्रकरस्तु पर्वतवृक्षजो बने नितान्तं भृशं प्रध्वंसम-
नुबभूव ॥ अनुभवन्नितान्तमिति ह्यस्तन्या बहुत्वैकत्वयोः ॥ ख ॥

तस्य चेति ॥ सह दाम्ना अर्गलनेन । पक्षे सदा मानो गर्वो यस्य ॥ विटपानां वि-
स्ताराणामानमनं कृतं तथैः । अन्यत्र कृतं विटानां पाने चुम्बने मनो येन । कट-
कैर्वलयैरलंकृतौ दोषौ बाहू यासाम् । परिपन्थी तु स्कन्धावारेऽलमत्यर्थं कृतोपद्रवः ॥ क ॥

यस्य चेति ॥ नमता जनेन न क्षालनेन । एनेन जनानुरागसंपत्तिः ॥ एवमग्रेऽप्यु-
त्तरपदेषु नृसंबन्धः ॥ ख ॥

यस्य चेति ॥ नलस्योपाख्यानं भारतप्रतीतम् । नमस्यानां पूज्यानां देवद्विजादीनां
ग्रामेषु लोपकथा नैव ॥ च ॥

यस्य चेति ॥ साक्षरं लिखिताक्षरः अधीताक्षरश्च ॥ गुणो ज्या शौर्यादिश्च ।
आकर्षणं कर्णान्तप्रापणम् आक्षेपश्च ॥ वंशो वेणुरन्वयश्च ॥ दण्डो यष्टिर्दमनं च ॥
जातिर्मालती विप्रादिश्च । उत्खननं वृक्षपुष्टय आलवालमार्दावायोत्कृष्टं खननं गोर्द-

तस्मिन्मम, कुलीनस्य केन्दव्योन्मूलनम् ॥ सन्मार्गलस्य पुन-
र्वैशुभाजश्चन्द्रस्यैव ग्रहणालोकनमभूत् ॥ क ॥

किं बहुना ।

देवो दक्षिणदिङ्मुखस्य तिलकः कर्णाटकान्ताकुष-
क्रीडाशैलमृगः प्रतापकदलीकन्दः स किं वर्ण्यते ।

यस्यारातिकरीन्द्रकुम्भरुधिरक्लिन्नासिदंष्ट्राङ्कुरा

शौर्यश्रीर्भुजदण्डमण्डपतले सिंहीव विश्राम्यति ॥ २९ ॥

तस्य च महामहोपतेरात्मरूपोपहसितसमस्तसुरसुन्दरीसौन्द-
र्यसारसंपत्तिकलङ्कुकुलकन्दकन्दलीकंदर्पदर्पगजेन्द्रावष्टम्भस्तम्भय-
ष्टिरखिलजननयनकुरङ्गवायुरा रामणीयकपताकायमानोद्भिन्न-
वयौवनश्रीः, शृङ्गारस्यागारम्, अवनिर्वनिताविभ्रमाङ्कुराणाम्, आ-
भोगः सौभाग्यभागस्य, रङ्गशाला रागवृत्तनृत्तस्य, सर्वान्तःपुरपुंरं-
ध्रिकाप्रधानभूताऽस्ति प्रिया प्रियंगुमञ्जरी नाम ॥ ख ॥

यस्याः पद्मानुकारिणी कान्तिर्लोचने च, रम्भाप्रतिस्पर्धिनी
रूपसंपत्तिरुरुमण्डले च, सुमनोहारिणी केशकवरी भूभङ्गचक्रे च,

नमिति प्रतीतम् । पक्ष उच्छदनम् ॥ कुलीनः कौ क्षितौ लीनोऽभिजातश्च ॥ सद्भि-
द्यमानं मृगस्येदं मार्गम् । लभं सत्तं संयोगो यस्य । पुनर्बसू नक्षत्रम् । ग्रहणं राहु-
योगः । पक्षे सन्मार्गः सदाचारः । पुनरिति भिन्नम् । वसुभाग्धनी । ग्रहणं धारणम् ।
सन्निपतान्वितो मार्गः । अर्थान्नभ इति वा ॥ व्याख्यानगतिर्यथा । साक्षरस्य वर्णोपे-
तस्य पुस्तकस्यैव बन्धनं न जनयेति ॥ क ॥

तस्येति ॥ भीमस्य प्रिया प्रियंगुमञ्जरी नामास्ति ॥ ख ॥

यस्या इति ॥ अत्र प्रथमैकलद्वित्वयोः स्त्रीलिङ्गयोश्च श्लेषः ॥ सर्वत्र नान्तत्वात् ॥
यस्या श्रीः यस्यामञ्जम् ॥ रम्भा अप्सरोन्तरं कदली च ॥ सुमनसः पुष्पाणि । पक्षे

१ कन्दस्यैव. २ दिङ्मुखेकतिलकः. ३ प्रतापहुतभुक्कुञ्जः. ४ उपहसित. ५ भाग्यस्य. ६ पुरीध्रि.
७ केशपाशकवरी; केशपाशकवरी.

भ्रमरकोशसिनी ललाटपट्टिका कर्णोत्पले च, प्रवालानुकारिणी
दन्तच्छदच्छाया करचरणयुगले च ॥ क ॥

यस्याः सुवर्णमयं वचनं नूपुरं च पदे पदे मनो हरति ॥ ख ॥

यस्याः सुमधुरया वाचा सदृशी शोभते कण्ठे कुसुममालि-
का । अलिकालयाऽप्यलकवल्लरीमालया सह विराजते तिलकम-
ञ्जरी ॥ ग ॥

किं बहुना ।

तस्याः कान्तिनिरुद्धमुग्धहरिणीलीलाचलञ्चक्षुष-

स्सारुण्यस्य भरादनालसलसल्लावण्यलक्ष्मीरसः ।

लुभ्यल्लोकविलोचनाञ्जलिपुटैः पेपीयमानोऽपि स-

न्नङ्गेष्वेव न माति सुन्दरतरो रङ्गस्तरङ्गैरिव ॥ ३० ॥

एवमनयोः सकलसंसारसुखरसास्वादमुदितमनसोर्यान्ति दि-
वसाः ॥ घ ॥

कदाचिच्चटुलतरतरुणषट्चरणचक्रचुम्बनाक्रमणभरभज्यमानम-
ञ्जरीजालगलदमन्दमकरन्दबिन्दुकर्दमिलेषु विविधाङ्गविहङ्गविहा-

सुशब्देन समासः ॥ भ्रमरकं ललाटस्थमलकं भृङ्गश्च ॥ प्रवालं विद्रुमः पल्लवश्च ॥ क ॥

यस्या इति ॥ सुष्ठु वर्णोऽकारादिः सुवर्णं च । तेन निर्वृत्तं पदं प्रकृतिविभ-
क्तिसमुदायः पादन्यासश्च ॥ ख ॥

यस्या इति ॥ अत्र तृतीयाप्रथमयोः श्लेषः । सुष्ठु मधुनो मकरन्दस्य रयः प्रसरो
यत्र ॥ अलिकं ललाटमालयः स्थानमस्याः सा । तिलकमेव मञ्जरीति रूपकम् ॥
तृतीयापक्षे अलिवत्कालो वर्णो यस्याः । यदा त्वलिवत्कालेति क्रियते तदा जीव-
सज्येत ॥ ग ॥

तस्या इति ॥ आ समन्तादलस आलसः । पञ्चान्नङ्गयोगः । तस्या लावण्यल-
क्ष्मीरसः सुन्दरतरश्चाकतरः । तरङ्गै रङ्गन्विलसन्निव । रसो हि भगवज्जिह्वो लसति
तरङ्गैश्च रङ्गति ॥ ३० ॥

कदेति ॥ मधुबिन्दुकर्दमवत्सु । पर्णदन्तुरमध्येषु । स्मरबन्धुः सुगन्धिगन्धवाह एव

रविदलितदलदन्तुरान्तरालेषु स्मरबन्धुसुगन्धिगन्धवाहवोजिवाहा-
लीषु वरदायाः पुण्यपुलिनपालिपावपतलेषु रममाणयोः परिण-
तेन्द्रवारुणारुणकपोलकान्तिरुद्गुषितदेहपिण्डकण्डूयनाकूततरलि-
तकरकिसलया बालकमेकमुदरदेशलग्नमपरमपि पृष्ठप्रतिष्ठितमुद्र-
हन्ती कापि कपिकुटुम्बिनी दृष्टिपथमवातरत् ॥ क ॥

तां चार्वलोक्य चेतस्यास्पदमकरोत्तयोरनपत्ययोर्विषमविषाद-
वेदनाव्यतिकरः ॥ ख ॥

करपत्रधारार्कतनदुःसहदुःखदूनमनसोर्वैर्मनस्यमभूद्भूञ्चि राज्ये
जने जीविते च । किमनेनाधिपत्येनापत्यशून्येन ॥ ग ॥

सर्वथा सकलसुरासुरकिरीटकोटिकोर्णशोणमणिमरीचिचञ्चरी-
कचुम्बितचरणाम्बुजमम्बिकाप्रियं प्रतिपद्यामहे महेश्वरमित्यन्यो-
न्यमालोचयांचक्रुतः ॥ घ ॥

अथ विपुलवियद्विलङ्घनश्रमप्रशमनार्थमरुणेन वारुणीं प्रति-
पानार्थमिवावतार्यमाणेषु रविरथतुरंगमेषु, अपरासक्ते दिवसभर्तरी
शोकभरादिव तमःपटलेनापूर्यमाणामाश्वासयितुमिव पूर्वा दि-
शमभिधावमानासु पादपच्छायासु, हारीतहरितहरिहारिणस्तरणे-

बाजी तस्य बाह्यालीप्रायेषु । वरदातरुतलेषु क्रीडतोरमुयोः कपिपत्नी इन्द्रवारुणीफ-
लपिङ्गलकान्तिर्वानरी नयनपथं गता दृष्टेत्यर्थः ॥ क ॥

तामिति ॥ तां च वीक्ष्य विषादव्यथासंपर्को हृदि पदमकरोत् ॥ ख ॥

अथेति ॥ अधानन्तरं श्रमशान्त्यर्थं वारुणीं पश्चिमां प्रति लक्ष्यीकृत्य नीयमानेषु
रविरथाश्वेषु । प्रतिपानपक्षे वारुणी सुरा ॥ अपरा दिग् अङ्गनान्तरं च । तमो मोहो
ऽन्तः ॥ तथा गोमण्डलेषु किरणौघेषु धेनुवृन्देषु च ॥ यथासंख्यं रवेर्वनान्तराश्व
मन्दं चलमानेषु । द्वायादपि कीदृशूपात् । हारीताः शुक्राभाः पक्षिणस्तद्वद्वरिता नीला

१ बाह. २ विलोक्य. ३ विकर्तन. ४ वैरस्यम्. ५ निजराज्यजने. ६ कोणमणि. ७ पत्निम्.
८ वनश्रम.

ररप्यन्तस्तत्र सक्तचन्दनार्धसलिलप्लवङ्गाव्यमान इव लोहितायति पथि-
माशामुखे, वारविलासिनीभिः कपोलमण्डलीमण्डनाय क्विचमा-
णेषु पञ्चभङ्गेषु । भयेनेव पादपैः प्रारब्धे पञ्चसंकोचकर्मणि, विधटि-
ष्यमाणचक्रवाककामिनीकरुणकूजितव्याजेन दिवसभर्तुरस्ताच-
लगमनं निवारयन्तीभिरिव विरहविधुराभिः कमलिनीभिर्विधीय-
मानेषु प्रार्थनाप्रणामाञ्जलिपुटेष्विव कमलमुकुलेषु, क्रमेण प-
श्चिमाभोधितरङ्गान्तरतस्तरुणतरताघतामरसानुकारिकेसरायमा-
णरश्मिमञ्जरीजालजटिलमवलोक्य तरणिमण्डलमतिसंभ्रमभ्रम-
द्भ्रमरनिकुरम्ब इव प्रधावमाने दूरं तिमिरपटले, कृष्णागुरु-
पङ्कपञ्चभङ्गभूष्यमाणेष्विव दिगङ्गनामुखेषु, कोकिलकलापैराक्र-
म्यमाणेष्विव वनान्तरेषु, विकचकुवलयबहुलमेचकरुचिनिचय-
श्यामलीक्रियमाणेष्विव सलिलाशयेषु, तापिच्छगुच्छच्छदच्छाय-
मानास्विव वनवृत्तिषु, नृत्यत्कलापिकुलकलापैः काळीक्रिय-
माणेष्विव शैलशिरःशिलातलेषु, कज्जलालेख्यचित्रचर्च्यमाना-
स्विव भवनभित्तिषु, विरहिणीनिःश्वासधूमश्यामलीक्रियमाणे-
ष्विव पान्थावसथेषु, कस्तूरिकासलिलसिच्यमानास्विव कामुक-

ये हरयोऽश्वास्तैर्गच्छति । तस्मात् । वनाच्च हारीतैः शुकाभपक्षिभिर्हरितैः शाद्वलैर्हरिभि-
र्वानरैश्च हरिणो मनोज्ञात् ॥ रक्तचन्दनार्धः प्रस्तावाद्गवेरेव ॥ पञ्चभङ्गे विलेपनचित्रं
पञ्चवल्लीसंज्ञं पर्णानां भञ्जनं च ॥ तथा काञ्चिदपि श्रियं शोभां नारायणवक्षसि तु श्रियम-
च्छिपुर्ग्रीं प्राप्नुवति नक्षत्रालङ्कृते नभसि । कालिन्दीपरिस्थन्दो नारायणवक्षश्च वियत
उपमानम् । पाण्डुपुण्डरीकाणि क्षीररसविन्दवश्च ताराणाम् । परिस्थन्दः प्रस्रवणं
प्रवाह इति यावत् ॥ विटो भुजंगः । कान्तः पतिः । पक्षे पक्षिणामावासयष्टेरुद्ध-

१ तरङ्गरङ्गान्तरेषुत्तरतरुणताम् । २ जटिलमपि । ३ कोकिला । ४ बहुललम्पद्दमेचक । ५ क-
लापकालो । ६ शिलातलेषु, उदेष्यमाणनिजनायकालोकमेध्यमाणसंख्याभूकटाक्षमेचकीकृतेष्विव गग-
नवर्त्मसु, कज्जलालेख्य,

विलासवासवेश्मवाटीषु, मदान्धसिन्धुरनिरुध्वमानेष्विव नृपभ-
वनाङ्गणेषु, कलितकालकञ्चुकायामिव गगनलक्ष्याम्, मदन-
शरनिकरविद्रुतदरिद्रविटविषादानलस्फुलिङ्गेष्विव रङ्गसु ज्यो-
तिरिङ्गणेषु, काञ्चनीषु तिमिरंकारकुम्भभेदभल्लीष्विव निशितासु
प्रदीप्यमानासु प्रदीपकलिकासु, छवमानपाण्डुपुण्डरीककल्मा-
षितकालिन्दीपरिस्यन्दसुन्दरेऽमृतमथनक्षणभुग्धक्षीरसागररसवि-
न्दुस्तबकितनारायणवक्षःस्थल इव कांचिदपि श्रियं कलयति ता-
राविराजिते वियति, विटङ्कान्तमनुसरन्तीषु वेश्यासु वेदमपाराप-
तपतक्षिपङ्क्तिषु च, भ्रमरसंगतासु कुलटासु कुमुदिनीषु च, नदीपा-
लिविरहितेषु चत्वरेषु चक्रवाकमिथुनेषु च, जाते जरद्वयकाय-
कालकान्तिकाशिनि निशावतारे, तरुणतमालकाननमिवाञ्जनगि-
रिगुहागर्भमिवेन्द्रनीलमणिमहामन्दिरोदरमिव विंशति सकलजी-
वलोके स लोकेश्वरः “प्रिये प्रियं गुमञ्जरि, प्रसादय प्रणतप्रियका-
रिणमभङ्गानङ्गदर्पहरं हरम् । अहं च तदाराधनावधानमनुविधा-
स्यामि” इत्यभिधाय यथावासमयासीत् ॥ क ॥

ततश्च ।

अखण्डितप्रभावोऽथ प्रदोषेणान्धकारिणा ।

तस्याश्रिते स्थितः शंभुरुदयाद्रौ च चन्द्रमाः ॥ ३१ ॥

तोऽशो विटङ्गस्तस्यान्तः ॥ भ्रमो भ्रमणं तत्र रसस्तात्पर्यम् । अन्यत्र भ्रमरा भृङ्गाः ॥
नेति भिन्नम् । पक्षे नदीनां पालिः सेतुः ॥ इतीति सति स राजा यथावासमयासीत् ॥
किं कृत्वा हे प्रिये प्रसादय हरमहमपि तदाराधनमनुपुष्टलभः करिष्यामीत्यभिधाय ॥ क ॥

अखण्डितेति ॥ शंभुशशिनोः श्लेषः । प्रकृष्टदोषेण । अन्धकनाम्ना प्रतिपक्षेण ।
अव्याहतवैभवः । शशी च प्रदोषेण रजनीमुखेन । अन्धत्वविधायिना अन्धकारयुक्तेन
वा । न खण्डितः प्रभाया आवो वृद्धिर्यस्य । अत्र अव वृद्ध्यर्थः ॥ ३१ ॥

१ विलासवेश्मवेदिकासु, २ तिमिरंकारकुम्भभेदकाञ्चनभल्लीष्विव, ३ प्रविशति,

विभ्रते हरिणीं छायां चन्द्राय च शिवाय च ।

नभोगरुचये तस्मै नमस्कारं चकार सा ॥ ३२ ॥

नित्यमुद्रहते तुभ्यमन्तः सारङ्गरजितम् ॥

भूतिपाण्डुर गोवाह सोम स्वामिन्नमो नमः ॥ ३३ ॥

एवं च नातिचिरात्

क्षुभ्यत्क्षीरसमुद्रसान्द्रसलिलोल्लोलैरिव प्लावयै-

ल्लोकं लोचनलोभनः स्मरसुहजातः स चन्द्रोदयः

यस्मिन्संभृतवैरदारुणरणप्रारम्भिणो भ्राम्यतः

कुक्षोलूककदम्बकस्य पुरतः काकोऽपि हंसायते ॥ ३४ ॥

अपि च ।

क्ष्योतञ्चन्दनचारुचन्द्ररुचिभिर्विस्तारिणीभिर्भरा-

जातेयं जगती तथा कथमपि श्वेतायमानद्युतिः ।

विभ्रत इति ॥ चन्द्रपक्षे हरिणस्येयं हरिणी छाया कलङ्क इत्यर्थः । नभोगा वियव्यापिनी रुचिर्यस्य ॥ शिवस्तु हरिणीं छायां कान्तिम् । तथा भोगे विलासे रुचि-
रभिलाषो यस्य पञ्चाङ्गज्योगः ॥ ३२ ॥

नित्यमिति ॥ सहोमया वर्तत इति सोमः । तस्य संबोधनम् । तद्विशेषणं स्वा-
मिन्निति । तथा भूत्या भस्मना पाण्डुरः शुभ्रः । तथा गौर्वृषो वाहनं यस्य । एवंभूत
उमापते । अन्तर्मध्ये । सारमुत्कृष्टम् । गरं कालकूटम् । जितं महिम्ना स्तम्भित-
शक्ति । नित्यमुद्रहते विभ्राणाय तुभ्यं नमो नमः ॥ अत्र प्रकर्षे द्विवचनम् ॥ सोमश्च-
न्द्रोऽपि । तदा भवनं भूतिर्जन्म । जन्मना पाण्डुरः स्वभावश्चेतः । तथा गाः किरणान्
बहतीत्यण् ॥ पाण्डुराश्च ता गावश्चेति समासे कृते समासान्तो दुर्वारः । अन्तरिति
कर्मपदम् । सारङ्गो मृगस्तेन रजितं लाञ्छितमिति तद्विशेषणम् ॥ ३३ ॥

क्षुभ्यदिति ॥ स धवलताशेषभुवनतलश्चन्द्रोदय उत्प्रेक्ष्यते । क्षुभ्यत्क्षीरसमुद्र-
सान्द्रसलिलोल्लोलैर्लोकं प्लावयन्निव जातः ॥ क्षीरसमुद्रक्षोभस्य तत्सहचरितत्वात् ॥ ३४ ॥

क्ष्योतदिति ॥ सातत्यभ्रमणेन कुलालप्रेषितचक्रवद्भ्रमो यन्नेति भ्रमणक्रिया-

उन्निद्रो दिनशङ्कया कृतकृतः काको वराकः प्रिया-

मन्विष्यन्पुरतः स्थितामपि यथा चक्रभ्रमं भ्राम्यति॥ ३५॥

अपि च ।

मुग्धा दुग्धधिया गवां विदधते कुम्भानधो बह्मवाः

कर्णे कैरवशङ्कया कुवलयं कुर्वन्ति कान्ता अपि ।

कर्कन्धूफलमुच्चिनोति शबरी मुक्ताफलाकाङ्क्षया

सान्द्रा चन्द्रमसो न कस्य कुरुते चित्तभ्रमं चन्द्रिका॥ ३६॥

यत्र च

मुक्तादाममनोरथेन वनिता गृह्णन्ति वातायने

गोष्ठे गोपवधूर्दधीति मथितुं कुम्भोगतान्वाञ्छति ।

उच्चिन्वन्ति च मालतीषु कुसुमश्रद्धालवो मालिकाः

शुभ्रान्विभ्रमकारिणः शशिकरान्पश्यन्न को मुह्यति॥ ३७॥

अपि च ।

किं कर्पूरकणाः स्रवन्ति वियतः किं वा मनोनन्दिनो

मन्दाश्वन्दनबिन्दवः किमु सुधानिष्यन्दधारा इमाः ॥

इत्थं भ्रान्तिममी जनस्य जनयन्त्यङ्गे लगन्तः परा-

मिन्दोः कुन्दविकासिकुङ्कुलदलस्रक्सुन्दरा रश्मयः॥ ३८॥

विशेषणम् ॥ अथवा चक्रः कोकस्तस्येव भ्रमो यस्य । सोऽपि राशौ समीपवर्तिनीमपि प्रियामन्विष्यन् भ्रमति ॥ ३५ ॥

मुग्धेति ॥ बह्मवा बालगोपालाः । शबर्योऽप्यारण्यकस्त्रियो विपर्यस्ता भवन्तु स-
ततपरिचितोत्संस्तरचनाः कान्ता उत्तमस्त्रियोऽपि विपर्यस्ता इति' अपि विस्मये ॥ ३६ ॥

किमिति ॥ कुन्दस्य विकासिनां कुङ्कुलदलानां स्रक् । तद्वत्सुन्दरा इति शौ-
क्यसौकुमार्यतिशयार्थः ॥ जरठकुन्दस्य हि दलप्राणि परुषाण्यरुणानि च भव-
न्तीति ॥ ३८ ॥

१ कृतरवः. २ अपि च । रूप्यस्थाने बिडालः कलयति च करान्दुग्धबुध्या मुग्धाशोः पार्श्वस्थां
राजहंसः परिहरति बधूं चन्द्रिकाविमलब्धः । मेखन्त्या हर्म्यदोलाध्वजपदशिखरच्छायया कुट्टिमाङ्गे
बल्लत्पूणादितृष्णात्तरलितनयनो भ्राम्यते बभ्रुपोतः ॥

इति जनिममुदिन्दोः सिन्दुवारस्त्रगाभं

किरति किरणजालं मण्डले दिङ्मुखेषु ॥

हरचरणसरोजद्वन्द्वमाराधयन्ती

शुचिकुशशयनीये साथ निद्रां जगाम ॥ ३९ ॥

इति श्रीत्रिविक्रमभट्टविरचितायां दमयन्तीकथायां

हरचणसरोजाङ्गायां द्वितीय उच्छ्वासः ॥

इतीति ॥ इत्यमुना प्रकारेण । जनिमहर्षम् । निर्गुण्डीकुसुममालाप्रतिमं करनि-
करं दिङ्मुखेषु किरति वितन्वति सतीन्दोर्मण्डले हरं ध्यायन्ती सा दर्भशय्यायामस्व-
पत् । समाधिलयं गतेति भावः ॥ ३९ ॥

इति विषमपदप्रकाशमेतं दमयन्त्यास्तनुते स्म चण्डपालः ।

शिशुमतिलतिकाविकासचैत्रं चतुरमतिस्फुटभित्तिचारुचित्रम् ॥

इति चण्डपालविरचिते दमयन्तीकथाविवरणे द्वितीय

उच्छ्वासः समाप्तः ॥

अथ तृतीय उच्छ्वासः ।

अथ क्रमेण रजतकुम्भमम्भोभरणार्थमिवेन्दुमण्डलमादाय प-
श्चिमाम्भोनिधिपुलिनमनुसरन्त्यां तरुणकपोतकंधरारोमराजिरा-
जिन्यां रजन्याम्, अखिलकमलखण्डकमलिनीनां विनिद्रायमाण-
कमलकुङ्कुलविलोचनेषु कज्जलरेखास्विवोल्लसन्तीषु भ्रमरराजि-
षु, राजीवराजिपुञ्जिकुञ्जे शिञ्जानमञ्जीरमञ्जुलमुन्नदत्सु शरद्व-
लाहकवलक्षपक्षविक्षेपपवनतरलिततरुणतामरसेषु दीर्घिकावर्तसे-
षु हंसेषु, क्लृप्तारयति च चक्रवाकमिथुनमेलकमङ्गलमृदङ्ग इव

अथेति ॥ अनन्तरं किरणसंस्पृष्टमेवे । रागवत्यारक्ते रवौ सुप्ता सती स्वप्ने

१ अथ च. २ मञ्जीररव. ३ क्लृप्तारयत्सु मधुररवभरितभुवनेषु चक्रवाकमिथुनमेलकमङ्गल-
मृदङ्गैश्चिव रौप्यध्वरौघैश्चैररवसरसं सारसकुलेषु; क्लृप्तारयति चक्रवाकमिथुनमेलकमङ्गलमृदङ्ग इव
भरितभुवने रौप्यध्वरौघैश्चैररवसरसं सारसकुले.

रौप्यधर्वरवसरसं सारसकुले, अवश्यायजलशिक्षिरभीकरिणि
मन्दान्दोलितविनिद्रद्रुममञ्जरीरजःकणकषायिते तमःसर्पसंदष्टो-
जीवितजगन्निश्वासायमाने प्रस्खलति प्रभातसुरतभ्रमखिन्नसुन्द-
रीकुचमण्डले मरुति, मनोहारिहारीतहरितहये हरति तिमिरपट-
लपटीं गगनलक्ष्म्याः करपरामृष्टपयोधरे रागवति सवितरि, मृग-
मदमिलितबहुलकुङ्कुममण्डनमञ्जरीभिरिव पिञ्जरिते पुरंदरदिङ्कु-
खे सुखप्रसुता सा स्वप्नमद्राक्षीत् ॥ क ॥

किल सकलसुरासुरशिरःशेखरीकृतचरणकमलः, कमलाधि-
वासेन ब्रह्मणा नारायणेन च रचितरुचिरस्तुतिः, कृशानुरूपेण
ललाटलोचनेन चन्द्रमसा च भासमानः, विकचं कर्णं कुवलयं
करे कपालं च कलयन्, अहिंसाटोपं मनसा शिरसा च बिभ्रा-
णः, प्रोज्ज्वलन्नयनार्चिश्चिताभस्म च समुद्रहन्, अधिकङ्कालेन स्क-
न्धेन कंधरार्धेन च विराजमानः, सालसदृशं भुजवनं भवानीं च

ददर्श ॥ अन्योऽपि रागवानासक्तः किल पटीमुत्सार्य कराभ्यां पाणिभ्यां स्तनौ स्पृ-
शति ॥ शरद्वलाहकवलक्षाः शरदभ्रधवलाः । कैकारो वाद्यविशेषः ॥ क ॥

स्वप्रमाह—किलेति । वार्तोक्तौ । हरः शशिमण्डलादुत्तीर्य पुत्रीत्यभिधाय ईदृशीं
पारिजातमञ्जरीमदात् ॥ कीदृशो हरः । ब्रह्मणा विष्णुना च कृतस्तुतिः । द्वयेनापि
कीदृशेन । कमलेऽधिवासोऽस्य पद्मासनत्वात् । विष्णुस्तु कमलायाः श्रिया अधि-
वासस्तेन ॥ तथा वह्निस्वरूपेण नेत्रेण चन्द्रमसा च कृशेन क्षामेण अनुगतरूपेणावि-
नाभावसंबद्धमूर्तिना लसन् ॥ तथा विकचं सविकासम् । कपालं तु विगताः कचाः
केशा अस्मादिति विकचम् ॥ तथा अहिंसाया आटोपमावेशम् । अहिं च साटोपं
सस्पन्दम् ॥ प्रोज्ज्वलद्दीप्यमानम् । भस्म तु प्रकर्षेणोज्ज्वलम् ॥ अधिगतं कङ्कालं शरी-
रास्थि अर्थात्कटाङ्गं येन । कंधरार्धेन तु कालेन सह कालकूटत्वात् । अधिकमिति
क्रियाविशेषणम् ॥ सालद्रुमतुल्यं प्रांशुत्वात् । पक्षे सालसे लीलामन्धरे दृशौ यस्याः ॥

वधानः, सर्वदानद्वारा त्रिशूलं मन्दाकिनीं च धारयन्, वैष्णो व-
र्षितदनुजेन्द्रनिद्राहरो हरश्चन्द्रमण्डलादवतीर्य “ पुत्रि प्रियंशुम-
ञ्जरि, मञ्जरीमिमां गृहाण । मा भैषीः । प्रत्युपसि मन्त्रियोगादमन-
कनामा महामुनिरेष्यति स तेऽनुग्रहं करिष्यति ” इत्यभिधाय
स्वश्रवणशिखरान्तरादमन्दमकरन्दस्यन्दसुन्दरामौदमाद्यन्मधुकर-
रवरमणीयां पारिजातमञ्जरीमदात् ॥ क ॥

सापि “ प्रसादोऽयम् ” इत्यभिधाय स्वप्न एव प्रेणामपर्यस्त-
मस्तका स्तुतिमकरोत् ॥ ख ॥

तुभ्यं नमो नमल्लोकशोकसंतापहारिणे ।

व्यर्थीकृतान्धकारातिदम्भारम्भाय शंभवे ॥ १ ॥

विभो विभूतिसंपन्न पन्नगेन्द्रविभूषण ।

नमो नमोघसंकल्प तुभ्यमभ्यन्तरात्मने ॥ २ ॥

अत्रान्तरे तरणिकोमलकान्तिभिन्न-

भास्वत्सरोजदलदीर्घविलोचनायाः ।

तस्याः प्रबोधमकरोद्रजनीविरौम-

यामावसानमृदुमङ्गलतूर्यनादः ॥ ३ ॥

सर्वोद्दानधान्वारयति । गङ्गा तु सर्वदा नित्यं नवा अविकल्पाया वाः पाथो यस्याः ।
अथवा सर्वं ददातीति सर्वदाः । आनूयन्त इत्यानवाः तथोक्ता वारोऽस्याः । एतेन
कामुकत्वेन नर्मवचनादात्मजलानां स्तुत्यत्वोक्तिः ॥ क ॥

तुभ्यमिति ॥ अन्धकारातीति कर्मधारयः ॥ १ ॥

विभो इति ॥ विभुः सर्वव्यापी ॥ विशेषेण भूत्या भस्मना संपन्नः समृद्धः ।
यद्वा विभूत्या चतुर्दशभुवनधिपत्यलक्षणया ॥ तथा वासुकिभूषणः ॥ मोघो निष्फलः
संकल्पो ध्यानं यस्य । पञ्चाङ्गभ्योगः ॥ एतानि शिवसंबोधनानि ॥ २ ॥

१ मन्त्रियोगादमनकनामा महामुनिः प्रातरेष्यति, २ विन्दुनित्यन्द, ३ मणामावनमितमस्तका,
४ नमोऽस्त्वमोघ, ५ तुरीयशर्मा.

क्रमेण च प्राच्यां सिध्यमानाणामिव बह्वक्षुण्णानाम् कुम्भैः
ककुभिः प्रभवति तारकोष्ठेदनाय सुकुमारे रश्मिजाले, पूर्वाच-
लस्थलीमधिरोहति जगत्प्रबोधप्रारम्भमङ्गलकलशैः शुभालिमण्ड-
ले, ताण्डवाडम्बरिणि पुण्डरीकखण्डे, हिण्डमानासु वीर्घिकाम-
ण्डनमुण्डमालासु कारण्डवमण्डलीषु, विश्राम्भवति श्रवणपुटेषु
हृदयानन्दिनि वन्दितृन्दारकवृन्दवन्दनारम्भरवे, रणयस्तु वी-
णावेणुकोणान्वैणिकवैणविकेषु, कण्ठकुहरप्रेङ्खोलनालंकारकुशले
तारतरं गायति ग्रामरागं गायनजने, जाते जरञ्जपाप्रसूनभिन्न-
स्फुटस्फटिककान्तिसंमप्रभे प्रभातसमये, सा समुत्थाय श्रुत्वा
शुचिर्विकचनवनलिनगर्भमर्षाञ्जलिमवकीर्य भगवतः सवितुः स्तु-
तिमकरोत् ॥ क ॥

वासरश्रीमहावैलीपल्लवाकारधारिणः ।

जयन्ति प्रथमारम्भसंभवा भास्वदंशवः ॥ ४ ॥

जयत्यम्भोजिनीखण्डखण्डितालस्यसंचयम् ।

कौटुम्भं पूर्वदिग्गण्डमण्डनं मण्डलं रवेः ॥ ५ ॥

राजापि प्रथमप्रबुद्धप्रगीतगीतध्वनिनिर्स्तनिद्रः, सान्द्रविदुमप्र-
भाभासि संध्यावसरे, विधाय सांध्यं विधिम्, अंधिकृतेन धर्मकर्मणि
तत्कालपुरःसरेण पुरोधसा संह तामेवान्वेषुमन्तःपुरमाजगाम ॥ख

क्रमेणेति ॥ यथा महेन्द्र इन्द्रः, तथा सुकुमारः कुमारः । स हि तारकासुरोच्छेदनाय
प्राभवत् । सुकुमारं मृदु रश्मिजालं तु तारकाणां नक्षत्राणामुच्छिस्तये ॥ वैणिकवैण-
विकौ वीणावेणुवादकौ ॥ अलंकाराश्च मुद्रितविभूतानुमासिकादयः । तारोऽस्त्युच्यते ध्वनिः ।
ग्रामरागः पञ्चमः । यद्वा षड्भुजमध्यमगान्धारं संधीं संधीं प्रामानरागं च भरतोक्तं षड्विधं
गायत्रीं यावति सति ॥ क ॥

राजापीति ॥ प्रथमप्रबुद्धा ये प्रकृष्टगीतास्तद्गीतध्वनिनिर्स्तनिद्रः ॥ ख ॥

१ क्रमेण प्राच्याम्. २ बहुलकुसुमाभ्याः. ३ स्फटिक. ४ समये. ५ वल्लि. ६ पूर्वदिग्गण्ड-
७ गायनगीत. ८ ध्वस्त. ९ प्रभासि प्रभातसमये संध्या. १० कृतेऽधिकधर्मकर्मणि. ११ समम्.

वदा ॥ निर्विकल्पकः स्वामिनिमुत्तरात्तनाय “अङ्गारी-
तेयमिन्दुमौलिना” इत्यवधारयन्, अतिहर्षोत्कर्षमन्तरागिरा तां
बभ्रापे ॥ क ॥

“मुग्धास्त्रिभुवनिरुद्धशब्दहसितस्फारीभवहोचनं
तिर्यक्कान्तिकपोलपालिपुलकस्पष्टीकृतान्तर्धृति ।

एतत्ते करभोरु पङ्कजसदृग्दृष्ट्वा मुखं मे बला-

दुच्चैः किञ्चिदचिन्त्यर्चचितचमत्कारं मनो दृष्यति ॥ ६ ॥

तत्कथय शशसि ममाज्ञया हर्षवृत्तान्तम् ” इत्यभिहिता सा
स्मितसुधानुविद्धमुग्धमुखवीणाकणकोमलालापेन सर्वमाश्रितः
सप्रदर्शनमाचक्षे ॥ ख ॥

क्षितिपतिस्तु तदाकर्ण्य “प्रिये, मयापि सं भगवान् । आत्मानु
हारिणा विनायकेन स्वामिना च शक्तिमता पुत्रेणानुगम्यमानो,
दग्धकामः पूरितकामश्च, एककपर्दक ईश्वरश्च, ससोमश्चांसोमः, स-
विभवश्चाविभूतिश्च, पिनाकी चापिनाकी । दृष्टः स्वप्नान्तरे तरुणा-
र्कमण्डलमध्यवर्ती प्रणतप्रियंकरः शंकरः । तदेष ब्राह्मणः करोतु

मुग्धास्त्रिभुवेति ॥ मणिबन्धकनिष्ठिकयोर्मध्यं करभस्तद्वदूरु यस्याः ॥ तत् ऊर्ज-
तस्याः संबोधनम् ॥ ईदृशं ते मुखं दृष्ट्वा सहसाचिन्त्याधिगतचमत्कारं मे मनो
दृष्यति ॥ ६ ॥

क्षितिपतिस्त्विति ॥ अग्रे स्थितं पुरोहितमित्यमुना प्रकारेण राज्ञीकथनल-
क्षणेनावोचत् ॥ यत् प्रिये स भगवान्छंकरो मयापि स्वप्नान्तरे दृष्टः ॥ कीदृशः । सा-
मर्घ्यवता हेरश्मेण, शक्तिशस्त्रभृता वण्मुखेन चात्मप्रतिमेनानुगम्यमानः । शिवोऽपि
विगतनायकः सकललोकस्वामी शक्तिर्मात्रं शिवशक्त्योरविनाभावसंबन्धादित्यात्म-
सादृश्यम् ॥ कामः स्मर इच्छा च ॥ कपर्दो जटाबन्धः । विरोधपक्षे वराटः ।
ईश्वरो धनवान् ॥ ससोमः सेन्दुः । सह उमया वर्तत इति सोमः । ततो मन्व्योमः ॥
विगतो भवो येभ्यस्ते विभवा मुक्तात्मानः । तैः सह । भगवत्सायुष्यं हि मुक्तिरिति
वृद्धाः । तथा विशिष्टा भूतिर्यस्य । भस्म च ॥ पिनाकं धनुरस्यास्ति । अपीति भिन्नम् ।

१ क्षमिस्त्वयमाः २ मन्व्यस्या-गिरा ३ निर्विकल्पिकः ४ वर्धितः ५ मुखवीणा ६ आत्मानु-
हारिणा ७ असोमश्च ॥

संघादिभोरनयोः स्वप्नभोरवयसामशीम् । इत्येति यावत् सा । तत्रव-
स्थितं पुरः पुरोहितमभाषयत् ॥ क ॥

सोऽपि “देव, दिष्ट्या वर्धसे । अनल्पपुण्यप्राप्यमेतच्चरुणेन्दु-
मौलेरालोकनम्, अवश्यमवाप्स्यति देवी सकलराजचक्रचूडामणि-
कल्पमशेषभुवनध्रान्तशुभ्रयशःपिण्डडिण्डिममपत्यम्” इत्यनेक-
धा तथोरोशंसयांचकार ॥ ख ॥

एवंविधे च व्यतिकरे कोऽपि कान्तकार्त्तस्वरैस्वरूपमुत्फुल्ला-
ण्डुपुष्पमालया मेरुशिखरमिव प्रदक्षिणाक्षीणलग्नया नक्षत्रराज्या-
जमितशोभं जटाभारमुद्वहन्, अतिबहलमलयजरसरचितविचि-
त्रपुण्ड्रकमण्डनाममरज्ञौलशिलामिव रङ्गत्रिस्तोतसं ललाटपट्टिकां
कलधम्, प्लवमान इवोज्जृम्भपङ्कजकिंजल्ककपिलकायकान्तिक-
ल्लोलेषु, करुणारसपूर्णवक्षःस्थलदीर्घिकायामन्तस्तरन्तीं बालक-
लहंसपक्षिपङ्क्तिमिव स्फारस्फाटिकाक्षमालिकां विभ्राणः, कुशको-
पीनवासाः, करकलितकुशकाण्डकमण्डलुमण्डलैः, तरुभिरिव वि-
विधशाखैर्विधृतजटावल्कलैश्च, पर्वतैरिव समेखलैः संरुद्राक्षाक्षमा-
नाम्नी स्वर्गी । यद्वा “चप सान्त्वने” । चपयन्ति सान्त्वयन्त्यनुनयन्त्यवश्यं चापिनः
प्रसादका नाकिनो यस्य ॥ क ॥

एवंविध इति ॥ कोऽपि मुनिः सूर्यमण्डलादवातरत् ॥ कनकपिङ्गजटाभारस्य
मेरुशिखरं पुष्पमालायाश्च नक्षत्रराजिरुपमानम् । लग्नं संबद्धं ज्योतिषप्रणीतं च ॥
ललाटस्य शिला तिलकानां च गङ्गोपमानम् ॥ परिभृतो मुनिभिः । कीदृशैर्विविधशालैः ।
शाखा कटवदृचादिलता च । जटा केशरचना मूलं च । वल्कलं वृक्षत्वम् । तदेव
तरुणां सहजं मुनीनां चाह्वयम् ॥ मेखला मौञ्जी नगान्तदेशश्च । रुद्राक्षजप्रमाला-
न्वितैः । पक्षे रुद्राक्षा अक्षाश्च तरुविशेषाः ॥ मृगकृत्तिकायाः मृगलक्षः श्लेषैः
सहितैः । ज्येष्ठाषाढेन प्रशस्यव्रतदण्डेन सहितैः । पक्षे मृगो मृगशिरः कृत्तिका अ-

१ अभिषामं तमवस्थितं पुरः, अवस्थितं पुरः. २ अभाषत. ३ अचिरात्. ४ आशंसां चकार.
५ भासुरस्वरूपः, भास्वरस्वरूपः. ६ त्रिपुण्ड्रक. ७ कमलदीर्घिकायाम्. ८ स्फटिकाक्षमालाम्.
९ कौपीन. १० संरुद्राक्षाक्षमालैश्च.

लेखनात्मकैश्चिन्तयन्तुः कृष्णकौशलेः । सप्तमे वा सप्तमे । सप्तमैश्चिन्तयन्-
मवाकारमाकलयद्भिः । अलीवैरमि चक्रिवापैः । रोमशैरपि विष्णु-
लकैः मुनिभिः परिहृतः । सेवितपुराणपुरुषोऽप्यजमार्दनप्रियः । प्र-
पन्नशंकरोऽप्यमाश्रितभवः । प्रबुद्धोऽप्यबन्दीकृतजनः । भ्रमणोऽप्य-
जिनपरिग्रहः । ग्रहण इव नवधात्मको लोकानाम् । धनुर्धर इव
नालीकसंधः । हंस इव नदाम्भस्थानकप्रियः । पन्नग इव नाकुली-
नः । सरस्वतीसंनिवासस्य मुखमन्दिरस्य वन्दनमालयेव प्रथमोद्रे-
वभासिन्या दंष्ट्रिकारोमराजिरेखया श्यामलितोत्तरोष्ठपृष्ठः । कलि-
कालकलङ्कशङ्काशरणागतैस्त्रिभिः पुण्ययुगैरिव सुसूत्रीभूय देहल-
भैः । त्रिपुष्करस्नानावसरबिलग्रसरसबिसकाण्डकुण्डलैरिव भक्त्या-
राधितत्रिपुरुषरचितरक्षासूक्ष्मरेखानुकारिभिः सितयज्ञोपवीततन्तु-
भिर्भूषितदेहः । शमी विदुमाभाधरश्च । प्रजापो विप्रजापश्च । सुतपाः
कुतपश्छापी च । विकलत्रः सकलत्रश्च । यमान्तानुसारी सकुशल-
श्च । विकचनवनलिनशङ्कया मिलन्मुक्तमुग्धमधुपमण्डलेनेव रुक्मा-

श्लेषा ज्येष्ठा आषाढाश्च नक्षत्राणि ॥ सप्तमदैस्तृष्णाक्षयात्सानन्दैः । तथा मदस्य
गर्वस्याकारं नाकलयद्भिः । अपिर्विरोधे । स तु तुल्यार्थव्याख्यया ॥ श्रीढा विषया-
सक्तिः । तथा चक्रिणो विष्णोरीढा स्तुतिस्तत्परैः । विरोधे तु चः पृथक् ॥ भूमरोमयु-
क्तैः । विप्राणां बालकैर्दिम्भैः । विरोधे विशेषेण प्रगतकेशैः ॥ पुराणपुरुषा बुद्धाः ।
जनानामर्दने पीडा ॥ प्रपन्नानामाश्रितानां शंकरः सुखंकरः । भवः संसारः ॥ प्रबुद्धो
विद्वान् । बन्दीकृतो हठेन गृहीतः ॥ भ्रमणस्तपस्वी । अजिनं भृगादित्थक् ॥ विरोधे
तु पुराणपुरुषो जनार्दनश्च विष्णुः ॥ शंकरो भवश्च शिवः ॥ प्रबुद्धः सुगतः । बन्दा बन्धका
बौद्धमतस्थाः ॥ भ्रमणः क्षपणः । जिनोऽहं । परिग्रहः ॥ सर्वत्र नेति भिन्नम् ।
यज्ञो हिंसा ॥ अलीकसंधो मिथ्याप्रतिज्ञः ॥ दम्भवेदिनो दम्भा मायिकाः ॥ अकुलीनो
नाभिजातः ॥ ग्रहणस्तु नवसंख्यस्वरूपः । धन्वी च नालीके शरे संधानं यस्य ।
हंसस्तु नदस्याम्भ एव स्थानकं तत्प्रियः । नाकुर्वन्मीकस्तत्र लीनः ॥ भक्त्याराधितत्रि-

१ सुभ्रमणोऽपि. २ स्थानप्रियः. ३ शङ्कया शरणा. ४ कन्दलैरिव. ५ मिलन्मुग्धमधुप.

क्षवलयेन विराजितं कामपाणिपल्लवः, न स्फुरत् स्मरान्तरारेण,
 नाङ्गीकृतः कृतप्रतया, नालोकितः कितवृत्तेन, नाकलितः क-
 लिमां, न निरुद्धो विरुद्धक्रियाभिः, अतितेजस्तया द्वितीय इव
 परब्रह्मणः, तृतीय इव सूर्याचन्द्रमसोः, चतुर्थ इव गार्हपत्या-
 इवनीयदक्षिणाग्नीनाम्, पञ्चम इव दिक्पतीनाम्, षष्ठ इव महा-
 श्रुताधिदेवतानाम्, सप्तम इव मूर्ततूनाम्, अष्टम इव सप्तर्षी-
 णाम्, नवम इव वसूनाम्, दशम इव ग्रहाणाम्, अनवरत्नहृद-
 यकमलकर्णिकान्तःस्फुरज्ज्योतीरूपपरमब्रह्मकान्तिकलापेनेव ब-
 हिर्निर्गच्छताच्छभस्मानुलेपेन कनकगिरिरिव विरलचन्द्रातपेना-
 पाण्डुरितदेहः, दीर्घसरसबिसकाण्डपाण्डुना प्रचण्डपवनेनोर्ध्वमु-
 छासितेन जटाजूटबन्धनपटप्रान्तपल्लवेन शिरैः पतद्गगनगलद्गङ्गा-
 म्बुधाराहारिणो हरस्य स्वामिभक्त्या कृतानुकरणव्रतचर्यामिव
 कलयन्, कोमले महसि तरुणे वयसि वृद्धे तपसि पृथुनि य-
 शसि गुरुणि श्रेयसि वर्तमानः, सदा सदाचाराणाम्, आश्रयः
 श्रुतीनाम्, मही महिम्नः, प्रपा कृपारसस्य, क्षेत्रं क्षमादुराणा-
 म्, पात्रं मैत्रीसुधायाः, प्रासादः प्रसादस्य, सिन्धुः साधुता-

पुरुषैरिति । अयः पुरुषा यत्रेति समुदायिन एव समुदाय इति दर्शने बहुवचनम् ।
 व्यतिरिक्तसमुदायपक्षस्तु नेहाश्रित इति सेवितहरिहरप्रणमी रक्षार्थं रचितरेखातुल्यै-
 र्यज्ञोपवीततन्तुभिर्मूषितदेहः ॥ शमोऽस्यास्तीति शमी शान्तः । तथा विद्रुमं प्रबालं
 तप्तुल्योष्ठः ॥ प्रजां पाति कृतुकृज्यो हि प्रजाप्राणम् । विप्राश्चापयति जपं प्राप-
 यति । मृदुदर्शनान्वयत्वात् ॥ सुष्ठु तपो व्रतमस्य । तथा कौ भुवि तपसा लोकोत्तरेष्व-
 धर्मेण श्लाघनशीलः । “तपश्चान्द्रायणादौ स्वाधर्मे लोकोत्तरेऽपि च” इति विश्वः ॥ यदा
 कुतयो धर्मस्तदा कुतपश्लाघीत्यत्र विसर्गाभावेऽपि (शास्त्र द्वित्वेन) श्रुत्या विरोधप्र-

१ विराजितपाणिपल्लवः. २ न रुद्धः. ३ पाण्डुरित. ४ बन्धनमान्त. ५ गगनमलतः
 गगने ललत. ६ आकारयन्. ७ तरुणे च.

याः सरुणाकमण्डलमभ्यान्मुविख्यातरत् ॥ क ॥

राजा तु दूरत एव तमाप्यान्तर्मयलोक्य विस्मयविस्फारितवि-
लोचनो हर्षवशाविनिःसरद्बहलपुलकोत्तम्भितोत्तरीयवासाः सख्य-
ममासनादुत्थाय कियन्त्यपि पदान्यभिमुखं तमेत्य क्षितितल-
मिलन्मौलिमण्डलः प्रणाममकरोत् ॥ ख ॥

मुनिरपि सदारुणान्तवापि सौम्यया दृशा विद्रुमप्रभाभिन्नया
सुधासिन्धुतरङ्गमालयेव श्लावयन्नाशिषमवादीत् ॥ ग ॥

“सिन्दूरस्पृहया स्पृशन्ति करिणां कुम्भस्थमाधोरणा
भिल्ली पल्लवशङ्कुया विधिनुते सान्द्रदुमद्रोणिषु ।

कान्ताः कुङ्कुमकाङ्कुया करतले मृदन्ति लग्नं च य-

त्तत्तेजः प्रथमोद्भवं भ्रमकरं सौरं चिरं पातु वः” ॥ ७ ॥

वत्ताशीध प्रणामपर्यस्तकर्णपूरपल्लवपरासृष्टपादपांसुरवनिपा-
लेन स्वयमादरेणोपनीतमुच्चकाञ्चनासनमध्यतिष्ठत् ॥ घ ॥

अथ नरपतिदत्ते प्राप्तसौन्दर्यनिर्य-

तीप्तिः ॥ विगतकलत्रः । सकलं त्रायते ॥ अहिंसासत्यास्तेयब्रह्मचर्यापरिग्रहा यमा-
स्तेषामन्तःपारम् । कुशान्दर्भीहान्ति गृह्णन्ति ये ते कुशला देक्षास्तैः सह । चः सर्वत्र
विरोधे । तद्यथा शमीनामा तरुः । तथा द्रुमाभां धरति । विर्नवर्थे ॥ वि प्रजापवान् ॥
कुतपः कुत्सितं तपः ॥ सह कलत्रेण ॥ यमस्यान्तकस्य समीपमनुसरत्यवश्यम् । सह
कुञ्जलेन क्षेमेण ॥ क ॥

मुक्तिरिति ॥ राजप्रणामानन्तरम् । सर्वदा रक्तप्रान्तया दृशा प्रवालच्छुरित-
क्षीरोदवीच्येव श्लावयन्मुनिरप्याशिषमुवाच ॥ रक्तान्तनेत्रत्वं शुभलक्षणम् । विरोधे स
इति मुनिविशेषणम् । दारुणं शौद्रम् ॥ ग ॥

सिन्दूरैरेति ॥ भ्रमकरं भ्रान्तिजनकम् । तच्च सिन्दूरस्पृहयेत्यादिनाभिहितम् ॥ ७ ॥

अथेति ॥ प्राप्तसौन्दर्यं रम्यं निर्यजिःसरन्मणीनां महस्तेजो यस्मात् । तत्रासने

न्मणिमहसि स तस्मिन्नासने संनिविष्टः ।

रुचिररुचि सुमेरोः संगतः शृङ्गभागे ।

१. कमलज इव कान्तिं कांचिदुच्चैर्बभार ॥ ८ ॥

दत्तवार्धमर्हणीयाय तस्मै सोऽपि महीपतिः ।

स्वहस्तधौतयोर्भक्त्या ववन्दे पादयोर्जलम् ॥ ९ ॥

कृत्वातिथ्यक्रियां सम्यग्विनयं च प्रकाशयन् ।

तस्याग्रे श्रुतलं भेजे नोपविष्टः स विष्टरे ॥ १० ॥

ललाटपट्टविन्यस्तपाणिसंपुटकुङ्कुलः ।

नीचैरुवाच वाचं च चञ्चदशनदीधितिः ॥ ११ ॥

“अद्य मे सुबहोः कालाच्छ्रावणीयमभूदिदम् ।

त्वत्पादपद्मसंस्पर्शसंपन्नानुग्रहं गृहम् ॥ १२ ॥

। यतः संमस्तमुनिर्भेनुजवृन्दारकवृन्दवन्दनीयपादारविन्दाः, परमानन्दपरिस्पन्दभाजः पांसूनिव पार्थिवान्, तृणमिव स्त्रैणम्, निधनमिव धनम्, रोगानिव भोगान्, राजयक्षमाणमिव लक्ष्मीम्, आकलयन्तः सकलसंसारसुखविमुखाः कस्य भवादृशा भवनमवतरन्ति ॥ क ॥

तदहमद्यानवयस्य भगवन्नभूवं भून्नो यशोराशेर्भाजनम्, आरूढः पदं श्लाघार्हम्, आगतो गुणिषु गौरवम्, उपलब्धवान्धन्यताम्, संपन्नः पुण्यवतामग्रणीः, जातो जनस्य वन्दनीयः ॥ ख ॥

तदित्थमनेकप्रकारोपकारिणां किं ब्रवीमि, किंकरोऽस्मीति पौनरुक्त्यं सर्वस्यामिनाम् । केनार्थित्वमित्यनुचितादरो निःस्पृहाणा-

आसीनः मुनिः कांचिदपूर्वां शोभां बभार ॥ रुचिरकान्तौ सुमेरोः शृङ्गभागे स्थितो प्रक्षेप ॥ ८ ॥

म् । इदं मे सर्वस्वमात्मीक्रियतामिति सत्योपचारः साधूनाष्टगु-
णैश्वर्याणां भवताम् । तथापि प्रणयेन भक्त्या च सुखस्ति किं-
चिदिज्ञापयामि ॥ क ॥

“ इदं राज्यमियं लक्ष्मीरिमे दारा इमे गृहाः ।

एते वयं विधेया वः कथ्यतां यदिहेप्सितम् ” ॥ १३ ॥

मुनिरप्यवनीशस्य विनयमभिनन्द्य स्निग्धमुग्धस्मितसुधाधव-
लिताधरपल्लवमब्रवीत्—“ उचितमेतद्गवाहशां वक्तुं कर्तुं वा ॥ ख ॥

उपकर्तुं प्रियं वक्तुं कर्तुं स्नेहमरुत्रिमम् ।

सज्जनानां स्वभावोऽयं केनेन्दुः शिशिरीकृतः ॥ १४ ॥

अपिच ।

यथा चित्तं तथा वाचो यथा वाचस्तथा क्रिया ।

चित्ते वाचि क्रियायां च साधूनामेकरूपता ॥ १५ ॥

अपिच ।

विवेकः सह संपत्त्या विनयो विद्यया सह ।

प्रभुत्वं प्रश्रयोपेतं चिह्नमेतन्महात्मनाम् ॥ १६ ॥

तदेतत्समस्तमस्ति त्वयि दीर्घायुषि, श्रूयतामिदानीं प्रस्तुतम् ।

अनवरतंसुरासुरचक्रचूडामणीकृतचरणरजसभन्द्रचूडामणेर्देव-
स्यादेशेनागता वयम् । अवाप्स्यसि सकलजलधिजलकल्लोलमा-
लालंकारभाजो भुवो भर्तुरुचितमतिमान्यं धन्यमसामान्यं कन्यार-
त्नम् ” इति ॥ ग ॥

उपेति ॥ इन्दुः केन शिशिरीकृतः । स्वभावादेव शिशिर इत्यर्थः ॥ १४ ॥

यथेति ॥ वाचीत्येकत्वेऽपि जात्या बहुत्वप्रतीतिः ॥ १५ ॥

विवेक इति ॥ प्रश्रयः प्रणयः ॥ १६ ॥

१ स्निग्धस्मितः २ पल्लवस्तमब्रवीत् ३ उपकर्तुं च ४ क्रियाः ५ सतां मतम् ६ तदिदं स-
र्वमस्ति दीर्घायुषि त्वयि ७ जलनिधिः

एवमुक्तवति तस्मिन्सपत्नि पुत्रार्थिनी कन्यालाभं मन्यमाना विमिश्रं प्रियंमुखाक्षरी जरन्मञ्जीरवज्जर्जरविलक्षणाक्षरया गिरा कुर्वाणेव क्रोधपरिस्पन्दं निन्दास्तुतिधर्मेण नर्मलीलाकलहमकरोत् ॥ क ॥

“नयशोभाजनं, कृतकुटीककुशास्त्रग्राहिन्नवेदनोद्धारं कृतवानसि कापि । सर्वदानादेयेषु प्रतिकूलवर्तिषु जलेषु रतिं कुर्वाणः पाठीनहिंसको धीवर इवोपलक्ष्यसे । कुरङ्गेषु प्रीतिं बध्नासि । कदम्बैः कुरवकैर्बहुकवलीकैः पलाशप्रायैः कुजन्मभिः सह संवससि ॥ ख ॥

एवमिति ॥ क्रोधस्य परिस्पन्दं चेष्टां कुर्वाणेव ॥ क ॥

नयेति ॥ यशो भाजनेत्यामन्त्र्यस्य नञ्योगः । तथा कृतानि कृत्रिमाणि, नतु केदवदपौरुषेयाणि । कुत्सितटीकानि कुशास्त्राणि गृह्णासीत्येवंशीलः । यस्माद्वेदो वेदपाठरहितः । इदमपि द्वयमामन्त्र्यम् । कापि न उद्धारमुच्चारणं कृतवानसि । षक्तुमपि न वेत्सीत्यर्थः ॥ स्तुतिपक्षे नृपश्च शोभा च ते जनयसि । यद्वृहमागतोऽसि तस्येति शेषः । तथा कृता कौ पृथिव्यां टीका गमनं येन । स्वर्गिणाप्यस्मदनुजिघृक्षप्रेति शेषः ॥ कुशो दर्भ एवास्त्रं गृह्णास्यवश्यम् । एतेनादृश्यशत्रूणामपि विघातोक्तिः ॥ वेदना दुःखं तदर्थमुद्धारमुच्चारणं कापि नाकरोः । एतेन प्रियंवदत्वोक्तिः ॥ निन्दायां भ्रातादेयेष्वभ्रादयेषु जलेषु रतिं विदधद्विंसको धीवर इवावबुध्यसे । धीवरोऽपि किल नादेयपयःसु कूलं कच्छं प्रति वर्तमानेषु रतिं कुरुते । पाठीनाहारत्वात् ॥ पक्षे सर्वकालमेव नदीभ्रवेषु कूलं कूलं प्रति वर्तमानेषु वारिषु रागमासक्तिं कुर्वाणः पाठवान् ‘न हिंसाशीलो’ धिया बुद्ध्या वर एवावगम्यसे । एतेन तीर्थस्थास्तुर्दयालुर्ज्ञानी च ॥ कुत्सितो रङ्गो वासना येषां तेषु विषयेषु प्रीतिमान् ॥ पक्षे कुरङ्गा मृगास्तेषु प्रीतः ॥ कदम्बैः कुमातृकैः । कुत्सिता अम्बाः कदम्बाः ताश्च दुश्चेष्टितैः कुर्वन्ति आचक्षते वा इति निजन्तादचि सिद्धम् । बहुप्रीहौ तु कोः कल भवति । कुत्सितो रवो येषां

१ कन्यालाभमूलाभं मन्यमाना ; कन्यालाभं विमिश्रं मन्यमानाः । २ जर्जरिताक्षरविलक्षणा । ३ वाचा ।

किमन्यहूमा वयम्

यस्य ते सदाचारविरुद्धः पुष्पवत्कान्ताराग एव प्रियः ॥ क ॥

तदलमनेन तापसहितेन कन्यावरप्रदानेन ” इति ॥ ख ॥

एवमभिहितः सोऽपि तां बभोषे ॥ ग ॥

“दोषाकरमुखि, किं मामुपालभसे । प्रायः प्राणिनामीशः शंभुरे-
व शुभाशुभं कर्मालोक्यै तुलाधरं इव तुलितं फलमुपकल्पयति ॥ घ ॥
तथाहि ।

यथावद्यादृशं येन कृतं कर्म शुभाशुभम् ।

तत्तावद्यादृशं तस्य फलमीशः प्रयच्छति ॥ १७ ॥

अथवा ।

मत्तमातङ्गगामिनि, यस्यास्तवाप्रमाणालोचनश्रीः सा त्वं बलि-

तैः । कुत्सितमलीकं कदलीकम् । कोः कत् । बहु कदलीकं येषाम् । तथा पर्ल पि-
शितमश्नन्ति ये तेषां प्रायैः सदृशैः । तथा कुत्सितं जन्म येषां तथाविधैः सह वासं
विधत्से ॥ पक्षे कदम्ब-कुरबक-कदली-पलाशा ये कुजन्मानः कौ घृथिव्यां जन्म
येषामिति कृत्वा भूरुहसैः सह संवससि । मुनयो हि मृगनगप्रियाः । वनवासित्वात् ॥

यस्येति ॥ पुष्पवतीषु हि कान्तास्तु राग आसक्तिः । आचारविरुद्धः कुलधर्मा-
नुचितः । पक्षे सदाचारेत्यामन्त्रणम् । विभिः पक्षिभी रुद्धः पुष्पवान्कान्तारागस्त-
रुरेव प्रियः ॥ क ॥

तदिति ॥ तस्मात् तापस तपस्विन् हि स्फुटं ते तव संबन्धिना कन्यावरप्रदा-
नेन नालं न पर्याप्तं नेष्टं पूर्यत इति यावत् । यतोऽहं पुत्रार्थिनीति । अथवा तापः सं-
तापस्तत्सहितेन । पक्षे तापसेत्यामन्त्रणम् । तेनानेन कन्यावरप्रदानेनालं, नान्यत्प्रार्थ-
नीयमित्यर्थः ॥

दोषेति ॥ दोषाणामाकरो मुखं यस्यास्तत्संबोधनम् ॥ पक्षे दोषाकरश्चन्द्रः ॥ घ ॥

मत्सेति ॥ मत्तः क्षीबो मातङ्गः शबरस्तद्गच्छसि चेष्टसेऽवश्यम् ॥ स ह्यनुचि-
तचेष्टः त्वमपि तथा क्षीबा ॥ म्लेच्छाभिगमस्त्वनुचितत्वान्न व्याख्येयः ॥ पक्षे मात-
ङ्गो हस्ती ॥ यस्या भवत्या आलोचनश्रीर्विवेकसंपदप्रमाणा प्रत्यक्षादिप्रमाणावेता सा

संभ्राणवलग्रा कस्य नाधिक्षेपं जनयति ॥ क ॥

तद्वलमनेनालापालसत्प्रपञ्चेन । गतो ऋषिष्ठो दिवसः । समासन्नोऽस्माकमार्हाकसमयः । सीदत्येषा ब्रह्मपरिषद् । गंगनमण्डलमध्यमारोहति भगवानशेषकल्याणचिन्तामणिस्तरणिः । अरविन्दारुणव्रंदने न नक्तं समयमनुपालयन्त्यमी मुनयः । अनुमन्यस्व । यामो वयम् ॥ ख ॥

इत्यभिहिता सा प्रियंशुमञ्जरी “महर्षे, मर्षणीयोऽयमेकस्य-
ककुलवधूधर्मो नर्मापराधः । स्वीक्रियन्तामेतानि विविधान्युल्लस-

त्वं बलिनो बलवतो राज्ञः संभ्राणेऽवलग्रावष्टब्धा कस्य पूज्यस्यापूज्यस्य वा अधिक्षेपं तिरस्कारं न करोषि । सर्वस्यापि करोष्वेव ॥ पक्षे लोचनश्रियः प्रस्तुत्यादिप्रमाणातिरिक्तत्वम् । बलिरुदररेखा । अवलग्नं मध्यम् । एवंविधा सा त्वं शुभलक्षणा कस्य अधिक्षेपं मनःपीडाया अपनोदं न करोषि ॥ क ॥

• तदिति ॥ तस्माद् १ अलं पूर्यतामनेन । आलापे संभाषे आलस्याभव्यस्य सतो भव्यस्य च प्रपञ्चेन विस्तारेण । प्रकृतं प्रक्रियत इति भावः ॥ उक्तयो हि सप्रतिपक्षा भवन्तीत्यालप्रतिषेधे सतोऽपि प्रतिषेधः ॥ तथाहि—“सन्तः सञ्चरितोदयव्यसनिनः प्रादुर्भवद्यन्त्रणाः सर्वत्रैव जनापवादचकिता जीवन्ति दुःखं सदा । अव्युत्पन्नमतिः कृतेन न सता नैवासता व्याकुलो युक्तायुक्तविवेकशून्यहृदयो धन्यो जनः प्राकृतः” ॥ अथवा । आलापस्य आलेनावस्तुरूपेण सन् न परमार्थेन सन् योऽसौ प्रपञ्चस्तेनालं निरर्थकत्वात् ॥ यदुक्तम्—“यदेवार्थक्रियाकारि तदेव परमार्थसत्” ॥ दारुणं नयशोभाजनपाठीनहिंसकृत्यादिकस्य मुनीनां प्रतिपादनादौ व्रंदनं यस्यास्तस्याः संबोधनम् । न अरविं नक्तं समयम् । अपितु सरविं संध्यासमयं मुनयोऽप्यनुपालयन्ति ॥ नक्तमित्यनेन संध्या लक्ष्यते ॥ वयमपि मुनयस्ततोऽस्माकं संध्यावसर इत्यभिप्रायः ॥ स्तुवौ अरविन्दवदरुणं वदनं ग्रस्यास्तस्याः संबोधनम् । नैते मुनयः संध्याकालमनु पश्चात्पालयन्ति ॥ अवश्यविधेयत्वात्तत्कालमेवेत्यर्थः ॥ तस्मादनुजानीहि यामो वयम् ॥ ख ॥

इतीति ॥ इत्युक्ता सा राज्ञी महर्षे इत्याद्यभिधायतिथ्यसक्रियायोग्यमुपादाय

१ मार्हाकसमयः, २ ब्राह्मो परिषद्, ३ गंगनमध्यम्, ४ भगवानेष, ५ लोचने, ६ मर्षणीयोऽस्माकमयम्, ७ एतान्युल्लसन्.

न्मयूखमञ्जरीरचितेन्द्रकाचक्राण्यभरणानि । गृह्यतामिदमिन्दुयु-
तिथवेलमनलशौचं चीनांष्टकपट्टपरिधानं गुणलमियं च कुसुममा-
लिका ” इत्यभिधायास्यान्यदप्यतिथिसत्कारोचितमुपढौक्य प्र-
सादनाय प्रणाममकरोत् ॥ क ॥

मुनिस्तु “गौरमुखि, वृत्तमुक्तोऽयं हारः, दोषालयमङ्गवम्, ज-
घन्यपदाश्रयं काञ्चीदाम, सदापदाधिष्ठानं नूपुरम्, अलंकारो भ-
वद्विधानामेव राजते । नास्माकम् । इयं च परिमलवाहिनी मा-
ला निबद्धमधुकरालापाचीनं वासश्च तवैवोचितम् ” इत्यनेक-
धा श्लिष्टालापलीलयातिवाह्य काश्चित्कालकलाः करकलितकम-
ण्डलुर्मण्डलेश्वरमापृच्छथ तां च प्रियंगुमञ्जरीं जरठतमालनील-
मम्बरतलमुदपतत् ॥ ख ॥

हर्षयितुं प्रणतिं चक्रे ॥ क ॥

मुनिस्त्विति ॥ वृत्तमुक्तो वर्तुलमौक्तिकः शीलरहितश्च ॥ दोषाशब्दो भुज-
पर्याय इति दोषा बाहू आलयो यस्य । दोषा अवधानि च ॥ यद्विश्वः—“दोषा रात्रौ
भुजेऽपि च ” ॥ जघने भवं जघन्यं गर्हितं च । तादृक् पदमाश्रयो यस्य ॥ सदा श-
श्वत् पदे पादभ्यधिष्ठानमाश्रयो यस्य । पक्षे सतामप्यापदामासमन्तादधिष्ठानं नगरम् ।
आपदामाधेश्च स्थानमिति वाक्ये तु सुषामादित्वात्पत्वम् ॥ इति प्रकृतेऽलंकारस्य वर्णनं
गौणवृत्त्या दूषणम् । तस्मादेवं दोषयुक्तोऽलंकारो युष्मादृशीनामेव भाति, नास्माकं
यतीनाम् । यतो हि चारित्रमण्डनाः । नर्मणस्तु अलमत्यर्थं कारो राजपद्मभागस्था-
दृशीनां राजपद्मीनां संगच्छते, नास्माकं वनवृत्तीनाम् । लोकस्योपकुर्म एव वयं, न
कुतोऽपि किञ्चित्प्रतिगृह्णीम इति भावः ॥ इयं च सुगन्धिः सभृङ्गालापा स्रक् ची-
नमंशुकं च तवैव युक्तं, नास्माकम् । यस्मात् परितो मलं वहति । तथा निबद्धम-
धुना समवेतसुरया कराला । एवंभूतासौ स्रक् ॥ अपाचीनं निवृष्टं च वासः ॥ इति
समर्थं कंचिच्छेषोक्तिभिर्निर्गम्य गंगनमुदगमत् ॥ ख ॥

विशति विशाद्विषुल्लोललीलायमाने

स्फुरद्भुरपरिवेषाकारकास्तौ मुनीन्द्रे ।

अधगतवति तस्मिन्विस्मयोत्तानिताक्षः

क्षितिपतिरवतस्थे स्थाणुसंस्थां दधानः ॥ १८ ॥

स्थित्वा च तत्कथावस्थया काश्चित्कालकलाः कलापिकुलो-
त्कण्ठाकारिणि रणति नवजलधररवरमणीये मध्याह्नगम्भीरभे-
रीसंखे शङ्खयुगलके, विशति विसकाण्डकवलनमपहाय तीव्रतर-
तपनतापताम्यत्तनुनि नवनलिनीछदच्छायामण्डलमुपवनदीर्घि-
कावतंसे हंसकुले, कुमुदकुवलयाम्भोजपत्रपुञ्जपञ्जरान्तरमनुस-
रति परिहतोष्णमधुनि मुकुलितपक्षपुटे षट्परणचक्रवाले, चटुला-
ग्रिमसुरशिखरौल्लिखितधरणिमण्डलेषु खण्डितखर्वदूर्वातालनील-
धुरधुरायमाणघोणाकोणेषु विमुच्यमानेषु पिपासातुरतुरंगेषु, धर्म-
विघूर्णितेषु ससूत्कारकरविमुक्तसीकरासारवर्षेणार्द्रिताङ्गणेषु मज्ज-
नाय सज्जितेषु सेवागतराजकुञ्जरेषु, क्रीडागिरिसरितमवतार्यमा-
णेषु लीलामृगमिथुनेषु, पयोभिः पूर्यमाणासु पञ्जरपक्षिपयःपा-
पात्रीषु, उद्यानारथद्वतटीं टीकमानासु कोयष्टिमयूरमण्डलीषु, क्री-
डासरः सरस्सु संगीतश्रमस्विन्नस्विन्नकिंनरेषु, कूपकूलकुलायकोण-
कूणितेष्वतपातङ्गाकुलकलविङ्केषु, भवनवनवापीपुलिनपालिपा-
सुपटलमुत्तप्तमपहाय शीतलशैवलावलिं श्रयति तरलितनके, क्रे-
कारयति क्रौञ्चचकोरचक्रवाकन्नके, क्रीडाप्ररोपितप्राङ्गणप्रान्ततरु-

वियतीति ॥ विस्मयाभिश्चलाकृतिर्नृपः स्थाणुनोपमितः ॥ १८ ॥

स्थित्वा चेति ॥ राजापि निश्चलनेन तस्या तमवलोक्य कंचिच्च समयं तत्कथा-

१ लीलामान. २ कारिणी नव. ३ सखशङ्खः. ४ तापातै प्रतनलिनी. ५ खण्डिताखर्वः.
६ दूर्वाङ्कुरः, दूर्वाचय. ७ महापर्म. ८ श्रमस्विज. ९ क्रौञ्चचक्रवाक.

शिखरमण्ये मध्याह्नवलिपिण्डाय पिण्डिते त्रेकारस्थिति काकवयसां
कर्णकटु कुटुम्भके, वकचलमवलक्षान्निपति विष्णु वीप्रान्दीप्तिवण्डा-
श्चण्डरोचिषि, विसर्ज्य परिजनं राजा मञ्जनभवनायोदचलत् ॥ क ॥

गत्वा च पृथ्वीवल्लयमिव पयःपूर्णसमुद्रद्रोणीकम्, केदारोदर-
मिव सकलशालिस्थानम्, श्रोत्रियद्विजजनभवनमिव सकलधौत-
पट्टम्, अतिरमणीयं मञ्जनभवनमवतारिताभरणः स्नानपीठे जि-
पसाद् ॥ ख ॥

आसन्नस्थितभास्यावसरपाठकः पपाठ ॥

“वररजनीकरकान्ते चित्राभरणे निशानभःसदृशे ।

तव नृप मञ्जनभवने सवितानाभाति परमश्रीः ॥ १९ ॥

भिरेवातिष्ठ मध्याह्नस्नानसद्यने प्रतस्थे ॥ क ॥

गत्वा चेति ॥ मञ्जनगृहं गत्वा स्नानपीठे निषण्णः ॥ गृहं विशिष्यते । पयसां
पूर्णा समुद्रा मुद्राङ्किता द्रोणी जलपात्री कुण्डिका यत्र ॥ स्नानीयजलादिषु मुद्रा दीयत
इति राजधर्मः ॥ तथा कलशाः कुम्भास्तेषामालिः पङ्क्तिस्तथा सह युक्तानि स्थानानि
प्रदेशा यत्र ॥ तथा कलधौतस्य हेमः पट्ट आसनं तेन सह ॥ अन्यत्र पयःपूर्णः स-
मुद्रो द्रोणी च यत्र ॥ द्रोणी देशविशेषः ॥ यद्विश्वः—“द्रोणी स्यान्नीचुदन्तरे” ॥
केदारोदरं तु समग्रशालिस्थानम् ॥ तथा सकलाः सर्वे धौताः क्षालिताः पट्टा
आसनानि यत्र ॥ ख ॥

वरेति ॥ नृप इति संबोधने । अधुना तद्विशेषणानि ॥ वर श्रेष्ठ ॥ रजनीक-
रस्य चन्द्रस्येव कान्तिरस्येति चन्द्रशुते ॥ रणे युद्धे चित्रो व्याघ्रस्तद्वदाभा अस्येति
तथोक्त ॥ तथा निशानैस्तेजस्विभिर्बभस्तीति कृत्वा सुभट्टरम्य । अथवा निशानं
निर्मलं बभस्ति शोभते ॥ तथा सदृश इः कामो यस्येति कृत्वा कंदर्पप्रतिम ॥ मञ्ज-
नसदने सविताना सोल्लोचा उत्कृष्टश्रीर्द्योतते ॥ अथ च मञ्जनभवने सविता
रविर्नोभाति ॥ परं केवलम् । अश्रीर्निष्प्रभ एवेत्युक्तिलेशः ॥ यतो निशायां
यन्मभस्तत्सदृशे । प्रद्योतनानुद्योवे हेतुरयम् ॥ तथा चित्राण्याभरणानि यत्र । नभः-
पक्षे चित्रा नक्षत्रम् ॥ तथा वरा श्रेष्ठा रजनी हरिद्रा तां कुर्वन्ति, स्वकुर्वन्तीति

अनन्तरमुत्सृज्य कनककुम्भशोभास्पर्धिकुचमण्डलार्धबद्धोत्तरीयां-
शुकपरिकराः, सस्मरस्मितविकारकारिण्यः, दर्शितसीकाराङ्गमल-
नविन्यासाः, काश्चित्समुद्रवेला इव समकरोत्क्षिप्तमलकाः, काश्चि-
त्तरुणतरुमञ्जरीराज्य इव भृङ्गारभरभुग्प्रदेहाः, काश्चिदन्यायका-
रिण्य इव सभाजनोद्गलनकराः, काश्चिन्मलयाचलभूमय इवोत्कृ-
ष्टगन्धधारितैलाः, काश्चिद्देवलोकवसतय इव चामरधारिण्यः, का-
श्चित्पुरंदरपुरंधिका इव सविभ्रमकङ्कतिकोपान्तेनाकेशप्रसादनमा-
चरन्त्यः, काश्चिद्विन्ध्याटव्य इव दर्शितविविधपादपालिकाः, काश्चि-
द्वाघवसेना इव कृतप्रहस्तमलनाः, काश्चिदद्याकरणवृत्तय इव बाहु-
लतां संवाहयन्त्यः, मञ्जननियुक्ताः कामिन्यो राजानं रूपयामासुः॥

कृत्वा रजनीकरा गन्धकारकास्तैः कान्ते । नभस्तु करो दीप्तिमान् सूर्यभावाद्यो रज-
नीकरः शशी तेन कान्तम् ॥ १९ ॥

अनन्तरमिति ॥ परिकरमाबध्येति जघने पटीवेष्टि कृत्वा कामिन्यो राजानम-
रूपयन् ॥ समेनाविषमेण करेणोत्क्षिप्तान्यामलकानि यकाभिः । आमलकचूर्णं हि
स्नानीयम् ॥ भृङ्गारः कनकालुका ॥ भाजनं मात्रम् । तत्रोद्गलनं चूर्णविशेषः । तेन सह
करः पाणिर्यासाम् । सभाजनोद्गलनपाठे तूद्गलनमुद्गर्तनम् ॥ उत्कृष्टानि उद्गुनानि
गन्धधारीणि तैलानि याभिः ॥ चामरं प्रकीर्णकम् ॥ विशिष्टो भ्रमश्चलनं तेन सह या
कङ्कतिका केशमार्जनी तस्या उपान्तेनासमन्तात्केशानां विरलीकरणमाचरन्त्यः ॥
पालिः पर्यायावसरः ॥ यदजयः—“पालिः कर्णलतायां स्यात्प्रदेशे पङ्क्तिचिह्नयोः ।
दृष्टश्मश्रुस्त्रियामश्रौ पर्यायावसरे क्रमे” ॥ ततश्च दर्शिता विविधा पादपालिः पादमर्द-
नावसरो याभिः ॥ कृतं प्रकर्षेण हस्तमलनं याभिः ॥ बाहुलतामिति बाहुल्येति चेति ॥
पक्षे मकरैः इह उत्क्षिप्तमलनं कं जलं याभिः ॥ भृङ्गणामार आगमनं तस्माद्यो भरः ॥
तथा अवाच्यवचनैः सभाजनस्योद्गलनं मालिन्यं कुर्वन्त ॥ उद्गलनपाठे तु सभाजना-
दुद्गलनमपसरणम् ॥ उत्कृष्टगन्धधारिता एला ओषधिविशेषो याभिः ॥ चामरम् ।
भमरा देव्यः ॥ सविभ्रमं सविलासं कं सुखं यत्र । कतिकोपान्ते कियत्कोपविगमे

किं हेतुना ।

तास्तास्तं क्षपयामासुरङ्गनाः कुम्भवारिणा ।

एत्य याः स्युः प्रसन्नेन युलोकात्कुं भवारिणा ॥ २० ॥

अथ विमलदुकूलप्रान्तनिर्नीरिताङ्गः

परिहितसितवासाः स्वल्पमाङ्गल्यभूषः

शुचिरुचितविधिज्ञः स स्वयं स्वस्थचितः

कुंशकुसुमकरः सन्कर्म धर्म्यं चकार ॥ २१ ॥

अनन्तरमावर्तितानेकस्वर्णवह्नभो वह्नभो जनस्य भोजनस्य सम-
ये स मयेन निर्मितया तथा सधर्माणं धर्मसुतसभया सभयागत-
जनजनितारम्भोऽरं भोजनस्थानवेदीं जनस्थानवेदी गतवान् ॥ क ॥

तस्यां च बहुविस्तीर्णस्वर्णभोजनपात्रपत्रशङ्खशुक्तिसनाथाया-
मुपविष्टस्यास्य क्रमेण परिकरमाबध्य गाढमाढौकन्त स्वस्य स्व-
स्यानुहारिणोऽन्नविशेषानादाय सूपकाराः सूपकाराङ्गनाश्च ॥ ख ॥

नाकेशस्य दिवस्पतेः प्रसादनं कुर्वन्ति ॥ कवीति पुरंधिकाविशेषणं वा ॥ दर्शिता
विविधाः पादपानामालयो याभिः ॥ प्रहस्तो रावणप्रतिहारस्तस्य मलनमभिभवः ॥
बाहुलता बाहुलकम् ॥

ता इति ॥ भवस्य संसारसारिः शिवस्तेन । प्रसन्नेन हेतुना । युलोकात्स्वर्गलो-
कात् । कुं पृथ्वीम् । एत्यागत्य । याः । स्युर्भवेयुः । तास्ताः स्त्रियः । तं कुम्भवारिणां
कलशोदकेन क्षपितवत्यः ॥ २० ॥

अथेति ॥ निर्नीरितं निर्जलीकृतमुद्रमितमित्यर्थः ॥ २१ ॥

अनन्तरमिति ॥ आवर्तितं येऽनेके स्वर्णस्य वह्नास्तौल्यमानविशेषास्तद्वद्वा य-
स्य ॥ तथा वह्नभो दयितो लोकस्य भोजनस्य काले स राजा मयेन दैत्यवर्द्धकिना
कृतया तथा प्रतीतया युधिष्ठिरस्य सभया सधर्माणं सदृशीं भोजनस्थानवेदीम् । सभया-
नामागतानां शरणं प्रपन्नानां जनानां जनितरक्षोपक्रमः । अरमत्यर्थं जनानां स्थान-
वेदी लोकस्थोषितासनज्ञः प्राप्तवान् ॥ क ॥

तस्यां चेति ॥ सूपकारा औदविकाः सुसूपकारकाश्च ॥ ख ॥

१ स्वस्थचेताः २ कुसुमकुशः ३ जनितरक्षारम्भोऽरम् ।

तथाहि ।

भक्तस्तस्य भक्तम्, मुद्रा मुद्रान्, मोदका मोदकान्, अशोकव-
र्तिन्योऽशोकवर्तीः, समांसा मांसम्, नानाशाकाः शाकानि, व्यञ्ज-
ना व्यञ्जनम्, अपरास्तु काश्चिदक्षीरा अपि क्षीरम्, अघारिका अ-
पि घारिकाः परिवेषयामासुः ॥ क ॥

सोऽप्यधीशो भूभुजां भुञ्जानो भोज्यम्, लिहँल्लेह्यम्, आस्वा-
दयन्स्वादु, चूपयञ्चूप्याणि, पिबन्पेयानि, आहारमकरोत् ॥ ख ॥

अनन्तरमाचम्य चन्दनेनोद्वर्तितपाणिपल्लवः शीघ्रमाघ्राय धू-
पधूमम्, आस्ये निक्षिप्य कस्तूरिकाकुङ्कुमकर्पूरकर्बुराणि क्रमुक-
फलशकलानि, आदाय च वित्रस्तमृगतर्णकर्णकघ्राणि शुक्तिशुक्ला-
नि ताम्बूलीदलानि, तस्मात्प्रदेशादपरमवकीर्णकुसुमहारि विस्ती-
र्णास्तीर्णस्वर्णमयवैदूर्यपर्यन्तपर्यङ्काङ्कमासैः सह विनोदास्थायिका-
स्थानमगात् ॥ ग ॥

तत्र च सकामकामिनीकमलकोमलकरपुटपीडयमानपादपल्लवः
नर्तयन्नाट्यपरिपाटीपट्टन्नटान्, भावयन्नमृतसुतः कविवाचः, वा-
चयन्धिरन्तनकविकथाः, शृण्वन्वीणाप्रवीणकिंनरमिथुनगीतानि,

भक्ता इति ॥ भक्ताः प्रसादकाः ॥ मुदं गच्छन्तीति मुद्राः ॥ मोदयन्तीति
मोदकाः ॥ न शोके वर्ततेऽमीक्ष्यमशोकवर्ती नीर्नायको येषां यासां च ॥ समोऽसो
यासाम् ॥ नाना अनेकप्रकारा आशा येषां यासां च ॥ शेषाद्विभाषेति कप् ॥ विशि-
ष्टाञ्जनाः ॥ अक्षीणि ईरयन्ति विभ्रमात्कम्पयन्ति ॥ अघस्य पापस्य अरिकाः शत्रुरूपाः ॥
भक्तमित्यादि कर्मपदानि भक्त्यर्थानि ॥ परिवेषणमत्र भोजनस्य भाजने क्षेपणम् ॥ क ॥

अनन्तरमिति ॥ अस्तस्य हि मृगशाबस्य कर्णौ स्तब्धौ भवतः । ताम्बूलीद-
लान्यपि तादृशीति भाषुः ॥ ग ॥

१ चन्दनोद्वर्तितः २ निक्षिप्यः ३ कस्तूरिकाकर्पूरः ४ विनोदस्थानम्-

आलोकयैल्लोचनोत्सवकरान्विलासिभीलास्यविलासाम्, अथान्मृ-
दुवायविशेषाम्, अवधारयन्बोशिकवाद्यवेषुनिकेणानम्, कलगिरः
पाठयन्पञ्जरशुकान्, कान्ताकुचकुम्भमण्डलावष्टम्भलीलचापरा-
णहसमयमतिवाहितवान् ॥ क ॥

क्रमेण च चर्षकायमाणविकचकमलमध्यमधुपानंमत्त इव पुनर्वी-
रुण्याशयाऽभिभूतभासि मदादिव लोहितायमाने निपतति मुक्ता-
शुकैऽशुमालिनि, वनान्तरर्तरुशिरःश्रितशाखाशिखरेषु गलद्वह-
लकिञ्जल्कपुञ्जपिञ्जरासु मञ्जरीष्विव विलम्बमानासु दिनकरदीधि-
तिषु, विस्तीर्णशिलावकाशजघनायामुल्लसल्लोहिताधरपल्लवायाम-
स्ताचलवनराजिरेखायामुपरि पतितमवलोक्य रागिणमहर्षतिमी-
र्ष्यारोषभरादिव जाते जपापुष्पनिचयरुचि पश्चिमाशामुखे, मुखर-
यति नभो निजनीडनिलयनाकूतकूजितजरदण्डजव्रजे, व्रजति
सरः संध्याविधिविधितस्या द्विजन्मजनमुनिनिकाये, कालागुरुरे-
साञ्जनराग इव श्यामलयति गगनलक्ष्मीमभिसारिकाबन्धाबन्ध-
कारे, राज्ञः संध्यावसरमावेदयन्किंनरमिथुनमिदमगायत् ॥ ख ॥

“ भोगान्भो गाङ्गवीचीविमलितशिरसः प्राप्य शंभोः प्रसादा-

क्रमेणेति ॥ अन्योऽपि मधुपानेन माद्यति । पुनः पुनर्मधुवाञ्छया निष्प्रभः स्यात् ।
तथा क्षीयतया आरक्तः सन्निवृत्तो भूमौ पतति ॥ विस्तीर्णशिलावकाश एव जघनं
श्रोणी यस्याः ॥ तथा उल्लसन्ती रक्ता अधरा अधःस्थिताः प्रवाला यस्याः । ईदृश्या-
मस्ताचलारण्यराजौ उपरिष्ठात्प्राप्तं रागिणं रक्तं द्युमणिं वीक्ष्य रोषादिव पश्चिमदिशा-
नने रक्ते जाते ॥ अन्यस्या अपि मुखमीदृशगुणायामपरकान्तायामनुरागिणमुपरि पतितं
पतिमवलोक्येर्ष्यावशाद्रक्तं स्यात् ॥ झ ॥

भोगानिति ॥ भोगानित्यनन्तरो भोःशब्द आमन्त्रणे । गाङ्गीभिर्निर्मलीकृता-

- १ वाद्यमानवेषु. २ निकेणान्. ३ पतति. ४ तरुच्छित. ५ शिखरप्रगलत्. ६ रुचिरचिरे.
७ निलयनाकुलः. ८ कूजितैर्बरद्; कूजितवति बरद्. ९ रसाङ्गरामः. १० आवेदयितुम्.

मोहान्मोहानभिज्ञाः कश्चिदपि भवत्त प्रणिनो दर्पभाजः ।

यस्माद्यः स्मार्तविप्रप्रणतिजुतपदः सर्वसंपन्नभोगो

भास्वान्भाः स्वाङ्गभूता अमि स परिहरन्नस्तमेव प्रयाति ॥ २२

एतदाकर्ण्य नरपतिः सांध्यं विधिमन्वतिष्ठत् ॥ क ॥

क्रमेण प्रचुरचलच्चान्पकुलकालकान्तिकाशिभिर्बहूलतमः कञ्जो-
लैरालोडिते लोके लीकेश्वरो विहितविकालवेलाव्यापारः पारसी-
कोषनीतपारावारपारीणपारावतपतत्रिषञ्जरसनाथे विकीर्णवातधू-
लिनि धूपधूममुचि विचित्रचित्रशालिनि प्रान्तप्रदीपितदीपदीप्ति-
वण्डस्वण्डिततमसि सजितशय्ये शय्यागृहे गृहीतस्पृहणीयाङ्गरा-
गो रागसागरकैलोललोचनयानया प्रियया प्रियंगुमञ्जरी अ-
लीककलहकोषकुटिलधमद्भूकोणतर्जनजनितस्मितः स्मरविकार-
कारिकरिलभकुम्भविभ्रमायमाणोत्तुङ्गपीवरकुचकुम्भपीठमारो-
पितो रजनीमनैषीत् ॥ ख ॥

एवमस्य सकलसंसारसुखपरम्परामनुभवतो यान्ति दिवसाः ॥ ग ॥

कदापिश्चारुचामीकराचलचलदेहाधिदेवतेव बहुधानन्दने सु-

ज्ञस्य शंभोः शिवस्य प्रसादाद् भोगान् प्राप्य 'भो दर्पभाजः प्राणिनः' मोहात्सका-
शाद् ऊहानभिज्ञा अविमर्शकाः कश्चिदपि विषये मा भवतेति । मायोगेऽपि सानुबन्ध-
कत्वाद्विधौ पञ्चमी ॥ यस्मादेतोः स्मार्तविप्रैः प्रणामसमये स्तुतपादपद्मः । तथा सर्व-
संपत् सकलश्रीको । नभोगो वियद्रामी च यो भास्वान् रविः । सोऽपि स्वाङ्गभूता भा-
दीप्तिः परिहरन् एव भवतां प्रत्यक्षोऽस्तं प्रयाति सर्वे सुलभा दुर्लभाश्च संपन्ना भोगा
अस्येत्युक्ताभिहितम् । तस्मादेवंविधस्य महात्मनोऽपि स्वेरस्तं विलोक्य शंभोराराधना-
दिकार्यं न प्रमेदितव्यमित्यर्थः ॥ २२ ॥

कदाचिदिति ॥ बहुधा नन्दयति हर्षयति यस्तस्मिन् । यौवनारम्भे । सुष्ठु रुचि-
रिच्छा रवः स्वरो यस्याः । शोभनाभिलाषा कलभाषिणी च । सुरतं मोहनमैवोत्सव-

१ क्रमेण च. २ चापकुलकान्ति. ३ बहलतमतमः. ४ दीपप्रदीप. ५ कल्लोललोललोचनया.
६ पीवर. ७ कुलकुम्भकण्ठपीठ. ८ आरोपितकरः.

रुचिरबाणैश्चमरम्भे सुरतोत्सवमनुभवन्ती वत्सुः चामिकाया प्रि-
यंगुमञ्जरी गर्भं बध्ना ॥ क ॥

तेन च विकचचूतमञ्जरीव कोमलफलबन्धेन बन्धुरस्मणीया-
कृतिः, चन्द्रकलेव कलाप्रवेशेनोपधीयमानप्रभा, प्रभातवेलेवो-
न्मीलदंशुमालिमण्डलेमानन्दमाना, रत्नाकरतरङ्गमालेवान्तःस्फु-
रन्मणिष्यकान्तिकलापेनोद्भासमाना, गर्भसंदर्भितेन लावण्यपर-
माणुपुञ्जेन धीराजत राजमहिषी ॥ ख ॥

गच्छत्सु च केषुचिद्विसेषु सुवृत्ततुहिनाचलगण्डशैलकुण्ड-
मिव बालमयूरिकाक्रान्तम्, अनङ्गसौधशिखरद्वयमिव शेखरीक-
तेन्द्रनीलकलशम्, उज्ज्वलरौप्यनिधानकुम्भयुग्ममिव भुजंगसं-
गतमुखम्, उल्लासिहंसमिथुनमिव चञ्चलत्वातपङ्क्तिर्कमलकन्दम्,
ऐरावतमस्तकपिण्डपाण्डुरमुञ्चचूचुकश्यामलिप्ताऽलंकृतमापूर्यमा-
णमन्तःक्षीरेण क्षणं क्षणमखिद्यत पयोधरद्वन्द्वमुद्वहन्ती ॥ ग ॥

बबन्ध च चन्द्रकलाङ्कुरकवलने स्पृहाम् ॥ घ ॥

अभिलाषमकरोच्च चञ्चलचञ्चरीकुलकलरवरमणीमविकचचू-
तवनविहारेषु ॥ ङ ॥

स्पर्शमन्यत बह्व बहलमभ्यर्णावकीर्णविकसितकमलवननि-

मनुभवन्ती प्रियंगुमञ्जरी गर्भं दधे ॥ चामीकराचलो मेरुस्तस्य चलदेशा अधिष्ठातृदे-
वतैव ॥ सोऽपि बहुधानेकधा नन्दनारूपे वनारम्भे सुष्ठु अतिशयेन रुचिरबाणौ सुर-
ताया देवत्वस्योत्सवमनुभवति ॥ आरम्भणमारम्भः आदिरित्यर्थः ॥ नन्दनं हि वनाना-
मादिरस्य प्रधानमित्यर्थः ॥ यदिवा वनान्यारभ्यन्तेऽनेनेति कुला वनारम्भः । शतान-
न्देन हि प्रथमं नन्दनं सृष्ट्वा तद्वृक्षावयवैर्बीजशृङ्गादिभिरितरवनानि जगति सृष्टानि ॥ क ॥

तेनेति ॥ कुसुमान्तर्गुहः फलारम्भकरसकणिकारूपो बन्धः कोमलफलबन्धः ॥ ख ॥

१ बन्धुरा. २ अंशुनांशुमाली. ३ लावण्यपुण्यपरमाणु. ४ बालमयूर. ५ संगतम्. ६ कमलकोमल-
कन्दम्. ७ पिण्डमिवोपरि मदलुभ्यङ्गमदलिकुलालंकृतं पाण्डुरम्. ८ क्षीरेण क्षणमखिद्यत. ९ बहलम्.

एपन्दिमकरन्दविम्वोर्षिदत्तसंस्तुतस्तुतिमन्त्रमन्त्रमास्तुतिः ॥ क ॥

चिन्तयाचकार च चतुरुदधिलावप्रवरसमास्वदधितुम् ॥ ख ॥

अभ्यवाञ्छदतुच्छमच्छमशेषममन्दमन्दरमन्थानमन्थोत्पन्नम-
मृतमातृसि पातुम् ॥ ग ॥

इत्यनेकधोत्पन्नगर्भप्रभावादनु रूपदोहदसंपत्तिसंपन्नाधिक-
मनीयकान्तिरुहसद्वहलमृगमदजललिखितविचित्रपत्रभङ्गभव्यवि-
पुलकपोलमण्डलेन मुखेन शंशाङ्कमन्तःस्फुरत्कलङ्कमुपहसन्ती
दिगुणमवनिपतेस्तस्य प्रिया प्रियंगुमञ्जरी बभूव ॥ घ ॥

तथाहि ।

सा समीपस्थितज्येष्ठा पयःपूर्णपयोधरा ।

अग्रप्रावृडिवाह्यादमकरोत्तस्य भूपतेः ॥ २३ ॥

एवमविरतविविधवाञ्छोत्सवाविच्छेदकर्तरि भर्तरि, संज्ञयैवा-
ज्ञाकारिण्यपारे परिवारे, बह्वृभङ्गिभाग्योपभोगक्रमेणातिक्रामति
कुत्रचित्काले, कालकलाकुशलश्लाघनीये पूर्णप्राये प्रसवसमये,
विलीनजात्यशातकुम्भभासि भास्वत्युदयमारोहति, हततिमि-
रासु दिक्षु क्षणमेकं सा प्रसववेदनाव्यतिकरमन्वभूत ॥ ङ ॥

ततश्च

प्रभासंयोगिविरूपातं योग्यं नालस्यकर्मणः ।

सा समीपेति ॥ समीपे स्थिता ज्येष्ठा वृद्धस्त्रियो ज्ञातप्रसवस्वरूपा यस्याः ॥ तथा
पयसा क्षीरेण पूर्णो पयोधरो स्तनौ यस्याः ॥ सा प्रियंगुमञ्जरी तस्य राज्ञो मुदमकरोत् ।
अग्रं प्रावृषोऽग्रप्रावृट् आषाढवर्षाः ॥ तत्पक्षे समीपे स्थितो ज्येष्ठः शुक्रो मासो
यस्याः ॥ तथा पयसा जलेन पूर्णः पयोधरो मेघो यस्याः ॥ भुवो हि प्रावृट् परमोप-
कारिणीति भुवः पत्युराह्वातं करोति ॥ २३ ॥

प्रभेति ॥ कान्तिसंयोगि । विरूपातं प्रसिद्धम् । नलस्य नृपतेरिदं नालम् । कर्म

१ तरङ्गशीतलमाहृतस्य. २ अभ्यवाञ्छदच्छ. ३ मथनोत्पन्न. ४ शंशाङ्कमङ्क. ५ प्रभृतः.
६ परिजने. ७ अङ्गभोगोपभोग. ८ क्षणमिव सा.

तत्र पुण्यतीर्थं सा कन्यारत्नमजीजमतः ।
 तत्र च दिवसे 'विकसितकुमुदकुन्दकान्तकीर्तनीयकीर्तिसुध-
 या धवलानि करिष्यत्येषा प्रवर्धमानास्मन्मुखानि' इति श्रियादिव
 प्रसन्नाः समपद्यन्त दश दिशः । 'मा स्म पुनरस्मद्गुणानेषापहार्षीत्'
 इत्यपहृतैकैकसारगुणाः सभया नमस्यन्त इव तस्यै कुसुमाञ्जलि-
 ममुञ्जन्न्द्वादयो देवाः । स्वकान्तिसर्वस्वापहारभयादिव दिवि ननु-
 तुरप्सरसः । 'किमस्याः समं समुत्पन्नमन्यदपि कन्यारत्नम्' इत्य-
 न्विष्यन्त इव परितः परिवभ्रमुः सुरभयः समाः समीरणाः ॥१॥
 किं बहुना ।

अमन्दानन्दनिष्यन्दमपास्तान्यक्रियाक्रमम् ।

जगज्जन्मोत्सवे तस्याः पीतामृतमिवाभवत् ॥ २५ ॥

अथ बहोः कालादनुरूपप्रौढप्रहरणप्राप्तिप्रीतहृदयेनास्फोटि-
 तमिव सकलजगद्विजयव्यवसायसाहसिकेन कुसुमसायकेन, चि-
 रादुचिताश्रयलाभमुदितमनसा स्फूर्जितमिव शृङ्गाररसेन, शुचि-
 काशकुसुमहास्येन योग्यसहकारिकारणोपलम्भपूर्णमनोरथेन व-
 ल्गितमिव वसन्तमासेन, निजकर्मणः सफलतां मन्यमानेनोच्छृ-
 तितमिव मलयानिलेन, चिरकालोपलब्धश्लाघ्यधारतया हसित-

अगण्यपुण्यात्मकं तस्य । योग्यमुचितम् । कन्यारत्नम् । सा । अजीजनदुत्पादयामास ॥
 वृध्वी पुण्यतीर्थमिव । तदपि प्रभासाख्यम् । योगिभिर्योगमार्गैरतैर्विख्यातम् । आलस्य
 असारस्य कर्मणो न योग्यम् ॥ अथ च आलस्यकर्मणो न योग्यम् । किं तर्हि लघुम-
 क्रियायोग्यम् । ततस्तदर्थं केनापि न प्रमदितव्यमिति भावः ॥ २४ ॥

तत्र चेति ॥ कन्यारत्नान्वेषिणो हि । सुरभयः सौरभ्यवन्तः । समा सश्री-
 काश्च भवन्ति ॥ क ॥

१ कान्ति. २ प्रवर्धमाना शश्वदस्मत्. ३ इन्द्रादयो. ४ स्वविकासहासयोग्य. ५ आधारया.

मिव रूपसंपदा, विकसितमिव लावण्यलक्षणा, प्रनृपमिव सम-
स्तस्त्रीलक्षणाधिदेवतया, कलकलितमिव कान्तिकलापत्रिका ॥क॥

किं बहुना ।

सर्गव्यापारस्विन्नस्य बहोः कालादिधेरपि ।

आसीदिमां विनिर्माय श्लाघ्यः शिल्पपरिश्रमः ॥ २६ ॥

एवमस्याः सततविस्तीर्णस्वर्णपूर्णपात्रपूजितपूज्यद्विजन्मनि
संपन्ने नामकर्मसमये संमान्य मान्यजनं जनेश्वरो वरप्रदानमनु-
स्मृत्य दमनकमुनेः 'दमयन्ती' इति नाम प्रतिष्ठितवान् ॥ ख ॥

क्रमेण च प्रचुरामृतसंसिका इव सुकुमाराः प्रसर्तुमारभन्ता-
ङ्गावयवपल्लवाः, चकार च चञ्चामीकररुषिरुचिराङ्गणमणिवेदि-
कासु कैभिविवस्तेरनुच्चरणप्रचारचारुचापल्यलीलाः, सहासमक-
रोत्परिजनं जनयन्ती बालकेलीः, स्वच्छन्दमानन्दयांचकार पितरं
तरङ्गभङ्गिरेङ्गितेन, जननीमजीजनजातविस्मयां स्मितमुग्धदर्शि-
तदन्तर्कान्तिकुन्दपुष्पमनिष्पन्नाक्षरमल्पाल्पं जल्पन्ती ॥ ग ॥

किं बहुना ।

अपि रेणुकतक्रीडं नरेणुक्रीडयान्वितम् ॥

तस्याः प्रौढं शिशुत्वेऽपि वयो वैचित्र्यमावहत् ॥ २७ ॥

एवमियमनवरतस्वैरविहाराहारिणि क्रमेणातिक्रामति शैशवे
वयसि पितुर्नियोगाद्गुरूपदेशात्साधुवृद्धसंवासाद्बुद्धिविकासाच्च ना-

अपीति ॥ रेणुना कृता क्रीडा यत्र ॥ तथा 'कस्त्वां परिणेष्यति, त्वं कस्मै दात-
व्या' इत्याद्युक्तिभिर्नरे पुंसि विषये अणुक्रीडान्वितमल्पक्रीडाकरम् । तस्याः संबन्धि ।
वयः । शैशवेऽपि प्रौढं वैचित्र्यं दधौ ॥ अपिर्विरोधार्थः । स च तुल्यार्थव्याख्यया ॥ २७ ॥

१ विलसितमिव. २ सामान्यजनो जनेश्वरः. ३ अमृतसंसिकाः. ४ बालकेलिम्. ५ तरत्त-
रङ्ग. ६ रिङ्गितेन. ७ स्मितमुग्धदुग्धक्षिग्धदर्शित. ८ कान्तिकितिकुन्द. ९ एवमस्या अनवरत.
१० विहार.

तिचिरेण, प्राप्ता त्रैपुण्यं पुण्यकर्माश्रयेषु, जाता प्रवीणा वीणासु,
निराकुला कुलाचारेषु, कुशला शलाकालेख्येषु, विशारदा शारिदा-
येषु, प्रबुद्धा प्रबन्धालोचनेषु, चतुरा चातुसनाथजनधिकित्सासु ॥ क ॥

किं चान्यत् ।

अकरोदनालस्यं लास्ये, प्राप प्राधान्यं धन्योचितव्यवहारेषु,
वैचित्र्यं चित्रेषु, चातुर्यं तौर्यत्रिके, कौशलं शैल्योद्वारे, पाटवं पट-
हवादने, वैमल्यं नवमाल्यग्रथने, प्रांगीत्यं गीत्याम्, प्राकाम्यं का-
मकथासु ॥ ख ॥

किं बहुना ।

न तत्काव्यं न तन्नाट्यं न सा विद्या न सा कला ।

यत्र तस्याः प्रबुद्धाया बुद्धिर्नैव व्यजृम्भत ॥ २८ ॥

एवमस्याः शैश्व एव निजजरठप्रज्ञाप्रज्ञातज्ञातव्यवस्तुविस्तरा-
याः क्रमेण तिलकभूतं चूतनचूतवनमिव वसन्तप्रवेशप्रथमपल्ल-
वोद्भासेन, प्रत्यग्रधनसमयमहीमण्डलमिवामन्दविदलत्कन्दल-
कलापेन, केसरिकिशोरकण्ठपीठमिव नवकेसराङ्कुरोद्गारेण, करि-
कलभकपोलस्थलमिव प्रथममदोद्भेदेन, निशावसाननभस्तर्लमि-
व प्रभातप्रारम्भप्रभाप्रभावेण, सरःसलिलमिव विदलितकोमल-
कमलकान्तिसंतानेन, मनोहारिणा संसारसारभूतेनाभूष्यत वपुः
कान्ततरतारुण्यावतारप्राक्प्रारम्भेण ॥ ग ॥

ततश्च ।

परिहरति वयो यथा यथाऽस्याः

अकरोदिति ॥ प्रगीता प्रसिद्धा तस्या भावः प्रागीत्यम् ॥ ख ॥

१ सम्बन्धा. २ चतुराचुरा. ३ चित्रे. ४ शैल्योद्वारेषु. ५ कथायाम्. ६ विजृम्भते. ७ प्रज्ञातव्यं.
८ विगलत्. ९ प्रभातप्रभा. १० मसरेण. ११ विदलत्. १२ वयः.

स्फुरदुरुकन्दलशालि बालभावम् ।

द्रवयति धनुषस्तथा तथा ज्यां

स्पृशति शरानपि सज्जयन्मनोभूः ॥ २९ ॥

अपि च ।

मुञ्चन्त्याः शिशुतां भरादवतरत्तारुण्यमुद्राङ्कित-

स्फारीभूतनितान्तकान्तवपुषस्तस्याः कुरङ्गीदृशः ।

उन्मीलत्कुचकाञ्चनाञ्जमुकुलं यूनां मुहुः पश्यतां

बाहोरन्तरमन्तरायसदृशा मन्ये निमेषा अपि ॥ ३० ॥

तैतश्च

तत्तस्याः कमनीयकान्तविजितत्रैलोक्यनारीवपुः

शृङ्गारस्य निकेतनं समभवत्संसारसारं वयं ।

यस्मिन्विस्मृतपक्ष्मपालिर्चलनाः कामालसा दृष्टयो

नो यूनां पुनरुत्पतन्ति पतिताः पाशे शकुन्ता इव ॥ ३१ ॥

अपि च ।

आवध्रत्परिवेषमण्डलमलं वक्त्रेन्दुबिम्बाद्बाहूः

कुर्वच्चम्पकजृम्भमाणकलिकाकर्णावतंसक्रियाम् ।

तन्वङ्गयाः परिनृत्यतीव हसतीवोत्सर्पतीवोल्बणं

लावण्यं ललतीव काञ्चनशिलाकान्ते कपोलस्थले ३२”

एतदाकर्ण्य राजा रञ्जितस्तत्कथया पुनरुदञ्चदुच्चरोमाञ्चक-
ञ्चुकितकायस्तत्कालमेवान्तः स्फुरन्मन्मथमनोरथभरभज्यमानमा-
नसस्तं हंसमपृच्छत् ॥

“पक्षिराज राजीववनावतंस हंस, पुनः कथ्यतां तस्याः संप्र-
ति वयोवृत्तवृत्तान्तव्यतिकरः ” ॥

इत्थुक्तः पुनरेषं सं बभाषे ।

“देवः, किमेकोऽस्मद्विधः पक्षी क्षीरतरङ्गधवललोचनः सा वर्ण-
येत् । यस्याः सर्वदेवमय इवाकारो लक्ष्यते ॥ क ॥

तथा हि ।

सुतारा दृष्टिः, सकांमाः कटाक्षाः, सुकुमाराश्वरणपाणिपङ्खाः,
सुधाकान्ति स्मितम्, अंरुणो दन्तच्छदः, भास्वन्तो दन्ताः, सुक-
ष्णाः केशाः, प्रबुद्धा वाणी, गौरी कान्तिः, गुरुः स्तनाभोगः, पृ-
थ्वी जघनस्थली, सुरभिर्निःश्वासः, सुगन्धवाहः प्रस्वेदः, सश्रीकः
संकलाङ्गभोगः ॥ ख ॥

किं चान्यत् ।

नक्षत्रमयीव निर्मिता विधिना ॥ ग ॥

तथा हि ।

भद्रपदां ज्येष्ठा सुहस्ता पूर्वोत्तरा सार्द्रहृदया मूलं कंदर्पस्था ॥ घ ॥

सुतारेति ॥ तारा कनीनिका देवी च ॥ कामः अभिलाषः स्मरश्च । सम्यक् कामो
येभ्यः । तुमः समश्च काममनसोर्मलोपः ॥ सुकुमाराः कोमलाः । तथा महेन्द्रवत्का-
तिकेयोऽपि सुकुमारः ॥ सुधावत्कान्तिरस्येति सुधाकान्ति शुभ्रं चन्द्रश्च ॥ अरुण
आरक्तो रविसारेथिश्च ॥ भास्वान् दीप्यमानः सूर्यश्च ॥ कृष्णो मेघको-
बिष्णुश्च ॥ प्रबुद्धा व्युत्पन्ना । बुद्धः सुगतः ॥ गुरुर्विशालो बृहस्पतिश्च ॥ पृथ्वी पृथुला भूश्च ॥
सुरभिः सुगन्धिर्वसन्तश्च ॥ गन्धवाहः परिमलवाही वायुश्च ॥ श्रीः कान्तिर्लक्ष्मीश्च ॥ ख ॥

भद्रेति ॥ भद्रं पदं पादन्वयसो यस्याः ॥ ज्येष्ठा प्रथमापत्यम् ॥ शोभनौ हस्तौ
यस्याः ॥ पूर्वमुत्कृष्टमुत्तरं वज्रो यस्याः ॥ सार्द्रमनिष्ठुरं हृदयमस्याः ॥ कामस्य मूलं
कारणम् ॥ पक्षे भद्रपदा ज्येष्ठा हस्तः पूर्वा उत्तरा आर्द्रा मूलं नक्षत्राणि ॥ घ ॥

१ एवं तं बभाषे; एष बभाषे. २ विभाव्यते. ३ सुकुमारश्वरणपल्लवः. ४ अधरपल्लवः. ५ सा विनिर्मिता.

किं बहुना ।

लावण्यातिशयः स कोऽपि मधुरस्ते केऽपि दृग्विभ्रमाः

सा काचिन्नवकन्दलीमृदुतनोस्तारुण्यलक्ष्मीरपि ।

सौभाग्यस्य च विश्वविस्मयकृतः सा कापि संपद्यया

लग्नानङ्गमहाग्रहा इव कृताः सर्वे युवानो जनाः” ॥ ३३ ॥

राजा—“ततस्ततः” ।

हंसः—“ततस्तस्याः पुनरिदानीं

दूराभोगभरेण भुग्नगतिना श्लिष्टा नितम्बस्थली

धत्ते स्वर्णसरोजकुङ्कुलकलां मुग्धं स्तनद्वन्द्वकम् ।

आलापाः स्मितसुन्दराः परिचितभ्रूविभ्रमा दृष्ट्य-

स्तस्यास्तर्जितशैशवव्यतिकरं रम्यं वयो वर्तते ॥ ३४ ॥

तदेष तस्याः संकलयुवजनमनोमयूरवासयष्टेः समस्तसंसार-
सारसौन्दर्याधिदेवतायाः कथितो वृत्तान्तः ॥ क ॥

किमन्यत् ।

हरचरणसरोजाराधनावाप्तपुण्य.

परमसुकृतकन्दो वन्दनीयः स कोऽपि ।

अपि जयतु स यस्तां दुर्लभां लप्स्यतेऽस्मि-

न्निति कथितकथः सन्तोऽपि हंसो व्यरंसीत् ॥ ३५ ॥

इति श्रीत्रिविक्रमभट्टस्य कृतौ दमयन्तीकथायां हर-

चरणसरोजाङ्गायां तृतीय उच्छ्वासः समाप्तः ॥

लावण्येति ॥ नवकन्दलीवन्मृद्वी तनुर्वपुर्यस्याः ॥ ३३ ॥

इति विषमपदप्रकाशमेतं दमयन्त्यां तनुते स्म चण्डपालः ।

शिशुमतिलतिकाविकासचैत्रं चतुरमतिस्फुटभित्तिचारुचित्रम् ॥ १ ॥

इति श्रीचण्डपालविरचिते दमयन्तीकथाविवरणे तृतीय

उच्छ्वासः समाप्तः ॥

अथ चतुर्थ उच्छ्वासः ।

एवमेतदाकर्ण्य राजा तत्कालमाधूर्णितमाभरणेण, आकुलि-
तमौत्सुक्येन, आमन्त्रितमुत्कण्ठया, कंटाक्षितं कंदर्पेण, अभि-
वादितं रणरणकेन, ज्योत्स्कारितमाग्रहग्रहेण, पृष्ठकुशलमकाल-
तरलतया, स्वीकृतमस्वास्थ्येन, अवलोकितं चिन्तया चेतः स्वं
स्वयमेव स्वस्थीकृत्य वितर्कितवान् ॥ क ॥

“ प्रायः सैव भवेदेषा पान्थादश्रावि या मया ।

युगायितं विनिद्रस्य यस्मृते मे त्रियामया ॥ १ ॥

तदेतन्मे

तद्वातामृतप्रानार्थि भूयोऽपि श्रवणेन्द्रियम् ।

तृप्यते केनवानन्दकन्दे कान्ताकथानके ॥ २ ॥

तत्किमेनं पुनः पृच्छामि ॥ ख ॥

नेदं नायकस्थानम् ॥ ग ॥

अतः संप्रति

मण्डलीकृतकोदण्डः कामः कामं विचेष्टताम् ।

न व्यथिष्ये स्थितः स्थैर्यं धैर्यं धामवतां धनम् ” ॥ ३ ॥

एवमेतदिति ॥ क ॥

प्राय इति ॥ यदर्थं मे मम विगतनिद्रस्य त्रियामया राज्या युगेनेवाचरितम् ॥
या च पथिकान्मया श्रुता । सैवेयं हंसेनापि कथिता प्रायो भवेत् ॥ युगं कृतयुगादि ।
त्रियामयेति त्रिसंख्यामितप्रहररात्रिवाचकत्वेन साभिप्रायम् । प्रायःशब्दो वितर्कः ॥ १ ॥

नेदमिति ॥ नायकस्य ईदृशं स्थानं स्थितिरौचित्यं न भवतीत्यर्थः ॥ यतो धैर्यं
हि नायकपदं परमं वदन्ति ॥ ग ॥

१ आकाङ्क्षितम्, २ ज्योत्स्कारित, ३ आग्रहेण, ४ आवृष्ट, ५ आलोचितम् ; आलोकितम्,
६ धैर्यं हि महतां धनम्.

इति वितर्क्य विहसन्हंसमाबभाषे-“साधु भोः सुभाषितामृतम-
होदधे, साधु । श्रुतं श्रोतव्यम् । इदानीं भेद्रं श्रुयिष्यो दिवसः । तर्क्यं
वयस्य, समासन्नाह्निकसंमयाः समुचितव्यापारं साधयामः ॥ क ॥

भवतापि

एताः सान्द्रद्रुमतलचलच्चक्रवाकीचकोराः

क्रीडावापीपरिसरभ्रुवः स्थीयतां स्वेच्छयेति ।

यत्रोन्मीलत्कमलमुकुलान्याश्रयन्त्याः कुरङ्गयो

भृङ्गश्रेण्याः श्रवणसुभगं गीतमाकर्णयन्ति ॥ ४ ॥

अपिच ।

अतिललिततरं तरङ्गभङ्गै-

रिदमपि तृङ्गरवारि वारिं वाप्याः ।

भ्रमदलिनिवहं वहन्ति यस्मि-

न्महिमकरं मकरन्दमम्बुजानि ॥ ५ ॥

त्वमपि भद्रे वनपालिके, कृतकमलमालानितम्बकक्रीडमिम-
मादाय श्रुतावसानास्थानगोष्ठीस्थितस्य मम समीपमेक्ष्यसि” इ-
त्यभिधाय राजा राजभवनमयासीत् ॥ ख ॥

गते च राजनि राजीविनीनां जीवितसमाः समास्वादयन्स्वादु-
क्कोमलमृणालकन्दलीः, दलयन्दलानि, कवलयम्बुहलमधुरस्निग्ध-
मुकुलानि, अनुशीलयन्शीतलशैवलावलीः, विलासेन स हंस-
स्तरंस्तरङ्गान्तरेषु चिरं चिक्रीड ॥ ग ॥

अतीति ॥ यस्मिन्वारिणि महिमकरं माहात्म्यकरं भ्रमद्भृङ्गगुणं मकरन्दं पद्मा-
नि वहन्ति ॥ तदिदं वाप्या वारि तरङ्गभङ्गैरतिचारुतरं वर्तते ॥ किंविशिष्टम् । तृष्णा-
तिशयं वारयति छिनत्ति । पूर्ववृत्तक्रीडावापीभूकपनापेक्षयापिशब्दोऽत्र समुच्चये ॥ ५ ॥

१ गतः २ समयसमुचितम्. ३ स्वेच्छयेव. ४ बहुल. ५ मधु. ६ स्निग्धमुग्ध. ७ हंसस्तरङ्गभ-
ङ्गातरेषु; हंसस्तरङ्गान्तरेषु.

चिन्तितवांश्च “तेन राज्ञा कृतकमलमालाविभक्तक्रीडामि-
ममादाय मत्समीपमेष्यसि” इति श्लिष्टार्थमिवादिष्टा वनपालि-
का । तच्च युक्तमिह धिरं स्थातुमिति ॥ क ॥

इत्यस्थान एवाशङ्कमानः सह तेन राजहंसकदम्बकेनाम्बरत-
लमुदपतत् ॥ ख ॥

तत्र च व्यतिकरे दिवापि स्फारस्फुरत्तारामण्डलमिव, विक-
चनवकुवलयवनगहनमिव, अन्तरान्तरोन्निद्रकुमुदखण्डमुड्डीना-
स्ते क्षणमशोभयन्त नभस्तलम् ॥ ग ॥

अविलम्बिताश्च न चिरादवापुर्वैदर्भमण्डलमण्डनं कुण्डिनपु-
रम् ॥ घ ॥

अवतेरुश्च चकितचलञ्चक्रवाकालोक्यमानकृतान्धकारविभ्र-
मभ्रमद्भ्रमरभरभज्यमानाम्भोजभाजि राजभवनासन्नकन्यान्तःपु-
रोद्यानक्रीडासरसि ॥ ङ ॥

सरभसप्रधावितेन सरस्तीरविहारव्यसनिना कन्यकाजनेन निवे-
दितांस्तानवलोकयितुमतिकौतुकेन दमयन्ती कन्यान्तःपुरात्पुराण-
मदिरारुणायताक्षी क्षिप्रमाजगाम ॥ च ॥

आगत्य च चटुलतरचरणचञ्चूप्रहारविदलितारविन्दकन्दला-

चिन्तितेति ॥ तेन राज्ञा इत्यमुना प्रकारेण श्लिष्टार्थमिव यथा भवति तथैव
वनपालिकादिष्टा ॥ इतीति किम् । यत् कृता कमलमालाया नितम्बके घन-
प्राये मध्यप्रदेशे क्रीडा येनेति राजाभिप्रायः ॥ मालाशब्दगतस्त्रीत्वेन कमलमालायाः
साक्षात्स्त्रीत्वाध्यवसायान्नितम्बशब्दः रुचयवोऽपि तदर्थमात्रे प्रयुक्तः ॥ हंसेन त्वेवं
प्रवीतम् । यथा कृतकं कृत्रिमं कापटिकं वा ॥ तथा अलमत्यर्थम् । आलानितं बद्धम् ॥
तथा बकवत् क्रीडा यस्य ॥ तादृशमिमं गृहीत्वा मत्समीपमायास्यसीति ॥ क ॥

१ श्लिष्टाक्षरम्. २ अस्थानम्. ३ अम्बरमुदपतत्. ४ विकचकुवलयगहनम्. ५ तत्क्षण. ६ ए-
वायुः. ७ कुण्डिनं पुरम्. ८ नवाम्भोजराभिभाजि. ९ रमस. १० कन्दलानुचालनलिनो.

तुत्तालबालनलिनौवनविहारिणस्तान्महीतुमेकैकशः सखीजनमा-
दिदेश ॥ क ॥

स्वयं च चंचलवलयचारुरववाचालितप्रकोष्ठेन संविलासं विस्म-
यकरं करपल्लवेन तं राजपुत्री राजहंसमुच्चिक्षेप ॥ ख ॥

पाणिपङ्कजस्थित एव सोऽप्यभिमुखीभूय विभाव्य च ज्ञेतश्च-
मत्कारकारिणमस्याः कान्तिविशेषमाशिषमदात् ॥ ग ॥

“कंदर्पस्य जगज्जैत्रशस्त्रेणाश्वर्यकारिणा ।

रूपेणानेन रम्भोरु दीर्घायुः सुखिनी भव ॥ ६ ॥

अपि च ।

निर्माय स्वयमेव विस्मितमनाः सौन्दर्यसारेण यं

स्वव्यापारपरिश्रमस्य कलशं वेधाः समारोपयत् ।

कंदर्पं पुरुषाः स्त्रियोऽपि दधते दृष्टे च यस्मिन्सति

द्रष्टव्यावधिरूपमाप्नुहि पतिं तं दीर्घनेत्रं नलम्” ॥ ७ ॥

दमयन्ती तु तस्मिन्क्षणे “कं संस्कृतवाचः पक्षिणो विवक्षित-
वाचश्च” इति मनसि विस्मयं भयं च, “नामाप्याह्लादजननं न-
लस्य” इति वपुषि वेपथुं रोमाञ्चं च, हृदयेऽनुरागमौत्सुक्यं च, स-
मकालमुल्लोलायमानमुद्वहन्ती चिन्तयांचकार ॥ घ ॥

“सोऽयं यस्तेन पान्थेन यान्त्या गौरीमहोत्सवे ।

नलोऽप्यनल एवासीद्वर्णितो मे पुरः पुरा” ॥ ८ ॥

कंदर्पस्येति ॥ रूपेणेत्युपलक्षणे तृतीया ॥ रम्भावदूरु यस्याः ॥ “करुत्तर-”
इत्युक्ते संबुद्धौ ब्रूत्वत्वम् ॥ ६ ॥

निर्मायेति ॥ दर्पमहंकारं पुरुषाः कं दधते । न कमपीत्यर्थः ॥ स्त्रियः पुनः कंदर्पं
मन्मथं दधते । सकामा भवन्तीत्यर्थः ॥ अपिः पुनरर्थे समुच्चये वा ॥ ७ ॥

सोऽयमिति ॥ यो नलः स कथमनलः ॥ परिहारे त्वनलो वक्तिः । स्मरसंतापहे-
तुत्वात् ॥ ८ ॥

१ चलवलय. २ चारुवाचालित. ३ संविलासविस्मयकरम्. ४ तं राजहंसं राजपुत्री. समुच्चिक्षेप.
५ कारणम्. ६ सहस्रम्. ७ समारोपयत्. ८ स्त्रियो विदधते. ९ दीर्घनेत्रे. १० क पक्षिणः. ११ जनकम्.

अथास्याः सखी परिहासशीला नाम नानैव नलस्योन्नम-
हलपुलंकाङ्कुरामिमामवलोक्य नमालापमकरोत् ॥ क ॥

कोष्णं किं नु निषिच्यते तव बलतैलं सखि श्रोत्रयो-
रन्तस्तिक्षिरिपक्षिपन्नमथवा मन्दं मृदु भ्राम्यति ।

येनाङ्गेषु निखातमन्मथशरप्रस्फारपिच्छच्छवि-
नीलीमेचकितोच्चकञ्चुरुचं रोम्णां बहत्पुद्गमः ॥ ९ ॥

दमयन्ती तु तस्याः सवैलक्ष्यस्मितमेवोत्तरं कल्पयन्ती शनैः
शिरःकम्पतरलितावतंसोत्पला सलज्जा चलद्विलोचनान्तेन ता-
मतर्जयत् ॥ ख ॥

अवादीच्च तं राजहंसम् “अहो महानुभाव, सर्वथाभर्यहेतुरसि॥ग
तथाहि ।

द्रष्टव्यानुरूपं रूपम्, महाभर्यगर्भाः प्रपञ्चितवाच्या वाचः,
सूचितसंस्कारातिरेको विवेकः, सौजन्याश्रयः प्रश्रयः, निष्कारणो-
पकारधात्री मैत्री ॥ घ ॥

तत्त्वमनेकधा जनितविस्मयो बहु प्रष्टव्योऽसि ॥ ङ ॥

किं नु प्रस्तुतं पृच्छामः ॥ च ॥

कथय । कोऽयमात्मरूपसंभावितकंदर्पदर्पदावानलो नलो नाम ॥ छ

कोष्णमिति ॥ सखीत्यामन्त्रणे । निवति वितर्के । तव कर्णयोर्मध्ये किं बलतैलं
निषिच्यमानमस्ति । किं वा मृदुतिक्षिरिपिच्छं मन्दं भ्रमदस्ति ॥ येन हेतुना । अङ्गेषु शरी-
रावयवेषु । निमग्ना ये कामशराः । तेषां प्रस्फाराणि पिच्छानि तद्वच्छविर्भूतस्य स त-
थोक्तो रोम्णामुद्गमो रोमाश्चो नील्या ओषधिविशेषेण मेचकितस्य इयामलितस्य उच्चक-
ञ्चुकस्य कान्तिं दधाति । प्रस्फारत्वं पिच्छानामप्रवेशे हेतुः । अन्यथो शरीरेषु प्रविष्टेषु
पिच्छान्यपि कथं न प्रविष्टानि । तेन पिच्छच्छविरिति कविचाष्टे ॥ ९ ॥

यस्यैतानि मन्दरमथनक्षणाभुमिसक्षीरस्तगरतरङ्गमञ्जान्ति-
भाञ्जि भ्रमन्ति यशांसि” ॥ क ॥

इत्येवमुक्तः सोऽपि “सुन्दरि, यद्येवमुपविश्यताम् । अवधीयतां
मनः । श्रूयतां सैविश्रद्धम् ” इत्यभिधाय कथयितुमैरब्धवान् ॥ ख ॥

“ अस्ति समस्तसुरासुरलोककर्णपूरीकृतकान्तकीर्तिकुन्दकुसु-
मः, कुसुमायुधरूपरमणीयदेहप्रभः, प्रभावयुक्तो विप्रभावश्च, शु-
चिरनुपतापकारी च, घनागमसमयो न वारिबहुलश्च, शिशिरस्व-
भावो न जाड्ययुक्तश्च, रामः कुशलवयोऽरामणीयकेन, जनको वै-
देहभागेन, नैषधः प्रजानां पतिः, विरश्च इव नाभिभूतः समरे,
वीरो वीरसेनो नाम ॥ ग ॥

यस्य च बहुशोभयाङ्गप्रभया सह स्फुरत्युदारा मनोवृत्तिः,

अस्तीति ॥ प्रभावो माहात्म्यम् । विप्राणां भां तेजोऽवतीति ॥ विरोधे विवर्ध-
पेतार्थः ॥ शुचिः पुण्यम् । विरोधे तु ग्रीष्मः ॥ यद्विश्वप्रकाशः—“ शुचिः शुद्धेऽनु-
पहते ऋङ्गाराषाढयोः ” इति । “ ग्रीष्मे हुतवहेऽपि ” इति ॥ घनः प्रचुर आगमः
सिद्धान्तो यस्य । वा समुच्चये । अरिः शत्रुः । विरोधे घनागमसमयो वर्षाकालः । स
च वारिबहुलो भवति ॥ शिशिरः शीतो माघफाल्गुनौ च । जाड्यं मौर्ख्यं हिमं च ॥
इत्युष्णवर्षाशीतकालव्यतिरेकः ॥ तथा कुशलेन चतुरेण वयोवस्थासौन्दर्येण राम-
आरुः । तथा विदेहा देशास्तेषामयं वैदेहो भागस्तेन जनकाख्यनृपतिप्रतिमः । अ-
न्यत्र रामो दाशरथिः । वै वितर्के । देहस्य भां कान्तिं गच्छति व्याप्नोति इति कृत्वा
उपत्यये देहप्रभागेन शरीरकान्त्यनुहारिणा रामणीयकेन सौन्दर्येण । कुशस्य लवस्य
च जनको जनयिता ॥ नैषधो निषधदेशीयः । प्रजापती राजा । समरे युद्धे न कदा-
चिदभिभूतः । विरश्चस्तु विष्णुनाभेर्भूतो जातः ॥ ग ॥

यस्य चेति ॥ अत्र प्रथमानृतीययोः श्लेषः । बहुश इति भिन्नम् । अभया भय-
रहिता । तृतीयान्ते बह्वी शोभा यस्यां तथा ॥ तथा अखण्डो नयः बाहुण्यं यस्या-

१ मुन्धान. २ विश्रम. ३ मन्ति; कन्ति. ४ श्रोतव्यं श्रूयतामिति. ५ विश्रब्धम्. ६ आरभत.
७ पतिः प्रजानाम्. ८ विरश्चिरिव; विरिश्च इव.

अखण्डनपाज्ञया सहशी राजते राज्यस्थितिः, सज्जया सेनया
सह श्लाघनीया कृपाणयष्टिः ॥ क ॥

यश्च सशृङ्गारो नारीषु, वीरो वैरिषु, बीभत्सः परवारेषु, रौद्रो
द्रोहिषु, सहास्यो नर्मलापेषु, भयानकः सङ्ग्रामाङ्गणेषु, सकरु-
णः शरणागतेषु ॥ ख ॥

यस्य च चतुरुदधितटीटीकमानशरच्चन्द्रविशदयशोराशिरा-
जहंसस्य, निखिंशता कृपाणेषु, कुचातुर्यं कलत्रेषु, कूपदेशसेवा
पापार्थिकेषु, लुब्धकपर्यायः कैवर्तकेषु, तीक्ष्णता शस्त्रेषु, धर्मच्छेदो
धनुर्विद्यायाम् ॥ ग ॥

एवमस्य हरस्येव करस्थं कृत्वाशेषमण्डलमनवरतविख्यात-
विजयाभिनन्दिनः, सुन्दरकैलासनाभिरम्यवनान्तरेषु विहरतः, म-
दननिरुद्धनैषधीपीनोच्चकुचकुम्भावष्टम्भमसृणितवक्षःस्थलस्य सु-
खेनातिक्रामन्ति दिवसाः ॥ घ ॥

म् । तृतीयायां न खण्डनमस्याः ॥ तथा सञ्जोभनो जयो यस्याः । सेनापक्षे
सज्जया प्रवणया ॥ क ॥

यस्य चेति ॥ निखिंशता खड्गत्वम् ॥ कुचाभ्यामातुर्यं दुर्वहभरत्वात् ॥ कूपप्रदे-
शस्य सेवामृगयाभ्यासेषु तथा लुब्धक इति 'पर्यायः एकार्थं शब्दान्तरम्' ॥ तथा
धर्मनामा द्रुमो यन्मयं धनुर्विधीयते । तस्य छेदः कर्तनम् ॥ कृपाणाद्विधेव
निखिंशतादीनीति परिसंख्योक्तया न तस्येति शेषः । तस्य राज्ञो न । निखिंशता क्रूर-
कर्मत्वम् ॥ कुत्सितं चातुर्यम् ॥ तथा कुत्सित उपदेशो येषां तेषां दाम्भिकानां सेवा ॥
तथा कुत्सितो लुब्धो लुब्धकः । तस्य पर्यायः परिणामः ॥ तीक्ष्णता आयःशूलिक-
त्वम् ॥ धर्मस्य पुण्यस्य च्छेदः ॥ ग ॥

एषमस्येति ॥ करे राजभागे स्थितमशेषं मण्डलं देशम् । अनवरतप्रथितविजयैर्ह-
ृष्टस्य । कं जलम् । पला लता । असनः पीतमालः । तैः सुन्दरैरभिरम्येषु काननविशेषेषु ।
विचरतस्तस्य सकामनिषधक्षीपीनोच्चकुचकुम्भयोरवष्टम्भेन मसृणितं वक्षःस्थलं यस्य

कदाचिच्चतुर्दधिवेलावलपितवसुंधराविल्यातमपत्यमभिलषन्न
नादरचरणमङ्गुलिष्ठपूतकैलासोन्मूलनागतपतदशवदनविरसविरु
तविहसितामरमण्डलीमहितमहिमानमनवरतविरेश्वरचितविचि-
प्रनामसामवस्तुस्तुतिमनवरतसकललोककल्याणकामधेनुमनुष-
मवर्चसमर्चयांचकार भगवन्तमम्बिकापतिम् ॥ क ॥

अतिभक्तितोषितहरलब्धवरश्च निरुपमरूपयानुरूपया रूपव-
त्यभिधानया प्रधानया प्रियया सह मकरकेतनकेलिफलमनुभवन्न-
तिचिरमासांचक्रे ॥ ख ॥

अतिक्रामति तु कियत्यपि समये संपन्नसत्त्वा समपद्यत रू-
पवती ॥ ग ॥

तेन च र्समस्तसंसारसारवस्तूद्धृतकान्तिकेणकलितगर्भारम्भे-
ण, नारायणनाभिरिव विरञ्चोत्पत्तिकमलकन्दबन्धेन, कल्पपा-
दपलतेव पल्लवारम्भोच्छ्वासेन, मनाङ्गेदुरितोदरा रराज राजीव-
नयना राजपत्नी ॥ घ ॥

क्रमेण च मेचकोच्चूचुकुकुम्भकपोलपालिपाण्डिन्ना
निन्नयन्ती मृगलाञ्छनच्छायमवाञ्छदच्छामृतपयःपिष्टमूर्तिमन्म-
धुसमयमदनमृगाङ्गमण्डलरसेनात्मानमालेमुम् ॥ ङ ॥

तथोक्तस्य सतः सुखेन यान्ति दिवसाः ॥ विहरणकृतमिह हरेण सहौपम्यम् । तदा ।
करः पाणिः ॥ शेषाख्यो नागः । तस्य मण्डलं कुण्डलाकारं वपुः ॥ विजया गौरी-
सखी ॥ नन्दी हरप्रतीहारः ॥ कैलासो गिरिः ॥ नाभिर्मुख्यार्थः ॥ घ ॥

कदेति ॥ निष्ठचूतं निरसनम् । “निष्ठापितम्” इति पाठे तु निःशेषेण स्थाप-
नम् । अविरतम् । विचित्रनामभिर्भर्ग-भगवन्निनेत्रादिभिः । सामवेदार्थैश्च । विरञ्चेन
विरचितस्तुतिम् ॥ क ॥

क्रमेणेति ॥ कुचकुम्भस्य चन्द्रमाः । मेचकचूचुकस्य लाञ्छनमुपमानम् ॥ अ-

१ कदाचिदापि २ विरतिः ३ अविरतः ४ विरिञ्चिः ५ विरचितः ६ अनवरतमवततः ७ रूपया
च ८ सकलः ९ कणकलापः १० विरिञ्चः ११ अनुलेमुम्

अवतः सखीजनविधृतमपास्य मणिमयमुकुरमण्डलममवरत-
निशातनिर्मलकरवालतलेष्वात्ममुखकमलमवलोकयाचकार ॥ क
निरस्य नीलोत्पलमजरठकण्ठीरवकण्ठकेसरस्तवकमकरोत्क-
र्णवर्तसम् ॥ ख ॥

आतबहलकुङ्कुमाङ्कस्तूरिकापङ्कमपहाय मत्तमातङ्गमदकर्वमेन
निजभुजशिखरयोर्विरचयाचकार विचित्रपत्रभङ्गान् ॥ ग ॥

एवमन्तःस्फुरद्गर्भानुरूपदोहदसुखमनुभवन्ती कदाचिदुच्चस्था-
नस्थिते सौम्यग्रहग्रामे, महाराजजन्मोचितेऽहि शुभसंभारकार-
णायां कालवेलायां जातप्राये प्रभाते प्रभाप्रतानजनितपरिवेषम-
शेषतेजस्वितेजःपुञ्जापहारिणमालोहितपादपल्लवोल्लसितपङ्कज-
च्छायम्, द्यौरिव रविमण्डलम्, उन्नमन्मेघमालेव विद्युलोलम्,
अरप्तिरिव वितानवैश्वानरम्, नरपालप्रिया प्रीणितगोत्रं पुत्रम-
जीजनत् ॥ घ ॥

तत्र च दिवसे

सांशुकोन्नतवंशस्य तस्य राज्ञः पुरस्य च ।

बभ्रुव लक्ष्मीः सा कापि यया स्वर्गोऽपि निर्जितः ॥ १० ॥

च्छममृतमेव यत्पयो नीरं तेन पिष्टो घृष्टो योऽसौ मूर्तिमतां मधुसमयमदनमृगाङ्गमण्ड-
लानां रसः । तेनालेमुमात्मानमियेष ॥ ङ ॥

एवमन्तरिति ॥ द्यौरपि प्रगे रविमण्डलं जनयति । तमपि दीप्तिगतिकृतवेष्ट-
नम् ॥ तथा समस्तदीपप्रभृतितंजस्वितेजोमुषम् । पादाः किरणाः । पुत्रपक्षे आ ईषत्
लोहितौ पादपल्लवौ तयोः ललितपङ्कजवच्छाया यस्य ॥ तथा विद्युतां लोलनं लोलो
विलासः ॥ मण्डलः पुंस्यपि ॥ घ ॥

सांशुकेति ॥ राज्ञः पुरस्य च सा काचिदजनि शोभा । येष स्वर्गच्छतीति
कुला स्वर्गो देवः स्वर्गलक्षणो लोकश्च जितः । अंशुना रविणा सह सांशुक उन्नतो

अभि च ।

सवृद्धबालाः कालेऽस्मिन्मुक्ताक्षरविभूषणाः ।

प्राप्ताः प्रीतिं पुरे पौरा वनेषु च तपस्विनः ॥ ११ ॥

सूतीगृहे च

अलंकृतनिशान्तेन तरुणारुणरोचिषा ।

प्रदीपानां प्रभा तेन प्रभातेन यथा जिता ॥ १२ ॥

चिरात्पल्लवितं राजवंशेन, समुच्छ्रितं राज्यश्रिया, प्रीतं प्र-
णयिभिः, प्रनृतं पौरैः, प्रमुदितं बान्धवैः, विद्राणं द्रोहिजनैः, उ-
न्नदितं वियत्यदृष्टमङ्गलवादित्रैः, चित्रायितमतिबहलपरिमलप-
तत्पुष्पवृष्ट्या, विकसितं दिग्बधूवदनारविन्दैः, विलसितमतिसुर-
मिसुखस्पर्शसमीरणेन, स्वच्छन्दायितं बन्दीकृतारातिरमणीभिः,
आढ्यायितमर्थिलोकेन ॥ क ॥

वंशो यस्य । रवेर्वंशस्य च तुल्यमुदयनमिष्टम् । प्रगे तस्याप्युदितत्वात् । पुरं च सप्त-
ताकोच्छ्रितवेणुकम् ॥ १० ॥

सवृद्धेति ॥ वृद्धः पितामहादिः । शालः पुत्रादिः । ताभ्यां सह ॥ मौक्तिकहा-
रालंकरणाः । पौराः ॥ मुनयस्तु सवृद्धकेशाः कूर्चादिरसंस्कारात् ॥ तथा मुक्ता आहारा-
यैः ॥ तथा व्यपेतभूषाश्च ॥ ११ ॥

अलमिति ॥ तेन प्रभातेनेव प्रदीपानां प्रभा जिग्ये ॥ अलंकृतं निशान्तं गृहं
येन ॥ तथा तरुणारुणो मध्याह्नार्कस्तद्द्रोचिर्यस्य ॥ अत एव दीपप्रभा निष्प्रभा ।
महात्मनां हि भूयिष्ठेन तेजसा दीपप्रभाप्यभिभूयते ॥ प्रभातेन तु अलमत्यर्थम् । तरुणया
नूतनया अरुणस्य रविसारथे रोचिषा । कृतो निशाया रात्रेरन्तो येन ॥ यदिव अरु-
णरोचिषा लोहितकान्तिना तरुणोपलक्षितेन प्रभातेन ॥ तत्समये हि दिनकरकरस्पर्श-
तत्स्तरवो रक्तीभवन्ति ॥ १२ ॥

चिरादिति ॥ चित्रायितं भक्तिविशेषविन्यासायितम् ॥ कुमारजन्मोत्सवे गुप्तीनां
मोक्षणाद्वन्दीनां स्वाच्छन्दम् ॥ आढ्यत्वे त्यागातिशयो हेतुः ॥ क ॥

१ सक्तिकागृहे च. २ चित्रायितम्. ३ अर्थिलोके.

किं बहुना ।

अवृष्टिर्नष्टधूलीकमशरन्निर्मलाम्बरम् ।

अपीतमत्तलोकं च जगज्जन्मोत्सवेऽभवत् ॥ १३ ॥

भूते च विभवभूयिष्ठे षष्ठीजागरणव्यतिकरे, अतिक्रान्तेषु च सूतकदिवसेषु नामकरणोचितेऽहि “न लांस्यति धर्मधनान्येष सा-
धुभ्यः” इति ब्राह्मणाः प्रविश्य तस्य “नलः” इति नाम प्रति-
ष्ठापयामासुः ॥ क ॥

क्रमेण च चतुरुदधिवेलावनविकासोचितकीर्तिकुन्दकन्दलै-
र्विश्वविश्वंभराभिलम्भलम्पाकैः कुमारसेवकैरिव सकलचक्रवर्तिचि-
ह्नैरलंकृतावयवो विस्तरजटालवालः कल्पपादपाङ्कुर इव वर्धितु-
मारभत ॥ ख ॥

विरचितचूडाकरणादिसंस्कारक्रमश्च प्राप्ते विद्याग्रहणकाले नि-
मित्तमात्रीकृतोपाध्यायः स्वयमेव समस्तानवद्यविद्याम्भोनिधेः परं
पारमवाप ॥ ग ॥

तथाहि ।

प्रबुद्धबुद्धिबौद्धे, सविशेषशेमुषीको वैशेषिके, विख्यातः सां-

अवृष्टीति ॥ वृष्ट्या हि धूली नश्यति । शरदा घोरमलता । पानेनोन्मादः । यद्ये-
दृशं तदन्तरेणापि जगदजायत स तदुत्पत्तिप्रभावः ॥ १३ ॥

भूते चैति ॥ प्रविश्येति । निमित्तात्सामुद्रिकलक्षणाज्जन्मलमादा साधूनां ध-
नाग्रहणे अन्तर्मुखमभिप्रायमाश्रित्येत्यर्थः ॥

क्रमेणेति ॥ कुमारसेवका युवराजानुचराः । तदुपमै राजविह्वै रेखाकृतैश्चक-
चापकुलिशादिभिर्भूषिताङ्गः ॥ तथा विस्तरन्तो जटालाः स्वभावजटाबन्धा वालाः कचा
यस्य ॥ वृत्तचूडाकरणस्य हि केशा विजटीभवन्ति ॥ कल्पवृक्षस्तु प्रसूतन्मूलालवालः ॥ ख
प्रबुद्धेति ॥ विश्ववृत्तलक्षणं छन्दः ॥ कल्पः पितृदेवताधाराधनविधिशास्त्रम् ॥ अ-

१ लात्येष धर्मधनानि. २ शुश्रूषाणः. ३ कन्द. ४ विश्वंभरालम्भ. ५ अलंकृतावयवः.
६ विस्तरः. ७ समये. ८ अकलङ्कोऽकलङ्के.

ख्ये, रञ्जितलोको लोकायते, प्राप्तप्रभः प्राभाकरे, प्रतिकल्पक-
छन्दसि, अनल्पविकल्पः कल्पज्ञाने, शिक्षाक्षमः शिक्षायाम्, अ-
कृतापशब्दः शब्दशास्त्रे, अभियुक्तो निरुक्ते, सज्जो ज्योतिषि, त-
त्त्ववेदी वेदान्ते, प्रसिद्धः सिद्धान्तेषु, स्वतन्त्रस्तन्त्रीवाद्येषु, पटुः प-
टहे, अप्रतिमल्लो ज्ञहरीषु, निपुणः पणवेषु, प्रवीणो वेणुषु, चि-
त्रकृच्चित्रविद्यायाम्, उदामः कामतन्त्रे, कुशलः शालिहोत्रे, श्रेष्ठः
काष्ठकर्मणि, सावलेपो लेप्ये, पण्डितः कोदण्डे, शौण्डः शारिषु,
गुणवान्गणिते, बहूलो बाहुयुद्धेषु, चतुरश्रतुरङ्गयूतक्रीडायाम्
उपदेशका देशभाषासु, अलौकिको लोकज्ञाने ॥ क ॥

किं बहुना ।

रसे रसायने ग्रन्थे शास्त्रे शास्त्रे कलास्वपि ।

नले न लेभिरे लोकाः प्रमाणं निपुणा अपि ॥ १४ ॥

क्रमेण शैशवमतिक्रामतोऽस्य सेवकैरिवाङ्गावयवैरप्यनुवृत्तिः
कृता ॥ ख ॥

तथाहि ।

श्रवणासक्तस्य लोचनद्वयमपि श्रवणसंगतिमकरोत् ॥ ग ॥

कारादिवर्णजनमस्थानानां बोधिका शिक्षा ॥ अन्वयस्य प्रकाशकं निरुक्तम् ॥ अतीन्द्रि-
यशुभाशुभकर्मणां प्रकाशकं ज्यौतिषम् ॥ क ॥

रस इति ॥ रसः पारदः । रसायनं जरामरणापह औषधयोगः । ग्रन्थः काव्य-
शास्त्रादिरचना । शास्त्रं खड्गादि । शास्त्रं व्याकरणतर्कादि । कला गीतनृत्यादयः । एतेषु
निपुणा अपि सन्तो लोका नले राज्ञि प्रमाणमियत्तां न प्रापुः ॥ १४ ॥

अक्षणेति ॥ श्रवणे शास्त्राकर्णने आसक्तः । श्रवणसंगतिः कर्णसंगतिः ॥ ग ॥

१ प्रतिभः. २ छन्दःशास्त्रे. ३ कल्पजाते. ४ सिद्धान्ते. ५ वीणावेणुषु. ६ शालिहोत्रेषु, अमुद्रः
सामुद्रिके. ७ शारेषु; शारेषु. ८ गुणिनि. ९ बहुगुणो. १० बाहुयुद्धे. ११ तुरङ्गमक्रीडा; तुरङ्गव्यूह-
क्रीडा. १२ भाषासु. १३ क्रमेण च.

उन्नतस्वभावस्य नासायंशोऽप्युन्नतिं जगाम ॥ क ॥
 वक्रोकिकुशलस्य केशकलापोऽपि वक्रतां भेजे ॥ ख ॥
 शङ्खनिर्मलगुणस्य कण्ठोऽपि शङ्खाकारमधारयत् ॥ ग ॥
 पृथुलमतेरंसकूटद्वयमपि पृथुलमभूत् ॥ घ ॥
 प्रमाणवेदिनो वक्षःस्थलमपि सुप्रमाणमजायत ॥ ङ ॥
 मध्यस्थस्य तस्य रोमराजिरपि मध्ये स्थिता शुशुभे ॥ च ॥
 सुवृत्तस्य बाहूरुगुलमपि सुवृत्तमभवत् ॥ छ ॥
 गम्भीरप्रकृतेर्नाभिरपि गम्भीरा व्यराजत ॥ ज ॥
 पल्लवसुकुमारहृदयस्य हस्तचरणैरपि पल्लवसौकुमार्यमङ्गीकृतम् ॥ झ ॥

अथ किं बहुना ।

सोष्णीषमूर्धा ध्वजचक्रपाणि-

रूर्णाङ्गुलिस्तीर्णललाटपट्टः ।

सुस्निग्धमूर्तिः ककुदुन्नतांसः

कस्यैष न स्यान्नयनाभिरामः ॥ १५ ॥

अपि च ।

आस्यश्रीःसंनिभेन्दोः समदवृषककुद्वन्धुरः स्कन्धसंधिः

स्निग्धा रुक्नुन्तलानामनुहरति दृशोर्द्वन्द्वमिन्दीवरस्य ।

पृथुलेति ॥ अंसकूटेति कूटशब्दः शिखरार्थः ॥ घ ॥

प्रमाणेति ॥ प्रमाणं तर्कशास्त्रं मानं च ॥ ङ ॥

मध्येति ॥ मध्यस्थोऽकृतपक्षपातः । अन्यत्र मध्ये उदरे तिष्ठतीति ॥ च ॥

सुवृत्तेति ॥ वृत्तं शीलं वर्तुलं च ॥ छ ॥

गम्भीरेति ॥ गम्भीरप्रकृतिरलक्ष्यकोपप्रसादः । निम्ना च गम्भीरा ॥ ज ॥

सोष्णीषेति ॥ उष्णीषाकारं शारीरिकं लक्षणमुष्णीषम् ॥ ऊर्णा भ्रूमध्ये
 शुभरोमावर्तः ॥ १५ ॥

स्थानं वक्षोऽपि लक्ष्म्याः, स्पृशति भुजसुगं क्षानुनी, सुतरस्ये

जङ्घे, क्षामोऽवलग्नः, किमु निष्यपतेः श्लाघनीयं न तस्या ॥ १६ ॥

अस्ति च तस्य नरपतिसूनोः समानशीलवयोविद्यालंकारकान्तिकेलापपरिपूर्णदेहः, शरीरमात्रद्वितीयोऽप्येद्वितीयहृदयमेकं जीवितमपर उच्छ्वासः, सालङ्कायनसूनुः श्रुतशीलो नाम मन्ती मित्रं च ॥ क ॥

एकदा तु पूर्वदिग्वधूकुङ्कुमपङ्कपलवितवदनायमाने निरुद्धान्धतमसे सौगन्धिकबन्धुनि बन्धूककुसुमारुणे वियति तरतीव तरुणतरे तरणिमण्डले, मण्डयति कुसुम्भकुसुमकेसरप्रकरायमाणे गगनाङ्गणमम्भोजमुकुलनिद्रामुषि रोचिषां चये, चलिते च विचरितुमुपवनतरुराजिकर्णोत्पले निद्राविरामविधुतपक्षे पक्षिकुले, कृतप्राभातिककर्मणः सभाङ्गणमण्डपमध्यवर्तिनो दत्तसेवावसरस्य राज्ञः प्रविष्टे मन्त्रिणि सालङ्कायने, प्रणामपर्यस्तकर्णोत्पलधन्वलितसभाङ्गणे यथासनमुपविष्टे प्रस्तुतसेवालापरञ्जितराजराजन्यचक्रे, प्रक्रान्ते शास्त्रीयविनोदे, श्रुतशीलेन सममन्यैश्च क्रीडासहायैरनुचरैरनुगम्यमानो नलः सेवासुखमनुभवितुमागतवान् ॥

आगत्य च क्षितितलमिलन्मौलिमण्डलः प्रणम्य पितुः पादारविन्दद्वयमदूरदत्तमासनं भेजे ॥ ख ॥

उपविष्टे च तस्मिन्ननभिवादनादुत्पन्नमन्युरीषत्कोपकैम्पितकरपरामृष्टकूर्चाधिमग्रन्धिरग्रणीर्मन्त्रिमण्डलस्य भूभङ्गभीषण-

अस्तीति ॥ अपर उच्छ्वास इति ॥ न परोऽस्मादित्यपर उत्कृष्टः ॥ क ॥

उपविष्ट इति ॥ आत्मनोऽप्रणामाद्विदितविनयाकौशलं नलं प्रीतिभाक् पैतृको म-

१ कलाकलाप. २ अद्वितीयम्. ३ नाम मित्रम्. ४ कुङ्कुम. ५ करायमाणे. ६ मुद्रा. ७ चरितुम्. ८ अवभूत. ९ सभामण्डप; सभामणिमण्डपः. १० मकरन्दशबलित; शबलित. ११ अन्यैरपि. १२ आसनम्; अदूरदत्तासनम्. १३ सकम्प.

या शीणकीर्णान्तरतस्तरलतारया दृशाऽभिमुखमस्व साक्षिज्ञापनः
प्रणयपरुषाक्षरमभाषत ॥ क ॥

“कुमार, राजहंसोऽपि ‘अहंसरूपः’ इति मा स्म मोहवान्भूः ॥ ख ॥
अनुभवति चमूढः शस्त्रसंघात इव कोशशून्यताम् ॥ न ॥
अविभवः पुरुषो मेष इव कम्बलस्योपयोगं गच्छति ॥ घ ॥
प्रद्युम्नजातोऽपि बाणयुद्धव्यतिकरकारिण्या सवोषया यौवनाव-
स्थया निरुद्धोऽनिरुद्ध इव को नाम न क्लेशमनुभवति ॥ ङ ॥

न्त्री शिक्षाबुद्ध्या परुषवर्णमवादीत् ॥ क ॥

कुमारेति ॥ कुमारेत्यामन्त्रणे । राजमुख्योऽपि सन्त्वं सारूपो रूपवानहमित्पमु-
ना प्रकारेण । मोहवान् मा स्म भूः मोहं मागाः ॥ रूपमदो हि नीचबिह्वम् ॥ यत्र
राजहंसः स कथमहंसस्वरूप इति विरोधद्योतकोऽपिशब्दः ॥ ख ॥

ननु यदि रूपादहंकाराद्वा नृपो मूढः स्यात्तत्को दोष इत्याशङ्क्याह—अनुभव-
तीति ॥ चकारो यौगपद्ये । यदैव कुतो मुह्यति तदैव कोशेन गञ्जेन शून्यतां व्य-
तिरेकमनुभवति ॥ यथा चम्बा स्वसेनया ऊढो धृतः शस्त्रनिचयः प्रत्याकारशून्यतामा-
याति ॥ ग ॥

अष्टकोशस्यापि किं तदाह—अविभेति ॥ निर्धनः पुमान् अज इव बलस्य सैन्यस्य
शक्तेर्वा कमुपयोगं साफल्यं याति न कमपीत्यर्थः ॥ एतेन निष्कोशस्याबलत्व-
मिति ख्यापितम् ॥ अजस्तु अवेर्मेण्डाद्भवति स्म ॥ तथा कम्बलस्याच्छादनविशेषस्यो-
पयोगं याति ॥ घ ॥

तस्मादबलस्य का कथेत्याह ॥ प्रद्युम्नेति ॥ यतः ॥ प्रद्युम्नजातोऽपि प्रकृष्टौजःपुत्रोऽपि ।
बाणैः शाब्दैर्यथुद्धं कोलाहलस्तत्संपर्ककारिण्या । सह-दोषैरिति दोषान्वितया । तारुण्या-
वस्थया । निरुद्ध आत्मवशीकृतः । को नाम क्लेशं दुःखं नानुभवति । सर्वोऽप्यनुभव-
त्येवेत्यर्थः ॥ नामाभ्युपगमे । युष्मं द्रव्यमपि ॥ वणधातुः शब्दार्थो वचन्तः ॥ प्रद्युम्नः
कामः । तस्माज्जातोऽनिरुद्धाभिधो बाणाख्येन दैत्येन समं युद्धसंबन्धविधायिन्या यौ-
वनेऽवतिष्ठत इति कृत्वा तारुण्ये स्थितया उषया उषाख्यया पत्न्या सदा निरुद्ध आत्मी-
कृतो दुःखमनुभूतवानित्यागमः । युद्धव्यतिकरोऽनङ्गसूनुः क्लेशानुभवहेतुः ॥ ङ ॥

तस्मात्, सुविषमेऽवर्तिनि विद्युद्विलास इवास्थिरे स्थितस्तारुण्ये मा स्म विस्मरः स्मयेन विनयम् ॥ क ॥

अविनीतोऽग्निरिव दहति ॥ ख ॥

अजातनयश्छाग इव नाभिनन्द्यते जनेन ॥ ग ॥

किं च ब्रूमः ।

सुसहायश्चून्यस्य भवतो यस्यामीमांसाभियोगा राक्षसा इव, अन्यायाः पारदारिका इव, अयोगक्रिया लोहकारा इव, अश्रुतागमाः शोकवेगा इव सहायाः ॥ घ ॥

तस्मातेति ॥ तदित्युपसंहारे । तातेति प्रणयपूर्वामन्त्रणे । तस्माद्वत्स । सुष्ठुति-
शयेन । विषमे ॥ तथाऽधवर्तिनि पापं कारयितरि । अस्थिरे चञ्चले ॥ तथा विशेषे-
ण द्योतन्त इति विद्युतो रोचमाना विलासाः शृङ्गारादयो यस्मिन् ॥ तथाविधे तारु-
ण्ये स्थितः सन्स्मयेन गर्वेण विनयं मा स्म विस्मरार्थः ॥ विद्युद्विलासोऽपि सुष्ठु विषं
जलं यत्रेति कृत्वा सुजले मेघे वर्तते ॥ तथा अस्थिरो लोलः तथाविधे ॥ क ॥

विनयविस्मृतौ दूषणमाह—अविनीतेति ॥ अविनयी पुमानग्निरिव दाहमुत्पादय-
त्यात्मनः परस्वं वा ॥ अविरुर्णायुस्तेन नीतो यथाग्निस्तन्नेतारं दहति ॥ ज्वलन्ती हि
गङ्गुरिका स्वीकृता दहतीति लोकोक्तिः ॥ अपवा अविरग्निवाहनम् ॥ ख ॥

नन्वात्मदाहकाः पतिविपत्तौ रुयादयः परदाहकाः कामत्रिपुरान्तकप्रभृतयश्च भू-
र्यन्ते । ततश्चाविनयादाहात्मकमपि मां जनः स्तोष्यतीति निरस्यन्नाह—अजातेति ॥
न जातो नयो यस्य स छाग इव न स्तूयते जनेन । स्तुतिमपि न प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ छा-
गस्त्वजायास्तनयः सुतः ॥ ग ॥

नन्वात्मनः स्वामी यादृक्तादृग्वा भवतु चेत्सुसहायः । तदपि त्वयि नास्तीत्यावि-
ष्कुर्वन्नाह—सुसहायेति ॥ यस्य ते ईदृशाः सहायाः । न मीमांसाभियोगो विचारो-
त्साहो येषाम् ॥ राक्षसास्तु मांसेऽभियोगो येषां ते । अमी । इति तद्विशेषणम् ॥ न
विद्यते न्यायो येषां न्यायान्याया न्यायरहिताः ॥ उपमाने तु अन्यामन्यसंबन्धमयन्ते
गच्छन्तीत्यन्यायाः । परस्त्रीरता इत्यर्थः ॥ अलब्धलाभो लब्धपरिरक्षणं रक्षितविविध-

न च ते दुःशिक्षितनृपकलभव्याकरणमार्गेषु विपुणा नर्तकी-
व मित्रमण्डली ॥ क ॥

तदायुष्मन्नहितया प्रकृत्या भुजग इव भयाय लोकस्य ॥ ख ॥
उग्रसेनः कंसानुरागं जनयेत् ॥ ग ॥

अमृतमथनोद्यतहरिबाहुपञ्जर इव मन्दरसानुगतः को न घृ-
ष्यते ॥ घ ॥

न च योगः । तस्य क्रिया नास्ति येषां ते तथोक्ताः असंबद्धकर्माणो वा ॥ पक्षे
अयो गच्छतीत्ययोगा लोहगता क्रिया येषाम् ॥ तथा न श्रुत आगमः शास्त्रं यैस्ते ॥
शोकप्रसरस्तु अश्रुताया नयनजलत्वस्यागमो येषु ॥ घ ॥

एवं सहायसंपदं निषिध्य मित्रमण्डलीमवद्यन्नाह—न चेति ॥ दुःशिक्षितेति
नृपकलभेति चामन्त्रणम् ॥ ते तव मित्रमण्डली न च व्याकरणमार्गेषु कुशला । शब्दत-
त्वावबोधे हि नीतिशास्त्राधिगमः । नीत्यवगमे हि कृत्याकृत्यविमर्शनम् । तस्मात्सं-
पदः । न च तत्रैपुण्यं भवन्मित्रमण्डलस्यामस्तीति भावः ॥ नर्तकीपक्षे दुःशिक्षितनृपकलेति
संबोधनम् । सा च भरतोक्तैषु करणमार्गेषु भव्या प्रशस्ता ॥ क ॥

तदेति ॥ तदित्युपसंहारे । आयुष्मन्नित्यामन्त्रणं । अहितया हितेतरया । प्रकृत्या
अविनयादिस्वभावेन । अयुक्तसहायमित्रलक्षणया चामात्यादिकया युक्तः संबद्धो भ-
वांल्लोकस्य भयहेतुः ॥ भुजंगस्तु अहेर्भावोऽहिता तथा दशनलक्षणया प्रकृत्या युक्तः ॥ ख ॥

दुष्टप्रकृतिनृपश्चेल्लोकस्य भयाय ततः किमित्याशङ्क्याह—उग्रेति ॥ उग्रः सेना
यस्य स कं प्राणिनं सानुरागं कुर्यात् । न कमपीत्यर्थः । विरागहेतुरेवेति भावः ॥
उचितपरिवारो हि जनानुरागाय । परिवारो हि लोकस्योपद्रवं रक्षणं वा कुरुते ॥ उग्र-
सेनो दैत्यः स कंसानुरागं जनयतीत्यागमोक्तोच्छिन्नम् ॥ ग ॥

चेदमी विरुद्धबुद्धयः सहायादयः । पृथ्वी वा मयि मन्दानुरागा । ततः किं ममेति निर-
सन्नाह—अमृतेति ॥ मन्दो रसः प्रीतिर्येषां तैर्मन्दानुरागया पृथ्व्या चानुगतः को न
घृष्यते ॥ उपमाने तु पुरा दैवैर्दैत्यैरमृतायाम्भोधिर्ममन्ये ॥ तत्र च मुख्यो बलिष्ठश्च
विष्णुः । तस्य भुजपञ्जरो मन्दरनाम्नो गिरेर्मन्थानभूतस्य सानूनि सदानि गतः प्राप्तः
सन्वृष्टः ॥ घ ॥

शुनीमिवास्थिरतां परिहर ॥ क ॥

कुशीलताग्राही मा स्म तैलिक इव केवलं खलोपभोगाय भूः ॥ ख ॥
आवर्जय गुणान् ॥ ग ॥

निर्गुणे धनुषीव सुवन्द्येऽपि कस्याग्रहो भवति ॥ घ ॥

अभ्यस्य कलाः ॥ ङ ॥

निष्कलो वीणाध्वनिरिव प्रशस्यते न पुरुषः ॥ च ॥

त्यज जाड्यम् ॥ छ ॥

जाड्ययोगेन हिमानी दूष्यतां याति ॥ ज ॥

मा स्म मुखरो भूः ॥ झ ॥

शुनीमिति ॥ तस्मादस्थिरतां चञ्चलत्वं त्यज ॥ शुनी त्वस्मिन् रता ॥ क ॥

कुशीलतेति ॥ कुत्सितं शीलं लौल्यादिलक्षणं यस्य । स कुशीलः । तस्य भावः
कुशीलता । तां गृह्णातीत्येवंशीलस्तथोक्तस्त्वं केवलं दुर्जनानामुपभोगाय मा स्म भूः ॥
कुशीलो हि दुर्जनानामेवोपयोगी न साधूनाम् ॥ तैलिकस्तु कुशीलक्षणां लतां गृह्णा-
ति ॥ खलः पिण्याकः स एवोपयोगस्तस्य ॥ अयोविकारः कुशी ॥ ख ॥

अकृत्यानि परिहार्य कृत्यमुपदिशन्नाह—आवर्जयेति ॥ ग ॥

सुवन्शत्वादेवास्माकं लोकाग्रहो भविष्यतीति न विमृश्यं यतः ॥ निर्गुण इति ॥
गुणानामेवाग्रह आदरो जनस्य न केवलं कुलीनानाम् ॥ वेणुसंभूतस्य धनुषोऽपि गु-
णेन ज्यया आ आभिमुख्येन बाणाकर्षणाय ग्रह आग्रहः ॥ घ ॥

अभ्यस्येति ॥ कला विद्वत्तादिका तामप्यभ्यस्य ॥ असू दैवादिको लुप्तहिप्रत्ययः ॥ ङ ॥

निष्कल इति ॥ वीणाध्वनिस्तु निष्कलः कलयितुमशक्यः ॥ च ॥

आवर्जितशौर्यादिगुणोऽभ्यस्तसप्ततिकलः पुरुषो यस्तब्धः स नश्यते इत्याह—
त्यजेति ॥ छ ॥

जाड्येति ॥ हि यस्माज्जाड्ययोगेन मानी स्तब्धः पुमान्दूष्यत्वमाप्नोति ॥ हि-
मानी हिमसंहतिः । सापि जाड्यतोऽतिशैत्यादूष्येत्यर्थान्तरम् ॥ ज ॥

जाड्यपरित्याये किं पितृमन्त्रिमुखरस्तर्हि स्यामित्येतदपि निषिध्यन्नाह—मास्मे-
ति ॥ मुखरो बाबालोऽपि माभूः ॥ झ ॥

कण्टकेटीमिव सुखरतां न शीलति साधवः ॥ क ॥

भज माधुर्यम् ॥ ख ॥

धवलललीवर्दपङ्क्तिरिव समाधुर्या वाणीमनो हरति ॥ ग ॥

वर्जय वैपरीत्यम् ॥ घ ॥

विपरीतं शैवमिव को न परिहरति ॥ ङ ॥

कमलदीर्घाक्ष, शिक्षाक्रमेऽस्मिन्नपरमप्यभिधीयसे ॥ च ॥

मा गाः स्त्रियाः श्रियो वा विश्वासम् ॥ छ ॥

कण्टकेटी ॥ यस्मान्मुखरस भावं मुखरतां वाचलतां साधवो न स्तुवन्ति ॥
कण्टकेटी तु मुखे रतं सुरतं यस्याः ॥ क ॥

धवलेति ॥ यस्माद्या वाणी सह माधुर्येण सा मनोहारिणी ॥ न च वाचलतायां
वाचो माधुर्यम् ॥ वृषभ्रेणी तु समा अविषमा । धुर्या धूर्वाहिनी । धुरं वहतीत्यर्थे “धुरो
यङ्कौ ” इति यत् ॥ अनः शकटम् । अणी वा । अक्षाप्रकीलिकामिव हरति वहती-
त्यर्थः ॥ वा अधवार्ये ॥ ग ॥

वर्जयेति ॥ पूर्वोक्तादस्मदुपदेशाद्वैपरीत्यमन्यथाभावं त्यज ॥ घ ॥

यतः—विपरीतेति ॥ विपरीताचारं को न परिहरति ॥ शवं तु विभिः पक्षि-
भिः परीतं व्याप्तम् ॥ ङ ॥

सुविनीतानामावर्जितगुणानामभ्यस्तकलानामपि प्रायः प्रभवन्ति व्यसनानि, रक्षि-
तव्यप्रमादाश्च । व्यसनेषु स्त्रीष्वत्यासक्तिर्महद्व्यसनम् । द्रव्यशरीरयोः क्षयहेतुत्वात् ।
स्त्रीव्यसने हि राजयक्ष्मोद्भवः । ततः स्त्रीव्यसनं लक्ष्मीप्रमादं च परिहार्यमाह—कस-
लेति ॥ रूपवान्भवान् सर्वस्त्रीप्रियः स्यादतस्तासु विश्वासकारणं तव ॥ तत्कमल-
दलेत्यामन्त्रणेनाभिहितम् ॥ च ॥

मागाइति ॥ स्तृणाति दुर्विनीता सती आत्मनः परस्य वा गुणगणं प्रच्छादय-
तीति स्त्री । यस्यां तु सतीधर्मयोगादस्यार्थस्यान्यथात्वम् । तत्रावृणोति कल्याणपरंपराभिः
स्वकुलं पतिकुलं चेत्यर्थः । तस्या दुर्विनीतायाः स्त्रिया अबलाया विश्वासं विश्रम्भं मा-
माजीः ॥ स्वलोमात्स्वभावद्वा ता अतीवानुरागं दर्शयन्ति । परं परिणामे विरुद्धा एवेति
भावः ॥ तथा विश्वस्मिन्सर्वत्र निक्षेपस्य योग्येऽयोग्ये वा आस्य उपवेशनं स्थापनं
विश्वासः । तं श्रिया लक्ष्म्या मा गाः ॥ धनार्थे हि पितरः पुत्रेभ्यः पुत्राश्च । पितृभ्यो
दुष्ट्यन्वीति ॥ तस्माद्य एवाद्रोहण उपधाशुद्धश्च तत्रैवास्त्री निक्षेपणीयेति भावः ॥ छ ॥

१ साधवः २ धवल ३ शिवम् ४ कमलदलदीर्घाक्ष ५ प्रक्रमे ५ धीमन्; अस्मिन् ६ स्त्रियाः

अधिकमलवसतिस्नानार्थसंगता स्त्री श्रीकं कं न त्रतारयति ॥क॥

याकालकूटद्वितीया नीरोषितापि नार्द्रहृदया भवति । स्वीकृ-
तापि विवाहेन कंसानलङ्घनचापलेनोद्वेजयति ॥ ख ॥

अस्याः कारणोद्भूतः समस्तोमन्दरागः सवालोकः, लोलने-
त्रीकृता घृष्टा भुजंगमण्डली, प्राप्तो जलधी राजकुमारपराभवम् ॥ग॥

किमिति स्त्रिया न विश्रम्भणीयम् । श्रीश्च सर्वत्राप्यनिधेयेत्याह—अधीति ॥ अ-
धिको योऽसौ मलः पापं तस्य वसतिरास्पदम् ॥ तथा अनार्यैरसाधुभिः कृतमेत्रीका स्त्री
कं पुरुषं न वञ्चयति ॥ सर्वमपि प्रलम्भयतीत्यर्थः ॥ श्रीस्तु अधिकमलं पश्ये वसति-
र्यस्याः । कमलं हि तरणशीलम् । सा च तेनाविनाभावसंबद्धा । ततः पद्यासना श्री कं
पुरुषं न प्रकर्षेण तारयति ॥ किंविशिष्टा । न नारी अनारी अमानुषी ॥ तथा ओ वि-
ष्णुः । तत्संगता असंगता ॥ क ॥

याकालेति ॥ या स्त्री अकालेऽकस्माद्यत्कूटं कपटं द्वितीयं यस्याः ॥ तथा नीरो-
ष्यते स्मेति नीरोषिता प्रसादिताप्यार्द्रहृदया स्निग्धहृदया न भवति ॥ तथा विवाहेनो-
पयामेन सानलमग्निसाक्षिकं स्वीकृतापि सा स्त्री कं पुरुषं घनेन लौल्येन नोद्वेजयति ॥
आपक्षे कालकूटं विषं द्वितीयमस्याः । तदनन्तरमुत्पन्नत्वात् ॥ तथा नीरे जले उषि-
ता । जलधिपुत्रीत्वात् । परं नार्द्रहृदया । किं तु निर्जलवक्षाः ॥ दैवतानुभावाज्जलेन तद्व-
क्षो वैसदृश्यं न नीतमिति भावः ॥ तथा आप्रोत्यवश्यमित्यापी स्मृतमात्रागामुको यो
विः पक्षी गरुडलक्षणः स बाहो बाहनं यस्य ॥ तथा कंसासुरस्य न अलङ्घनमनलङ्घ-
नम् । अर्थात्कंसस्य लङ्घनं मारणात्मकम् । तथाभूतं चापलं यस्य । अर्थाद्विष्णुस्तेन स्वीकृता ॥
तथा उश्च अश्च वौ शिवविष्णू उत्कृष्टौ वौ यस्य स उद्भूतः (ईश्वरो विष्णुश्च यस्य प्र-
सन्नः) तस्मिन् जयति ॥ अथवा या श्रीविष्णुना स्वीकृतापि सती नीरे उषिता ।
कालकूटद्वितीयापि सती घनस्य मेघस्य चापलेन विलसितेन कंसमेव जगत्संतापका-
रित्वादनलमुद्वेजयति पीडयति अर्थाच्छमयितरि विवाहे गरुडबाहने नार्द्रहृदया न न
भवति । भवत्येवेत्यर्थः ॥ या किल कालकूटद्वितीया सा कथमिवार्द्रहृदयेति विरो-
धोद्भावनवापिशब्दो भिन्नक्रमे । नार्द्रशब्दोऽत्र स्निग्धार्थः ॥ यदिवा विवाहो विष्णुस्ते-
नापि श्रीः स्वीकृता । तत उपादेयेत्यर्थः । अपिरत्रापि भिन्नक्रमे ॥ ख ॥

अस्या इति ॥ अस्याः स्त्रिया हेतोलोकः समस्तोऽप्यमन्दरागो दृढानुरागः स-

अनयावष्टब्धः को न गुरुवारणयोग्यो भवति, को न वाजि-
पृष्ठमारोहति, कः कंकणवञ्चनातः प्रकटयति, कः कण्ठे हारा-
वमोचनं न कुरुते, को न काञ्चनशृङ्खलामनुभवति । कुरङ्ग इ-
वान्धीभूतः को वागुरावञ्चनं करोति, कः कार्मुकनिर्मुक्तशिलीमु-
ख इव न वैलक्षमागच्छति ॥ क ॥

न्सदा भ्रान्तः ॥ तथा भुजंगानां विटानां मण्डली चपलाक्षीकृता सती घृष्टा विप्रल-
ब्धा ॥ तथा जडा धीरस्येति जडधीर्जडबुद्धिः राज्ञः सकाशात् कुत्सितो योऽसौ मारः
पञ्चबिल्वादिबन्धने न विगोप्यहिंसा स एव पराभवस्तं प्राप्नोति ॥ अथवा राज्ञस्तथा
कुत्सिताच्च मारात् स्मरात्पराभवं प्राप्नोति कुबुद्धिः ॥ “अपि भ्राता सुतोऽर्घ्यो वा इव-
शूरो मातुलोऽपि वा । नादण्ड्यो नाम राज्ञोऽस्ति धर्माद्धि चलितः स्वकात् ” इति
स्मार्ताः । ततः स्वपितुरपि राज्ञः सकाशाद्वाजकुमारस्यान्यायवतः परिभवो युज्यत ए-
व ॥ पक्षे अस्याः श्रियो निमित्ते । मन्दरोदगः पर्वतः । अभ्रमाकाशमन्तोऽस्येत्यभ्रा-
न्तो व्योमावसानः । सञ्च शोभन आलोकोऽस्येति सरालोकः । सम्यगस्तः क्षिप्त इ-
त्यर्थः । संपूर्वादस्यतेः क्तः ॥ यद्वा सम्यगस्तः सन्नप्तु भ्रान्तः क्षुब्धोऽभ्रान्तः (अ-
र्थान्तरे भद्वित्वेन न दोषः) ॥ तथा अलोलनेत्रं लोलनेत्रं कृता भुजंगमण्डली वासु-
किप्रभृतिनागमण्डली ॥ नेत्रं मन्थानरज्जुः ॥ तथा जलधिरब्धिः पराभवं मन्थनलक्षणं
प्राप्नोति । राजकुमारेत्यामन्त्रणे ॥ ग ॥

अनयेति ॥ अनया स्त्रिया आश्रितः कः पुरुषो गुरुणां वारणे निषेधे ॥ वा अथवा-
र्थः । आजिः कलहः ॥ वञ्चनाया वञ्चनातः (पञ्चम्यास्तसिल्) प्रतारणात् । कं सु-
खं वञ्चनाकृतं सुखमित्यर्थः । कणञ् शब्दायमानः । को न प्रकटयति ॥ कण्ठे ग-
लान्तः हा इति य आरावस्तस्य मोचनम् ॥ काञ्चनेति काञ्चिदर्थे । शृङ्खलां बन्धनम् ॥
गुरौ गुरुविषये अञ्चना पूजा । कुरङ्गपक्षे वागुराया मृगजालिकाया वञ्चना ॥ पराभ-
वादेः प्रारणवस्थाया विसदृशो लक्ष्यत इति विलक्षः । तस्य भावो वैलक्षम् ॥ धनुर्मुक्त-
बाणस्तु वै स्फुटं लक्षं वेध्यमायाति ॥ पक्षे अनया लक्ष्म्या । गुरुर्महान् । वारणो गजः ॥
वाजिपृष्ठं तुरंगपृष्ठम् ॥ कंकणं हस्तसूत्रम् । नवमविच्छाद्यम् । कोः समुषये । नेति
निषेधे । अतोऽस्या इत्यर्थः ॥ हारस्य मुक्तासरस्य । अवमोचनं बन्धनम् ॥ काञ्चनस्य

कस्य न पराभूतिर्भवति । कस्य अपूर्वे यशः समुच्छ्रयति ॥ क ॥

किमतोऽप्यस्याः परमुच्यते ॥ ख ॥

यादवप्रियं शार्दूलमिव शूरं महत्तरं भयान्नोपसर्पति । सुनय-
नादेवरं सिंहमिव बलभद्रं दृष्ट्वा प्रपलायते । न वसुदेवेऽपि चक्षुः
पातयति ॥ ग ॥

केवलमनवरतशिक्षितवैदग्ध्यकलापराधात्मिकात्रपापरा परि-

शृङ्गलामाभरणविशेषम् ॥ अगौरवाहं नीचे । अन्धीभूतो निर्विवेकः । अपितु सविवेकः
सन्गुल्लनेव पूजयति ॥ वै स्फुटम् । लक्षं शतसहस्रं नाप्नोति ॥ क ॥

कस्येति ॥ स्त्रीवशस्य पराभूतिः पराभवः ॥ प्रतिषेधवाची अ पूर्वे यस्माद्य-
शःशब्दस्वरूपात्तदपूर्वं यशोऽयश इत्यर्थः ॥ पक्षे परा प्रकृष्टा भूतिरुन्नतिः ॥ अ-
पूर्वमुत्कृष्टं यशः ॥ क ॥

स्वस्थावस्थायां स्त्रैणानि वञ्चनाकूटराजपराभवादीन्यभिधाय संप्रति परं परिणामे
यत्स्यात्तदाह ॥ यादवेति ॥ दवमुपतापं प्रीणाति दवप्रियं रागिणम् । अथवा दु-
नोतीति दवः कुतश्चिद्वैगुण्यादुपतापजनको यः प्रियः कान्तस्तं शूरं विक्रान्तं महत्तरं
दृढं भयान्न समीपे व्रजति । अगमने वार्द्धकं भये च शूरत्वं हेतुः । शार्दूलपक्षे दवः
काननम् ॥ सुनयेति नयप्रवर्तनप्रोत्साहनायामामन्त्रणम् । नादे शब्दे, वरं प्रियंवदं,
बलेन शक्त्या भद्रं, दृष्ट्वापि प्रणश्यति । प्रियमिति शेषः ॥ सिंहस्तु नादे शब्दे वरः
सिंहनादस्य प्रतीतत्वात् ॥ तथा वसुदे धनप्रदे । अवे रक्षकेऽपि चक्षुर्नयनं न पातय-
ति । संमुखमपि नालोक्य इत्यर्थः ॥ यदिवा वेपतेऽवश्यमिति वेपीति चक्षुर्विशेषण-
म् ॥ पक्षे यादवा यदुर्वश्यास्तेषां प्रियः शूरनामाद्यपूरुषस्तं भयास्थितिलङ्घनलक्षणात्
नोपसर्पति न तत्समीपे व्रजति । एतेन अशूरो बन्धा न स्पृश्यते इति स्थितिरुक्ता ॥
शोभने नयने यस्याः सा देवरं गदनामानं कृष्णस्य गदाप्रजत्वात् ॥ बलभद्रमपि ज्ये-
ष्ठसंबन्धेन प्रतीतं वीक्ष्य प्रकर्षेण पलायते स्पर्शभयात् ॥ तथा वसुदेवः कृष्णस्य
मिता ॥ ग ॥

यदीदृशे परमपकारिणि न प्रेमवती स्त्री, तदान्यत्र कस्मिन्नपि गुणिनि प्रेमब-
न्धं विधास्यतीति निरस्यन्नाह—केवलेति ॥ नूयते इति नभं प्रणश्यं न नवमनवमप्र-

हृत्य गुणिनो गुरुन्परपुरुषे मायाविनि कृतकेशिवधे हृतमन्दरा-
गे रागं बध्नाति ॥ क ॥

तदापुष्पस्रतिगम्भीरगुहा गिरीन्द्रध्वरिव हृदयहराश्रेयोऽर्थिनां
शरणं न स्त्री श्रीर्वा ॥ ख ॥

शस्त्रं रतं यस्याः । केवलं बीजक्षयहेतुत्वात् । नहि तस्याः संततिः । रतं च संतत्या स-
फलम् । तथा विशेषेण दग्धो विदग्धः । तस्य भावो वैदग्ध्यं संतापस्तस्य कला वैदग्ध्य-
कला शिक्षिता यया । पञ्चात्मकमधारयः । अपराधा एवात्मा स्वरूपं यस्याः ॥ तथा न-
ब्रायते नरकाद् भ्रंरं तथाभूतं यत्पापं कमप्युपसर्गं राति ददातीत्यन्नपापरा । गुरुन्
पित्रादीन् गुणिनः सगुणांश्च ब्राह्मपुरुषान् परिहृत्य परस्थाः पुरुषेऽन्यनारीकान्ते मा-
याविनि कापटिके कृतके कृत्रिमे अशिवमकल्याणं दधातीत्यशिवधे मन्दरागे क्षणप्रे-
मण्यनुरज्यते ॥ परपुरुष इत्यत्र सर्वनामत्वाद्वृत्तौ पूर्वपदस्य पुंवत्वम् ॥ पक्षे अनव-
रतं शश्वच्छिक्षितो वैदग्ध्यकलापो दक्षतातिशयो यया सा चासौ राधात्मिका । राधा
च कृष्णपत्नी । सापि श्रिया एव भेदः । त्रपापरा सलज्जा सती । गुणिनो गुरुन्ध्वरा-
दीन्यदुनामादिपुरुषान् परिहृत्य परपुरुषे मुरारौ रागं प्रीतिं बध्नाति ॥ किंभूते माया त्रि-
लोकीनिर्माणलक्षणा वामननृसिंहमहिलात्वादिलक्षणा वा विद्यते अस्य ॥ तथा कृतः
केशिनोऽश्वरूपस्य दैत्यस्य वधो येन ॥ तथा धृतो मन्दरनामाऽगोऽद्विरेण ॥ क ॥

एवमुक्तकपटानामनार्द्रहृदयत्वादितोषान्वितानां स्त्रीणां विश्वासं विश्रम्भं श्रीणां च
विश्वासं यत्र तत्र निक्षेपं सर्वथा परिहरन्सर्वोऽप्यायुष्मानित्यायुष्ममिति संबोधनेनाभि-
हितम् ॥ तदित्युपसंहारे । श्रेयोर्थिनां पुण्यार्थिनां स्त्री न रक्षित्री ॥ कीदृशी हृदयं चेतं
हरति मोहकारिणी । एतेन क्षयहेतुत्वमुक्तम् ॥ तथा अतिगमतिशयेन बिभेतीति भीर्भीरुः
स्त्रीस्वभावत्वात् । अथवा भीर्भयहेतुत्वात् । दुष्टाशयत्वात् ॥ तथा न गौर्वाग्यस्य सो-
ऽगुस्तं जहाति अगुहा । य एव मांयामयं वक्तुं वेत्ति क्षणमपि तमेव अयतीत्यर्थः ।
अथवा गौर्धेन्वर्थः । तस्योपलक्षणम् । तेन निर्धनं विहाय धनिनमेवाश्रयतीति ॥ प-
दिवा नती नस्रतायां गम्भीरा गौर्वाग्यस्य तमपि जहातीत्यर्थः । नच भस्मादस्त्रास्त्रादूनि
कुत्रापि वक्तुं प्रभविल्लवः । सर्वोन्नतत्वात् । यद्विवा अतिगमतिशयम् । भियं राति ददा-
तीति श्रीरा गौर्धस्य तमतिगंभीरगुं जहाति ॥ हिमाचलभूरपि अतिकम्भीरा गुहाः पा-
षाणसन्धयो यस्याम् ॥ श्रीस्त्राश्रेयोऽर्थिनां न शरणम् । किंतु श्रेयोऽर्थिनाम् ॥ कीदृशी

शृङ्गारप्रधानास्तात, गाव इव विचारिताः सरसा भवन्ति न
स्त्रियः ॥ क ॥

तदेताः कंदर्पकण्डूकषणविनोदमात्रोपकारिण्यो नात्यन्तवि-
श्वातयोग्याः सर्वथा विश्वस्तं विश्वासमेव नरं कुर्वन्ति स्त्रियः ॥ख॥

श्रियोऽपि दानोपभोगाभ्यामुपयोगं नयेत् ॥ न लोभं
कुर्यात् । बहुलोभानुगतः किरणकलापोऽपि संतापयति जन-

हृत्स्वान्तं तथाऽयं शुभकर्म हरति ॥ तत्प्राप्त्या शुभकर्मणो भुक्तत्वात् । यदुक्तं नैषधे—
“पूर्वजन्मविभवव्ययसृष्टाः संपदोऽथ विपदश्च विमृष्टाः” इति ॥ गौरी अपि हृदये
हरो यस्याः ॥ तथा नतिगम्भीरः प्रणामप्रगल्भो गुहः कार्तिकेयो यस्याः ॥ तत्पुत्रत्वात् ॥ ग्रा ॥

अधुना दुःस्त्रियः सर्वथा परिहार्य साध्व्या अप्यत्यन्तविश्वासप्रतिषेधद्वारेण “सेवेत
विषयान्काले मुक्त्वा तत्परतां वशी । सुखं हि फलमर्थस्य तन्निरोधे वृथा श्रियः” इति
पूर्वकविकथितमनुगामुकोऽत्यासक्तिमनासक्तिं च निषेधयन्नाह—शृङ्गारेति ॥ रुक्म-
शिक्षावचोभिरास्माकीनैरसौ विमनस्को भविष्यतीति चित्ते धारयन् कृत्यं बोपदिशन्
तातेति कोमलमामञ्जयति ॥ शृङ्गारो रसः प्रधानं यासु ॥ तथा विचारिता विवेचिता
गावो गिर एव सरसाः प्रीतिहेतवो भवन्ति ॥ अथवा गावो विशेषेण चारिता दत्ता-
न्नादवत्तृणकवलाः । तथा शृङ्गारममं प्रधानं यासु । तास्तथोक्ताः ॥ तथा सरसाः
सदुग्धाः ॥ स्त्रियस्तु शृङ्गारो मण्डनं प्रधानं यासाम् ॥ विचारिताः स्तृणन्ति दुःशीलाः
सत्यो गुणगणं छादयन्तीति तत्त्वतो विमृष्टाः सत्यो न सरसाः । किंतु वैराग्यहेतवः ॥ क ॥

तदेता इति ॥ तत्तस्माद्धेतोरेताः स्त्रियो नात्यन्तं विश्रम्भाः । कियदेवे-
त्पर्यः ॥ तत्र हेतुमाह ॥ कंदर्पेत्यादि ॥ सर्वथा विश्रब्धं नरं स्त्रियो विगतश्वासमिव
कुर्वन्ति ॥ तत् साध्व्योऽपि नात्यन्तं विश्रम्भाः ॥ तथाच चाणक्यः—“अन्तर्गृहगतः
स्वभिरस्त्री-परिशुद्धां देवीं पश्येत् । अपरिशुद्धां न कांचिदभिगच्छेत्” ॥ श्रूयते हि—
“देवीगृहगतो भ्राता भद्रसेनं जघान मातुः शयनान्तर्गतञ्च पुत्रः कारूपम्”
इत्यम्बि ॥ ख ॥

स्त्रीणां दोषान्कण्डूविनोदमात्रफलं चाभिधाय संप्रति श्रीणां फलमाह— शि-
योऽपि लोभे दूषणमाह— बह्विति ॥ बहुना लोभेनानुगतः ॥ करोषस्तु ।

म ॥ १ ॥

अतः पुत्र, प्राप्स्यसि नचिरात्त्रिजकुलकमलराजहंसीं प्राप्स्य-
श्रियम् ॥ अनवरतं कृतयशोदानन्देहि नारायण इव त्वयि चिरं
रंस्यते खल्वियं लक्ष्मीः ॥ ख ॥

पाहि प्रजाः ॥ प्रजापो ब्राह्मण इव क्षत्रियोऽपि न लिप्यते
पातकैः ॥ ग ॥

मा च वृद्धिं प्राप्य गुणेषु द्वेषं कार्षीः ॥ व्याकरणे हि वृद्धिर्गु-
णं बाधते, न संत्पुरुषेषु ॥ घ ॥

वत्स मा चैवं चेतसि कथाश्छान्दसोऽयम् । छान्दसश्च गुरुर्व-
क्तृभाव एव भवति तत्किमनेनेति ॥ यस्माच्चतुरानन्दिपदः पु-

बहुलः प्राप्यः । तथा भानुं रविं गतो भानवीय इत्यर्थः ॥ क ॥

यदि लोभवता मया संतप्यते जनस्तत्किमित्याद्युक्ताह— अत इति ॥ अत
एतस्माज्जनाच्छ्रियमाप्स्यसि ॥ जनानुरागप्रभवा हि संपदः ॥ अथवा एतस्मात्पूर्वोक्ता-
दस्मदुपदेशात् ॥ प्राप्य च श्रियं निरन्तरं कृतं यशो येन तद्दानं देहि धर्मादिपात्रेषु
श्रियं नियुक्त्येति भावः ॥ खलु निश्चितमियं लक्ष्मीः पात्रेषु व्यवकलयति त्वयि
विष्णाविव बहुकालं सहर्षं स्थास्यति ॥ विष्णौ कीदृशि कृतो यशोदाख्याया जनन्या
आनन्दो येन तस्मिन् ॥ हि स्फुटम् ॥ ख ॥

बलादपि प्रजाभ्यो वित्तमादाय पात्रेषु मयोपकरणीयमिति मा कथा हृदि तदाह—
पाहीति ॥ पालय प्रजाः ॥ यस्मात्प्रजां पाति यः क्षत्रियः स न पापी ॥ ब्राह्मणस्तु
प्रकृष्टो जपो यस्य स प्रजापः । जपनं जापः ॥ ग ॥

मा चेति ॥ वृद्धिं राज्यादिसमृद्धिम् । गुणेषु पाण्डित्यादिषु ॥ हि यस्माद्गुणभा-
धिका वृद्धिरिति वैयाकरणसमयः ॥ घ ॥

इदानीं शिक्षामभिधायात्मनोपदिष्टे आदरपरं कुमारं कुर्वन्मृदुवचोभिः प्रोत्साह-
यन्नाह— वत्सेत्यादि ॥ छन्दो वेदः छन्दैःशास्त्रं च ॥ गुरुस्तत्त्वोपदेष्टा छन्दो-
ष्टलघुद्वितीय आकासदिश्च ॥ यस्मात्कारणाद्भवान्पुण्यश्लोकः पवित्रपद्याः । तथा अतः

१ पापैः २ मदेवम् ३ सत्युदये.

पुण्यश्लोको भवान् । अतोऽङ्गभावं यान्ति ते वक्रोक्तयोऽपि गुरवः ।
सरलतया लघवोऽप्यन्तरङ्गा भवन्ति । किंतु ते ह्यवसाने कुटिल-
तामपि दर्शयन्ति ॥ क ॥

तत्किं बहुना ।

तथा भवे यथा तात त्रैलोक्योदरदर्पणे ।

विशेषैर्भूषितस्तैस्तैर्नित्यमात्मानमीक्षसे ॥ १७ ॥

किं चान्यत् ।

बिभर्ति यो ह्यर्जुनवारि पौरुषं

करोति नम्रे च न वा रिपौ रुषम् ।

न तेन राज्ञा सहसागराजिता

भवेन्मही किं सहसागरा जिता ॥ १८ ॥

रानानन्दयति । तथाविधं पदं राज्यलक्षणं यस्य । अतो वक्रवचसोऽपि गुरवः । तेन च
अङ्गं तव भावं भावनां यान्ति ॥ त्वयि भावितात्मानो भवन्तीत्यर्थः ॥ अङ्गेति कोमला-
मन्त्रणे । सरलतया एकमार्गतया लघवो लघुबुद्ध्या अप्यन्तरङ्गाश्चेतोभिप्रेताः स्युः ॥
परं तेऽन्ते कौटिल्यमपि प्रकाशयन्ति ॥ अथ च पुण्यः श्रेयान् श्लोकः पद्यम् ॥ तदा
चत्वारि आनन्दीनि पदानि पादा यस्य ते प्रसिद्धा गुरवो वक्राकृतयोऽङ्गभावमवयवत्वं
यान्ति । श्लोकस्येति शेषः । सरलतया ऋजुतया लघवो लेखाकृतयोऽन्तरङ्गा मध्यगताः
स्युः । परमन्ते पादान्ते कुटिला अपि स्युः ॥ “वा पादान्ते त्वसौ ग्वक्र” इति वचनात् ॥ क ॥

तथेति ॥ तातेति कोमलामन्त्रणे । तथा तेन प्रकारेण भव यथा तैस्तैरस्मदुपदिष्टैः
प्रजाप्राणादिभिर्विशेषैरुपलक्षितमात्मानं भुव्युषितः पृथ्वीस्थित एव त्रैलोक्यमेव योऽसौ
दर्पणस्तत्र नित्यमविनश्यत् पश्यति ॥ अन्योऽपि तैस्तैराकल्पविशेषैर्मण्डितमात्मानं
दर्पणे पश्यतीति ॥ यशोऽर्थमेव प्रयतितव्यमिति भावः ॥ १७ ॥

बिभर्तीति ॥ अर्जुनमेव वृणोत्याच्छादयति वारयति चेत्येवंशीलं निजप्रकर्षेण
तत्परिभाषकवारि पौरुषं यो राजा धत्ते ॥ अथवा नम्रे रिपौ शत्रावपि रुषं क्रोधं न च
नेमि करोति । धर्मविजयत्वात् ॥ तेन राज्ञा अगरजिता अष्टसंख्यकुलाचलालंकृता ।
तथा सहसागरा सप्तमुद्रा सहसा बलेन किं मही न जिता भवेत् । जितेवेति भावः ॥ १८ ॥

अथ ॥

किं तेन जातु जातेन मातुर्पौवनहारिणः

आरोहति न यः स्वस्य वंशस्यग्रे ध्वजो यथा ॥ १६ ॥

एवमुक्त्वा विश्रान्तवाचि वाचस्पतिसमे मन्त्रिणि राजापि प्रे-
मार्द्रया दृशा नलमवलोक्य वक्तुमारभत ॥ क ॥

“ तात, युक्तमुक्तोऽसि सालङ्कायनेन । कस्यान्यस्य निर्यान्ति
वदनारविन्दादेवविधाः पदे पदेऽर्थसमर्था मृद्व्यो मृष्टाः श्लिष्टाश्च
वाचः ॥ ख ॥

तदर्शितस्तवानेन निर्वापितदेहः स्नेहः । स्वीकृतस्त्वं मनसा स-
मस्तं साम्राज्यभारोद्बहनधुर्यतां प्रति । तेनायमनुशास्ति ॥ ग ॥

युज्यते चैतत् ॥

तथाहि ।

संग्रहं नाकुलीनस्य सर्पस्येव करोति यः ।

स एव श्लाघ्यते मन्त्री सम्यग्गारुडिको यथा ॥ २० ॥

किं च ।

न पश्यसि सांप्रतमिदमस्माकमतिभीरुभूपालमण्डलमिव व-

किं तेनेति ॥ मातुर्जनन्यास्तारुण्यमुषा तेन जातेन किम् । किमपि नेत्यर्थः ॥ यो
जातु कदाचिदपि स्वस्थान्वयस्याग्रं नारोहति । अग्रेगण्यतां न यातीत्यर्थः ॥ ध्वजपक्षे
वंशो वेणुः ॥ १९ ॥

संग्रहमिति ॥ न निषेधे । अकुलीनस्यानभिजातस्य । सर्पस्य तु नाकुर्वन्मीक-
स्तत्र लीनस्य ॥ कर्मणामारम्भोपायः पुरुषद्रव्यसंपत् । देशकालविभागो विनिपात-
प्रतीकारः, कार्यसिद्धिश्चेति पञ्चाङ्गे मन्त्रः गारुडादिविषयश्चेति योगान्मन्त्रिणावमात्या-
हितुण्डिकौ ॥ २० ॥

नेति ॥ बलपञ्चकश्चैपिल्यानि । बलिनो बलवन्तश्च ॥ आवरणं संख्यामयम् । अ-

१ अग्रम्. २ मेमद्वर्द्धया. ३ स्वीकृतश्चास्ति. ४ तेनायमेवमनुशास्ति; तेनेयमेवमनुशास्ति.
५ सांप्रतमस्माकम्.

लिभिराक्रान्तम् अशेषमङ्गम् अंतिजीर्णशीर्णकपटमिवावस्थितं न शक्यते । काप्युपरिपतितभ्रूचका भीरुभटपेटीव नष्टा दृष्टिः ॥ क ॥

ये हितवर्गोपदेशिनो मुख्यास्तेऽपि सालङ्कारयनप्रभृतयो मन्त्रिण इव विरलीभूता दन्ताः । शब्दशाले हि राजादीनामदन्तता श्लाघ्यते । नान्यत्र ॥ ख ॥

तदिदानीं मम वन्यश्वापदमिव विषयविमुखं मनो वनाय धावति । कृतं च यन्मनुष्यजन्मनि क्रियते ॥ ग ॥

तथाहि ।

एताः प्राप्य परोपकारविधिना नीताः श्रियः श्लाघ्यता-
मापूर्वापरसिन्धुसीम्नि च नृपाः स्वाज्ञां चिरं ग्राहिताः ।

भूभारक्षमदोर्युगेन भवता जाता वयं पुत्रिण-

स्तत्संप्रत्युचितं यदस्य वयस्तत्कर्म कुर्मो वने” ॥ २१ ॥

इत्यभिधाय तत्कालमेव मौहूर्तिकानाहूयादिदेश-“कथ्यतां यौवराज्याभिषेकोदसवाय दिवसः” इति ॥ घ ॥

रूपक्षे संवरणम् । निःसौष्ठवादशक्यम् ॥ उपरिपतितं शैथिल्यात्स्वस्तं भ्रूचकं यस्याम् ॥ भीरुनाहलमण्डलीपक्षे तु प्रतिभटानामिति शेषः । भीरवो हि वैरिणि विलोकयति पलायन्ते ॥ पेटशब्दः संघाते त्रिलिङ्गः ॥ क ॥

य इति ॥ हितवर्गं हितसमूहमुपदिशन्ति मुख्याश्च प्रधानभूताः सालङ्कारयनप्रभृतयोऽमात्वा यथा विरलीभूता विरला एव केचित् । न सर्वे तथाविधाः ॥ तथा ये दन्ताः हि स्फुटं तवर्गमुपदिशन्त्युच्चारयन्ति । तवर्गस्य दन्त्यत्वात् । तथा मुखे भवा मुख्याः । तेष्वविरला विरलाः संपन्ना विरलीभूताः । बलिप्रस्तानां हि मांसमुक्ता दन्ता विरलाः स्युः । मुख्याश्चतुःसंख्या राजदन्ताः ॥ “राजाह-” इति सूत्रोक्ता राजादयः ॥ ख ॥

तस्मिन् ॥ विषया इन्द्रियार्था देशाश्च ॥ ग ॥

एता इति ॥ यथाक्रमं धर्मार्थकाममोक्षाणामुपन्यासः ॥ २१ ॥

१ अतिशीर्णकपटपटम्. २ वयम्. ३ अभिषेकाय.

अथ कथयामासुस्तेऽपि—“देव, श्रूयतामनवद्यमप्यतनमेव रा-
ज्याभिषेकयोग्यमहः । केन्द्रस्थानवर्तिनः सर्वेऽप्युद्यमहाः, पूर्णो
मासः, पूर्णा तिथिः, श्लाघ्यो योगः, प्रशस्तो वारः, शुभं नक्ष-
त्रम्, कल्याणी वेला, विधीयतां यद्विधेयम् ” इत्यभिधाय स्थिते-
षु तेष्वनन्तरमेव “सुश्रोणि, श्रूयतां यदस्माभिः श्रुतमाश्र-
यम् ॥ क ॥

उचितमुचितमेतदैर्यधानां नृपाणां

वयसि कटुनि कान्तालोचनानां तृतीये ।

इति रभसमिवास्य प्रस्तुतं श्लाघमानो

वियति पटुरकस्मादुत्थितस्तूर्यनादः ॥ २२ ॥

अपि च ।

उपरि परिमलान्धैः सस्वनं संचरद्भि-

र्मधुकरनिकुरम्बैश्चुम्ब्यमाना भरेण ।

अविरलमधुधारासारसंसिक्तभूमिः

सदसि सुरविमुक्ता प्रापतत्पुष्पवृष्टिः ॥ २३ ॥

अवतैरुश्च तत्कालमेवाम्बरतलादुल्लसद्ब्रह्मकान्तिकलापपवित्री-
कृताष्टदिग्भागभूमयः सकलसागरसरिचीर्याम्बुपूर्णकमण्डलुर्मृत्कु-
शकुसुमौषधिरुद्धपाणयो दर्शनादेवापनीतसमस्तकलिकल्मषाः
केऽपि कुतोऽपि ब्रह्मर्षयः ॥ ख ॥

सहर्षेण सविनयेन सपरिवारेण च चलत्कर्णोत्पलगलद्बहलर-
जःपुञ्जपिञ्जरितकपोलपालिना पृथ्वीपालेन प्रणम्य कृतातिथेयाः

अथेति ॥ केन्द्रस्थानं शुभस्थानम् ॥ क ॥

उचितेति ॥ कटुत्वमप्राप्रियत्वमेव ॥ २२ ॥

१ मस्थितेषु. २ श्लाघ्यमानः ३ दरेण. ४ मृत्कुसुम. ५ मणय.

समुचितान्यलंबजुरासनाभि ॥ क ॥

कृतकुशलप्रदनालापाश्च प्रस्तुतकुमाराभिवेकस्य नर्तयतेः स्व-
स्वकमण्डलुवारीणि दर्शयामासुः ॥ ख ॥

इदं मन्दाकिन्याः सलिलमवगाहागतमरु-

त्पुरंध्रीणो पीनस्तनशिखरभुंग्मोर्मिवलयम् ।

इदं कालिन्द्याश्च प्रविकसिततीरद्रुमलता-

पतत्पुष्पैरन्तः सुरभिततरङ्गं नृप पयः ॥ २४ ॥

इदं गोदावर्यास्त्रिनयनजटाखण्डगलितं

महाराष्ट्रीनेत्रैः कृतकुवलयं मजनविधौ ।

इदं चापि प्रेङ्गुमुनिजनविकीर्णार्धिकमलं

पयो विन्ध्यस्कन्धस्थलविलुलितं नार्मदमपि ॥ २५ ॥ (युग्मम्)

इतश्च

तदेतत्पुण्यानां परममवधिं प्राप्तमुदधेः

पयः प्रक्षाल्यौङ्गी शयनसमये शार्ङ्गधनुषः ।

विहारायोन्मज्जद्वरुणवनितावृन्दवदनैः

क्षणं यत्रोत्फुल्लवकमलखण्डश्रियमधात् ॥ २६ ॥

राजा तु तत्कालमुन्मीलद्वहलपुलकाङ्कुरकोरकितदेहः किमप्य-
नुतरसेनावेशित इव विधूय शिरश्चिन्तयांचकार ॥ ग ॥

नूनमयमस्मदृहे हरिहरब्रह्मणामन्यतमः कोऽप्यवतीर्णो भवि-

तदेतदिति ॥ शयनसमये युगान्ते शार्ङ्गधनुषो विष्णोः संबन्धिनौ चरणौ प्र-
क्षाल्य पुण्यानां परमसीमानं गतमुदधेः समुद्रस्य तदेतत्पयो वर्तते ॥ यत्र विहाराय
क्रीडार्थमुन्मज्जन्ति यानि वरुणवधूवृन्दवक्त्राणि तैः कृत्वा विकसद्भोजखण्डस्रोभां
क्षणं दधौ ॥ २६ ॥

१ भयः २ अट्टाकटः ३ जनम् ४ अङ्गीन् ५ यत्प्रोत्फुल्लत् ६ कायः ७ शिरश्चिरं चिन्त-
८ नूनमस्मत् ९ एकतमः

प्यति । यतः । कार्यं शिक्षाक्रमः, केयमस्माकमाकर्षिणी यूना-
ऽस्त्राभिषेकाय बुद्धिः, के चानुकूलफलसंपत्तिः, क चासी समस्ता-
भिषेकोपकरणपाणयो महामुनयः ॥ क ॥

सर्वथा नमोऽस्तु घटितदुर्घटाय वेधसे । यस्यायमेवममुतो
व्यापारः ” इत्यवधारयन्नुत्थाय गृहीत्वा तानि तीर्थोदकानि कृ-
त्वा कनककुम्भेषु तात्कालिकास्फालितमृदङ्गमल्लरीरवरभसोल्ला-
स्यविलासिनीवृन्दैरानन्द्यमानो मङ्गलोद्धारमुखरपरिजनपरिवृतः
सह सालङ्कायनेन “सहस्रं समास्तात एवानुपालयतु राज्यम्”
इत्यभिधानमनिच्छन्तमपि नलं बलान्निवेश्याभिषेकपट्टे स्वयमे-
वाभिषेकमकरोत् ॥ ख ॥

परिधाप्य च मङ्गलाभरणवाससी सिंहासनमारोप्य पुत्रप्रेम्णा
पुरः स्थित्वा कनकदण्डपाणिः क्षणं प्रातिहार्यमन्वतिष्ठत् ॥ ग ॥

सालङ्कायनोऽप्यतिकेहेनास्योपरि लम्बितमुक्ताकलापमास्त्रवस्तु-
धाधारमिन्दुमण्डलमिव कनकदण्डमापाण्डुरमातपत्रमधारयत् ॥

सामन्तचक्रं च चलच्चामीकरचारुचामरकलापव्याप्तकरप-
लवमस्याग्रे विनयमदर्शयत् ॥ घ ॥

मुनयोऽप्युच्चारयांचक्रुश्चतुर्वेदप्रशस्तमन्त्रान् । उत्थाय च गृ-
हीत्वाक्षताञ्जिरसि विकिरन्तोऽस्य पुनरिदमवोचन् ॥ ङ ॥

“वाः स्कन्दस्य जगाद तारकजये देवः स्वयंभूः स्वयं

स्वःसाम्राज्यमहोत्सवेऽपि च शचीकान्तस्य वाचस्पतिः।

ताभिस्तेऽर्घ्यं विरञ्चिवक्रसरसीहंसीभिराशास्महे

वैदीभिर्वसुधाविवाहसमये मन्त्रोक्तिभिर्मङ्गलम् ॥ २७ ॥

सर्वथेति ॥ घटितं योजितं दुर्घटं शिक्षाप्रक्रमादिलक्षणं येन तस्मै वेधसे नमः ॥क॥

१ मङ्गलः. २ यूनाऽप्यस्य. ३ क चाविलम्बितानुकूल. ४ उल्लासि. ५ धारं कनकगिरिधि-
स्थितमिन्दुः. ६ सकलसामन्तचक्रम्. ७ ताभिस्तस्य. ८ विरिद्ध.

अथदपि तत्र विधत्ते सुसु समाकर्ण्यतां च बहुतममृतं ॥ क ॥

विशः प्रसेदुः, सुरभिर्ववौ मरु-

दिवो निपेतुः सुरपुष्पवृष्टयः ।

कृताभिषेकस्य नैलस्य निखना-

ननाहता दुन्दुभयोऽपि चक्रिरे ॥ २८ ॥

अन्तरिक्षे च कोऽप्यदृश्यमान एवाशीःश्लोकद्वयम् ॥ २९ ॥

“अहीनां मालिकां बिभ्रत्तथापीताम्बरं वपुः ।

हरो हरिश्च भूपेन्द्र करोतु तव मङ्गलम् ॥ २९ ॥

अपि च ।

लीलया मण्डलीकृत्य भुजंगान्धारयन्हरः ।

देयादेवो वराहश्च तुभ्यमभ्यधिकां श्रियम् ॥ ३० ॥

इत्याशास्य विश्रान्तायां वियद्वाचि स्थित्वा च किञ्चित्कृतोचि-
तापचितिषु गतेषु क्षणादन्तर्धानं मुनिषु “समुच्छ्रीयन्तां वैजय-
न्त्यः, बध्यन्तां तोरणानि, सिच्यन्तां चन्दनाम्भोभिः पन्थानः,

अहीति ॥ शिवोऽहीनां सर्पाणां खजं तथा तेन प्रकारेण इताम्बरं ताण्डवा-
दिष्वतिविततमूर्त्तिस्त्वाव्याप्ताकाशम् ॥ अथ च पराचीनावस्थायां दिगम्बरत्वादिताम्बरं
गतवक्ष्यम् ॥ यदिवा आ समन्तात्पीतं ग्रस्तमतिवितततया ह्यमम्बरमाकाशं येन ॥
तथाविधं वपुर्नित्यं बिभ्रत् ॥ हरिश्च विष्णुर्वनमालीति ख्यातत्वात् । अहीनां पूर्णमेव
मालिकाम् । तथा पीताम्बरं हरिद्रवसनं वपुर्बिभ्रत् । राजेन्द्र तव मङ्गलं करोत्वित्यर्थः ॥
न केवलं व्याप्तपृथ्वीक्रमः । इताम्बरमपीत्यपिशब्दार्थः ॥ अष्टमूर्तिर्हि भगवान् ॥ वराह
मण्डणः “उर्वीसमीरयजमानजलानलार्कसोमाम्बरादिभिः” इति ॥ २९ ॥

लीलयेति ॥ लीलयावज्ञया भुजंगान्सर्पान् मण्डलीकृत्य हरः । भुजं मण्डली-
कृत्य आ वपुर्भुजं धारयन् वराहश्च तुभ्यं समधिकां श्रियं देयात् ॥ अत्र वराह इति
नरवराहमूर्तिर्नरसिंहवद्भुजमण्डलीकरणानुरोधाज्ज्ञेयः ॥ ३० ॥

मण्डयन्तां मसृजन्मुक्ताफलकोटरङ्गावलीनिः प्राङ्गणानि, त्रिजन्तां
कुसुमप्रकरभाजि चत्वरानि, पूज्यन्तां द्विजन्मानो देवताम्, दी-
यन्तां दानानि, गीयन्तां मङ्गलानि, विसृज्यन्तां वैरिबन्धः, मुच्यन्तां
पक्षिणोऽपि पञ्जरेभ्यः” इति श्रूयमाणेषुपरितः परिजनालाषेषु ला-
स्योन्मादिनि मृदुमङ्गलोद्गारमुखरे संचरति पुरपथेषु पौरनारीजने स
दिवसः संप्राप्तस्वर्गसुखस्येव भुक्ताशेषभुवनस्येवास्वादितामृतर-
स्येवानुभूतपरमानन्दस्येव राज्ञः कृतकृत्यतां मन्यमानस्याति-
क्रान्तवान् ॥ क ॥

एवमतिक्रामत्सु केषुचिद्विषयेषु, जरठीभूते महोत्सवव्यसिकरे,
गतवति यथायथमामन्त्रितायाते समस्तसामन्तलोके, यौवराज्य-
रञ्जिते च परितः परिजने जनेश्वरो रिपुपयोधिवडवानलं नल-
मौबभाषे ॥ ख ॥

“तात, किमपि ब्रूमो यदि न खिद्यसे । संप्रति प्रियं सख्यं श्रे-
यस्करमस्माकमैणम्, न त्वैणम् । आभरणाय योग्या जटाभाराः, न
हाराः । साहाय्याय साधवो बुधाः, न बान्धवाः । शयनायोचिता
कुशपूलिका, न तूलिका । क्रीडायै वरा वेगवन्तो निर्झरप्रवाहाः,
न वाहाः । प्रार्थनीयाश्च हरप्रसादाः, न प्रासादाः ॥ ग ॥

तदायुष्मन्नेष दृष्टोऽस्याष्टष्टोऽस्याश्लिष्टोऽसि क्षमितोऽसि दुरुक्त-
मुक्तः” इत्यभिधायोत्सङ्गमारोप्य च तत्कालगलहलहलबाष्पान्बु-
झवष्टावित्ते वक्षसि निधाय परिष्वज्य च पुनः पुनः पुलककोरं-

तातैति ॥ क्षीणामिदं जैणम् ॥ “क्षीपुंसाभ्यां नञ्जनौ” इति नञ् ॥ क ॥

तदेति ॥ अन्तर्मध्ये मन्युभरेण दैन्यातिशयेन निरुध्यमानमुत्तरं धस्य ॥ ख ॥

१ देवाश्च. २ भुक्त. ३ यथागतम्. ४ बभाषे. ५ संप्रति सख्यम्. ६ आभरणाय योग्या जी-
वाराः; नाहाराः. ७ क्रीडायाः. ८ उक्तम्. ९ कपिते च. १० कोरंकिताभ्याम्.

कितमुजलत्तभ्यामन्तर्मेन्पुभरनिरुधमानोचरसज्जमानसु-
 क्षिप्तकपोलमाविर्भवन्मोहमूर्छान्धकारकुञ्चितलोचनमिममन्त्रा-
 मूर्ध्नि वनाय वनितासहायः प्रतस्थे ॥ क ॥

प्रस्थिते च तस्मिन्परिहृतराज्ये राजनि, रजनीविपुल्यमानच
 लङ्कवाकीष्विव कृतकरुणाक्रन्दासु प्रजासु, प्रतिभवनमुच्चलितेषु
 जरत्पौरजनेषु, “कल्याणिन्, एष पितृप्रणयप्रणामाञ्जलिरस्य क्र-
 मागतकर्मकारिणः श्रुतशीलस्य कृतापराधस्यापि त्वया सहनीयाः
 कतिपयेऽप्यस्मदनुकम्पयाऽपराधाः। पश्य। पयोराशेर्नोद्वेगाय मृगा-
 ङ्गस्य शील्यन्तोऽपि कमलाकरान्कराः। किं न सहन्ते सुमनसोऽपि
 भ्रमरभरभञ्जनानि” इत्यभिधाय समर्थं च स्वसुतमुच्चलिते च प्रे-
 म्णानुगतभ्रूभुजि भ्रूजायामनिर्जितसाले सालङ्कायने, बालमस्य
 इव शुष्यत्सरःसलिलसंतापवेपिताङ्गः, करिकलभ इव विपुल्य-
 मानयूथपतिः, पैतृहलबाष्पबिन्दुसंदोहैर्वक्षसि विधीयमानहारः
 “हा तात” इति ब्रुवन्नलो न लोचने तं दिवसं समुदमीलयत् ॥ख॥
 केवलममन्दमन्यूद्धारगद्गदया गिरा पुनः पुनरिमं श्लोकम-
 पठत् ॥ ग ॥

“तत्तातस्य कृतादरस्य रभसावाहाननं दूरत-

स्तच्चाङ्गे विनिवेश्य बाहुयुगलेनाश्लिष्य संभाषणम् ।

१ ताम्बूलं च तदर्धचर्वितमतिप्रेम्णा मुखेनार्पितं

पाषाणोपमं हा कृतघ्नं हृदयं स्मृत्वा न किं वीर्यसे” ॥ ३१ ॥

एतच्चाकर्ण्य दमयन्ती चिन्तितवती-“अहो, स्नेहवानार्द्रहृदयः
 स्वत्वसौ महानुभावः । तत्सर्वथास्मत्प्रीतिपात्रं भवितुमर्हति”
 इत्यवधारयन्ती पुनः परंप्रच्छ ॥ घ ॥

१ आकृषितः २ यतः ३ भुजाभ्यां निजितः ४ मृगशार्ङ्ग इव मार्गच्युतः ५ गलङ्गः ६ दैव्यः
 ७ हृदयम् ८ आवाहनम्; अवेदितम् ९ एतच्चाकर्ण्यः १० परंप्रच्छ इति तत्तत्ततः
 ११ इत्यवधारयन्ती

“हुं हंसः, ततःकृतः” ॥ क ॥

सोऽपि राजहंसः कथासुं पसंहर्तुमिच्छन्निमं श्लोकमुवाच-
चकार ॥ ख ॥

“सुन्दरोदरि, तंतश्च

किमपि परिजनेन स्वेन तैस्तैर्विनोदैः

पितृविरहविषादं सोऽथ विस्मर्यमाणः ।

गमयति परिवर्तं वासराणामिकानीं

हरचरणसरोजद्वन्द्वदत्तावधानः ॥ ३२ ॥

इति श्रीत्रिविक्रमभट्टविरचितायां दमयन्तीकथायां

हरचरणसरोजाङ्गायां चतुर्थ उच्छ्वासः समाप्तः ॥

हुं हंसेति ॥ हुमित्यव्ययं प्रश्ने ॥ क ॥

इति विषमपदप्रकाशमेतं दमयन्त्यां तनुते स्म चण्डपालः ।

शिथुमतिलतिकाविकासचैत्रं चतुरमतिस्फुटभित्तिचारुचित्रम् ॥

इति चण्डपालविरचिते दमयन्तीकथाविवरणे चतुर्थ

उच्छ्वासः समाप्तः ॥

अथ पञ्चम उच्छ्वासः ।

अथ विश्रान्तवाचि वाचस्पताविवोच्चारितानष्टविस्पष्टवर्णे व-
र्णितनिषधराजे राजहंसे “अहं सेवार्थी” इत्यभिधायोपरुध्य-

अथेति ॥ अनन्तरं । स्तुतनले हंसे । सेवितुकामोऽहमित्युक्तैव कृतं वक्ष्यते उ-
त्तरस्यां दिशि विषये आसङ्ग आसक्तिर्येन । नलाधारत्वादुत्तरस्याः ॥ तथा द्वाभ्यां
(तस्मिन्स्मितमुखे यूनि यूपदीर्घभुजद्वये ॥ १. ड. ५८ श्लो.) येनोदीच्याध्वगेनोक्तं त-
स्मादेकस्मात् द्वितीयादंसाज्जन्मोत्पत्तिर्यस्य स तथाभूतः । श्रुतादाकर्णनायोऽनुरागः

१ उपसंहरन् २ तदस्तु ३ वचंति ४ अभिधायोपरुध्यमाना; अभिधायोपसृत्य निरुध्यमाना.

मात्रा कृतोत्तरासङ्गेन विजन्मना भुक्तानुरागेण । “ वस्ते, चिरान्मि-
क्षितासि ” इत्युक्तैर्वाङ्मिलिता हृदये प्रवृद्धया चिन्तया । “ पुत्रि,
कथंकथमपि दृष्टासि ” इति संभाष्येवालिङ्गिता सर्वाङ्गेषूत्कम्प-
जनन्या रोमाञ्चावस्थया । “ तरुणि, त्यज्यतामिदानीं शैशवव्यव-
हारः ” इत्यभिधायेव स्पष्टा प्रमुखेण मुखे वैवर्ण्येन । “ मुग्धे, मु-
च्यतां स्वच्छन्दभावः ” इत्यनुशास्येव आहिता निजाज्ञां गुरुणा
मकरध्वजेन दमयन्ती । तथापि क्षणमिव महानुभावतामवलम्ब्या-
नुपलक्षितावस्थमतवस्थे ॥ क ॥

तां च तथा बलात्सरलीभवन्निश्वाससूचितान्तर्मन्मथव्यथावे-
र्गाम्, अकाण्डकुण्ठितधैर्यासिधारां, इत्पुण्डरीके मनोरथानीतनला-
वलोकनार्थमिवान्तर्मुखीभूतचक्षुर्व्यापाराम्, आकस्मिकस्मराप-
स्मारेण दाम्यन्तीं दमयन्तीमवलोक्य तद्विङ्गिताकारकुशला परिहा-
सव्यसनिनी परिहासशीला नाम सखी “ महानुभाव, नास्माकम-
द्यापि तद्वृणुश्रवणाय श्राम्यतिश्रोत्रेन्द्रियम् । न तृप्यति प्रभ्ररसाय
नाय जिह्वा । न संतुप्यति विशेषज्ञानाय शेमुषी । नानुरागायोपर-
मते मनः । तत्कथं कृतवानसि गीतस्येव विस्वरम्, वाद्यस्येव वि-
तालम्, लास्यस्येवान्यथापदप्रचारम्, अत्यन्तरसविच्छेदकारिणं

प्रेमबन्धः । तेनोपरुध्यमाना व्याप्यमाना ॥ कृतवैकक्षकेणाध्ययनानुरागेण विप्रेण दा-
क्षिण्यं नीयमानेत्यर्थान्तरम् ॥ एवंभूता दमयन्ती प्रकर्षेण वृद्धिं गतया चिन्तया पुत्रि
चिरान्मिलिता त्वमित्युक्तेव चित्तेऽवष्टब्धा ॥ तथा उत्कम्पं जनयतीति उत्कम्पज-
नन्या ॥ प्रमुखेण प्रधानेन ॥ गुरुणा दुर्वहभारेण ॥ अर्थान्तरे तु प्रवृद्धया जरत्या ॥
उद्धतकम्पया अनन्या मात्रा ॥ प्रकृष्टं मुखं यस्य तेन प्रमुखेन ॥ गुरुणा आचार्येण ॥ क ॥
सा चेति ॥ दाम्यन्तीं गृह्यमाणां स्मरणपरबन्धामित्यर्थः तद्विङ्गिताकारेत्यत्रेङ्गितं

१ विवस्मनेव. २ इव. ३ कथमपि. ४ इत्यालप्येन. ५ एव. ६ अवस्थाम्. ७ मनोरथयथानीत.
८ नललवण्याङ्गलोकनार्थम्. ९ श्रवणेन्द्रियम्. १० प्रभ्ररसायने. ११ न विरमत्यनुरागाय मनः.
१२ तत्कथय कथम्. १३ कारिणः.

कथाप्रक्रमस्य विरामम् । एतत्परमपि विधातवा पयः पातुमुद्यतस्ये-
वाविरतायां तृषिवारिधारानिवारणम् । इयं सा भुञ्जानस्यार्धतृप्तिः ।
सोऽयमैवासरतस्य रिरंसाध्याघातः । तन्न युक्तमिवान्तरे विरन्तुम् ।
निष्कारणोपकारिन्, प्रवर्त्यतां पुण्यराशेस्तस्य स्वरूपाख्यानामृ-
तप्रपामण्डपो, निर्वातु च चिरकालमनङ्गप्रीष्मोर्पतप्ता एवंविधक-
न्यकाः प्रसारितश्रवणाञ्जलयः ” इति दमयन्तीमर्धेक्षणेन कटाक्ष-
यन्ती तं राजहंसमालापयांचकार ॥ क ॥

सोऽपि “सुन्दरि, किमन्यत्तस्य समस्तस्त्रीहृदयप्रासादप्रतिष्ठापि-
तप्रतिमस्याद्यापि प्रंशस्यते ॥ ख ॥

यत्र श्रूयमाणे न मधुरो वेणुवीणाकणः, दृष्टे नाभिरामः कामः,
संभाषिते न सारा सरस्वती, परिचिते न श्लाघ्यममृतम्, अभ्य-
स्ते नानन्दीन्दुः, प्रंसादिते न प्रशंसास्पदं धनदः ॥ ग ॥

किं बहुना ।

भवति यदि सहस्रं वाक्पटूनां मुखानां

निरुपममवधानं जीवितं चापि दीर्घम् ।

कमलमुखि तथापि क्षमापतेस्तस्य कर्तुं

सकलगुणविचारः शक्यते वा न वेति ॥ १ ॥

चेष्टितम् । आकारो मुखरागादिः ॥ वारिधाराया विधारणं विच्छेदः ॥ “निवारण-
म्” इति वा पाठः ॥ रिरंसायां सत्यां व्याघातोऽन्तरायः । “रतिव्याघातः” इति
पाठे तु स्पष्टमेव ॥ क ॥

यन्नेति ॥ श्रूयमाणे नेत्यादौ सप्तम्यन्तामब् ॥ अभ्यस्ते परिशीलिते ॥ ग ॥

१ अर्धगतायाम्, २ असमासरतस्य; असमासरतस्य, ३ अवान्तरे; अत्रान्तरे, ४ अकारणो, ५ पुनः
पुण्य, ६ मण्डपे, ७ निर्वातु चिर, ८ दमयन्ती तामर्धेन; दमयन्तीमर्धेक्षितेन, ९ समालपयां,
१० किं प्रशस्यते, ११ वीणाकलाकणः; वीणाकणः, १२ अनुपसादिते, १३ धनद इत्यभाषत.

अपि च ।

संसाराम्बुनिधौ तदेतदजनि स्त्रीपुंसरत्नद्वयं

नारीणां भवती नृणां पुनरसौ सौभाग्यसीमा नलः ।

सा त्वं तस्य कुरङ्गशाबनयने योग्याऽसि पृथ्वीपते-

रेतसे कथितं किमन्यदधुना यामो वर्यं स्वस्ति ते ॥ २ ॥

अन्यच्च ।

चन्द्रमुखि, महानासि सुसंधिकृति सुसमासाख्याततद्धिते सत्कारके परिभाषाकुशले बलाबलविचारिणि विचार्यमाणे व्याकरणे प्रेष्यमाणे च दूते नापशब्दसंबन्धो भवति । तत्प्रेष्यतां तथाविधस्तस्यान्तिकं कोऽपि दूतः ॥ क ॥

नच बृहत्यासंपदान्विते जैगस्याख्याते संस्कृतगुरुगणे शार्दूलविक्रीडिताडम्बरिणि पुण्यदलोके पर्यालोच्यमाने छन्दसि प्रा-

संसारेति ॥ स्वस्तियोगे त इति चतुर्थ्यन्तम् ॥ २ ॥

चन्द्रेति ॥ चन्द्रमुखीति संबोधनम् ॥ नाम प्रातिपदिकं तद्विषयं प्रकरणमपि नामेत्युपचारे सति महदिति विशेषणस्य सफलत्वम् । नाममात्रस्य महच्छब्देन व्यवच्छेद्याभावात् ॥ सुष्ठु संधिवर्णसंश्लेषः कृतसंज्ञकप्रत्ययश्च यत्र । समासस्तत्पुरुषादिः । आख्यातं क्रिया । तद्धितोऽणादिः ॥ कारकमपादानादि ॥ परिभाषा न्यायसूत्राणि ॥ बलाबलं पूर्वापरविधीनां बाधस्थितिः ॥ अपशब्दोऽसाधुशब्दः ॥ दूतपक्षे । नाम संज्ञा ॥ सुष्ठु संधि पणबन्धं करोतीति कौ सप्तमी ॥ सुष्ठु समासेन संक्षेपेणाख्यातं कथितं तस्मै हितं येन तस्मिन् ॥ सत्कारके सक्तियाजनके ॥ परितो भाषाः संस्कृतप्राकृताद्याः कर्णाटादिदेशभाषा वा तासु दक्षे । बलाबलं शक्त्यशक्ती ॥ अपशब्दोऽपवादः ॥ क ॥

ननु यद्यहं दूतं प्रेषयिष्यामि । तदा “स्वरुछन्दचारिणीयम्” इति किंवदन्ती भविष्यतीत्याशङ्क्याह—न चेति ॥ बृहतीजगतीशब्दौ छन्दोजातिवचनौ तृतीयान्तौ ख्यातपदेन प्रसिद्धार्थेन योज्यौ ॥ तथा संगतैः पदैरन्विते ॥ अथवा छन्दसि कथंभूते पदा-

१ संबोधो; संबोधो. २ सुष्ठुस्तेऽतिसुप्रतिष्ठिते जगति. ३ सात्कृति. ४ स्वायै सदृशस्थे निलसत्कारकगणे पुण्यदलोके, ५ विचार्यमाणे.

“र्यमाने च तस्मिन्निषधेभ्वरे वृचभक्तो भवति” इत्यभिधाय गन्तुमु-
दचलत् ॥ क ॥

उच्चलितं च तं परिहासशीला पुनर्बभाषे ॥ ख ॥

“महानुभाव, यथेयमनुरागकन्दलैरालापैस्त्वयोक्ता, तथा सो-
ऽपि स्पृष्टणीयोक्तिभिरभिधातव्यः । यतो नद्येकहस्ततलेन तालिका
वाद्यते, नचैकं तप्तमतप्तेनापरेण लोहं लोहेन संधीयते, नाप्येकं
रक्तमरक्तेनान्येन वस्त्रमपि वाससा संयोजितं शोभां लभते । के-
वलं विद्युगलमेव भवति” इति ॥ ग ॥

एवंवादिनीं दमयन्ती परिहासशीलामलपत् ॥ घ ॥

“सखि, किमस्य निष्कारणवत्सलस्यैवमभ्यर्थ्यते ॥ ङ ॥

यस्यास्मासु निरपेक्षः पक्षपातः, स्वभावजं सौजन्यम्, अकृ-
त्रिमः स्नेहभावः, अनुपचरितमुपकारित्वम्, अपरिचया प्रीतिः,
अनभ्यासं सौहार्दम्, अदृष्टपूर्वामैत्री ॥ च ॥

तदेवंविधो निर्निमित्तबन्धुः किमभ्यर्थ्यते । केन याच्यन्ते चन्द्र-
चन्दनसज्जनाः परोपकाराय । किंतु कतिपयमुद्धर्तमैत्रीरजितास्म-
न्मनसो दुस्त्यजस्थाकाण्ड एवास्य गन्तुमुत्सहमानस्य किं ब्रूमः ।

न्विते कथं यथा भवति बृहत्यासं बृहत्यां जातौ आसोऽवस्थानं यस्येति पदान्वयकि-
याविशेषणम् ॥ यदिवा बृहत्या जाता हेतुभूतया याऽसौ संपच्छोभा तयान्विते । पक्षे
बृहत्या गुर्व्या संपदा भ्रियान्विते । जगति लोके आख्याते कीर्तिते ॥ गुरवो विपरीत-
लकारादयः । आचार्याश्च ॥ शार्दूलविक्रीडितं छन्दोनाम, सिंहविलसितं च ॥ श्लोकः
पद्यं यशश्च ॥ वृत्तं पद्यं शीलं च ॥ इह यद्यपि श्लोकोऽनुष्टुप्छन्दो लोके प्रसिद्धम् ।
तथापि केचित्सर्वमपि पद्यं श्लोकमाहुः ॥ क ॥

यस्येति ॥ पक्षो मित्राद्यवष्टम्भः पक्षती च ॥ अभ्यासः सामीप्यम् ॥ च ॥

१ न वृत्तभङ्गः, २ लीला, ३ नद्येकहस्तेन, ४ अपरेण, ५ विफलमेतद्वर्तते, ६ लीलाम्,
७ यदस्य, ८ सौन्दर्यम्, ९ अनायासम्, १० परोपकारकरणाय, ११ मैत्रीरसः

मा. गा इत्यंशकुंनम्, गच्छेति निष्पूरता, यद्विधं तद्विधीयतामि-
त्यौदासीन्यम्, आदर्शनात्प्रियोऽसीति क्रियाशून्यालापः, कस्त्व-
मेवंविधो विठयवाक्पक्षिरत्नमित्येप्रस्तुतप्रश्नः, केनार्थीत्यप्रका-
न्तम्, किं ते प्रियमोचरामीत्युपचारवचनम्, कृतोपकारोऽसीति प्र-
त्यक्षस्तुतिः ॥ क ॥

तन्न जानीमः कल्याणबन्धो, किमुच्यसे । वरमदर्शनमेव भव-
द्दशाम्, नतु लूयमानाङ्गावयवदुःसहो दर्शनव्याघातः । वरमनास्वा-
दितमेवामृतम्, नतु सकृत्पीत्वा पुनरलाभदुःखम् ॥ ख ॥

अंतः प्रार्थ्यसे भूयो दर्शनार्थम्, ईयं भविष्यति भवत्प्रियस्य
कस्याप्युपायनमात्रमस्मदनुस्मरणनाटकसूत्रधारी हारलता ।
इत्यभिधाय नलमुररीकृत्य “महानुभाव, द्वाभ्यां श्रुतोऽस्ति पान्था-
र्वस्माद्राजहंसाच्च, द्वाभ्यामुद्यसे वाचा हृदयेन च, द्विकौलं स्म-
र्यसे दिवा नक्तं च, द्वयी गतिरस्माकमिदानीं त्वं वा मृत्युर्वा” इति
द्विसंख्यसंदेशार्थमिव द्विगुणीकृत्योन्मुख्य च स्वकण्ठकन्दलादुत्क-
ण्ठितामिव स्वां मूर्तिमतीं तस्य मुक्तावलीं गले व्यलम्बयत् ॥ ग ॥

सोऽपि “सुन्दरि, सोऽयं स्कन्धीकृतो मया मुक्तावलीछलेन त-
स्य पुरो भवद्वर्णनाभारः” इत्यभिधाय सह तेन विहंगमगणेनो-
त्पपात ॥ घ ॥

उत्पतिते च नभस्तलम् “आगच्छत, संपद्यन्तां सफललोचनाः,
पश्यतापूर्वं स्त्रीरत्नम्” इति चलत्पक्षपलवव्याजेन दूराद्विकपाला-

सोऽपीति ॥ स्कन्धीकृतोऽङ्गीकृतः ॥ घ ॥

उत्पतिते च नभस्तलमिति ॥ विकपालानाद्वयतीत्यनेन भाविद्विकपालागमनं

१ अशकुनः. २ अपस्तुतम्; अपस्तुतः. ३ आचरामः. ४ उपचारः. ५ भवाद्वयानाम्. ६ अलाभस्त-
दुःखमेव. ७ एष प्रार्थ्यते. ८ इयं च. ९ द्विधा. १० अस्माच्च राजहंसात्. ११ द्विकौलम्.
१२ त्वं मृत्युश्चेति. १३ संख्या. १४ संदेशनार्थम्. १५ उक्कण्ठामिव मूर्तिमतीम्. १६ संपद्यताम्.
१७ लोचनानि; लोचनता.

निवाहयति, तीव्रमध्रमयूखसंतप्तां विवमिवोपवीजयति, त्रिकुञ्जर-
निरुद्धावकाशा आशा इवाश्वासयति, पक्षिमण्डले तस्मिन्वि-
स्मयोन्मुखी सा भूपालपुत्री निर्मिमेषं निक्षिप्य चक्षुधिरमूर्ध्वैवा-
वतस्ये ॥ क ॥

चिन्तितवती च ॥

“तात तावन्ममाप्येवं न विधत्से प्रजापते ।

पक्षौ पक्षिवदुड्डीय येन पश्यामि तन्मुखम् ॥ ३ ॥

अपि च ।

उड्डीय वाञ्छितं यान्तो वरमेते विहंगमाः ।

न पुनः पक्षहीनत्वात्पङ्क्तुप्रायं कुमानुषम् ॥ ४ ॥

इति चिन्तयन्ती गतेष्वपि तेषून्मुखी तां दिशमनुविस्मयवि-
स्फारलोचना निस्पन्दतया काष्ठकल्पामवस्थां दधाना चिरात्स-
खीभिः संबोध्य स्वगृहमनीयत ॥ ख ॥

ततः प्रभृति च तस्याः सरलीभवन्ति निश्वासा न हासाः,
स्वलन्ति वाचो न शुचः, वर्धते तन्द्रा न निद्रा, द्रवति स्वेदः,
म्भो न स्तम्भः, मन्दायते स्वरो न स्मरः, वाञ्छा चन्दनाय न
स्पन्दनाय, संतापशान्तये तद्गुणादानं न स्नानम्, प्रीतये हारो
नाहारः, सुखायाङ्गे लगन्नुद्यानप्रभञ्जनो न जनः ॥ ग ॥

सूच्यते ॥ क ॥

उड्डीयेति ॥ यद्यपि मनोरपत्यं स्त्री मानुषी पुमान्मानुष इति “स्त्रीपुंसयोरप-
त्यान्ता द्विचतुःषट्पदोरगाः” इति लिङ्गिवचनान्मानुषशब्दस्य स्त्रीपुंसस्य वृत्तिता, तथापि
नपुंसकत्वमपि । लिङ्गस्य लोकाश्रयत्वात् ॥ तथाच भवभूतिः— “अद्वैतं सुखदुःख-
योरनुगतं सर्वास्ववस्थासु यद्विभ्रामो हृदयस्य यत्र जरसा यस्मिन्नहार्थो रसः । काले-
नावरणात्पयात्परिणते यत्स्नेहसारस्थितं भद्रं तस्य सुमानुषस्य कथमप्येकं हि तदु-
त्तमम् ” ॥ ४ ॥

तत इति ॥ प्रभञ्जनो वात एवाङ्गे लगन्सुखाय न परिजनः ॥ ग ॥

१ पटले. २ निक्षिप्यचक्षु. ३ उर्ध्वमुखैव. ४ संचिन्तयन्ती. ५ विस्मयेन. ६ विस्फारितविलो-
चना; विस्फारितलोचना; विस्फारितलोचना. ७ स्वगृहान्. ८ सुखायालमुद्यान.

पठति च मुहुर्मुहुर्निमित्तं श्लोकम् ॥ क ॥

विश्राम्यन्ति न कुत्रचिन्नं च पुनर्मुह्यन्ति मार्गेष्वपि

प्रोक्ष्णं विलङ्गन्ति नान्तरतरुश्रेणीशिखापञ्जरे ।

विद्यन्ते न मनोरथाः कथममी तं देशमुत्कण्ठया

धावन्तः पथि न स्वलन्ति विषमेऽप्यास्ते स यस्मिन्प्रियः ५

तेऽपि राजहंसाः शशाङ्कधरेषु, सप्रपञ्चपञ्चाननेषु, शिवरूपे-
षु, वनेषु, सुशोभां कौमुदीं दधत्सु, शश्वदनुकृतसामुद्रवृद्धिषु, च-
न्द्रमण्डलरूपेष्विव सरःसलिलेषु विहरन्तस्तुहिनाद्रिकुञ्जानिव स-
न्निपथगान्नगनगरग्रामाग्रहारपत्तनप्रदेशानुलङ्घयन्तः कतिपयदिव-
सैरससेदुरुद्यानं निषधायाः ॥ ख ॥

क्रीडितुमारभन्त च स्वच्छन्दम् ॥ ग ॥

अथ तेषामन्यतमामवलोक्य क्रीडातडागपट्टंजपञ्जरे राजहं-

विश्राम्यन्तीति ॥ मनसि रथा इव मनोरथाः संकल्पाः । विश्रामादयो रथ-
धर्माः ॥ ५ ॥

तेऽपीति ॥ हंसा वनेषु सरोजलेषु च विहरन्तो नगादिप्रदेशान् व्यतिक्रामन्तो
निषधोद्यानमापुः ॥ कीदृक्षु वनेषु । शशा अङ्के यस्यास्तथाभूता धरा भूमिरेषु । तथा
सच्छानः पञ्चाननाः सिंहा येषु ॥ शिवस्तु शशाङ्कं चन्द्रं धरति । तथा सह प्रपञ्चैः
पृथग्भार्गागमोपदेशलक्षणैर्वर्तन्ते तथाभूतानि पञ्चसंख्यानि आननानि वक्त्राणि यस्य ॥
सरोजलेषु कीदृक्षु कुमुदानामियं कौमुदी शोभा ताम् ॥ चन्द्रमण्डले तु कौमुदी च-
न्द्रिका ताम् । तद्विशेषणं सुशोभामिति । अनुकरणमनुहरणम् । चन्द्रपक्षे अनु पञ्चा-
रूपा सामुद्री वृद्धिर्येन । चन्द्रोदयो हि जलधिविवृद्धये । न विद्यन्ते नावो यत्र तदनु,
अनु यथा भवति एवं कृतवृद्धिषु । पूरोत्पीडे हि न केऽपि नावं क्षिपन्तीति ॥ नगनग-
रप्रदेशान् कीदृशः । सञ्जाणि ब्राह्मणादीनां भोजनानि यज्ञा वा विद्यन्ते येषु । ते च
ते पत्न्यान्श्च सन्निपथास्तान्गच्छन्ति प्राप्नुवन्तीति सन्निपथगास्तान् । हिमाद्रिनिकुञ्जास्तु
सह त्रिपथगया गङ्गाया (तस्य द्वित्वम्) ॥ ख ॥

१ ननु. २ अपि गलन्ति. ३ समुद्र. ४ रूपेषु सरः; रूपेषु च सरः. ५ विहरन्तो विसशकलानि
कवलयन्तः कूबन्तः. ६ निकुञ्जानिव. ७ पुरपत्तन. ८ तेषां मध्येऽप्य. ९ पञ्चपुञ्जपञ्जरे.

सीमान्त्य स्वरया हंसदर्शनोत्सुकं सरोरक्षिका राजानं व्यजि-
ज्ञपत् ॥ क ॥

“ देव, हंसघातीमनुर्विनं पृच्छति देवस्तदद्य काचित् ॥ ख ॥

कुरुते नालकवलनं दूरं विक्षिपति गर्भजम्बालम् ।

स्वदरिवधूरिव राजश्रुद्यानसरोगता हंसी ॥ ६ ॥

अपि च ।

अभिलषति नालमशनं स्वपिति नवाम्भोजपद्मशयनेऽपि ।

नीरागमना नृपते तव रिपुबनितायते हंसी ॥ ७ ॥

राजापि तस्याः श्लिष्टार्थमिदमार्यायुगलमवधारयन्स्तोकस्मित-
सुधाधवलितार्थरपल्लवः “ लवङ्गिके, यथा कथयसि तथा तेऽप्या-
गता हंसौः कथमन्यथा तस्याः खल्वेकाकिन्याः संभवः ” इति त-
द्वार्तया यावदास्ते ॥ ग ॥

तावन्नीलोत्पलदलदीर्घलोचना चन्द्रमुखी बन्धूककुसुमका-
न्तदन्तच्छदा नीलांशुकपर्टीं परिदधाना पक्ककलममञ्जरीगौराङ्गी
प्रकाशहासा हंसैरनुगम्यमाना मूर्तिमती शरदिव वनपालिका प्र-

कुरुत इति ॥ राजन् नृप उद्यानतटागता हंसी नालस्य विसकाण्डस्य कवलनं
ग्रासं कुरुते । तथा गर्भे मध्ये यो जम्बालः कर्दमस्तं च दूरं परिक्षिपति ॥ वधूस्तु उ-
द्यानेन पलायनेन सरोगता रोगवत्ता यस्याः । तथा अलकस्य वलनं न कुरुते । गर्भ-
जातं बालं दूरे क्षिपति । भीत्या हि गर्भः पतति ॥ ६ ॥

अभिलषतीति ॥ नालं कमलकाण्डमशनमाहारं वाञ्छति । स्वपित्यपि नृत-
नाञ्जपद्मस्ययायाम् । नीरे आगमनं यस्याः । रिपुबनिता तु नीरागं वैराग्योपेतं मनो
यस्याः । अतएवालमत्यर्थमशनं नाभिलषति । नापि कमलदलतल्पे शेते । वा अथवार्थे ७

तावदिति ॥ यावत्तद्वार्तयास्ते नृपस्तावत् । शरदुपमा वनपालिका प्रविश्य देवेत्य-
भिधाय तं राजहंसं राज्ञः पादयोर्निधाय प्रणामं चकार ॥ नीलोत्पलदलादीनि लोचना-

विष्णु “देव, सोऽपि । कथमप्यागतो रणरणककारणमपराधी विह्वलः”
इत्यभिधाय तं राजहंसमुभयकरकमलाजलिगतमुत्फुल्लपाण्डुपङ्क-
जार्धमिव पुरः पादारविन्दयोर्निधाय राज्ञः प्रणाममकरोत् ॥ क ॥

राजापि “सारसिके, साधु कृतम् । तत्क्रियतामशून्यः स्वाधिकारः ।
गम्यतामिदानीं यथास्थानम्” इत्यभिधाय तुष्टिप्रदानपरितोषिता-
तां लवङ्गिकासहितां विसृज्य, विरलीकृतपरिजनः प्रत्युजीवनौषध-
मिव प्राणरक्षाक्षरमिव स्वस्थीकरणमणिमिवौश्वासनाभेषजमिवा-
ह्लादनकन्दमिव तमग्रेस्थितमानन्दनिःस्पन्दपद्मपालिना चिरं च-
क्षुर्षोऽवलोक्य बहु मानयन्मुग्धस्मितेन स्वागतमपृच्छत् ॥ ख ॥

सोऽपि “देव, दर्शनामृतमनुभवतो ममाद्य स्वागतम् “ इत्य-
भिधायोपश्लोकयांचकार ॥ ग ॥

“देव,

प्रसृतकमलगन्धं नीरसंसक्तकण्ठं

धृतकुवलयमालं जातभङ्गोर्मिकं च ।

त्वयि कृतरुषि भीतास्तावदास्तां तडागं

निजमपि च कलत्रं शत्रवो नाद्रियन्ते ॥ ८ ॥

दीनामुपमानानि । दन्तच्छद ओष्ठः । नीलमंशुकं वासस्तस्य पटी उत्तरीयम् । परिपाके
हि शालिगौरः स्यादतस्तन्मज्जीवद्गौरमङ्गं यस्याः । प्रवृद्धाः काशाः काशपुष्पाण्येव
हासो यस्याः ॥ क ॥

प्रसृतेति ॥ प्रसृतः कमलानामञ्जानां गन्धो यत्र । तथा नीरेण संसक्तो युक्तः
कण्ठः पालिप्रान्तो यस्य । तथा धृता कुवलयानां नीलोत्पलानां माला येन । तथा जाता
उत्पन्ना भङ्गास्तरङ्गा ऊर्मयः कल्लोला यत्र । एतच्चतुष्टयमपि तडागादरहेतुः । देव त्वयि
कृष्टे यन्नीताः शत्रवस्तडागमेवंविधं नाद्रियन्ते । यावत्कलत्रमपि । तत्किञ्चिष्टम् ।
प्रसृतः के मूर्ध्नि मलगन्धो यस्य । स्नानाभावात् । तथा निर्गतो रसो वक्तामृतकला मृ-

किं वाच्यम् ।

असमहरिततीरं विलज्जन्बालशेषं

स्फुटकुमुदपरागोष्ठाससंपद्वियुक्तम् ।

वयमिह बहुशोकं दृष्टवन्तो वनान्ते

त्वदरियुवतिलोकं ग्रीष्ममासे सरश्च ” ॥ ९ ॥

राजापि “ इलेषोक्तिनिधे, तथा गृहीत्वास्मन्मनो गतवानसि,
यथा सुखसंवित्तिशून्याः संतापारम्भिणो रणरणकाडुरप्ररोहकाः
कथमप्यस्माकमेतेऽतिक्रान्ता दिवसाः ॥ क ॥

तत्कथय । का नामाभिनन्दनीया सा दिक्, यस्यां विहारमक-
रोः । के ते सफलचक्षुषो जनाः, यैश्चिरमालोकितोऽसि । के लब्ध-

ज्ञारादिर्वा यत्र । तथा सक्तोऽन्तर्लघ्नः कण्ठो यस्य । तथा धृता कुत्सितवलयानां सुवर्णा-
यभावात्काचादिवलयानां माला येन । तथा जातभङ्गा भग्ना कर्मिका अनुकूलिकं
यस्य ॥ ८ ॥

असमेति ॥ हरिततेः सिंहपद्मतेः सकाशादीरः क्षेपस्त्रासो हरिततीरः, असमो
हरिततीरो यस्य । अथवा मा लक्ष्मीस्तथा सह समं, न सममसममश्रीकम् । तथा हरि-
ततीर्वानरपङ्कजीरीरयति क्षिपति । पश्चात्कर्मधारयः । तथा विगतस्रजं विगतमालम् ।
तथा बालशेषं हतभर्त्रादित्वात् । तथा स्फुटं कु कुत्सा यस्य तं स्फुटकुम् । तथा वृ-
त्तोपरागस्य रागाभावस्योष्ठासो यस्य । स चासौ संपद्वियुक्तश्च । अथवा स्फुटा कुत्सि-
तोदरभरणादिमात्रजा मुद्यस्य स स्फुटकुमुत् । तथापगतो रागोष्ठासो यस्य । स्फुटकु-
मुष्ठासावपरागोष्ठासश्च स्फुटकुमुदपरागोष्ठासः, स चासौ संपद्वियुक्तश्च । बहुः शोको
यस्य । ईदृशं त्वदहितस्त्रीजनमपश्याम ॥ ग्रीष्मे सर इव । तदपि कीदृक् । समं हरितं
तीरं यस्य तत्समहरिततीरं, न समहरिततीरमसमहरिततीरं, विषमं शुष्कं च तीरं य-
स्येत्यर्थः । तथा विलज्जन् आमगन्धिको जम्बालः कर्दम एव शेषो यत्र । तथा विकसित-
कुमुदरेणूष्ठाससमृद्धिरहितम् । नास्ति कं जलं यत्रेत्यकम् । बहुश्च इति क्रियाविशे-
षणम् ॥ ९ ॥

१ विमुक्तम्. २ संपत्ति. ३ कथमप्येते.

सुभाषितामृततरसास्वादाः, यैः संभाषितोऽस्ति । के प्राप्तप्राणितव्य-
फलाः, यैः संह गोष्ठीमनुष्ठितवानसि ॥ क ॥

स्पृहणीयसंगम, गते त्वयि तर्कशास्त्रमिव प्रस्तुतपरमोहम्,
व्याकरणमिव भूतनिष्ठमिदमस्माकमासीन्मनः ॥ ख ॥

तदेहेहि ” इत्यभिधाय स्वयं करकमलतलेनोत्क्षिप्य सस्नेहं पं-
रामृशत् ॥ ग ॥

तोऽपि “ एष महान्प्रसादो यदेवमनुकम्पतेऽस्मान्देवः ” इ-
त्यभिधाय गमनादारभ्य दमयन्तीदर्शनालापव्यतिकरमशेषं हार-
लतार्पणपर्यन्तमाचक्षे ॥ घ ॥

आख्याय च चरणेनैकेन ग्रीवाग्रादाकृष्य तां तथास्थितामेव
मुक्तावलीमिदमवादीत् ॥ ङ ॥

“ उन्मादिनी मदनकार्मुकमण्डलज्या
सौभाग्यभाग्यपरैवैभववैजयन्ती ।

मुक्तावली कुलधनं नरनाथ सैषा

कण्ठग्रहं तव करोतु भुजेव तस्याः ॥ १० ॥

अपि च ।

प्रेमप्रपञ्चनवनाटकसूत्रधारी

मूर्त्ता मनोभवनृपस्य नियन्त्रणाज्ञा ।

तस्याः स्वयंवरपरिग्रहहेतुरेषा

हारावली हृदि पदं भवतः करोतु ” ॥ ११ ॥

स्पृहेति ॥ प्रकृतोत्कृष्टमोहं मनः, शास्त्रं तु प्रस्तुतः परम ऊहो वितर्को वञ्च ॥
भूता संजाता निष्ठा लेशो यत्र मनसि, व्याकरणे तु भूतेऽतीतकाले निष्ठासंज्ञः प्रत्ययो
यत्र ॥ क ॥

राजापि कामादाय निरूप्य च चित्रं चिन्तयावकाशः ॥ क ॥

“आनन्दिसुन्दरगुणामलकोपमान-
मुक्ताफलप्रचयमद्भुतमुद्बहन्ती ।

एषा च सा च नयनोत्सवकारिकान्ति-

श्वेतोहरा हृदि पदं न करोति कस्य ” ॥ १२ ॥

इति चिन्तयन्दिगुणामेकगुणीकृत्य पुनः सस्पृहमैक्षत ॥ ख ॥

हंसस्तु विहस्य परिहासमकरोत् ॥ ग ॥

“तथा दत्ता मयानीता स्वयमोहादिनी त्वया ।

इत्यनेकगुणाप्येषा कथमेकगुणीकृता ” ॥ १३ ॥

राजापि परिहासेनान्तःसूत्रं दर्शयन् “पक्षिपुंगव, किं न प-
श्यस्येकगुणैवेयम् ॥ घ ॥

अथ वा ।

कः करोति गुणवान्गुणसंख्यां

श्लाघ्यजन्ममहसः स्फुटमस्याः ।

कुम्भिकुम्भपरिणाहिनि तस्याः

स्वैरमास्यत यया कुचयुग्मे ” ॥ १४ ॥

आनन्दीति ॥ गुणस्तन्तुः शौर्यादिश्च । आमलकोपमानानां मुक्ताफलानां मौ-
क्तिकानां प्रचयं समवायम् । अद्भुतमाश्चर्यकारिणम् । बहन्ती । दमयन्ती तु मलात्पापा-
न्मालिन्याद्वा, कोपात्कुपो, मानाद्गर्वात्साहचर्याद्वा, मुक्ता भ्रष्टा । तथाद्भुतं चित्रं फ-
लानां प्रचयं बहन्ती परिणेतुरिति शेषः । चेतोहरा मनोज्ञा । अन्यत्र चेतसि हरोऽस्याः ।
एवंभूतेषु मुक्तावली सा च कस्य हृदि वक्षसि चेतसि च, पदमवस्थानं न करोति,
सर्वस्यापि करोत्येवेत्यर्थः ॥ १२ ॥

तथा हस्येति ॥ गुणाश्चाकृतादयस्तन्तुसरिका च ॥ १३ ॥

कः करोतीति ॥ परिणाहो विशालता ॥ १४ ॥

१ मुद्रतम्. २ आबहन्ती. ३ अह्लादिता; आसादिता. ४ गुणयम्.

इत्यभिधाय नीत्वा च निजकण्ठकन्दलम्, “इह्यस्तो सा तव पूर्वप्रणयिनी” इत्यन्तःस्थितां वमयन्तीं दर्शयितुमिव हृन्मध्यवर्तिनीं तामकरोत् ॥ क ॥

कृत्वा च किञ्चिदनुच्चस्मितं मधुमधुरया वाचा “विहंगपुंगव, पुनः कथ्यतां कीदृशी सा, कीदृग्रूपा, किं च वयः, कीदृशी लावण्यसंपत्, को विनोदः, कीदृशं वाग्वैदग्ध्यम्, किं प्रियम्, का गोष्ठी” इति श्रुतामप्यपूर्वाभिव तद्वार्तामादरेण पृच्छन्नागच्छंश्च चटुलकरकृतशरसंधानस्यानवरतविरचिताद्भुतभ्रमणकर्मकार्मुकबलयस्य लक्ष्यतां मैकरकेतोरविदितापक्रमानतिबहून्वेर्लालवानवतस्थे ॥ ख ॥

स्थिते च विभ्रूष्य मध्यमं नभोभागं भगवति भासुरभासि भासति, श्रवणपुटपथमवतरति च प्रहरावसानप्रहारभांकारिभेरीरवे, “वयस्य, विश्रम्यतामिदानीममन्दमन्दारतरुपरिकरितरोधसि मन्दिरोद्यानारविन्ददीर्घिकायामेवं प्रार्थ्यसे च न गन्तव्यमविसर्जितेन त्वया पूर्ववत्” इति नियम्य तं राजहंसं स्वयमर्प्याह्निकायोदतिष्ठत् ॥ ग ॥

एवं च

शिथिलितसकलान्यव्यापृतेस्तस्य राज्ञः

परिहतनिजबन्धोर्यान्ति हंसेन सार्धम् ।

शिथिलितेति ॥ दिनमनु दिनं लक्ष्यकृत्य । एतेन रात्रिनिषेधः । पक्षिणो हि निशि नीढे निलीयन्ते । तापहेतवोऽपि दिवसा हंसवार्तया अविदितपरिवर्ताः । स्मरदि भवं

१ कीदृग्रूपाः, किंवयाः. २ कीदृश. ३ श्रुता श्रुतामपि; अतिभूयाः श्रुतामपि. ४ अपृच्छत्. ५ च मकरः. ६ कालवेला. ७ मध्यम्. ८ भास्वर. ९ विश्राम्यताम्. १० एष. ११ अपि माध्याह्निकाय.

विनमसु दमयन्तीत्युक्तवातीविनोदै-

स्विदितपरिवर्त्ता वासराः शारदीनाः ॥ १५ ॥

एकदा प्रस्फुरत्प्रभातारम्भप्रभया प्रभिद्यमाने नवनीलाञ्जनि-
काकुंसुमकान्तिनि तमसि, विलीनलाक्षाम्भोभिरिव सिच्यमानायां
शनैः शचीदयितदिशि, मन्दमुन्मिषत्कमलमुकुलोच्छलच्चटुला-
लिचक्रवालकलकलेनोन्निद्रितेन तन्द्रामुद्रितोन्मिषच्चक्षुषा चलच्च-
ञ्चूकोटकण्डूयनविरामधुतपक्षरोमराजिना राजहंसकैदम्बकेनानु-
गम्यमानो विहाय विहंगमः सरस्तीरम्, उपसृत्य किंनरमधुरगी-
तध्वनिविनिद्रितमौवश्यकावसाने राजानम्, इदमवादीत् ॥ क ॥

“देव, विज्ञापयामो देवस्य दर्शनम्, अनालेप्यं चन्दनम्, अ-
स्पर्शं कर्पूरपांसुपटलोद्भूतम्, अपातव्यममृतम्, अनास्वाद्यं र-
सायनम्, अलेह्यं मधु । कुतः किलैतदनुभवतामस्माकमपि वर्ष-
सहस्रेणापि परितोषः । किं तु तिरयति स्वातन्त्र्यं प्राणिनां परप-
रिग्रहो दुस्त्यजाश्च जलजन्मनोऽपि जन्मभ्रूमयो भवन्ति । अव-
गमिष्यति च विश्रब्धमेतत्सर्वमपि देवो यादृशा येन च जन्मान्त-
राराधनोपरोधेन प्रेषिता वयम् । अनवसरः खल्वयमस्य कथाप्रक्र-
मस्य । तदादिशतु देवोऽस्मान्गमनाय । न च प्रस्तुतानुचरालापे-
षु वयं विस्मरणीयाः । किमन्यजन्म च जीवितं च तदेव श्लोष्यं

शारदं रूपमुष्णलातिशयादि तद्विद्यते यस्यासौ शारदी । शारदी इनो पेषु ते शार-
दीनाः ॥ १५ ॥

एकदेति ॥ नीलाञ्जनिका तापिच्छः ॥ क ॥

देवेति ॥ आस्तां मनुष्याणाम्, अस्माकमपि पक्षिजातीयानामपीत्यपिशब्दार्थः ॥

१ एकदा इ. २ कुसुम्भ. ३ शनैः शनैः. ४ मन्दमन्दम्. ५ कदम्बेन. ६ कपगम्य. ७ मधुमधुर.
८ आवश्यकचौचावसाने. ९ अनालेप्यम्. १० परितः परितोषः. ११ जलजन्मानोऽपि; जलजन्मो-
ऽपि. १२ निबबन्म. १३ येन येन. १४ राधनोपारोधिता. १५ वयं श्लाघ्यम्.

मत्स्यामहे, यत्र प्रसङ्गेन भवादृशा अनुस्मृतिं कुर्वन्ति । तत्र प्र-
स्थानप्रार्थनाप्रणामः ” इत्युक्तवन्तस्मिममवनिपालः कथमपि वि-
सर्जयामास ॥ क ॥

गते च तस्मिन्नविस्मरणीयोपकारे कादम्बकदम्बकेश्वरे, श्रवण-
प्रणालिकया प्रविश्य मानसं सरस्तरलयन्त्यां विदर्भराजहंससुता-
यां, प्रहरति प्रत्यङ्गमनङ्गधानुष्के, समीपवनविकासिकुन्दमकरन्दा-
स्वादमदमेदुरगिरां गच्छति श्रवणपथमतिमधुरे मधुलिहां झंकारे,
आकर्णपूरीकृतकार्मुकगुणे रणरणकारम्भिणि तत्रावसरे, ॥ ख ॥

आविर्भूतविषादकन्दमसमध्यामोहमीलन्मन-

भिन्तोत्तानितनिर्निमेषनयनं निःश्वासदग्धाधरम् ।

जातं स्थानकमुत्सुकस्य नृपतेस्तत्तस्य यस्मिन्नधू-

त्प्रेयान्पञ्चमराग एव रिपवः शेषास्तु सर्वे रसाः ॥ १६ ॥

ततश्च वृश्चिकदंशदुःसहव्यथामवस्थामनुभवन्निव, कण्टकैश्च-
रणमर्मणि विध्यमान इव, सुदुर्मुहुर्मुहुरपुञ्जराजीवाङ्गानि धार-

तिरयति तिरस्करोति ॥ क ॥

गते चेति ॥ तस्मिन्हंसवृन्दनेतरि-। श्रवणमाकर्णनमेव प्रणाली जलमार्गस्तथा ।
कृत्वा मानसं चेत एव सरस्तडागम् । अथ च मानसारूप्यं देवतडागं कर्मतापन्नम् ।
विदर्भराज एव हंसस्तस्य पुत्र्यां तरलयन्त्यां सत्याम् । तथा प्रवणीकृतधनुर्गुणे अनङ्ग-
धनुर्धरे-। तथा मधुलिहां मधुरगिरां झंकारे कर्णे गच्छति औत्सुक्यकारिणि वावसरे
सति । “ हंसो विहंगमेदे स्यान्निलोभनृपतावपि ” ॥ ख ॥

आविरिति ॥ उत्कण्ठितस्य नृपतेस्तत्स्थानकमवस्थान्तरं जातम् । यत्र (स्थानके)
पञ्चमे पञ्चमारूपे रागविशेषे रागो रसवत्ता स एव प्रियः । शेषास्तु रसा विषयानुरागा
रिपवः ॥ १६ ॥

ततश्चेति ॥ तापातिरेकात्प्रतिक्षणं क्षणमात्रशुष्कत्वान्मुमुरः पुञ्जो येषां तानि मु-

१ यत्र प्रस्तावेन भवन्तोऽस्मृतिं कुर्वन्ति; यत्र प्रसङ्गेन भवादृशा अनुस्मृतिं कुर्वन्ति. २ कथं-
कथमपि. ३ विसर्जयावकारः. ४ अस्मरणीयः. ५ मानससरः. ६ भिन्न इव. ७ पुञ्जभाङ्गोव.

यन्नुग्रभीष्मानिलोलोलैरिवालिङ्गयमामो, मनागपि न कापि शर्म
लेभे ॥ क ॥

अथाहि ।

श्वेतचन्द्रमणिप्रणालिशिशिराः सौगन्ध्यरुद्धाम्बरै-

र्निर्गच्छन्नवधूपधूमपटलैः संभिन्नवातायनाः ।

सौधोत्सङ्गभ्रुवो विकीर्णकुसुमाः पूर्णेन्दुरश्मिश्रियां

रम्यायां निशि नो हरन्ति हृदयं हृद्यं किमुद्वेगिनाम् ॥ १७ ॥

अपि च ।

हृद्योद्यानसरस्तरङ्गशिखरप्रेङ्खोलनायासिताः

संभोगश्रमस्विन्नकिंनरवधूस्वेदोदबिन्दुच्छिदः ।

सायं सान्द्रविनिद्रकैरववनान्यान्दोलयन्तः शनै-

रङ्गेऽङ्गारसमाः पतन्ति पवनः प्रालेयशीता अपि ॥ १८ ॥

तदाप्रभृति चास्य प्रायः प्रीतिरभूदाक्षिणात्यजनेष्वेव, पुलकम-
करोन्नामपि विदर्भदेशस्य, श्रुतापि श्रवणयोः सुखमजीजनद-
क्षिणा दिक् ॥ ख ॥

मुमुक्षुजानि, तथाभूतानि राजीवानि येष्वङ्गेषु तानि ॥ मुमुक्षुस्तुषवहिः ॥ यद्विश्वप्र-
काशः । “ मुमुक्षुस्तुषवन्हौ स्यान्मन्मथे रविवाजिनि ” ॥ क ॥

श्वेतदिति ॥ क्षरचन्द्रकान्तप्रणालशीताः । सुगन्धितनभोमिधूपधूमैर्मिश्रगवा-
क्षाकीर्णपुष्पाः । प्रासादभूमयः परिपूर्णचन्द्रेण रमणीयायामपि रात्रौ चेतो हरन्ति । उद्वे-
गायेत्यर्थः । राज्ञ इति शेषः । युक्तं चैतत् । दुःखितानां किं हृद्यं न किमपीति
भावः ॥ १७ ॥

हृद्योद्यानेति ॥ इम्यतद्वागोर्मितरलनेन खेदिताः । तथा किंनरीस्वेदजलबिन्दुमुष-
वनानि क्रमयन्तः । शनैरङ्गे लगन्तो हिमसमा अपि वायव्योऽङ्गारा इव पतन्ति ॥ १८ ॥

किं बहुना ।

लिप्तेवामृतपङ्केन स्पृष्टेवानन्दकन्दलैः ।

आसीद्विदक्षिणा तस्य कर्णयोर्मनसो दृशोः ॥ १९ ॥

दमयन्त्यापि हंसदर्शनदिवसादारभ्य भ्रमद्भृङ्गकुलकलकलो-
न्नादितपर्यन्तेषु, प्रत्यग्रोल्लूनपुष्पपल्लवास्तरणेषु, विचलद्विनोदवि-
हंगेषु विहरति नासन्नोद्यानलतामण्डपेषु, न च विकचकुवलयक-
हारकुशेशर्यसारवारिणि रणञ्चटुलचञ्चरीकचक्रवाकचक्रे क्रीड-
ति क्रीडासरसि, न च स्पृशति पाणिनापि माणिक्यमालामण्ड-
नानि, न च रचयति रचिरालकवल्लरीभङ्गान्तरालेषून्मिषत्कुसुम-
विन्यासान्, न च कचिदुच्चहंसतूलिकातल्पेऽपि कोमलकपोलाव-
ष्टम्भभाजि निद्रासुखमनुभवति, केवलर्मधिपाण्डुर्गण्डस्थलस्था-
पितपाणिपल्लवा प्रेषयन्ती प्रतिक्षणमुत्तरस्यां दिशि दृशं, तदे-
शागतान्गगने पक्षिणोऽपि सस्पृहं पश्यन्ती, तत्रत्यानध्वगानपि-
बन्धुबुद्धयालापयन्ती, तन्मण्डलागताय मरुतेऽप्यपनीतोत्तरीयां-
शुका हृदयमर्पयन्ती दिनं दिनमनङ्गेनाभ्यभूयत ॥ क ॥

तथाहि ।

लास्यं पांसुकणायते नयनयोः, शल्यं श्रुतेर्वल्लकी,

नाराचाः कुचयोः सचन्दनरसाः कर्पूरवारिच्छटाः ।

तस्याः काप्यरविन्दसुन्दरदृशः सा नाम जज्ञे दशा

प्राणत्राणनिबन्धनं प्रियकथा यस्यामभूत्केवलम् ॥ २० ॥

१ स्पृष्टेव. २ दिनात्. ३ कुशेशये सार; कुशेशयचार. ४ स्पृहयति. ५ रचिता. ६ भङ्गान्तरेषु.
७ तूली. ८ अधिकपाण्डु. ९ गण्डपालिनिहित. १० स्वयं हृदय.

एवमनयोरन्योन्यप्रेषितप्रच्छन्नदूतकिवर्धितानुरागयोः चल-
न्त्यङ्गानि न मनोरथाः, परिवर्तते चक्षुर्न हृदयम्, कशतामेत्व-
ङ्गयष्टिर्नोत्कण्ठा, मन्दतां यात्युत्साहो नाभिलाषः, स्फारीभवति
निःसहतां न निद्रा, वर्धते चिन्ता न रतिः, शुष्यत्यधरपल्लवो ना-
ग्रहरसः ॥ क ॥

किं बहुना ।

कर्पूराम्बुनिषेकभाजि सरसैरम्भोजिनीनां दलै-

रांस्तीर्णेऽपि विवर्तमानवपुषोः स्रस्तस्रजि स्रंस्तरे ।

मन्दोन्मेषदृशोः किमन्यदभवत्सा काप्यवस्था तयो-

र्यस्यां चन्दनचन्द्रचम्पकदेलश्रेण्यादि वक्ष्यते ॥ २१ ॥

आसीच्च तयोः कृतान्योन्यगुणप्रश्रालापजपयोः पुनरुक्ताव-
र्तितनामधेयस्वाध्याययोः संकल्पसमागमाबद्धध्यानयोः स्मरा-
नले स्वं हृदयं जुह्वतोस्तप्यमानयोरङ्गीकृतमौनव्रतयोरपि वियोग
एव, न योगः ॥ ख ॥

कदाचित्तु तरुणजननयनकुरङ्गवागुरामनङ्गगजेन्द्रमदप्रवाह-
ढकामपहसितसुरासुरसुन्दरीरूपश्रियं शृङ्गाररं सराजधानीमवलो-

एवमिति ॥ तां दिशं प्रति चलन्त्यभिमुखीभूय निवर्तन्ते । एवं चक्षुरपि ॥ क ॥

आसीच्चेति ॥ कृतोऽन्योन्यगुणप्रश्रालाप एव जपो जाप्यं यकाभ्याम् ॥ पुनराव-
र्तितं नामैव स्वाध्यायो ययोः ॥ संकल्पे चित्तकर्मणि यः समागमस्तत्राबद्धं ध्यानं य-
काभ्याम् । कामाग्नौ स्वचेतो होमयतोः । तप्यमानयोः । मौनिनोरप्यनयोर्वियोगो विरह
एवासीत् ॥ न योगः । योगः संबन्धोऽध्यात्मविषयश्च । अन्यस्थ जपं स्वाध्यायं ध्यानं
होमं तपो मौनं व्रतं च कुर्वतो योगलाभः स्यात् । तप्यमानेति संतापपक्षे कर्मकर्तारि,
तपःपक्षे तु कर्तारि, तपेः कर्मविषयत्वात् ॥ ख ॥

१ दललङ्घिः वलन्ति. २ आकीर्णः. ३ प्रस्तरे. ४ दयोः. ५ वन. ६ अवबद्ध. ७ स्वहृदयम्.
८ नियोगः ९ उपहसित. १० सराजराजधानी.

कथं यौवनावस्थां दमयन्त्याः “कोऽस्याः किलालुरूपः पतिर्भवेत्” इति, चिरं चिन्ताकुलो विदर्भेश्वरः स्वयं स्वयंवरधर्मप्राप्त्याय समं मन्त्रिभिर्मन्त्रनिश्चयं चकार ॥ क ॥

न चिराच्च प्राच्यप्रतीच्योदीच्यदाक्षिणात्यनरपतिनिमन्त्रणे स-
प्राभृतान्प्रगल्भप्रायान्प्रधानप्रेष्यान्प्रेषयामास ॥ ख ॥

प्रस्थितं च कंचिदुदीच्यनरपतिनिमन्त्रणाय प्रबुद्धवृद्धब्राह्मण-
माससखीमुखेन दमयन्ती श्लिष्टार्थमिदमवादीत् ॥ ग ॥

“भूपालामन्त्रणे तात तथा संचार्यतां यथा ।

नलोप्यागमबुद्धिः स्यात्प्रार्थ्यसे किमतः परम्” ॥ २२ ॥

सोऽप्यवगतश्लोकार्थस्तथाविधमेव प्रत्युत्तरमदात् ॥ घ ॥

“केनापि व्यवहारेण कथापि प्रौढलीलया ।

करिष्याम्यागमस्यार्थं रभसेन नलङ्घनम् ॥ २३ ॥

तदायुष्मति सुखमास्ताम्” इत्यभिधाय गतवान् ॥ ङ ॥

अथ नातिचिरेणागतस्तथा रहः समाहूय स ब्राह्मणः सोमश-
र्मा नर्मलापलीलया दमयन्त्या बभाषे ॥ च ॥

“आहूतोदीच्यभूपेन तांतादेशविधायिना ।

नालीकापि त्वया वार्ता विद्वन्नावेदिता मम ॥ २४ ॥

भूपेति ॥ तातेति संबोधने । नृपनिमन्त्रणे तथा संचार्यतां, यथा आगमावगतिः
शास्त्रप्रतीतिर्लोप्या न स्यादिति बाह्यार्थः । इष्टार्थस्तु नलनामापि नृपो यथागमनबु-
द्धिर्भवेदिति ॥ २२ ॥

केनेति ॥ आगमस्य शास्त्रस्य । अर्थे लङ्घनं न करिष्यामीति बाह्यार्थः ॥ इष्टार्थस्तु
आगमनस्यार्थे रभसेनौत्सुक्येन घनं निबिडं नलाख्यं नृपं करिष्यामि आनेष्याम्ये
वेत्पर्यः ॥ २३ ॥

आहूतेति ॥ आकारितोत्तरनृपेण त्वया विद्वन्नलीकापि वार्ता न कथितेति बा-
ह्योऽर्थः । आन्तरस्तु नलस्येयं नाली वार्ता सा कापि त्वया नाभ्यधायि ॥ २४ ॥

१ स्वयंवरकर्म; स्वयंवरधर्मकर्म. २ प्राच्योदीच्योदाच्यदाक्षिणात्य. ३ निमन्त्रणाय. ४ प्रश्रयान्.
५ संचर्यताम्. ६ उत्तरम्. ७ गुर्वी.

सोऽपि “एष कथयामि श्लेषोक्तिकुशले, श्रूयताम्” इत्य-
भिधाय विहसन्नाख्यातुमारब्धवान् ॥ क ॥

इतो निर्गत्य मया मण्डलेश्वरामन्त्रणक्रमेण परिभ्रमताऽध्रक-
षानेककूटकोटिस्थपुटितकटकस्य निषधनान्नो महीध्रस्य दक्षिणा-
रण्यस्थलीषु मृगयासक्तः ॥ ख ॥

मायन्मांसलतुङ्गपुंगवककुटूटोन्नतांसस्थलः

कालिन्दीजलकान्तिकुन्तलशिराः पूर्णेन्दुबिम्बाननः ।

एकः कोऽपि मनोहरः पथि युवा दृष्टः स यस्मिन्सक-

दृष्टे नष्टनिमेषया मम दृशा लब्धं फलं जन्मनः ॥ २५ ॥

तेनापि ‘दाक्षिणात्योऽयम्’ इति निश्चित्य साभिलाषमाभाषि-
तोऽस्मि ॥ ग ॥

मयापि कृतोचितालापेनोक्तम् ॥ घ ॥

‘यथेयमाकृतिर्लोकलोचनानन्ददायिनी ।

तव भद्र तथा सत्यं सत्यागोऽसि नलोभवान्’ ॥ २६ ॥

एवमुक्तः सोऽपि मनाङ्कुग्धस्मितमेवोत्तरं कल्पितवान् ॥ ङ ॥

अथ प्रथमवयोविभूषिताङ्गस्तुङ्गतुरंगमारूढो गाढग्रथितपरिकरः
करेण कोदण्डमाकलयंस्तद्वितीयो युवा तमेव देशमागतवान् ॥ च ॥

आगत्य च बालनीलनलशालिनि शिलोच्चयस्थलीप्रदेशे कां-

यथेयमिति ॥ सञ् शोभनस्त्यागो यस्य । तथा न त्वं लोभवान् । असीत्यव्ययं
युष्मदर्पे । पक्षे सत्यागस्त्वम् । तथा नलाख्यो भवान् इति पृथग्वाक्यद्वयम् । एकवा-
क्यतायां तु भवानसीति मध्यमपुरुषो दुर्लभः ॥ २६ ॥

१ परिभ्रमता सताम् । २ कान्त । ३ ततो मया ; मया च । ४ कृतोचिताचारालापेन । ५ मथम
वयोविशेषभूषि ; मथमवयोभू । ६ तुरङ्ग । ७ ग्रन्थिग्रथितप ; ग्रथित । ८ तमेवोद्देशम् । ९ आयातवान्
१० नलशाङ्गशालि ।

चिह्नकाञ्चनकुम्भकान्तिकुचकण्ठलुठितकुसुममालिकामवलोक्य-
न्निदमवादीत् ॥ क ॥

‘युवराज, पश्य ।

नद्यास्तीरे विदर्भायाः कापि गोपालबालिका ।

गाः समुच्चारयत्येषा क्षेत्रीकृत्य नलं वरम्’ ॥ २७ ॥

एतदाकर्ण्य मयाप्युक्तम्—‘महानुभाव, न केवलमियमन्यापि
क्वापि कापि’ इति ॥ ख ॥

इत्युक्तवन्तं मामवलोक्य भावितार्थः स पुनः सस्मितम-
वोचत् ॥ ग ॥

‘इयं च सा च

अनुभवतु चिराय चञ्चलाक्षी-

रसपरिणामफलानि गोपपुत्री ।

अपसरति महोद्यमेन यस्याः

कथमपि संप्रति नैषधेनुरागः’ ॥ २८ ॥

नद्या इति ॥ विशिष्टदर्भाया नद्यास्तीरे । काप्यनिर्दिष्टनामा । गोपी । वरं श्रेष्ठं ।
नलं (नं) तृणविशेषं । केदारीकृत्य । गा धेनूः । समुत् सङ्घर्षा । चारयति ॥ श्लेषव-
कोक्त्या तु विदर्भाभिधानाया नद्यास्तीरे, कापि महनीयमहिमा, गोपालस्य भूपत्य, बा-
लिका सुता, नलं राजानं, वरं वरयितारं, क्षेत्रीकृत्याश्रयीकृत्य, गिरः समुच्चारयति ॥
वर ईप्सायाम्, वर्धत इति वरः । क्षेत्रं सङ्गमिः ॥ २७ ॥

अनुभवत्विति ॥ गोपालिका क्षीरस्य सपरिणामानि परिणतानि यानि फलानि
क्षीरेणा दधिघृतप्रभृतीनि तान्यनुभवतु चिराय । चञ्चला लोला गोचरणवशात् । यस्याः
संप्रत्येष धेनुरागो । महोद्यमेन हेतुना । कथमपि केनापि प्रकारेण । न निवर्तते ॥ श्लेषे

१ कान्त. २ कुचकुम्भ. ३ लुलित. ४ मालिका बालिका; मालिका गोपालिकाम्. ५ इय-
मेनान्यापि. ६ कापि क्वापि नद्यास्तीरे विदर्भायाः कापि गोपालबालिका । गाः समुच्चारयत्येषा
क्षेत्रीकृत्य नलं वरमित्युक्तवन्तः. ७ पुनः पुनः.

आस्तां तावदन्यत् । अध्वन्य, कथय कुतः प्रष्टव्योऽस्ति, किंच
क्रियेद्वाद्यापि वर्त्मानिक्रमितव्यम्, इति ॥ क ॥

अथ कथितस्ववृत्तान्तेन मयापि ' कोऽयमशेषमनुष्यमस्तक-
मणिः, कश्च भवानपि स्वप्रज्ञाप्राग्भारपराङ्मुखीकृतपुरंदरशुरुः' इ-
ति पर्यनुयुक्तः स पुनरुक्तवान् ॥ ख ॥

' अयमसौ सौम्य, समस्तशस्त्रशास्त्रकोविदो विदारितवैरी
वैरसेनिर्नलः । किमन्यदहमपि श्रुतशीलो नामास्यैवाज्ञाकारी '
इत्यभिधाय विश्रान्तवान् ॥ ग ॥

नलोऽपि कृत्वा त्वदाश्रयास्तास्ताः प्रकटितप्रेमकन्दलाः क-
थाः, समर्थं च स्वयंवरामन्त्रणमुत्सुकतया तत्कालमेवोद्गीय ग-
न्तुमीहमानः संभाषितेन स्मिन्तेनांलोकितेन च माममृतवर्षेणवा-
ह्लादयन्ननिच्छन्तमपि प्रतिग्राह्य च बलादनर्घ्याणि स्वाङ्गाभर-
णानि चिरादेव व्यसर्जयत् ॥ घ ॥

स्वयं च मृगयाव्यसनितया मृगयालुभिः सह ॥ ङ ॥

धीरं रङ्गन्तमारुह्य सारं रंहसि वाजिनम् ।

हारं रम्यं गले बिभ्रत्स्वैरं रन्तुमणात्पुनः ॥ २९ ॥

तु गोपपुत्री भूपपुत्री दमयन्तीलक्षणा । चञ्चलाक्षी लोलनेत्रा शृङ्गारादिरसपरिपाकफ-
लान्युपभुङ्गाम् ॥ यस्याः संप्रति नैषधे नले महोद्यमेऽनुरागः प्रेमबन्धः । कथमपि ना-
पसरति ॥ २८ ॥

धीरमिति ॥ धीरमत्रासं रङ्गन्तं बलगन्तं रंहसि वेगे सारमुत्कृष्टं वाजिनमश्व-
मारुह्य कण्ठे हारं गुणं बिभ्राणः स्वच्छन्दं क्रौडितुं पुनरप्यगात् ॥ २९ ॥

१ आस्तां च. २ क्रियेद्वाद्यापि. ३ सौम्यः. ४ शस्त्रास्त्रशास्त्र. ५ नलो नाम. ६ श्रुतशीलनाम.
७ च स्वयं स्वयं. ८ उद्गीषेवागन्तुम्. ९ सस्मितेन; कुत्रचित्पुस्तके स्मितेनेत्येतन्नास्ति. १० अवलो-
कितेन. ११ चिरादिव.

तदायुष्मति, स्वामिसुते यथा मया तत्कथाप्रश्नानुराम उप-
लक्षितस्तथा निश्चितमंचिरादयमेष्यति” इत्यभिधाय स ब्राह्मणः
स्वगृहमगात् ॥ क ॥

गते च तस्मिन्दमयन्ती “श्लाघ्यः स कः कालः, धन्यः स कंत-
मो वासरः, सुलक्षणा सा का नाम वेला, यस्यामिदमिन्दुदर्शने-
नेव कुमुदमस्मच्चक्षुस्तदालोकनेन कम्प्यानन्दमनुभविष्यति” इ-
ति चिन्तयन्ती कान्यपि दिनानि कयाप्यवस्थया व्यनैषीत् ॥ ख ॥

अथ नलोऽप्यामन्त्रितस्तेन ब्राह्मणेन रणरणकेन च, प्रेरितो
मन्त्रिणा मदनेन च, परिवृतः सेनयोत्कण्ठया च, तत्कालमेव
विदर्भमण्डलाभिमुखमुदचलत् ॥ ग ॥

चलिते च चंतुरङ्गबलचलनचूर्णितशिलोच्चयचक्रवाले चक्रि-
चक्रचङ्क्रमणचीत्कारबधिरितककुभि विषमवैरिवृन्दवनवैद्युतानले
नले, चलन्तश्चटुलतरचरणप्रहाररणितधरणिमण्डलाः कान्तकौ-
ञ्चनरचनारोचिष्णवश्चकासांचक्रुश्चक्रवर्तिवाहनोचिताः साश्चर्यम-
पर्यन्तपर्यायाः पर्याणितास्तुरङ्गाः, शृङ्गारिताश्च चलञ्चारुचामरा-
वंधूलनालंकृतकपोलभित्तिभागसंलगितभृङ्गसंगीतमुखरितमुखम-
ण्डलाः कथमप्याधोरणनिरुध्यमानशौर्यविकारस्फुरणाः स्फुरत्कु-
म्भभित्तिसिन्दूरा दूरापसारितस्यन्दनाः स्यन्दमानामन्दमदकदर्दमि-
तमेदिनीकाः कम्पयांबभूवुर्भुवं भूरिभारभुग्राहपन्नगशिरःशिथि-
लावष्टम्भामिभेन्द्राः ॥ घ ॥

१ स्वकथा. २ अचिरादेष्यति. ३ स्वगृहान्. ४ कः. ५ सुलक्षणा. ६ कथमपि. ७ चलच्चतुरङ्ग.
८ बलचमूचलन. ९ काञ्चनाभरणरचना. १० धूनना; चूला. ११ संकलित; संमिलितमदमिलित;
संगलितमदबललुलित. १२ विस्फुरणाः. १३ शिरःसदृशश्चि.

किं बहुना ।

तत्रावसरे

पूर्वापरपयोराशिशीमासंक्रान्तसैनिके ।

तस्मिन्तस्मार भूर्भाराद्वराहवपुषो हरेः ॥ ३० ॥

अपि च ।

आसीत्पिण्डितपाण्डुपङ्कजवनं श्वेतातपत्रैः कचि-

न्मायूरातपवारणैः कचिदभूदुन्नालनीलोत्पलम् ।

उन्मेधं कचिदूर्ध्वधूलिपटलैस्तस्य प्रयाणेऽभव-

त्प्रोदीचि कचिदम्बरं सर इव प्रेङ्खत्पताकापटैः ॥ ३१ ॥

जाताश्च जङ्गाजघनस्पृशो, वक्षःस्थलीलोलनलम्पटा, ग्रीवाग्रह-
णाग्रहिण्यः, प्रसभं लगन्त्यो वस्त्रेषु, निस्त्रपा स्त्रिय इव, नखपदा-
भिघातोद्यताः, चुम्बन्त्यश्चिबुककपोलाधरचक्षूंषि सैनिकानाम्, अ-
तिप्रसरेण शिरोऽवलग्राः, प्रबला धूलयो, वियदावरणाश्च चकुरुच्चै-
रतिप्रसङ्गमासन्नवननिकुञ्जेषु ॥ क ॥

पूर्वेति ॥ पूर्वापरसागरावधिसंक्रान्तचमूचरे तस्मिन्नले भूर्मेदिनी भारादेतोर्हरेः स-
स्मार ॥ “अधीगर्थ—” इति सूत्रेण कर्मणि षष्ठी ॥ ३० ॥

आसीदिति ॥ सितच्छत्रैः पिण्डितपुण्डरीकवनं, श्रीकरीभिः सनीलोत्पलं, रे-
णुपटलैरुन्नतमेधं, कचिच्चलद्गजाञ्चलैः प्रवृद्धोर्ध्वरङ्गं, तडागमिवाम्बरमाकाशं तत्प्रया-
णेऽभूत् ॥ प्राच्यदेशे महासरःसु मेघा अम्भो ग्रहीतुमुन्नमन्त इति प्रसिद्ध्योन्मेधत्व-
मुक्तम् ॥ ३१ ॥

जाताश्चेति ॥ धूलयो निर्लज्जा स्त्रिय इव । जङ्घेत्यादीन्युभयत्र समानानि । न-
खा अश्वादीनां खुराः, पदं पादविन्यासस्तेषामभिघातादुत्थिताः । पक्षे नखक्षतपदयोश्चा-
भिघाते उद्यताः सोद्यमाः ॥ बलात्सेन्यात्प्रवृद्धाः, पक्षे प्रवृद्धवीर्याः । वियदावरणा नभ-
श्छादिन्यो विगच्छद्गजाश्च । वियन्नभः । विपूर्वस्येणः शतरि च वियदिति । अतिप्रसङ्ग-
मतिव्याप्तिं, पक्षे रतिप्रसङ्गं सुरतप्रबन्धम् ॥ क ॥

कूजन्तश्च कोटिशः कोदण्डमण्डलाग्रव्यग्रपाणयः, पणिनीया
इवाधिकरणकर्मकुशलाः समुल्लसन्तो विचेलुर्वलग्नपटवो लाम्प-
टघोल्लुण्ठितरिपुर्पुरः पुरः पदातयः ॥ क ॥

तत्र च व्यंतिकरे

मन्दं मन्दरमन्दिरेषु शयितानुन्निद्रयन्किंनरा-

न्मेरोर्मस्तककंदरे प्रतिरवानुत्थापयन्नुल्लवणः ।

आध्वं धावत यात मुञ्चत पुरः पन्थानमेवंविध-

स्त्रैलोक्यं बधिरीचकार बहलः सैन्यस्य कोलाहलः ॥ ३२ ॥

एवमसौ क्रीडितानेकपामरान्गिरीन्ग्रामांश्च बहुतरङ्गोपशोभिताः
सरितः सीमंश्च व्यूढपन्नरथान्पथः पादपांश्च लङ्घयन्, सालसहिताः
गिरीनारीश्च सेवमानः, पच्यमानगोधूमश्यामलाः क्षेत्रभुवो भिल्लप-
ल्लीश्च परिहरन्, विधवाः शत्रुसीमन्तिनीरटवीश्चातिक्रामन्, परि-
वारीणि बन्धुकुलानि सरांसि च बहु । मानयन्, नातिचिरेण रविर-
थतुरंगपरिहृतविषमशिरःशिखरसहस्रमजस्रममरणगन्धर्वसिद्ध-
रुद्धस्कन्धमध्यं विन्ध्याचलमनुससार ॥ ख ॥

कूजन्तश्चेति ॥ पदातयो विचेलुः । किं कुर्वन्तः । कोटिशोऽनेकधा कूजन्तः श-
ब्दायमानाः । तथा कोदण्डेन धनुषा मण्डलाग्रेण चासिना व्याकुलाः पाणयो येषां
ते । तथाधिकं रणकर्मणि कुशलाः । पाणिनीयपक्षेऽधिकरणकर्मणी कारके । लाम्प-
टघोल्लुण्ठिता अरिपुरोऽरिनगर्यो यैः । पुरोऽग्रतः ॥ क ॥

एवमिति ॥ अमुना प्रकारेणासौ नल इदमिदं कुर्वन्तरणिरथाश्वत्यक्ताधित्यकाम-
ध्यं विन्ध्याद्रिमनु । लक्ष्मीकृत्य ससार । किं कुर्वन् । लङ्घयन् । कान् । गिरीन्द्रान्ग्रामांश्च ।
संप्रत्युभयानपि विशिनष्टि । क्रीडिता अनेकपा गजा अमराश्च देवा येषु । पक्षे पा-
मरा ग्राम्याः ॥ सरितो बहुभिस्तरङ्गैरलंकृताः । सीमानश्च बहुतरं यथाभवत्येवं गोपै-
र्गोपालैः शोभिताः ॥ विशेषेणोढानि पञ्चाणि वाहनानि रथाश्च यैः । पक्षे पन्नरथः

ततश्च ।

दिशि दिशि किमिमानि प्रच्यवन्तेऽन्तरिक्षा-

दविरतमुत देवी श्रुतधात्री प्रसूते ।

इति शबरवधूभिस्तर्क्यमाणान्यवापुः

सपदि विपुलविन्ध्यस्कन्धमध्यं बलानि ॥ ३३ ॥

श्रुतशीलस्तु तुङ्गशृङ्गरङ्गत्सारङ्गाङ्गनासु नक्षत्रासन्नाकाशाव-
काशविंशदंशजालजटिलासु चलच्चित्रचित्रककरिकलभकदम्बक-
संचारशबलासु हारिहरिताडूररमणीयासु वनस्थलीषु निक्षिप्तचक्षु-
षमवलोक्य राजानमिदमवादीत् ॥ क ॥

“ देव,

माद्यदन्तिकपोलपालिविगलहानाम्बुसिक्तद्रुमाः

कीडक्रोडकुलार्धचर्वितपतन्मुंस्तारसामोदिताः ।

अन्तःसुस्थितपान्थमन्थरमरुल्लोललतामण्डपाः

कस्यैता न हरन्ति हन्त हृदयं विन्ध्यस्थलीभूमयः ॥ ३४ ॥

पक्षी ॥ सालेन प्राकारेण सहिताः । नार्यः सालसा हिताश्च ॥ अलसशब्दो भावप्रधानो
लक्षणादिवत् ॥ पचेलिमैर्गोधूमैः सस्यविशेषैः श्यामलाः । पक्षी तु गोर्भूमेर्धूमो गोधू-
मः । ततः पच्यमानः परिपाकं गच्छन् बहुलीभवन्त्योऽसौ गोधूमस्तेन श्यामलाः । न
तु पच्यमाना चासौ गौश्चेति । टच्प्रसङ्गात् ॥ कृष्यावनी हि दग्धा समधिकं फल-
तीति ॥ तथा च (रघुवंशे नवमे सर्गे) “ कृष्यां दहन्नपि खलु क्षितिमिन्धनेद्धो बीज-
प्ररोहजननीं ज्वलनः करोति ” ॥ गोशब्दो भूम्यर्थो न धेन्वर्थोऽनौचित्यात् ॥ विविशे-
षे विगमे च । धवो भर्ता तरुविशेषश्च ॥ परिवृण्वन्ति परिवारीभवन्ति परिवारीणि ।
अन्यत्र परि समन्ताद्वारि जलं येषु ॥ क ॥

माद्यदिति ॥ मुस्तायाः कन्दविशेषस्य रसेन निर्योसेनामोदिताः । अन्तर्मध्ये
सुस्थिताः पान्था यासु । तथा मन्थरमरुता मन्दानिलेन लोलन्तश्चलन्तो लतामण्डपा
यासु । पश्चात्कर्मधारयः ॥ ३४ ॥

इतश्च पश्यतु देवः ।

एषा सा विन्ध्यमध्यस्थलविपुलशिलोत्सङ्गरङ्गतरङ्गा

संभोगश्रान्ततीराश्रयशबरवधूशर्मदा नर्मदा च ।

यस्याः सान्द्रद्रुमालीललिततलमिलत्सुन्दरीसंनिरुद्धैः

सिद्धैः सेव्यन्त एते मृगमृदितदलत्कन्दलाः कूलकच्छाः ३५

अपि च ।

अन्तरेऽप्यस्याः

मज्जत्कुञ्जरकुम्भमण्डलगलदानाम्बुनः सौरभा-

द्भाम्यद्भृङ्गकुलावलीः कुवलयश्रेणीः समाविभ्रतः ।

कल्लोलाः कलिकालकल्मषमुषः प्रोल्लीललीलार्कतः

स्वःसोपानपरंपरा इव वियद्वीथीमलंकुर्वते ॥ ३६ ॥

इतश्चास्यास्तौरे

अंससंसिजलार्द्रजर्जरजटाजूटैर्मनाङ्गन्धरा-

स्तिम्यत्तारवतन्तुनिर्मितकुथत्कौपीनमात्रच्छदाः ।

शीतोत्कण्ठकितास्थिशेषतनवः स्नात्वोत्तरन्तः शनै-

रेते पश्य पतन्ति पिच्छिलशिलाजाले जरत्तापसाः ॥ ३७ ॥

इतोऽपि

पश्यैताः करिकुम्भसंनिभकुचद्वन्द्वोलसद्दीचयः

क्रीडन्त्यब्जविकासभासि पयसि स्वैरं पुलिन्दस्त्रियः ।

मज्जदिति ॥ भृङ्गकुलानां कुवलयान्युपमानम् । विभ्रत इति कल्लोलविशेषणं ज-
सन्तम् । “ नाभ्यस्ताद्-” इति नुमभावः ॥ ३६ ॥

अंसेति ॥ तरुषु जातास्तारवाः । ते च ते तन्तवश्च । पिच्छिलं मसृणं कर्दमिल-
म् ॥ ३७ ॥

उन्मीलन्नवनीलनीरजधिया पद्मान्तरे नेत्रयोर्गतां

हस्तलताहता अपि परिभ्राम्यन्ति भृङ्गाङ्गनाः ॥ ३८ ॥

इतोऽप्यवलोकयतु देवः ।

बालोन्मीलत्कुवलयवनं विस्तरद्वन्द्वरुद्ध-

भ्राम्यद्भृङ्गैरनुकृतपयःपूर्णमेघान्धकारम् ।

हर्षात्पश्यत्ययमतितरां तीरचारी मयूरो

मुग्धः पार्श्वे भ्रमति च भयाच्चक्रवच्चक्रवाकः ॥ ३९ ॥

इदं च

कुररभरसहं सहंसमालं

मुदितमयूरचकोरचक्रवाकम् ।

क इह सुरुचिरं चिरं विलोक्य

प्रवरमते रमते नरो न रोधः ॥ ४० ॥

इतश्च ।

बककृतनिनदं नदं न दम्भा-

त्कृतसवनं सवनं भजन्त एते ।

निरुपमविभवं भवं स्मरन्तः

प्रशमधना मुनयो नयोपपन्नाः ४१ ॥

बालेति ॥ विस्तरता प्रसरता गन्धेन रुद्धाः । अतएव भ्राम्यन्तो भृङ्गास्तैरनुकृतः पयःपूर्णमेघोऽन्धकारश्च येनेति वनविशेषणम् । मेघाद्वि मयूरस्य हर्षः । अन्धकाराच्च रात्रिशङ्कया चक्रवाकस्य भयम् ॥ ३९ ॥

कुररेति ॥ प्रवरा मतिर्यस्य तत्संबोधनम् । इह रोधस्तटं विलोक्य को नरो न रमते क्रीडत्येव सर्वः । कथंभूतम् । कुरराणां भरमतिशयं सहते । तथा सह हंसमालया तथा मुदिता मयूराश्चकोराश्चक्रवाकाश्च यत्र । यतः सुष्ठु रुचिरम् ॥ ४० ॥

बकेति ॥ प्रशम एव धनं येषां ते मुनयो नययुक्ताः । अनुपमसामर्थ्यं भवमीश्वरं स्मरन्तो बकैः कृतशब्दम् । तथा न दम्भात्कपटादपि तु धर्मवासनया कृतं सवनं स्नानं

विधूतपाप्मानः खल्वमी महानुभावाः ॥ क ॥
तथाहि ।

मुहुरधिवसतां सतां मुनीना-

मपविपदां विपदाङ्कपङ्कभाजि ।

तटनिकटवनानि नर्मदायाः

कथमिभवन्ति भवन्ति कल्मषाणि ॥ ४२ ॥

इतश्च ।

कचित्प्रवरगैरिकासमसमुल्लसत्पल्लवं

लवङ्गलवलीलतातलचलच्चकोरं कचित् ।

कचिद्गिरिसरित्तटीतरुणविस्फुरत्कन्दलं

दलन्निचुलमञ्जरीमधुनिरुद्धभृङ्गं कचित् ॥ ४३ ॥

कचिच्चटुलकोकिलाकुलितनूतचूताङ्कुरं

कुरङ्गकुलंसेवितप्रबलसालमूलं कचित् ।

कचित्प्रवरसंचरत्सुरवधूपदैः पावनं

वनं नयति विक्रियामिह मनो मुनीनामपि ॥ ४४ ॥ युग्मम् ॥

यत्र तम् । तथा सह वनैः सवनं वनयुक्तम् । नदं जलाधारविशेषम् । एते भजन्ते ॥ ४१ ॥

मुहुरिति ॥ इभवन्ति गजवन्ति । तथा वीनां पक्षिणां पदमङ्को यत्र तथोक्तं पङ्कं भजन्ते तानि नर्मदायास्तटसमीपवनानि कर्मभूतानि अधिवसतां सतां विदुषाम् । अपगता विपद्येभ्यस्तादृशां मुनीनां कथं कल्मषाणि पापानि भवन्ति । न भवन्त्येवेत्यर्थः ॥ ४२ ॥

कचिदिति ॥ प्रवरं गैरिकं यत्र । तथा असममप्रतिमम् । सर्वोत्कृष्टमिति यावत् । तथा समुल्लसन्तः पल्लवा यत्र । पञ्चाद्यथायुक्ति कर्मधारयः । गैरिकशब्दो नपुंसकः । “प्रवरगैरिकोपम” इति वा पाठः ॥ ४३ ॥ ४४ ॥

तदिदमद्यतनं दिवसमस्य सैन्यस्याध्वश्रमापन्नखेदापनुत्तिनि-
मित्तमधिवसतु देवः ॥ क ॥

यत्र

वायुस्कन्धमवष्टभ्य स्फारितैः पुष्पलोचनैः ।

वियद्विस्तारमेते हि वीक्षन्त इव पादपाः ॥ ४५ ॥

अपि च येषाम्

स्कन्धशाखान्तरालेषु पश्य जीमूतपङ्क्तयः ।

लम्बमाना विलोक्यन्ते चलद्वल्गुलिका इव ॥ ४६ ॥

येषां च

उच्चैः शाखाग्रसंलग्ना मन्ये नूनं वनौकसाम् ।

कुर्वन्ति पुष्पसंदेहं निशि नक्षत्रपङ्क्तयः ॥ ४७ ॥

इतश्च ।

एतेषु प्रचण्डपवनाहतैतरुतलगलितसुगन्धिविविधविकचकु-
सुमप्रकरमकरन्दमापीय पुनः शिखरशाखाभिमुखमुत्पतन्त्यो वि-
भान्ति दुरारोहतया कृताः केनापि निश्रेणय इव श्रेणयो मधु-
लिहाम् ॥ ख ॥

इतश्च ।

निश्चलानां सैन्यभयेन तुङ्गतुरुशिखरपञ्जरपुञ्जितगोलाङ्गु-

तदिति ॥ खेदापनुत्तिः खेदापनोदः ॥ क ॥

वायुस्कन्धमिति ॥ स्कन्धः संहत्यर्थोऽसार्थश्च । कुतोऽत्रावासः । हि यस्मात्
तुङ्गाः पुष्पिताश्चात्र पादपाः सन्ति ॥ ४५ ॥

इतश्चेति ॥ गोलाङ्गुलानां कृष्णमुखमर्कटानां । लाङ्गूललतिकाः पुच्छवलयः । अ-
तिलोमशत्वाभिर्वृक्षप्ररोहाङ्कुर आकारो यासाम् ॥ ख ॥

१ अद्यतन. २ वल्गुलुलि; वटवल्गुलि. ३ नगौकसाम्. ४ पवनाहतितल; पवनाहतल-
तागलित. ५ मकरन्दामोदम्. ६ तुङ्गततरु.

लमण्डलानां निर्यन्नवप्ररोहाङ्कुराकाराः कुर्वन्ति वनदेवतानां क्रीडा-
न्दोलनदोलारञ्जुशङ्कामधोविलम्बिलाङ्गूललतिकाः ॥ क ॥

इतश्च ।

चकासत्युड्डीयमानास्तरुशिरःशिखरशाखाग्रस्वलनविलग्रग्रह-
गणविमानपङ्क्तिपताका इव विहगावलयो निश्चलम् ॥ ख ॥

इतश्च ।

विजृम्भमाणमञ्जरीजालेषु सर्वर्तुविकासिसहकारवनेषु वनदेव-
ताभिरुद्दामदवदहनप्रतीकारार्थमनागतमेव संगृहीतवारिगर्भा-
म्भोदपटलमिवौलोक्यते कोकिलाकुलकदम्बकम् ॥ ग ॥

इतश्च ।

विकसितसितपुष्पपिण्डपाण्डुरंशिखराः सुधाधवलितोर्ध्वभ्रू-
यो विलासप्रासादा इव कुसुमसायकस्य जराधवलमौलयः कञ्चुकि-
न इव वनदेवतानाम्, उन्मादयन्ति मनोऽमन्दमुचुकुन्दपादपाः ॥ घ

तदेवंविधेषून्मिषन्मुकुलविगलितबहलमकरन्दसीकरासारसुर-
भितभ्रूतलेषु सुगन्धमृगपरिहृतदावानलज्वालायमानोन्मदशबर-
सीमन्तिनीचरणप्रहारविकसिताशोककाननेषु नवजलधरनिकुर-
म्बकान्तितमालतरुशिरःस्थितशब्दानुमेयमाद्यन्मयूरमण्डलेषु म-
दनालसपुलिन्दराजसुन्दरीशिक्ष्यमाणवनकपोतकुक्कुटकुहकुलकु-
हरितेषु कूजत्कुररपरिवारितसरःपरिसरेषु चलच्चकोरसारसरवर-
मणीयेषु विहरतु देवः सह सैन्येन नर्मदोर्मिमन्दानिलान्दोलि-
तलतापल्लवेषु वनेषु ॥ ङ ॥

तदेवमिति ॥ सुगन्धमृगेत्यादि वनविशेषणम् । लौहित्यान्मुग्धमृगैर्दावानलभ्रान्त्या
कुसुमिताशोककाननानि परिहृतानीति भावः ॥ ङ ॥

१ अधोलम्बित. २ विहङ्ग. ३ जृम्भमाण. ४ संगृहीतमिव. ५ अवलोक्यते. ६ पाण्डुशिखर.
७ तरुशिखरशिरः. ८ चरत्.

राजापि श्रुतशीलेन दर्शितास्तांस्तान्वेशानवलोक्य चिन्ति-
तवान् ॥ क ॥

“ कृतक्रीडाः क्रोडैर्मदकलकुरङ्गीहृतमृगाः

परिभ्राम्यदृङ्गाः परभृतकुलाक्रान्ततरवः ।

वनोद्देशाः पौष्पैः सुरभितदिगन्ताः परिमलै-

र्न चेतः कस्यैते विलसितविकारं विदधति ॥ ४८ ॥

इतश्च ।

वीचीनां निचयाः स्पृशन्ति जलदानुद्वन्धिसौगन्धिका.

नृत्यत्केकिकदम्बकानि विकसदीरुन्धि रोधांसि च ।

धत्ते सैकतमुन्नदन्मदकलक्रौञ्चावलीसारसा-

नस्याः पद्मपरागपिङ्गपयसः सेव्यं चै सिन्धोर्न 'किम् ॥ ४९ ॥

तदुचितमिहाद्य दिवसमावासं कर्तुम् ” इति विचिन्त्य भूकोण-
संज्ञाज्ञापितसेनासंनिवेशस्तत्कालमेव “ विरचयत तुरङ्गममन्दुराः
सरसदीर्घदूर्वानलनीलनिम्नस्थलीषु, कुरुत कायमानानि सरि-
त्सेव्यसैकतेषु, उन्नमयत पटकुटीः कूलकाननेषु, आलानयत
मंदमत्तमतङ्गजान्मदंकण्डूकपोलकाषसहेषु सरलसालसल्लकीस-
जार्जुनस्कन्धेषु, दूरमुत्सारयत शैवलशिलाजालकाष्ठकूटकण्ट-
कपटलानि, समीकुरुत विषमभूभागान्, ” इति सेनापतिप्रमुख-

वीचीनामिति ॥ उद्वन्धिसौगन्धिका वीचिनिचया जलदानुस्पृशन्ति । रोधांसि च
स्पृशन्ति ॥ तदेवं यस्याः सिन्धोः, किं वा न सेव्यम् । चक्रारो वार्थे ॥ ४९ ॥

तदुचितमिति ॥ मन्दुरा वाजिशाला । कायो मात्यत्रेति कायमानं लोकप्रसिद्ध्या
रोहिषादितृणमयावासविशेषः । मदमत्तमतङ्गजानिति । मदेन वीर्यविपाकेन मत्ता नत्वो-

१ मंदशान्, उद्देशान्. २ वृत्. ३ मुत्रमन्. ४ क्रौञ्चावलीः सालसास्तस्याः. ५ न. ६ किम्.
७ समावासं. ८ नाल. ९ समदमतङ्गजा. १० मलकण्डूलकपोल.

मुखरलोककलकलमुञ्जालमुत्थितमसहमानस्तद्विरामावसरं प्रति-
पालयन्नेकान्तेऽन्यतमप्रदेशे तस्याः सरितः सूक्ष्ममुक्ताफलक्षोद-
धवलवालुकापुलिनष्ट एवास्थानगोष्ठीं बबन्ध ॥ क ॥

अथ नातिदूरे पुरोऽस्य शीतशैवलचक्रवाले चरतश्चक्रवाकक-
दम्बकस्य मध्ये कोऽप्युत्क्षिप्य पक्षपुटम्, उन्नमय्य ग्रीवाग्रम्, अ-
नङ्गपरवशो दूरादुपसर्पन्ननुरागिणीं काञ्चिच्चक्रवाकीं, दर्शितचा-
दुचातुर्यश्चक्रवाकयुवा दृष्टिपथमवातरत् ॥ ख ॥

अपरे च चत्वारो राजहंसास्तामेव चक्रवाकीं कामयमानास्त-
मापतन्तमन्तरान्तरा निपत्य स्वलयांबभूवुः ॥ ग ॥

तांश्चावलोक्य राजा विहसन्नासन्नवर्तिनं श्रुतशीलमाबभाषे ॥ ख

“वयस्य, विलोक्यतामिदमसमञ्जसम् ॥ घ ॥

अमी राजहंसाः सतीष्वपि स्वजात्युचितानुचरीषु कथमन्या-
सक्तामपीमां चक्रवाककामिनीं कामयन्ते ॥ ङ ॥

न खल्वेषामियमनङ्गभूमिः ॥ च ॥

अथवा

किमु कुवलयनेत्राः सन्ति नो नाकनार्य-

स्त्रिदिवपतिरहल्यां तापसीं यत्सिषेवे ।

हृदयतृणकुटीरे दीप्यमाने स्मराग्रा-

वुचितमनुचितं वा वेत्ति कः पण्डितोऽपि ॥ ५० ॥

पथादिप्रयोगात् । जालानि मर्कटिकारूपकृमिकृतगृहाणि । कूटं वग्रम् ॥ क ॥

न खल्विति ॥ यथा चक्रवाकी चक्रवाकस्य सजातीया, एवं मनुष्यजातेर्नलस्य मानुषी
दमयन्त्युचिता । यथा हंसानां सानुचिता, एवं लोकपालानामपि दमयन्तीति ॥ च ॥

किमु इति ॥ ह्रस्वा कुटी कुटीरः ॥ “ह्रस्वे” इत्यधिकारे “कुटीशमी-” इतिसू-
त्रेण रप्रत्ययः ॥ ५० ॥

एवंवादिनि राजनि, अकस्मात्कोमलकण्ठकुहरप्रेङ्खोलनालंका-
रसुन्दरोऽमन्दमूर्च्छनावच्छिन्नसरसस्वरस्वरूपः प्रसन्नप्रयुज्यमानता-
नविशेषाभिव्यक्तिस्पष्टश्रुतिसुभगो गगने गान्धारग्रामगामी गीतध्व-
निरुदचरत् ॥ क ॥

अंवाहीश्च चलदलिपटलपीयमानापूर्वपरिमलोद्गारिपारिजा-
तमञ्जरीमकरन्दविन्दुवर्षवाही वायुः ॥ ख ॥

अथ कौतुकोत्तानिताननेन नरपतिनाप्यदृश्यत, शातकुम्भ-
भङ्गपिशङ्गप्रभामण्डलमध्यवर्तिनः प्रधानपुरुषस्याग्रे गृहीतजा-
त्यजाम्बूनददीर्घवण्डः कुण्डलालंकारवानुन्मिषन्मन्दारमुकुलमा-
लामण्डितमौलिरवतरन्नम्बरान्निर्मिमेषः सुवेषः पुरुषः ॥ ग ॥

अवतीर्य च सोऽतिविस्मयविस्फारितर्विलोचनमवनिपालम-
वादीत् ॥ घ ॥

“निषधेश्वर, त्वरितमुत्तिष्ठ । अर्घीय सज्जो भव ॥ ङ ॥

किं न पश्यसि ।

अवतरति धृताचीस्कन्धविन्यस्तहस्तः

श्रुतिसुखकृतगीते किनरे दत्तकर्णः ।

किमपि सपरिरम्भं रम्भयारभ्यमाण-

व्यजनविधिरधीशः स्वर्गिणामेष देवः ॥ ५१ ॥

अपि च ।

विरचितपरिवेषाः स्वाभिरङ्गप्रभाभि-

र्भुवनवह्नेनभारोद्धारधुर्यांसपीठाः ।

उरस्ति परिविलोलदीर्घदामान एते

यमवरुणकुबेराः स्वामिनो लोकपालाः ॥ ५२ ॥

राजा तु तदाकर्ण्य ससंभ्रमोत्थानवशवल्लितोत्तरीयाञ्चल-
स्खलस्कनककंकरणस्कारमुखरितमाधाय मूर्ध्नि संपुटितपाणिप-
ल्लवपुगलमाभ्यर्च्य सरंभसवशसमुच्छ्वास्यमानसर्वाङ्गपुलकः कतिप-
यपदान्यभिमुखं सह परिजनेनोच्चलितवान् ॥ क ॥

अथ सकलं सुरशिरःशेखरायमाणचरणरेणुरनेकनाककामिनी-
कुचकुम्भकुङ्कुममञ्जरीमुद्राङ्कितविपुलवक्षःस्थलीदृश्यमानमहानी-
लमणिमण्डननिर्भम्भवृत्रशस्त्रव्रणः, श्रवणशिखरारोपितप्रत्य-
ग्रपारिजातमञ्जरीगलद्वहलकिंजल्ककणानुपान्ते गायतस्तुम्बुरोः
साक्षादमृतायमानगीतरसतुषारानिव परिपूर्णकर्णोद्वीर्णान्कपोल-
पालिलग्रानुद्वहन्, अनवरतशचीचुम्बनसंक्रान्तताम्बूललोलोच्छना-
यमानाच्छाच्छहरिचन्दननिरुद्धबन्धुरस्कन्धसंधिः, अन्धक इव हा-
रयष्ट्यास्फालितवक्षःस्थलः, विन्ध्यगिरिरिव सहस्राक्षः, पन्नगे-
न्द्र इव कुण्डली पातालमुद्रासमानश्च, कलिकालशापावतीर्ण-
सरस्वतीगीतप्रवाह इव मत्तमातङ्गगामी, दिशि दिशि विकीर्णक-
नकपिशांशुरंशुमानिवाविकृतपद्मरागारुणप्रभामण्डलमण्डनः,
सह लोकपालैर्भगवान्पुरंदरः पूर्वदिग्भागम्बरादवातरत् ॥ ख ॥

अथ सकलेति ॥ अथानन्तरं पूर्वदिग्भागव्योम्नः पुरंदरोऽवातरत् ॥ हारयष्टिर्मु-
क्तालता । अन्यत्र हरस्येयं हारी यष्टिः शूललक्षणा । अन्धको दैत्यविशेषः ॥ सह
स्रमक्षीणि यस्य । “बहुव्रीहौ—” इति समासान्तः पच् । विन्ध्यपक्षे सहस्रशब्दः
प्राचुर्यवचनः । अक्षा विभीतकाः ॥ कुण्डलं कर्णालंकराः । तद्वान् । तथा पाता रक्षि-
ता । अलमत्यर्थं रोचमानश्च ॥ पन्नगेन्द्रस्तु कुण्डलाकारः । तथा पाताले मुत्पातालमुत्त-
या भासमानः ॥ मत्तमातङ्ग औचित्यादैरावणः क्षीबचाण्डालश्च ॥ पद्मरागस्य मणेर्यद-
रुणं लोहितं प्रभामण्डलं तन्मण्डनमस्य । अंशुमास्तु अविकृतः पद्मानां रागोऽवृणस्य
प्रभा मण्डलं बिम्बम् । एतानि मण्डनं यस्य ॥ ख ॥

* पुराणादौ किल श्रूयते—पुरा सरस्वतीदधीच्योर्देवत्वविषये संवादे जायमाने
क्रुद्धेन दधीचिना क्षप्ता सती सरस्वती कलिकाले चाण्डालकुलेऽवततार । अतएव क-
लिकाले चाण्डाला एव मधुरं गायन्तीति विवृतिनामकटीका ॥

१ संपुटपाणि. २ रभसोत्थाप्यमान. ३ शिरःशयचरण; शिरःपर्यस्तचरण; शयनचरण. ४ नि-
रुद्ध; निभस्य. ५ लाञ्छनाच्छाच्छ.

अवतीर्य चक्षुषां सहस्रेणोन्मीलनीरजवनाभुकारिणा निरूप्य
पादयोः पुरः पतितमष्टाङ्गाश्लिष्टभूतलमिमम्, ऐरावतकुम्भकूटा-
स्फालनकर्कशाङ्गुलिना, दुर्दान्तदैत्यदानवधूवैधव्यदानशालासू-
लस्तम्भेन, शचीकुचकलशसंस्पर्शसंक्रान्तकुङ्कुमपत्रवल्लीकेन, दक्षि-
णपाणिना, सहेलमुन्नमय्य मूर्ध्नि पस्पर्श ॥ क ॥

कृत्वा च कुशलप्रश्नालापव्यवहारानुच्चैः काञ्चनासनं समु-
ल्लसन्मणिमयूखमञ्जरीजालजटिलमवनिभुजा स्वभुजोपनीतम-
ध्यतिष्ठत् ॥ ख ॥

उपविष्टेषु यथोचितासंज्ञमासनेषु यमवरुणकुबेरप्रमुखेषु दे-
वेषु क्रमेण कृतोचिताचारः पुरः पृथ्वीपृष्ठ एव विनयास्त्रिषद्य नि-
षधेश्वरः पुरंदरमवादीत् ॥ ग ॥

दिष्टया दिवौकसां नाथ जातो युष्मत्समागमात् ।

आकल्पं कीर्तनीयानां श्रेयसामस्मि भाजनम् ॥ ५३ ॥

अपि च ।

इष्ट्वा ऋतून्युगशतानि तपश्चरित्वा

वाञ्छन्ति संगमसुखं मुनयोऽपि येषाम् ।

तेषामनुग्रहकृतां स्वयमेत्य मेऽद्य

युष्माकमादिशत किं प्रियमाचरामि ॥ ५४ ॥

इति प्रकौशितप्रश्रयालापे पार्थिवपुंगवे पुरंदरो दरदलितकु-
न्दकलिकाकान्तदन्तद्युतिद्योतिताधरदलमीषद्विहस्य लीलावलि-
तकंधरः कुबेरमुखमवलोकयांचकार ॥ घ ॥

सोऽपि “निषधेश्वर, श्रूयतामस्मदागमनकारणम् ॥ ङ ॥

इति प्रकाशितेति ॥ दरदलितेत्यत्र दरेत्यव्ययमीषदर्पे ॥ घ ॥

“अस्ति विदर्भाधिपतेर्भीमभूमिपालस्य सुता सुतारनयननिर्जितेन्दीधरा वरार्थिनी निजकान्तितिरस्कृतत्रिदिवनारीरूपसंपत्तिः कुन्दवन्ती दमयन्ती नाम ॥ क ॥

तस्याभ्यर्चयन् कदलावदातदेहायाः किल स्वयंवरमहोत्सवः संप्रति प्रस्तुतः” इति नारदादधिगम्य वयमपि विदर्भाधिपतिपुरं प्रस्थिताः ॥ ख ॥

किंतु लघयति पुरुषं स्वमुखेनार्थिभावो यतः तत्र गत्वापि दमयन्तीं किं ब्रूमो वयमिन्द्रादयो लोकपालास्त्वामर्थयामह इत्यसदृशं महिम्नोऽस्मद्विधेषु, स्पृहणीयरूपासि कं नोत्सुक्यसीत्यनुचितमपरिचितेषु चाटुचातुर्यम्, अजरसः खल्वमरा वयमिति ग्राम्यः स्वप्रशंसोपक्रमः, प्राप्नुहि त्रयाणामपि लोकानामाधिपत्यमस्मत्संगमादिति महत्प्रागल्भ्यप्रलोभनम्, अल्पायुषो मनुष्यास्तदस्माकं देवानां मध्ये कंचिदृणीष्वेति पापीयः परदोषोदाहरणद्वारेणाभ्यर्थनम् ॥ ग ॥

अंतो देशकालकार्योक्तिकुशलस्त्वमुच्यसे । गच्छाग्रे, भव दूतो देवानामशेषवैदग्ध्यविशेषोक्तिकोविद, किमन्यदिह शिक्षयसे, तैस्तैरुपायैः, ताभिस्ताभिः कलाभिः, तैस्तैः प्रलोभनप्रकारैः, क्रियतां देवकार्यम्, आर्याणां प्रायः परोपकारकरणार्थमेव जन्म च जीवितं च, न च भवन्तमस्मदनुभावादयः कोऽपि कन्यान्तःपुरे रहस्यपि वर्तमानां विदर्भेश्वरसुतामुपसर्पन्तमुपलक्षिष्यते” इत्यभिधाय व्यरंसीत् ॥ घ ॥

अस्तीति ॥ कुन्दवन्तीत्यत्र “नासिकोदरो-” इति सूत्रेण ङीप् ॥ क ॥

१ निर्जित. २ धिपपुरं; धिपतेः पुरं. ३ महिषेषु. ४ प्रागल्भ्यमर्थं प्र. ५ मानुषाः. ६ अयोदे. ७ विशेषकोविदः. ८ उपलक्षिष्यते.

नलोऽप्येतदाकर्ण्य तदिदं संकटम् “इतो क्वाग्र इतस्तटी,
इतो देवामिरितो दस्यवः, इतो दुष्टदन्दशूक इतोऽप्यन्धकूपः”
इति न्यायात् । इतः कर्णान्तिरुष्टशरासनो मर्मप्रहारी प्रहृष्टि
मकरध्वज इतश्चायमेतेषामलङ्घनीये आदेशः । तन्न जानीमः
किमत्रोत्तरम् । एकत्रार्थेऽस्माकं भवतां च प्रवृत्तिरिति प्रणयप्रा-
र्थनाभङ्गकारिणी विद्वत्विनया प्रतिकूलोक्तिः, अनभिज्ञोऽस्मि
दूतोक्तीनामिति शाठ्यम्, असमर्थोऽस्मि संदिग्धक्रियाकारिता-
यामित्याज्ञालङ्घनम्, आज्ञालङ्घनं च सेतुबन्धनमिव स्वलयति
श्रेयःस्रोतः, षण्ढमुखदर्शनमिव वर्धयत्यलक्ष्मीम्, रजस्वलाभिग-
मनमिव हंरत्यायुः, इत्यनेकविधमवधार्य “न नाम दुरधिगमाः
केऽपि पदार्थास्तत्र भवतामशेषजगदीश्वराणाम्, न च न जानीध
ममापि प्रसिद्धमध्यवसायम्, एवं स्थितेऽप्येष वः करोम्यादेशम्,
आदिष्टपरामर्शो न श्रेयानादेशकारिणः, किं तु बलीयान्परतो
विधिः प्रमाणम्” इत्यभिधाय भक्त्या भयेन च देवानां दौत्यादेशं
समर्थितवान् ॥ क ॥

स्थित्वा च कंचिर्क्षेणमुचितालापलीलया कृत्वा च कांश्चिद-
न्योन्यप्रस्तुतप्रियव्यवहारान्, आपृच्छथ, यथागतं गतेष्वथ तेषु
देवेषु निषधेश्वरभिन्तयांचकार ॥ ख ॥

तदिदम्, अनुच्छ्वासविरामं मरणम्, अमोहं मूर्छनम्, अरोगमङ्ग-
व्यथनम्, अशल्यप्रवेशमन्तःशूलम्, अदारिद्र्यो निद्राविधातः ॥ ग ॥

किमन्यत् ।

तस्यामाकर्णितानुरागायां यन्ममाद्य दीर्घदौर्जन्यदोहदिना वै-

नलोऽपीति ॥ न नाम दुरधिगमा इत्यत्र “नाम” इत्यभ्युपगमे ॥ क ॥

१ दावामि. २ कर्णीन्ताकृष्ट. ३ अलङ्घनीयदेशः; अलङ्घनीयो निदेशः. ४ आज्ञालङ्घनमिति क.
चित्सुस्तके नास्ति. ५ षण्ढदर्शनमिव. ६ किंचित्. ७ तेषु निषधेश्वरश्चिरे चिन्तया. ८ दौर्जन्य-

वेत्ताकस्मिकमौस्तुक्वाचुरागज्यवसायं वन्ध्यमध्यवसितं कर्तुम् ॥ क ॥

इदानीं किमत्र श्रेयो यस्माद्, अनुपयोगं गमनम्, श्लाघ्यं नि-
वर्तनम्, अपार्यकमासनम्, असाधीयानध्यवसायः, ॥ ख ॥

इति चिन्ताकुले नले भयान्मूकीभ्रूतेष्वासन्नवर्तिषु परिज-
नेषु प्रणयात्प्रावरणप्रान्तंप्रच्छादितवदनभागं किमप्यासन्नमुपसृ-
त्य शनैस्तत्कालयोम्यालापैरनुशीलयन्शीलज्ञः श्रुतशीलो नलमा-
वभाषे ॥ ग ॥

“ देव, जानामि देवस्य देहं बहति देहन इव दारु दारुणो
दौर्दैवचिन्ताभारः । को नाम सामान्योऽपि स्वयमभिलषितेऽर्थे दूत-
त्वदासभावमङ्गीकुर्यात् । विशेषतोऽनुरागिण्यङ्गनाजने । तथापि
किं न जानाति देवो, यथा याचको ब्राह्मण इव निर्वेदः कस्य
संतोषाय, विषवैद्य इव विषादः संदेहकारी शरीरस्य, भीमाभि-
मन्युनिरुद्धं कुरुबलमिव मनो महान्तं संतापमनुभवति ॥ घ ॥

तदलमनेन वातूलीभ्रमेणेव मीलयता चक्षुरुद्वेगेन ॥ ङ ॥

किं देवेन न श्रुतम्, अमृतमथनावसरे सुरासुरकरपरिवर्त्य-
मानमन्दरमन्थाननिर्घोषबधिरितसमस्तरोदःकंदरादिवापि दूरोच्छ-
लितबुधतुषारासारतारकितनभसः, समुत्पन्नानेककौस्तुभादिवस्तु-
विस्तारादुद्गच्छदप्सरोमुखमण्डलैः क्षणमिव विहितविकचैनलिन-
खण्डशोभाद्, अनेकाश्वर्यकुक्षेः क्षीरसागरादजनि जनितजगद्वि-

देवेति ॥ निर्वेदः खेदो वेदरहितश्च ॥ विषादोऽतीव शोचनम्, यश्च विषं कालकूट-
मादयति ॥ भीमो रौद्रोऽमितो मन्युर्देन्यं तेन निरुद्धम् । कुरुबलं तु भीमेन मध्यमपा-
ण्डवेनाभिमन्युना चार्जुनसुतेन निरुद्धम् ॥ घ ॥

तदलमिति ॥ उद्वेगो दुःखम् । वातूलीभ्रमस्तु उद्वेगं वेगः ॥ ङ ॥

१ प्रान्तच्छादित. २ दहनवाहदारुणो. ३ दूत्य. ४ तथापि इति कुत्रचिन्नास्ति. ५ विक-
चमवनलिन.

सम्या स्मरजननी हस्तस्थिततरुणारविन्दा देवी देहीप्यमानपुण्य-
लक्ष्मा लक्ष्मीः ॥ क ॥

यस्याः सर्वाङ्गलावण्यमधु विकचलोचनचषकैरापीय पीयूष-
क्षुषो मर्दनमदपरवशाः परस्परमेवेर्ष्यन्तश्चक्रुश्चक्रपाणिना समं
संगरम् ॥ ख ॥

अथ सा सर्वानप्यन्तरान्तरापततस्तानुल्लङ्घ्य मन्दरगिरिशि-
खरशातकुम्भनिकषोपलायितबाहोर्भगवैतभिक्षेप क्षेपीयः कण्ठे
वैकुण्ठस्य स्वयंवरकुसुममालाम् ॥ ग ॥

एवं साऽपि कदाचिच्चम्पककलिकाकलापगौराङ्गी रागिणी त्वयि
वञ्चयिष्यति देवान् ॥ वञ्चितो यतः पूर्वमात्ममुखमण्डलश्रया
शशी, तिरस्कृतो मदनः सौभाग्येन । संकटप्रवृत्तायाश्च किमव-
गुण्ठनेन । विधेरिव वामभ्रुवामचिन्त्यानि चरितानि भवन्ति ॥ घ ॥

किमु न स्मरति देवो दिर्विं विश्रुतमर्थसारं स्वर्लोकादवती-
र्य पुरा गीतं गन्धर्वगायनैर्गीतगोष्ठीस्थितस्याग्रे युगलमिदमार्थ-
योर्देवस्य ॥ ङ ॥

कचिदपि कार्यारम्भेऽकल्पः कल्याणभाजनं भवति ।

न तु पुनरधिकविषादान्मन्वीकृतपौरुषः पुरुषः ॥ ५५ ॥

अपहस्तितान्तरायानर्थानुररीकृतान्प्रसाधयतः ।

विधिरपि बिभेति तस्मान्निरतिशयं साहसं यस्य ॥ ५६ ॥

अथ सेति ॥ अतिशयेन क्षिप्रं क्षेपीयः ॥ “स्थूलदूर-” इत्यादिना सिद्धम् ॥ ग ॥
एवं सापीति ॥ संकटप्रवृत्तायाः । स्तोत्रमपि नर्तितुमारब्धवत्याः किं नीरङ्गयाः ॥ घ ॥
कचिदिति ॥ कल्पोऽनिर्विण्णः । तु पुनरिति शब्दौ संभूयवाचकत्वात्पुनरर्थमेव
योतयतः, यथाऽपि चेति समुच्चयः ॥ ५५ ॥

१ मदनपरवशाः, २ अथाभिलषतः सा सर्वा; अथ सा समभिलषतः सर्वा, ३ भगवत इति नास्ति.
४ मालिकाम्, ५ असंकुत्प्रवृत्तायाश्च, ६ दिवि श्रुत, ७ गन्धर्वगीयमानं गीत; गन्धर्वैः समापनैः.

एवमनेकधा प्रस्तुतपुराणपुरुषाख्यानप्रपञ्चप्रक्रमेणातिव्याप्ते
श्रुति दिवसे मङ्गलोद्धार इव वाञ्छितार्थसिद्धेः, तर्जमहुंकारं
इवान्तरायाणाम्, ओंकार इवोस्तादृशमृतेः, पुण्याहध्वनिरिव हृ-
दयप्रसादप्राप्तादस्य, पुनर्नवीकृतानुरागस्तम्भोत्तम्भनस्य तस्य नर-
पतेः शिष्याय श्रुतिं श्रुतशीलेन श्रावितमिममेवार्थं समर्थयन्निव म-
ध्याह्मशङ्खध्वनिः ॥ क ॥

राजा तु तमाकर्ण्य विसर्जितपरिजनस्तत्रैव पुलिनमध्ये म-
ध्याह्नसमयसमुचितव्यापारमकरोत् ॥ ख ॥

अनन्तरमतिक्रान्तेषु केषुचिन्मुहूर्तेषु गगनमध्यतलादिलम्बमाने
मनाङ्मार्तण्डमण्डले चण्डवात्याहतशुष्कपत्रमिव दण्डप्रान्त-
प्रचलितकुलालचक्रमिव तेन पुरंदरादेशभ्रमेण भ्रान्तमात्मनो
मनः काप्येकान्तकमनीयनर्मदाप्रदेशदर्शनविनोदेन स्वस्थीकर्तु-
मिच्छन्निच्छानुकूलकतिपयाप्तपरिजनपरिवृतः श्रुतशीलस्कन्धा-
वष्टम्भविहारो विहाय दूरमिव शिबिरसंनिवेशम्, इतस्ततस्तरु-
णतमालमण्डपमण्डलितमयूरहारिणा चलच्चकोरचक्रवाकचक्रवा-
लवलयितेन स्नानागततापसपदपङ्क्तिस्वर्वितदूर्वाङ्कुरेणापसरत्प-
यः पूरतरङ्गितैवालुकेन पुलिनप्रान्तेन प्राचीं दिशमयासीत् ॥ ग ॥

तत्र च चटुलचञ्चरीकुलाकुलितविविधवीरुधां तलेषु विचर-
तोऽस्य । रसातलविनिर्गताः पद्मागाङ्गना इव नागमदहारिण्य-

तत्र चेति ॥ चटुलालिकुलाकुलितवीरुन्मूलेषु विचरतो नृपतेर्दृष्टिपथमवतीर्णाः किरा-
तकामिन्याश्चिरं चिकीडुरिति संबन्धः । कथंभूताः । नागमदेन गजमदजलेन हारिण्य-
स्तेमालंकृतत्वात् । पद्मागाङ्गनास्तु नागानां वासुकिप्रभृतीनां मदं गर्भं हरन्ति मुष्णन्ति ॥

स्तमालकन्दलीकोमलाङ्गपट्टयः शोणीभारालसगममणिनीतर-
 क्षिततनुमन्थलतिकाः, काश्चित्कण्ठकन्दलावलम्बितमातङ्गमौलि-
 कलताः स्फुरन्नक्षत्रवलयः कृष्णपक्षरात्रय इव कृतक्रीडाशरीरपरि-
 ग्रहाः, काश्चिदुभयश्रवणावसक्तदन्तिदन्तपत्रप्रभाधवलितमुखम-
 ण्डलाः सुरसरित्सलिलसंवेलितकालिन्दीजलदेवता इव नर्मदे-
 यामन्त्रिताः, काश्चित्परिधानीकृतरक्तपल्लावास्तडिल्लैतालेश्वामेखला-
 श्वलदम्बुवाहपङ्कज इव विन्ध्यस्कन्धानुबन्धिन्यः, काश्चिन्मातङ्गम-
 दमण्डलमिलन्मधुकरकरालिताः सकलनीलोत्पलवनलक्ष्म्य इ-
 वान्यजलाशयेभ्यो महानदीमवतरन्त्यः, काश्चिलोहिताशोककुसु-
 मस्तम्बकृतकर्णावतंसोत्तंसास्त्रिपुरपुरंध्रय इव हरशरानलज्वाला-
 कुलितशिरसो धूमंथ्यामलाः सलिलमनुसरन्त्यः, काश्चिल्ललितली-
 लामृगैरनुगम्यमानाः शरीरवत्योऽननौलस्थलाधिदेवता इव ती-
 र्थावगाहनानुरागिण्यः, काश्चिज्जराजर्जरशबरकञ्चुकिकरावलम्बलो-
 लागामिन्यः स्फुरदिन्द्रनीलशिलापुत्रिका इवेन्द्रजालिकैः संघा-
 र्यमाणाः कृष्णाञ्जिकाकुसुमकान्तयः, काश्चिच्चिपिटमासाः कुन्द-
 कान्तदन्तपङ्कयो मांयूरपिच्छगुच्छावनदकर्बुरकबरीकलापाश्वलह-
 लयमुखरकरतलोच्चालतालिकारम्भरमणीयरसिकरासकक्रीडानिर्भ-
 राः काश्चिदम्बमधुपानघूर्णितदृशो दृष्टिपथमवतेरुपरालमज्जनाग-
 तास्तरुणकिरातकामिन्यः ॥ क ॥

कृतक्रीडाशरीरपरिग्रहा मूर्त्ता रात्रयः सनक्षत्रा इव । मुक्तानां नक्षत्राणि स्त्रीणां रा-
 त्रय उपमानम् ॥ दन्तपत्रप्रमाणां सुरसरित् स्त्रीणां कालिन्धुपमानम् ॥ रक्तपल्लवान
 तडिल्लता स्त्रीणामम्बुवाहपङ्क्तिरुपमा ॥ लोहिताशोककुसुमानां हरशरानलज्वाला
 स्त्रीणां च श्यामत्वेन धूम उपमा ॥ कृष्णाञ्जिका तापिच्छलता ॥ क ॥

१ संकलितः संमिश्रितः २ नर्मदामन्त्रिताः ३ तडिल्लेखाः तडिल्लवलेखाः ४ अशोककलकस
 मः ५ धूमश्यामलाः ६ काश्चित्किचिच्चिपि ७ मयूरः ८ कादम्बरी.

ततश्च ताः सुदममुक्ताफलधवलबालुकापुलिमप्लवे लक्ष्मण-
भावाः स्वैर स्वैरमनुष्यचरणचलनक्रमात्क्रैकारितसुपुरवाकृष्ट-
कलहंसकुलमनाकुलकलगीततरङ्गासन्नरङ्गितकुरङ्गमनङ्गभावभूयि
ष्ठमनुभूय तीरविहारसुखम्, अनन्तरमक्रूरजलचरमवेगवहत्सलि-
खमुत्फुल्लविविधविकसिताम्बुजजातिजीवितजीवजीवकमुत्कृजित-
कुरङ्गमारसितसारसमुन्मदहासिहंसावतंसमुरःप्रमाणाच्छोदकमति-
रमणीयं हृदमवातरन् ॥ क ॥

अवतीर्य च ताः काश्चित्पद्मगपतिपुरंध्रय इवोद्गीर्णविषगण्डू-
षाः, काश्चिद्राक्षसप्रमदा इव रक्तोत्पलाकृष्टिव्यसनिन्यः, काश्चि-
द्रोषोपाकृता इव गृहीतपुण्डरीकाक्षाः, काश्चित्कार्तिकेयशरपङ्क्तय
इव विश्लेषितकौञ्चाः, काश्चित्कुरुसेना इव धूर्तराष्ट्राकुनिमार्गे-
णानुधावमानाः, काश्चिद्रात्रय इव विघटितचक्रवाकमिथुनाः,
काश्चिश्चकोराङ्गना इव चञ्चूरुतदीर्घकमलनालैः शशधरकरनिर्म-
लजलमास्वादयन्त्यः, काश्चित्करिष्य इव सरसविसायाणि ग्र-
समानाः, काश्चिज्जलयन्त्रपुत्रिका इव संपुटितमुखपाणिपल्लव-
युगलाग्रन्धोन्मुक्तसूक्ष्मवारिधाराः, काश्चिद्गीरुनार्य इव प्रिय-

ततश्चेति ॥ अम्बुजजातिभिर्जीविता जीवजीवाः पक्षिविशेषा यत्र ॥ “शेषाद्वि-
भाषा” इति कप् ॥ अम्बुजजातिरेव जीवितं येषामिति वा । अतिप्रियत्वात् ॥ उरः
प्रमाणं वक्षोदग्रमुदकं यत्र । अगाधे हि पयसि न जलक्रीडा ॥ क ॥

अवतीर्येति ॥ विषं जलं, गरश्च ॥ रक्तोत्पलं रक्ताब्जं, रक्तोत्पलं पलं मांसं
च ॥ गृहीतपुण्डरीके अवलोकितसिताम्बुजे अक्षिणी यासाम्, चक्षुषो हि ग्रहणमव-
लोकनमेव । यथा श्रोत्रपानमाकर्णनम् । अथवा शैत्यामेत्रन्यस्ताब्ज्याः । अन्यत्र पु-
ण्डरीकाक्षः कृष्णः ॥ कौञ्चः पक्षी गिरिश्च ॥ धृतराष्ट्रो दुर्वोधनस्य पिता, शकुनिर्मा-
तुलः । पक्षे धृतराष्ट्रो हंसः ॥ यद्विधः—“धृतराष्ट्रः सुराशि स्यात्पक्षिः क्षत्रियमेव योः” ।
शकुनिः पक्षी ॥ अचञ्चूनि चञ्चूनि कृतानि चञ्चूकृतानि । अन्यत्र चञ्चूनां कृतानि

* यद्वा गृहीत आतः पुण्डरीकाणामक्षो बीजकोशो ग्रामिस्ता इति बुद्धरीका ॥

१ कृष्टहंस. २ नागपति. ३ गोपाङ्गना इव. ४ धृतराष्ट्र. ५ पुत्रिकाः.

वारितरणाः, स्तनगणसौख्यशिरास्तालनोद्धतारङ्गात्तल्लत-
णतामरसरससुरभिसलिलमवगाहसासाधिरं चिक्रीडुः ॥ ५३ ॥

अवनिपतिरपि विस्मयविस्मृतनिमेषोन्मेषनयनसाभिरमव-
लोक्य धिन्तयाचकार ॥ स्व ॥

जातिर्यत्र न तत्र रूपरचना नेत्रोत्सवारम्भिणी

रूपश्रीरपि यत्र तत्र सुलभः श्लाघ्यो न जन्मोदयः ।

इत्येकस्यसमस्तसुन्दरगुणप्रद्वेषमभ्यस्यतो

धातस्तात वृथाश्रमस्य भवतः सृष्टिक्रमो दहत्यताम् ॥५७॥

तथाहि ।

ग्रीवालम्बितपद्मनाललतिकाः कर्णावतंसीकृत-

प्रत्यग्रोन्मिषितासितोत्पलदलैः संदिग्धनेत्रद्वयाः ।

कस्यैता जलदेवता इव कुचप्राग्भारभृंगोर्मयः

स्नानासक्तपुलिन्दराजवनिताः कुर्वन्ति नोटकं मनः ॥५८॥

अपि च ।

एतस्याः करिकुम्भसंनिभकुचप्राग्भारपृष्ठे लुठ-

हुआगर्भगजेन्द्रमौक्तिकसरश्रेणीमनोहारिणि ।

दूरादेत्य तरङ्ग एष पतितो वेगाद्विलीनः कथं

को वान्योऽपि विलीयते न सरसः सीमन्तिनीसंगमे ॥५९॥

धृतानि यानि दीर्घकमलनालानि तैः शशधरकरनिकरवन्निर्मलं जलम् । अन्यत्र किर-
णनिकर एव निर्मलजलम् । चकोर्यो हि चन्द्रकरान्पिबन्ति ॥ प्रियं वारिणो जलस्य त-
रणं यासाम् । अन्यत्र वारितो निषिद्धो रणो यकाभिः । ता वारितरणाः, प्रियाणां
वारितरणाः प्रियवारितरणाः ॥ क ॥

एतस्या इति ॥ मौक्तिकसरो मुक्तादाम ॥ ५९ ॥

इयं तु

निजप्रियमुखभ्रान्तया हर्षेणाचुम्बदम्बुजम् ।

दद्याधरा तु भृङ्गेण सीत्कारमकरोन्मृदु ॥ ६० ॥

अनयापि

अविरतमिदमम्भः स्वेच्छयोच्छालयन्त्या

विकचकमलकान्तोत्तानहस्तद्वयेन ।

परिकलित इवार्धः कामबाणातिथिभ्यः

सलिलमिव वितीर्णं बाल्यलीलासुखाय ॥ ६१ ॥

अस्याश्च

कर्णमूलविषये मृदु गुञ्जन्पाणिपल्लवहतोऽपि हठेन ।

एष षट्पदयुवा हरिणाक्ष्याश्चुम्बति प्रिय इवास्यसरोजम् ॥ ६२ ॥

इतोऽप्येषा

भ्रमकरं मकरं मकरन्दिनीं

कमलिनीमलिनीमलिनीकृताम् ।

तरलयन्तमवेक्ष्य महाभया-

दुदतरत्सरितस्त्वरितैः पदैः ॥ ६३ ॥

एताश्च

मन्दायते दिनमिदं मदनोऽपि सज्ज-

स्तत्किं न गच्छत गृहानिति पद्मिनीभिः ।

मीलत्सरोजगतभृङ्गरुतैरिवोक्ताः

स्नात्वा शनैरनुसरन्ति तटं तरुण्यः ॥ ६४ ॥

भ्रमकरमिति ॥ मकरन्दोऽस्त्यस्यां मकरन्दिनीम् । तथा अलिनीभिर्मृङ्गीभिर्म-
लिनीकृतां कमलिनीं तरलयन्तं क्षिपन्तं भ्रमकरमावर्तकरं मकरं यादोविशेषं विलोक्य
यदुत्पन्नं महाभयं तस्मात्स्वरितैरुत्तालैः पादक्रमैरसौ शबरसुन्दरी सरित उत्तीर्णा ॥ ६३ ॥

एवमनेकविधविलासासक्तशबरसुन्दरीदर्शनाल्हादपुलकिते वि-
विधवितर्ककारिणि पङ्कनिमग्नजरत्करेणुकायमाननिःस्पन्ददृशि
तत्कालमुत्पन्नया मनाङ्गन्मथव्यथया धीरतया च स्फुरत्या च
विचिकित्सया च जिघृक्षया च जिहासया च समकालमाकुलित-
हृदये संकीर्णभावभाजि राजनि, राजीववनविराजिते तस्मिन्नर्म-
दाहृदे सलिलक्रीडासुखमतिचिरमनुभूय तीरभुवि सेव्यसितसै-
कतस्थलीमलंकुर्वाणासु च तासु शबरराजसुन्दरीषु श्रुतशीलश्रि-
न्तितवान् ॥ क ॥

“ उन्मादि यौवनमिदं शबराङ्गनानां

देवोऽप्ययं नववयाः कमनीयकान्तिः ।

रेवातटं चलचकोरमयूरहारि

किं स्यान्न वेद्मि जयिनी च मनोभवाज्ञा ॥ ६५ ॥

तथाहि ।

विकलयति कलाकुशलं, हसति शुचिं, पण्डितं विडम्बयति ।

अधरयति धीरपुरुषं, क्षणेन मकरध्वजो देवः ॥ ६६ ॥

अपि च ।

मध्ये त्रिवलीत्रिपथे पीवरकुचचत्वरे च चपलदृशाम् ।

छलयति मदनपिशाचः पुरुषं हि मनागपि स्खलितम् ॥ ६७ ॥

तदस्तु प्रस्तुतरसानुनयेनैव प्रभूणां मतयो निवर्त्यन्ते निषिद्ध-
निषेवणात्, न प्रतिकूलतया” इत्यवधारयन्नवनिर्पतिमवादीत् ॥ ख

विकलयतीति ॥ अधरयति विधुरयतीत्यर्थः ॥ ६६ ॥

तदस्त्विति ॥ निषिद्धस्य निषेवणं सेवनमाग्रहस्तस्मात्सकाशात् प्रभूणां मतयः
प्रकृतरसानुमत्यैव व्यावर्त्यन्ते, न प्रतिकूलतया दृष्टात् निषिद्धस्यानभिजातसंगमादेरा-

“देव, रमणीयः स्वत्वयं प्रवेशः ॥ क ॥

तथाह्यत्र

आल्हादयन्ति मृदवो मृदितारविन्द-

निष्पन्दिमन्दमकरन्दकणान्किरन्तः ।

एते किरातवनितास्तनशैलगण्ड-

संघट्टजर्जररुचः सरितः समीराः ॥ ६८ ॥

एताश्च

उपनदि पुलिने पुलिन्दवध्वः

स्तनपरिणाहविनिर्जितेभकुम्भाः ।

शिथिलितसलिलार्द्रकेशबन्धाः

किमपि मनोभववैभवं वहन्ति ॥ ६९ ॥

इतश्चावलोकयतु देवः ।

सरसिजमकरन्दामोदमत्तालिगीत-

श्रवणसुखनिमीलञ्चक्षुषः किञ्चिदेते ।

अपि दिवसमशेषं निश्चलाङ्गाः कुरङ्गाः

पुलिनभुवि विहाराहारवन्ध्या वसन्ति ॥ ७० ॥

इतोऽपि

पद्मान्यातपवारणानि नलिनीपत्राणि पर्यङ्किका

दोलान्दोलनदोहदोऽपि च चलद्वीचीचयैः पूर्यते ।

आहारो विसपल्लवं, पुलिनभूर्लीलाविहारास्पदं-

रेवावारिणि राजहंसशिशावस्तिष्ठन्ति धन्याः सुखम् ॥ ७१ ॥

ग्रहं कुर्वाणः प्रभुः सहायसंपदानुजीविना निवार्यः ॥ परं तदभिमतं प्राक् पुरस्कृत
दोषं च दर्शयित्वा । सहसा निवार्यमाणो हि पराभवमिव मन्येत ॥ ख ॥

सरसिजेति ॥ अपिभिन्नक्रमे ततोऽशेषमपि दिवसमित्यर्थः ॥ ७० ॥

पद्मानीति ॥ अत्रातपत्रप्रभृतयो राजधर्मा राजहंसशिशावपूद्गावनीयाः ॥ ७१ ॥

इहापि

धिरविरचितचातुश्चन्द्ररेखायमाणः

प्रथमरसबिसाग्रग्रासलीलार्पणेन ।

इह रमयति हंसीं राजहंसो रिरंसुः

पुलकयति च चञ्चूकोटिकण्डूयनेन ॥ ७२ ॥

अपि च ।

इह चरति चकोरः कोरकं पङ्कजाना-

मिह चलदलिचक्राञ्चक्रवाको बिभेति ।

इह रमयति जीर्वजीवको जीवितेशा-

मिह वहति विकारं हारि हारीतकोऽपि” ॥ ७३ ॥

एवमसौ निषधेश्वरः श्रुतशीलेन प्रज्ञापूर्वमपररमणीयप्रदेशान्तरदर्शनव्याजेनान्तरितशबरसुन्दरीदिदृक्षाग्रहो गृहान्प्रति प्रत्यावृत्तः ॥ क ॥

चिन्तितवांश्च

“कथं नु सा दमयन्ती पुरंदरप्रमुखेषु लोकपालेष्वर्धिषु मया मनुष्यजन्मना लब्धव्येति । निवारयिष्यन्ति च तां खलु दिव्य-

इह चरतीति ॥ प्रतिष्ठमानभृङ्गवृन्दाञ्चक्रवाको बिभेतीति तपस्विनीभ्रान्त्येति शेषः ॥ जीर्वजीवकः पक्षी जीवितेशां प्रियां रमयतीति संबन्धः ॥ ७३ ॥

कथं नु सेति ॥ इन्द्रादिवरेषु सत्सु मयि विषये कीदृगनुरागः, बन्धवोऽप्येतां दिव्यसंबन्धार्थित्वात्तेष्वेव प्रोत्साहयिष्यन्ति, इति चिन्तयति राज्ञि शनैः क्रमेणाम्बरादवतीर्य भगवान्भानुः पश्चिमामगात् ॥ किं कुर्वन् । इमं नृपमित्यमुना प्रकारेणाश्वासयन्निव । तमेव प्रकारमाह—अहो राजंस्त्वया चेतसि नैतच्चिन्तनीयम् । यद्विव्यसंबन्धार्थिनो बन्धव एतां निवारयिष्यन्तीति तदेषास्मत्तो विरह्वतीति । यतो रामाज्जबो वारितो निषिद्धोऽतीव प्रवर्तते । तथाऽस्य स्त्रीजनस्य दीर्घमनुरक्तस्य बहुकालं सानुरागस्य सतोऽलमत्यर्थं न रागापायः स्यात् । तथास्यालीकोऽप्यभिनिवेशो न हीयते ॥

संबन्धार्थिनो बान्धवाः । तत्किमिह शरणम्” इति विमुक्तदीर्घ-
निःसहनिःश्वासमसकृच्चिन्तयति राजनि “राजन्, रामाजनः पद्म
इव वारितः सुतरां प्रवर्तते । नालमस्य दीर्घमनुरक्तस्य जाय-
तेपरागो नाप्यलीकाभिनिवेशोऽस्य हीयते । किंचान्यदन्यप-
रिग्रहवर्तिनीनामपि स्त्रीणामन्यत्रापि रागाग्रहो भवति । यतः
पश्य वरुणप्रतिग्रहेऽपि प्रतीचीयं मयि रागिणी भविष्यति”
इत्येवमिममाश्वासयन्निव भगवान्भानुरुक्तुङ्गतरुशिखराणि करैः
पतनभयादिबाबलम्बमानः शनैर्गगनतलादवतीर्य प्रतीचीं दि-
शमयासीत् ॥ क ॥

अम्बरान्तःप्रसारितकरे रागिणि रक्तया परियुक्ते तु पश्चिमक-
कुभाऽम्भोजिनीजीवितेश्वरे ॥ ख ॥

पूर्वाहं विहितोदयाहमसकृत्तन्मां विहायाधुना

यस्यामस्तमुपैति तां कथमयं रागी जघन्यामगात् ।

इत्येवं श्लथितांशुके दिनपतौ याते दिशं पश्चिमा-

मीष्यारोषविषादिनीव तमसा प्राची ककुब्लक्ष्यते ॥७४॥

किं पुनर्यादृक्त्वय्यभिनिवेशः । यथा पद्मोऽब्जं वारितो जलात्प्रवर्तते । तथास्य रक्तस्य
सतो नालं काण्डं दीर्घमनु सह परागो मकरन्दः स्यात् । तथाली भृङ्गी कं जलं तयो-
रभिनिवेशः प्रवेशः सोऽप्यस्य न हीयते न हीनः स्यात् ॥ किं चान्यदुच्यते । स्वीकृता-
नामपि स्त्रीणां पुरुषान्तरे रागानुबन्धः । यस्मात्संप्रत्यपि पश्य त्वं वरुणस्वीकृतापि
पश्चिमाशा ममापि विषये रागिणी भविष्यतीति ॥ पद्मशब्द उभयलिङ्गः ॥ क ॥

अम्बरान्तरिति ॥ नभोन्तःप्रसारितांशौ रक्ततान्विते रक्तया पश्चिमया दिशा
युक्ते सत्यम्भोजिनीजीवितेश्वरे रवौ प्राच्या चिन्तितम् ॥ घ ॥

तदाह—पूर्वेति ॥ आद्याहम् । तथासकृद्विहितोदयाहं तस्माद्यस्यामस्तमेति ज-
घन्या च निकृष्टा तामिमां रागी आरक्तः सन् रविर्मा विहाय कथमगात् ॥ पश्चिमां

विश्लेषाकुलचक्रवाकमिथुनैरुत्पीडमाक्रन्दिते

कारुण्यादिव मीलितासु नलिनीष्वस्तं च मित्रे गते ।

शोकेनेव दिगङ्गनाभिरभितः श्यामायमानैर्मुखै-

र्निःश्वासानलधूमवर्तय इवोद्वीर्णास्तमोराजयः ॥ ७५ ॥

तथाविधे च वेलाव्यतिकरे राज्ञः संध्याचसरमावेदयितुमस्या-
सन्नविहारि हारि लीलाकिंनरमिथुनमिदमगायत्-

“रक्तेनाक्तं विनिहितमधोवक्त्रमेतत्कपालं

तारामुद्राः किमु कलयता कालकापालिकेन ।

संध्यावध्वाः किमु विलुठिता कौडुमी शुक्तिरेवं

शङ्कां कुर्वज्जयति जलधावर्धमग्नार्कबिम्बम्” ॥ ७६ ॥

अथ क्रमेण गगनमन्दाकिनीतीरतापसैर्विकीर्यमाणेषु संध्या-
र्षाञ्जलिजलबिन्दुबुद्बुदेष्विव किंचिदुन्मीलत्सु विरलतरतारास्त-
वकेषु वासरविरामवादितवाद्येष्वमरसदनेषु, दह्यमानबहलधूपधू-
ममञ्जरीष्विव वियति विहरन्तीषु तनुतिमिरवल्लीषु, स्वपतपतत्रि-

दिशं गते शिथिलांशवंशुमतिविषये य ईर्ष्यारोषोऽस्याकोपस्तस्माद्विषादिनी च सती
पूर्वा दिक् तमसान्धकारेण लक्ष्यते ॥ अन्यामपि प्रथमां कृतोदयां विहाय अस्तंकारिणीं
निकृष्टां च यदा रागी विलासी याति, तदा तस्मिन्निश्चितिलितवाससि पूर्वा स्त्रीर्ष्यावि-
षादिनी तमसा तमोभावेन प्राप्यते ॥ ७४ ॥

विश्लेषेति ॥ उत्कृष्टा पीडा यत्रेत्युत्पीडमित्याक्रन्दक्रियाविशेषणम् ॥ ७५ ॥

रक्तेनेति ॥ अधस्ताद्वक्त्रं यस्य तदधोवक्त्रमधोमुखम् । तथा रक्तेन रुधिरेणाक्तं
लिप्तम् । तत्तथाभूतं कपालं काल एव कापालिकस्तेन तारा नक्षत्राण्येव मुद्रा रुचका-
ख्यानि हस्तपादादीनामस्थ्याभरणानि कलयता युञ्जानेन किमु न्यस्तम् ॥ किम्बिति
वितर्कं । किंवा संध्यैव या वधूस्तस्याः संबन्धिनी कौडुमी शुक्तिर्विपरीतमधोमुखी लुठि-
ता । एवमित्थं शङ्कामुत्पादयत्समुद्रेऽर्धमग्नार्कबिम्बं जयत्यधुना ॥ ७६ ॥

अथेति ॥ कोशः कणिका शपथविशेषश्च । वयमन्यत्र न यास्याम इत्यर्थे पश्चिनी-
नां समीपे कौशयानं कुर्वत्सु भृङ्गविलासिषु ॥ क्षामोदरीप्रकृष्टपाणिज्वलिततैलसिक्तव-

कुलकोलाहलेन बासार्थिश्रान्तागताध्वगस्वागतालापमिव कुर्वा-
णासु वनराजिषु, अन्यत्र परिभ्रमणपरिहारार्थमिव पद्मिनीनां
कोशपातनमाचरत्सु चञ्चलचञ्चरोकेषु, रत्नयुत्सवोत्साहावेशमहा-
मन्ताक्षरेष्विव श्रूयमाणेषु महोसरित्कूलकुलायनिलीनजलकुक्कुह-
कुहरितेषु, रामायणव्यतिकरेष्विव मन्दोदरीप्रहस्तप्रबोधितोत्सिक्त-
दशाननेषु संध्याप्रदीपेषु, जाते जरत्कुम्भकारकुक्कुटकुटुम्बपक्षपि-
च्छविच्छाये मनाक्तमोनुविद्धे संध्यारागे राजा विषादविस्मृतसं-
ध्याह्निकः परिजनानुबन्धात्संध्यां ववन्दे ॥ क ॥

ततश्च क्रमेण

रजनिमवनिनाथः सांध्यकर्मावसाने

हरचरणसरोजद्वन्द्वसेवां विधाय ।

मृदु कलितविषञ्चीपञ्चमप्रायगीत-

श्रवणसुखविनोदैस्तां स तस्मिन्ननैषीत् ॥ ७७ ॥

इति श्रीत्रिविक्रमभट्टविरचितायां दमयन्तीकथायां हर-
चरणसरोजाङ्गायां पञ्चम उच्छ्वासः समाप्तः ॥

सिमुखेषु दीपेषु । रामायणसंपर्केषु तु मन्दोदरीनाम्न्या पत्न्या प्रहस्तेन सेनान्या प्रक-
र्षेण बोधित उत्सिक्तः उद्विक्त सन्दशाननो रावणो येषु तथाभूतेषु । कुम्भकारः कुक्कुटः
पक्षिविशेषः ॥ क ॥

इति विषमपदप्रकाशमेतं दमयन्त्यास्तनुते स्म चण्डपालः ।

शिशुमलितिकाविकासचैत्रं चतुरमतिस्फुटभित्तिचारुचित्रम् ॥

इति चण्डपालविरचिते दमयन्तीकथाविवरणे पञ्चम

उच्छ्वासः समाप्तः ।

षष्ठ उच्छ्वासः ।

अथ द्विजजननिकायकीर्णसंध्याजलिजलैरिव क्षात्यमाने म-
नाग्विमलतां व्रजति तिमिरमलिनेऽम्बरे, मालाकारेणैव प्रभात-
प्रभोद्रेदेनावचीयमानेषु गगनपुष्पवाटिकाकुसुमेष्विव नक्षत्रेषु,
निद्रापहारदुङ्कार इवोत्थिते प्रभातभेरीध्वनौ, नरपतेः प्रबोधना-
र्थमदूरे वैतालिकः पपाठ ॥ क ॥

उदयगिरिगतायां प्राक्प्रभापाण्डुताया-

मनुसरति निशीथे शृङ्गमस्ताचलस्य ।

जयति किमपि तेजः सांप्रतं व्योममध्ये

सलिलमिव विभिन्नं जाह्नवं यामुनं च ॥ १ ॥

अपि च ।

यात्यस्ताचलमन्धकारपटले जातेऽरुणस्योदये

तापिच्छच्छदपद्मरागमहसोर्मध्यं ककुब्भागयोः ।

अथ द्विजेति ॥ अथ निशातिवाहनानन्तरम् । अम्बरं व्योम वक्ष्यं च । व्योम्नः
स्वभावस्वच्छस्यापि मालिन्यक्षालने भाक्ते । वक्ष्यपक्षे तिमिरवन्मलिनम् ॥ क ॥

उदयेति ॥ उदयाद्रिगतप्रथमप्रभापाण्डिनि निशीथे चान्धकारेऽस्ताचलशृङ्गं ग-
न्तुं प्रवृत्ते किमपि सर्वोत्कृष्टं तेजो जयति । तत्र कविरुत्प्रेक्षते—सांप्रतमिदानीं नभोम-
ध्ये जाह्नवं गाङ्गं, यामुनं च कालिन्दीयं, सलिलं विभिन्नं संगतमित्यर्थः । व्योम्नि जाह्न-
व्येवासीत् । यमुनायाः संभेदः सांप्रतमेव । अत एवास्मिन्वृत्ते “यमुनात्रिविक्रमः” इति
नाम कुविरवापत् । तथा च—“प्राच्योद्विष्णुपदीहेतोरपूर्वोऽयं त्रिविक्रमः । निर्ममे विम-
लं व्योम्नि यत्पदं यमुनामपि” । प्रभाया पाण्डुता प्रभाकृत उद्योतः प्रकाश इति यावत् ।
चतु प्रभायाः पाण्डुतेति समासः । उदये प्रभाया आरक्तत्वात् । प्रकाशस्तु इन्द्रनीलादीना-
मपि पाण्डुरेव । जाङ्गवी देवताधिष्ठात्री यस्येति देवतार्थेऽण् । अन्यथा औपिकच्छः
स्यात् ॥ १ ॥

यातीति ॥ अस्तगिरिं गच्छति तमः समूहे पञ्चिमायाः कुष्मायाः, संपन्नादणोदयायाः

१ भेरीशङ्खध्वनौ. २ निशाब्धे. ३ निमगम्.

अन्तर्विष्णुविरञ्चयोरिव मनाग्लिङ्गोद्भवध्वान्तिक-

तेजः पाण्डुरपिञ्जरं च किमपि श्यामं च तद्वोऽवतात् ॥ २ ॥

अनन्तरमुत्तिष्ठतोत्तिष्ठतानयत गजवाजिवेगसरीः, संयोजयत शकटानि, वेष्टयत पटकुटीः, मुकुलयत मण्डपिकाः, संवृणुत काण्डपटान्, उन्मूलयत कीलकान्, उद्धहत वेगाद्बहनीयभाण्डम्, भारयत करभकलभान्, उत्क्षिपत क्षीणोक्षकान्, उत्तरत सरितम्, अपसरत पुरतः, कुरुत संचारसहं मार्गम्, इत्यनेकविधप्रयाणाकुललोककोलाहले समुच्छलति, नदत्सु प्रस्थानवादित्रेषु, समुत्थाय नरपतिरावश्यकशौचावसाने नर्मदान्भोभिषेकपूततनुरनुबन्ध्य साध्यविधिम्, अधिकृत्य भगवन्तमुदयगिरिशिरःशिवरभाजं भास्करम्, इमं श्लोकमपठत् ॥ क ॥

पूर्वस्याश्च लोहिताया दिशोर्मध्ये पाण्डु पिञ्जरं श्यामं वा किमपि दुर्लक्षं मनाक् स्तोकोदयं तेजोऽर्थात्प्रकाशात्मकं वो युष्मान्पातु ॥ प्रकाशारुणोदयतमःशेषसमुदायरूपत्वात् पाण्डु पिञ्जरं श्यामं चेत्युक्तम् । तदित्यनेन क्षिप्तं यच्छब्दवाच्यमुपमानमाह—अन्तरित्यादि । दिग्भागयोर्विष्णुविरञ्चौ, प्रकाशात्मनश्च तेजसो लिङ्गोद्भव उपमानम् । अथवा सत्त्वं पाण्डु तदेव विष्णुः, रजः पिञ्जरं तदेव स्रष्टा, तमः श्यामं तदेव च हरः, एतन्नयीमयश्च रविरित्यागमिकसमयः ॥ तदुक्तम्— “सत्त्वं शुभ्रं स हरिलोहितपीतं रजः स जगत्कर्ता । कृष्णं तु तमः स भवो भानुश्चैतन्नयीमूर्तिः” ॥ अभिधानकारोऽप्याह—“द्वादशात्मा त्रयीतनुः” ॥ एतेन पाण्डु तेज इत्युक्ते सत्त्वस्य, पिञ्जरमित्युक्ते रजसः, श्याममित्युक्ते तमसः प्रतीतिरिति । ततश्च तमोन्विताया अपाच्या अरुणान्वितायाश्च प्राच्या मध्ये मनागीषलक्ष्यं किमप्यद्भुतवैभवं तदुत्कृष्टं पाण्डु पिञ्जरं श्यामं च तेजोऽर्थात् सत्त्वरजस्तमस्त्रयीमयं त्रयीतनुलक्षणं वो युष्मानवतु । अमुमेवार्थं सत्त्वरजस्तमसां संज्ञान्तरेण विष्णुविरञ्चलिङ्गोद्भवलक्षणेन द्रढयन्माह—अन्तरित्यादि ॥ “पुरा स्वमाहात्म्यार्थं विवदमानयोर्द्विहिणनारायणयोः शिवेन स्वस्य लिङ्गोद्भवस्योर्ध्वाधोमानविज्ञानं महत्त्वहेतुः पण उक्तः” इत्यागमः ॥ २ ॥

अनन्तरमिति ॥ वेगसरी वेसरी । काण्डपटो गुणलघनी ॥ क ॥

१. वेसरी. २ मात्रं ३ कर्माव. ४ अनुबन्ध्य.

“जयत्यम्भोजिनीबन्धुर्बन्धूकारुणरश्मिकः ।

वैद्रुमो वासरारम्भकुम्भः पल्लववानिव” ॥ ३ ॥

अभ्यर्च्य च पञ्चोपचारैः सुरासुरगुरुं गौरीपतिं तत्प्रियस्य
भगवतो नारायणस्यापि वाञ्छितार्थसिद्धये स्तुतिमकरोत् ॥ क ॥

“जयत्युदधिनिर्गतस्मरविलोललक्ष्मीलंस-

द्विलासरसमन्थरस्फुटकटाक्षलक्षीकृतः ।

अमन्दरयमन्दरभ्रमणघृष्टहेमाङ्गवः

सुरारिवधनाटकप्रथमसूत्रधारो हरिः ॥ ४ ॥

जयत्यमलकौस्तुभद्युतिविराजितोरःस्थलः

सहेलहतदानवो नवतमालनीलयुतिः ।

विनम्रसुरमस्तकच्युतविकासिपुष्पावली-

विकीर्णमधुसीकररूपितपादपीठो हरिः ॥ ५ ॥

जयत्युदरनिःसरद्वरसरोजपीठीपठ-

च्चतुर्मुखमुखावलीविहितरम्यसामस्तुतिः ।

अलब्धमहिमार्वाधिर्मधुवधूविलासान्तक-

जगन्त्रितयसंभवो भवभयापहारी हरिः ॥ ६ ॥

जयत्यसुरसुन्दरीनयनवारिसंवर्धित-

प्रतापतरुल्लसत्तरुणकेकिकण्ठच्छविः ।

दलत्कनककेतकीकुसुमपत्रपीताम्बरः

सुराधिपनमस्कृतः सकललोकनाथो हरिः ॥ ७ ॥

जयत्युदेति ॥ सुरारिवधनाटकस्य प्रथमे प्रस्तावनायां सूत्रधारः ॥ ४ ॥

जयत्यखिललोकजिह्वरककालकेतूद्रमो

मदान्धदशकन्धरद्विरददुष्टपञ्चाननः ।

हिरण्यकशिपुप्रियामुखसरोजचन्द्रोदयः

सुरेन्द्ररिपुसिंहिकासुतशिरःकुठारो हरिः ॥ ८ ॥

जयत्यमरसारथिर्मदनतप्तलक्ष्मीलस-

त्पयोधरयुगस्थलीसरसचन्दनस्थासकः ।

अचिन्त्यगुणविस्तरः सकलकेशिकंसाङ्गना-

कपोलफलकोलसत्तिलकभङ्गहारी हरिः ॥ ९ ॥

जयत्यसमसाहसः सकललोकशोकान्तक-

त्सहस्रकरभासुरस्फुरितचौरुचक्रायुधः ।

विहङ्गपतिवाहनः कलुषकन्दनिर्मूलनः

समस्तभ्रुवनावलीभवनशिल्पधारी हरिः ॥ १० ॥

जयत्यमलभावनावनतलोककल्पद्रुमः

पुरंदरपुरःसरत्रिदशवृन्दचूडामणिः ।

अरातिकुलकन्दलीवनविनाशदावानलः

समस्तमुनिमानसप्रवरराजहंसो हरिः ॥ ११ ॥

एवमभिवन्द्य देवैर्देवम्, समारुह्य विजयिवारणेन्द्रस्कन्धम्, अ-
ग्रतःप्रधावितानेककरितुरगपरिजनः, पुरः पुरोधसा निवर्तिते महा-
नदीयागे, युगसहस्रपरिवर्तवृत्तान्तसाक्षिणीम्, अनवरततपस्यद्-

जयतीति ॥ नरको भौमासुरः ॥ ८ ॥

जयतीति ॥ अमराणां सारथिर्नेता अग्रणीरिति यावत् ॥ ९ ॥

पञ्चमिति ॥ समुत्तीर्य भगवतीं मेकलकन्यामुत्कुलेत्यादौ लंकारानुप्रासादेतोः के-
चित् “अङ्गोल” इति पठन्ति, तच्च प्राकृते । संस्कृते त्वङ्गोष्ठ इति ॥ तथा उल्ल-
ङ्घ्य दक्षिणभागस्थितं मतङ्गजानां गजानामभिमतं नर्मदातीरं पुण्यारण्यम्, अग्रतो

१ केलि. २ सिद्ध. ३ कारो. ४ चिन्ता. ५ जन. ६ नन्द. ७ देवता. ८ पुरःसरपुरोध.

ह्यर्षिप्रतिष्ठितशिवलिङ्गरुद्धरोधसम्, अनेकसुरसुन्दरीसेविततीरसं-
केतलतामण्डपाम्, अनवरतमज्जद्वनगजमदामोदसुरभिततरङ्गाम्,
अपरगङ्गाम्, अपरसागरराजमहिषीम्, अपरमार्कण्डेयतपःसिद्धिस-
खीम्, समुचीर्य भगवतीं मेकलकन्याम्, उत्फुल्लपल्लविताङ्गोलसल-
कीसरलसालसर्जार्जुननिम्बकदम्बजम्बूस्तम्बोदुम्बरखदिरकरजा-
जनाशोकैसौभाजनकप्रायैस्तरुभिराकीर्णम्, अभिमतं मतङ्गजाना-
म्, अनुभूतसारं सारङ्गैः, शिशिरतरं तरङ्गानिलैः, स्वर्गवनसमं सम-
जरीकैलताजालकैरुल्लङ्घ्य दक्षिणं नर्मदातीरं पुण्यारण्यम्, अग्रतो,
गगनवीथीमिव सिंहराशिराजितामुत्पतङ्गामुत्थितवृषिकामाविर्भू-
तसार्द्ररोहिणीमूलां च, छन्दोजातिमिव शार्दूलविक्रीडितमनोह-
रां हारिहरिणीमन्दाक्रान्तां मनवरतवसन्ततिलकोद्भासितामतिवि-
चित्रचम्पकमालां च, सीतामिव बहुकोटरावणवृतामुत्पन्नकुशल-

विविधविन्ध्याटवीमवगाहमान इति संबन्धः ॥ कथंभूतां विन्ध्याटवीम् । सिंहराशिमृगे-
न्द्रवृन्दं ज्यौतिषोक्तः पञ्चमो राशिश्च । तेन राजिताम् । तथा पतङ्गः शलभः सूर्यश्च ।
वृश्चिकोऽली अष्टमराशिश्च । पुनः किंभूताम् । आविर्भूता सह आर्द्रेण शृङ्गवेरेण, रो-
हिणी ओषधिविशेषो, मूलो मूलकश्च, यस्याम् । पक्षे आर्द्रा-रोहिणी-मूलानि ताराः ॥
शार्दूलविक्रीडितेन सिंहविलसितेन मनोहरा । तथा हारिणीभिश्चारुभिर्हरिणीभिर्क-
न्दमाक्रान्ताम् । सर्वदा वसन्तैस्तिलकैश्च तरुविशेषैर्भूषिताम् । तथा अतिविविध्राज्य-
म्पकानां माला भ्रेणी यस्याम् । पक्षे शार्दूलविक्रीडितं हरिणी मन्दाक्रान्ता वसन्त-
तिलका चम्पकमाला च छन्दांसि ॥ तथा बहुभिः कोटरावणैर्वृतां छत्राम् । कोटरा-
णां वनमिति कृत्वा “वनगिर्योः संज्ञायाम्—” इति सूत्रेण पूर्वपदस्य दीर्घः । “वनं
पुरगा—” इति सूत्रेण णत्वम् । कुशो धर्मः । लवो लेशः । सीतां तु बहुकोटेन प्राज्यकौ-
टिल्येन रावणेन रक्षसा प्रार्थिताम् ॥ तथा उत्पन्नौ कुशलवौ, स्वसुतौ यस्याः ॥ तथा

१ सुरसिद्धः । २ सालेति नास्ति । ३ अशोकसौभाजनकेति नास्ति । ४ तीरं पुण्या । ५ मत्तमयूराका-
न्ताम् । ६ रावणावृताम् ; रावणाभूताम् ।

वां च, लङ्कामिव संचरद्विगुणपञ्चाननविभीषणां चारुपुष्पकामका-
ण्डाडम्बरितमेघनादां च, गीतविद्यामिव ततावनद्धघनसुषिरत्रं-
शस्वनमनोहराभनेकतालभेदां निषादऋषभमध्यमग्रामयुक्तां च,
चित्रविद्यामिवानेककण्टकपत्रलतास्थानकविषमामृत्वागततापसां
च, कलियुगशिवशासनस्थितिमिव महाव्रतिकान्तःपातिभिः का-
लमुखैर्वानरैः संकुलामनेकधाभिन्नस्त्रोतसं च, कापालिकखट्वाङ्गय-

संचरद्भिर्विगुणैर्विरज्जुभिः पञ्चाननैः सिंहैर्विशेषेण भीषणाम् । तथा चारुपुष्पमर्थात्
मनोहरसरोजं कं जलं यस्याम् । अतएवानवसरेऽपि आडम्बरितो विस्तृतो मेघनाद-
स्तण्डुलीयको यस्याम् । लङ्का तु द्वौ गुणौ येषां पञ्चानां, ते द्विगुणा दशेत्यर्थः ।
तत्संख्यान्याननानि यस्य स दशमुखो, विभीषणश्च तच्छाता संचरन्त्यस्याम् । पुष्पकं
विमानम् । मेघनादो रावणात्मजः ॥ गीतविद्यामिवेति ॥ तता विस्तीर्णां अवनद्धाः
सुस्निग्धा घनसुषिरा बहुविवरा वंशा वेणवस्तेषां स्वनेन रम्याम् । तालास्तरुविशे-
षाः । निषादाः शबराः । मध्ये भवो मध्यमः । ग्रामः खेटकम् । पक्षे ततेन तन्त्रीग-
तेन अवनद्धेन पौष्करेण च घनेन कांस्यकृतेन सुषिरसंज्ञकवंशस्वनेन च मनोज्ञाम् ।
यद्यपि “ततं तन्त्रीगतं ज्ञेयमवनद्धं तु पौष्करम् । घनं कांस्यकृतं प्रोक्तं सुषिरं वां-
श्यमेव च” इति भरतः । तथाप्यत्रानेकविषयत्वाद्दंशस्वनोपादानमसंदेहार्थमुचितमे-
व । अनेकतालभेदाश्च षट्पुटादयो यस्याम् । तथा निषादेन स्वरेण मध्यमसंज्ञकग्रामे-
ण युक्ताम् ॥ चित्रविद्यामिवेति । कण्टकैः सूत्रैः पत्रैः पर्णैः, लताभिर्वल्लीभिः, शाखा-
भिर्वा स्थानकैश्चालवालैर्विषमाम् । तथा ऋजवोऽकुटिला आगताः स्वापार्थे प्राप्ता-
स्तापसा मुनयो यस्याम् । चित्रविद्यापक्षे कलिका-कण्टक-शाखा-त्रिभङ्गि-संज्ञाभिश्चत्वारः
पञ्चावयवाः । एतैर्मिलित्वा शिशु-सकल-स्वस्तिक-वर्धमान-सर्वतोभद्राख्याणि पञ्च प-
ञ्चाणि निष्पद्यन्ते । तदत्र शाखापर्यायो लताशब्दः । तथा स्थानकानि पाश्वर्गागद-ऋजु-
ऋज्वागत-व्यर्धाक्ष-अर्धऋजु-गमनालीढ-त्वरित-त्रिभङ्गि-संज्ञानि । तैर्विषमाम् । स्थानक-
शब्देनैव ऋज्वागतं गतार्थमपि व्यापकत्वात्पृथगुक्तम् । प्रायो हि चित्रे ऋज्वागतमेव
लिक्यते । तपसि भवानि तापसानि । मयूरासनोष्ठासनादीनि करणानि तापसाख्यानि ।
तत ऋज्वागते तापसानि यस्याम् । यद्वा ऋज्वागतेन तापं स्यतीति केचित् । ऋज्वा-
गतेन दुःखापहारिणीमित्यर्थः ॥ कलियुगेति ॥ अप्सु रतिरव्रतिः । महती अव्रतियैवां

ष्टिमिव समुद्रोपकण्ठलघ्नाम्, मायामिव शम्बराधिष्ठिताम्, मरुभूमिमिव करीरैः केसरिप्रसवैरसंचाराम्, अतिचारुचन्दनैः कृतगौरौचनाविशेषकैरक्षतदूर्वावाहभिरारब्धमङ्गलाचारैरिव तृणस्थलैरल्लेकताम्, विविधव्याधां विन्ध्याटवीमवगाहमानो मेषवृषमिथुनयु-

ते महाव्रतिका वृक्षास्तेषामन्तर्मध्ये पतन्त्यभीक्ष्णं तैः कृष्णमुखैर्मर्कटैश्छन्नाम् । तथा स्फुटितप्रसवणाम् । पक्षे महाव्रतिकाः कापालिकाः । तदन्तःपातिभिस्तदन्तर्भूतैः कालमुखैर्वा शैवदर्शनविशिष्टैर्नरैराचिताम् । बहुधा भिन्नप्रवाहाम् । स्रोतोऽत्र लक्षणया प्रवाहः । आम्नाय इति यावत् । कृतयुगे ह्येकमेव शिवशासनमभूत्, कलौ तु बहु-
म्नायमिति भावः ॥ श्लेषचित्रादिषु वयोरैक्यम् । तथाहि “मालामुत्पलकन्दलैः प्रविकचैरायोजितां बिभ्रती वक्त्रेणासमदृष्टिपातसुभगेनोद्दीपयन्ती स्मरम् । काञ्चीदाम नितम्बसङ्गि दधती व्यालम्बिना वाससा मूर्तिः कामरिपोः सितांशुकधरा पायादुमाया जगत्” ॥ अस्यार्थः—“कामरिपोः शिवस्य मूर्तिः पायात् । कीदृशी । विगतकेशैरुत्क्रान्तपलशिरोदलैरायोजितां मालां बिभ्रती । तथा विषमदृष्टिपातसुभगेन वक्त्रेण स्मरं दहन्ती । तथा नितम्बसङ्गि काञ्चीदामप्रायं व्यालं सर्पं दधती । तथा वाससा वक्त्रेण विना व्यतिरिक्ता । तथा सितांशुकं चन्द्रं धरतीति ॥ पलं मांसम् । कमित्यव्ययं शिरोऽर्थम् ॥ उमापक्षे व्यालम्बिना लम्बमानेन । शेषं सुगमम्” ॥ समुद्रस्याम्भोधेरुपकण्ठे कूले लघ्नाम् । यष्टिस्तु समुद्रं मुद्रान्वितं यदुपकण्ठं गलसमीपं तत्र लघ्ना । मुद्रा भूषणा-
स्थिप्रान्थिः ॥ शम्बरः श्वापदविशेषो दानवविशेषश्च । शम्बरेण हि विनिर्मिता माया । अतएव शाम्बरीत्युच्यते ॥ मरुभूमिमिति । न संचारो गतिर्यस्याम् । केसरिणां सिंहा-
नां प्रसवैः पौतैः । कीदृग्भिः । करिणमीरयन्ति तैः । पक्षे करीरैस्तद्विशेषैः । तथा केसरिणः किञ्चलकोपेताः प्रसवाः पुण्याणि यत्र तथाविधैः ॥ अतिचेति ॥ चन्दनस्त-
रुस्तद्रसश्च । कृतो गवां रोचनाविशेषोऽभिलाषातिशयो यैः । पक्षे गोररोचना गन्धद्र-
व्यविशेषः । सा चातीव मङ्गल्या तस्या विशेषस्तिलकम् ॥ अक्षतामलूनां दूर्वा बहन्त्य-
भीक्ष्णम् । पक्षेऽक्षतस्तनुलादिः । दूर्वेति समानम् ॥ तथा एकस्मिन्स्थाने समूहीकृत-
नानानगमास्माकृतजनानवलोकयन् ॥ कीदृशान् । मेषाणां वृषाणां मिथुनानि गुञ्जन्ति

जः सधनुषः सकुम्भकन्यानेकप्रराशीभूतान्गिरिग्रामपासरलोका-
नालोकयन्, “इयं गगनवीथीव चित्रशिखण्डिमण्डिता सरिशीर-
भूमिः, इयं सरिदिव बहुतरङ्गोपशोभिता गोष्ठवसतिः, इयं च न-
क्षत्रमध्यगतापि न विशाखा तरुपङ्क्तिः, इयं पुष्पवत्यपि न दूषि-
तस्पर्शा वीरुत्, इयं संनिहितमधुदानवापि हरिप्रिया वंशजालिः,
इयं कृतमातङ्गसङ्गापि न परिहृता द्विजैः सल्लकीसंततिः, इमे च
केचित्सशिखण्डिनो महाद्रुपदाः, केऽपि विच्छिन्नकीचकवंशा वृ-
कोदराः, केचित्सपुण्डरीकाक्षाः पाण्डुसंतानकाः, केऽप्युद्धतभ्रुवो

धारयन्ति। तथा सह धनुषा कोदण्डेन सधनुषः। तथा सकुम्भा मङ्गलार्थं मस्तकन्यस्तकल-
शाः कुमायौ येषु। राशिसमूहो ज्योतिषोक्तो मेषादिश्च मेषवृषमिश्रनकुम्भकन्याराशि-
शेषसंज्ञाः ॥ मन्त्रिसूनुना श्रुतशीलेन सह “इयं च गगनवीथ्यादि” “इमे च केचित्स-
शिखण्डिनः” इत्यादि च विहितविदग्धालापः प्रयाणविच्छेदमकरोत् ॥ यदुक्तं तस्या-
ख्यायते। तद्यथा ॥ चित्राश्रित्रवर्णाः शिखण्डिनो मयूराः। पक्षे चित्रशिखण्डिनः स-
प्रर्षयः ॥ बहुतरमिति क्रियाविशेषणम्। गौपैर्बलवैः शोभिता। सरितु बहुभिस्तरङ्गैरुप-
शोभिता। गोष्ठं गोकुलम् ॥ नक्षत्रमध्यं गता। न विगतशाखा च। एतेन तरुणामुद्ध-
ता साभोतगा चोक्ता ॥ विशाखा हि नक्षत्रमध्यं न गतेति विरोधसूचकोऽपिशब्दः ॥
पुष्पवती कुसुमिता रजस्वला च। न दूषितस्पर्शा मृदुत्वात्। रजस्वला त्वस्पृश्येति
विरोधः ॥ संनिहितेभ्यो मधुदा क्षौद्रप्रदा। नवा अविच्छाया। हरिः सिंहः। या च
हरेर्विष्णोः प्रिया वल्लभा सा कथमासन्नमधुसंज्ञकदैत्येति विरोधः ॥ मातङ्गा गजाः
अपचाश्च। द्विजाः पक्षिणो विप्राश्च ॥ इमे चेति ॥ महद्द्रुपदं वृक्षस्थानं येषु तथोक्ताः।
तथा सह शिखण्डिभिर्मयूरैः। अथ च महाद्रुपदाः क्षत्रविशेषाः। द्रुपदतनयश्च शिख-
ण्डी। चित्रशिखण्डिमण्डितेत्यनेन पूर्वमटव्यां मयूरसङ्गाव उक्तः। इदानीं विन्ध्यस्कन्धे-
ष्विति न पौनरुक्त्यम् ॥ विच्छिन्नाः पृथग्भूताः कीचकाः सच्छिद्रा वंशाश्च निच्छिद्रा
वेषु। वृका अरण्यस्थान उदरे मध्ये येषु। वृकोदरो भीमोऽपि। स च विशेषेण छिन्न-
कीचकाख्यराजान्वयः ॥ पाण्डुः संतानकस्तरुविशेषो येषु। तथा पुण्डरीकैः सिता-

महावराहाः, केऽप्युत्कृष्टसुरभिश्चीडुमावलिहरिकराकृष्टपद्मगनेत्राः
स्फुरन्मणिभिश्चयोऽमन्दरागाः, केऽपि सस्थाणवो दुर्गाभ्रवाः भ्रूय-
माणगजवदनचीत्काराः सगुहाः कैलासकूटायमानाः सेव्याः स्व-
त्वमीविन्ध्यास्कन्धसंधिसानवः” इति मन्त्रिसूनुना श्रुतशीलेन सह
विहितविदग्धालापः, कयापि वेलया कमप्यध्वानमतिक्रम्य का-
प्यपरिमितपतन्निर्झरजलतुषारस्पर्शमञ्जरितपादपपुष्पपरिमलमि-
लन्मधुकरझङ्कारहारिणि रममाणशबरमिथुनसंमर्दमृदितामन्दमृदु-
शादले जलस्थलीप्रदेशे श्रान्तसैनिकानुकम्पया प्रयाणविच्छेद-
मकरोत् ॥ क ॥

तैस्तैश्चिरन्तनवासरव्यापारैरहःशेषसहितामतिवाह्य तामपि
निशामनन्तरमुन्मिषत्पक्ष्मपक्षिपक्षावधूनिपवनैरिवापनीयमा-
नेषु गगनचत्वरचर्चाप्रकरपाण्डुपुष्पपुञ्जकेषु नक्षत्रेषु, स्वविरहोत्प-
न्नतमःकलङ्ककलुषितानि मनाकुङ्कुमपङ्कपिञ्जैः करैः परामृश्य प्र-
सादयति दिननाथे दिङ्मुखानि, पुनः पूर्वक्रमेण प्रस्थानमकरोत् ॥ ख

म्भोजैरक्षैश्च धिमीतकैः सह ॥ पाण्डोः संताना एव संतानकाः सुताः पाण्डवास्ते तु पु-
ण्डरीकाक्षेण विष्णुना सह महान्तो वराहा येषु । तथा उत्कर्षेण हृता विस्तारेण
रुद्धा भूर्ध्वैः । महावराहो विष्णुः । स चोत्क्षिप्तपृथ्वीकः ॥ अमन्दो रागो येभ्यस्तेऽमन्द-
रागाः । तथा उत्कृष्टा मनोज्ञाः सुरमयश्चम्पकाः श्रीदुमाश्च पिप्पलास्तेषामावलिस्तत्र ह-
रयः कपयस्तैराकृष्टानि पद्मगनेत्राणि सर्पाक्षीणि येषु । इत्यमन्दरागले हेतुः । पक्षे
मन्दराख्योऽगोऽद्रिः । तदा उत्कृष्टोद्भूता सुरभिः श्रीलक्ष्मीर्दुमः पारिजातश्च यैः । म-
न्दरेण हि सुरभिप्रभृतीन्यम्भोधेरुद्भूतानि । सुरभिर्धेनुः । इह तु प्रस्तावात्कामधेनुः ॥
पट्टिप्रकाशः—“सुरभिश्चम्पके स्वर्णजातीफलवसन्तयोः । संधौ पले सौरमेष्ट्याम्”
इति । तथा बलेर्देव्यस्य हरेर्विष्णोश्च करैराकृष्टं भ्रामितं पद्मगो वासुकिलक्षणं नेत्रं म-
न्थानमाकर्षणरज्जुर्व्रज ॥ कैलासकूटा इवाचरन्तः । स्थाणुः स्थिरपदार्थः शिवश्च ।
दुर्गा विन्धव्यसिनी देवी गौरी च । दुर्ग आश्रयो येषामिति वा । तथा आकर्ण्यमानो
गजानां वदनचीत्कारा बृंहितानि येषु । कैलासे च । गजवदनो हेरम्बः । गुहा पाषाण-
संधिः । गुहः कार्तिकेयः ॥ क ॥

एवमपसरन्मार्गान्मार्गान्नीवारीणि वारीणि सहस्रनिनङ्गाक्ष-
न् सकरेणु रेणुस्थलमाच्छादितदिशि खराणि शिखराणि लङ्घ-
यन् सुनीरागान् गिरिगहनग्रामाँस्तपस्विनश्च मानयन्नेकदा नातिदू-
र इवोत्ककादम्बकदम्बचुम्ब्यमानाम्बुजराजिरजोरजिताम्भसि स-
रित्तीरे तरुतलोपविष्टमेकमध्वश्रान्तमध्वनीनमिदं चारुश्लोकयुग-
लमतिमधुरगीततरङ्गरङ्गिताक्षरं गायन्तमद्राक्षीत् ॥ क ॥

तव सुहृदुपभुक्तश्रीफलः कामकेलिं

जनयति वनितानां कुङ्कुमालोहितानाम् ।

श्रयति स च समूहो मेखलाभूषितः स-

अनयति वनितानां कुं कुमालोऽहितानाम् ॥ १२ ॥

एवमिति ॥ मार्गादीनां लङ्घनादिकं कुर्वन् । अध्वानमलंगामी इत्यध्वनीनस्तं
चाटु श्लोकयुगं गायन्तमद्राक्षीत् ॥ अपसरत्सैन्यभयान्निवर्तमानं मार्गं मृगसमूहो
येभ्यस्तांस्तथोक्तान् । नीवारोऽस्त्येष्विति । सह हंसनिनदैः । नदो जलाधारः । सह
करेणुभिर्गजैः । आच्छादिता दिशो यैस्तान्याच्छादितदिशि । खराणि तीक्ष्णानि । सुष्ठु
नीरं जलमगाश्च तरवो येष्विति । पक्षे सुष्ठु निर्गतरागान् । मानयन्निति मानिरूपभो-
गार्थः पूजार्थश्च । उपभोगे यथा “मानयिष्यन्ति सिद्धाः सोत्कण्ठानि प्रियसहचरी-
संभ्रमालिङ्गितानि” ॥ क ॥

तवेति ॥ तव संबन्धी सुहृन्मित्रजनो भुक्तलक्ष्मीफलः कुङ्कुमेन आ ईषल्लोहितानां
वनितानां जनितात्यर्थरागाणां योषितां मन्मथलीलां जनयति । “वनिता जनितात्यर्थ-
रागयोषिति” इति विश्वप्रकाशः ॥ तथा अहितानां समूहो मेखलायां गिरिमध्यभुवि
भूषितः कुमालः कुत्तिसत्सङ्गः सन् वैरत्यागात्सज्जनतायाः ब्रह्मचर्यादियोगाद्यतिताया
बहिष्पन्नवसनादिसंबन्धाद्वनितायाः शबरत्वस्य कुं भूमिकां श्रयति । स चेति चङ्कारात्
सुहृदहितसमूहपोरन्योन्यमयमक्तिपादस्थितविशेषणाभ्यां शब्दश्लेषद्वारेण संबन्धः ।
तथथा, मेखलाया कटिपट्टिकया भूषितः सुहृत् अहितसमूहोऽपि अनुभुक्तिबिम्बः ।
अत्र प्रथमतृतीयपादौ विशेषणगतश्लेषेणालङ्कृतौ द्वितीयचतुर्थौ तु संपूर्णयमकेन ॥१२॥

१ आच्छादिततरविकराणि दीर्घतदशिखराणि. २ सरिति तीरतरु. ३ इमं चाटु. ४ गीततरं
तरङ्गिता. ५ अनु.

अपि च ।

त्वत्तो भयेन नृप पश्य जनो वनेषु

कान्त्या जितस्मर तिरोहितवानरीणाम् ।

शाखामृगश्चपल एष गिररुपत्य-

कां त्याजितः स्मरति रोहितवानरीणाम् ॥ १३ ॥

“अहो नु खल्वयमनल्पशास्त्रीयसंस्कारामृतसंपर्कपल्लवितप्र-
ज्ञाङ्कुरः कोऽपि कुशलः काव्यवक्रोक्तिषु पथिकयुवा योग्यः संभाष-
णस्य” इत्यवधारयति राजनि ससंभ्रममुत्थाय स्थित्वा च पुरः स
पान्थः सप्रणाममिमं श्लोकमपाठीत् ॥ क ॥

“वेधा वेदनयाश्लिष्टो गोविन्दश्च गदाधरः ।

शंभुः शूली विषादी च देव केनोपमीयसे” ॥ १४ ॥

राजा तु तदाकर्ण्य क्षणमाग्रहोपरोधविस्मयहर्षरसैः समका-
लमाह्लावितमनाः, प्रथममुत्फुल्लया दृशा, ततो मुग्धस्मितार्घ्येण,
तदनु सर्वाङ्गीणभूषणप्रदानेन, तमभ्यर्च्य “पान्थ, कथय केयमु-

त्वत्स इति ॥ नृपेति संबोधनम् । कान्त्या सौन्दर्येण जितस्मरेति तद्विशेषणम् ।
पश्येत्याभिमुख्यकरणे । अरीणां जनस्त्वद्भयेन वनेषु तिरोहितवान् । जितस्मरेत्यनेन
“स्मरोऽपि किल त्वया जित इति तिरोहितोऽभूत्” इति प्रतीयते स्मृतिगोचर एव
नतु दृश्यते इत्यन्वर्थात् । तथा एष प्रत्यक्षवर्ती शाखामृगो वानरश्चपलो लोलः । अ-
नेनैव वनवासिना रिपुजनेन गिररुपत्यकामधोभूमिकां त्याजितो रोहितवानरीणां मर्क-
टीनां स्मरति । वानरीणामिति “अधीगर्थ—” इति सूत्रेण कर्मणि षष्ठी ॥ १३ ॥

वेधा इति ॥ वेदनया पीडया आश्लिष्टः संबद्धः । गदेन रोगेण अधरो बिधुरः ।
शूलं रुग्विशेषोऽस्य । अतएव विषादान्वितः । तस्मादेव केनोपमीयसे त्वमिति वा-
द्योऽर्थः । तत्त्वतस्तु वेदानां नयेन मतेनाश्लिष्टः । गदा कौमोदकी । अथवा गदो भ्राता
सोऽग्ररोऽनुजो यस्य । शूलमायुधम् । विषमसीति विषादी नीलकण्ठत्वात् ॥ १४ ॥

राजा त्विति ॥ मृणालवलयातामक्षसूत्रम्, उत्कृजनस्य ब्रह्मयज्ञोद्धारः, राजहं-

तुङ्गकलोलदोलाधिरुढानुच्चञ्चूत्क्षिप्तमृदुमृणालवल्लवान्कूजतः क-
लहंसानक्षसूत्रिणः प्रवर्तितब्रह्मयज्ञोद्गारमुखरमुखांस्तीरतापसा-
निव दिवमारोपयितुमुद्वहन्ती सरित्, तरुणतरुतलमलंकुर्वाणः
प्रसन्नसरस्वतीकः कश्च भवान्” इति सप्रणयमपृच्छत् ॥ क ॥

सोऽपि “सभ्रमरया कूलकीचकवेणुलतया सदृशी नावातरण-
योग्या किमियमप्रसिद्धा महानदी देवस्य” इत्यभिधाय कथयि-
तुमारब्धवान् ॥ ख ॥

भानोः सुता संवरणस्य भार्या तापो सरित्सेयमघस्य हन्त्री ।
यस्याः कुरुः सूनुरभूत्स यस्य नाम्ना कुरुक्षेत्रमुदाहरन्ति ॥ १५ ॥

एतस्याः सलिलावगाहसमये कुर्वन्ति नित्यं नृणां

नीरन्ध्रोन्नतकर्कशस्तनतटीसंघट्टपिष्टोर्मयः ।

भ्राम्यद्भृङ्गनिभालकैः क्षणमिव व्यालोलनेत्रैर्मुखै-

रुत्फुल्लोत्पलगर्भपङ्कजवनभ्रान्तिं महाराष्ट्रिकाः ॥ १६ ॥

अपि च ।

यद्येतस्याः सकृदपि मरुन्नर्तिताम्भोजराजि-

प्रेङ्खत्पन्नव्यजनविधुतं वारि नीहारहारि ।

सानां तापसा उपमानम् । ब्रह्मयज्ञो वेदाध्ययनम् ॥ क ॥

सोऽपीति ॥ किमियं सरिद् देवस्य न विदिता, यासौ नावा वेड्या तरणयोग्या ।
शब्दायमानकीचकवंशवह्ण्या । सभ्रमरया सभृङ्गया । सदृशी । वंशवह्ण्यपि अवाते
वाताभावे रणस्य शब्दस्य योग्या न भवति । सरिदपि सभ्रमः सावर्तो रयो जवो
यस्या इति सभ्रमरया ॥ ख ॥

भ्राम्योरिति ॥ संवरणः क्षत्रियविशेषः ॥ १५ ॥

एतस्या इति ॥ उत्फुल्लोत्पलानि गर्भे मध्ये यस्य पङ्कजवनस्य । महाराष्ट्रिकाः
क्षिपः ॥ १६ ॥

रोधोभाजां पिबति कुसुमैर्वासितं पादपानां
पीयूषाय स्पृहयति ततः किं क्वचिन्नाकिलोकः ॥ १७ ॥
मामपि पुष्कराक्षनामानं वार्तिकमवगच्छतु देवः ॥ क ॥
तथाहि ।

स्थित्वा त्वदागमनमार्गमुखे गवाक्षे
वार्ताविशेषमधिगन्तुमिहायताक्ष्या ।
संप्रेषितो निषधनाथ तयास्मि यस्याः
क्रीडागिरिस्त्वमसि मुग्धमनोमृगस्य ॥ १८ ॥

एष्यति च श्वस्तनेऽहनि मार्गश्रमकृद्गतमितो नातिदूर इवोत्तु-
ङ्गसरलसालसर्जार्जुननिचुलनिचयान्तरचलच्चटुलचकोरमयूरहारी-
तहंसकुलकोलाहलिनि पयोष्णीपुलिनपरिसरे स्थितं तया प्रहि-
तमासं क्रीडाकिंनरमिथुनम् ॥ ख ॥

“ इयं च वाच्यतां तया स्वहस्तकिसलयलिखिताक्षरगर्भा भूर्ज-
पत्रिका ” इत्यभिधाय पुरोऽस्य लेखपत्रिकां व्यसृजत् ॥ ग ॥

राजापि पार्श्वपरिजनेनोत्क्षिप्यार्पितां तामतिबहलपुलकाङ्क-
रकण्टकितप्रकोष्ठकाण्डेन पाणिना स्वयमुन्मुच्य सादरमवाचय-
त् ॥ घ ॥

“ नलोऽपि मां प्रत्यनलोऽसि यत्त-
द्भवाद्दृशां नैषध नैष धर्मः ।

मामिति ॥ वार्तायां नियुक्तो वार्तिकः ॥ क ॥
स्थित्वेति ॥ गवाक्षे स्थित्वा तया आयताक्ष्या दीर्घदृशा वार्तान्तरं ज्ञातुमिह प्रे-
षितोऽहम् । यस्या मुग्धमनोमृगस्य त्वं क्रीडागिरिः मृगो हि गिरौ मनस्त्वयि र-
मते ॥ १८ ॥

नल इति ॥ नैषध इत्यभिजनान्तामन्त्रणेन कुलीनत्वोच्छिन्नम् । मानसमुद्रेत्यनेन
च सबलानामेव पराजयो नाबलानाम् । मां प्रति त्वं नलाख्योऽपि सन्ननलो बहिरु-

तथाबलानां बलवद्गृहीतुं

न मानसं मानसमुद्रयुक्तम् ॥ १९ ॥

अपि च ।

निपतति किल दुर्बलेषु दैवं

तदवितथं ननु येन कारणेन ।

बलवति न यथा तथाबलानां

प्रभवति कृष्टशरासनो मनोभूः ॥ २० ॥

अपि च ।

कदा किल भविष्यन्ति कुण्डिनोद्यानभूमयः ।

उत्फुल्लस्यलपद्याभभवच्चरणभूषिताः ॥ २१ ॥

इति लेखलिखितप्रणयसुभाषितामृतरसप्लवेनाप्लावितहृदयः,
“विधे, विधेहि मे पक्षिण इव पक्षयुगलमुड्डीय येन तां पश्यामि”
इति चिन्तयन्नरपतिः पुरतः स्थितं तं प्रियावार्तिकमाश्लिष्यन्नि-
वोच्चरोमाञ्चनिचयेन, पिबन्निवाभिलाषतृषितया दृशा, स्नपय-
न्निव मधुरस्मितामृतरसेन, पुनः पुनः सादरमभाषत ॥ क ॥

“पुष्कराक्ष, सा सर्वथा विजयते राजपुत्री । यस्याः प्रसन्नमुंदा-
रसत्कान्तिश्लिष्टं सुकुमारमनेकालंकारभाजनं वयो वचनं च, सप्र-
श्रयः प्रगल्भो विवेकवान्विदग्धबुद्धिर्भवद्विधः परिजनश्च ॥ ख ॥

तत्कथय “कथनीयकीर्तिः कास्ते कथमास्ते कं विनोदमनुति-

त्कण्ठाजनकत्वेन संतापक इत्यर्थः । न नलोऽनल इति विरोधः । परिहारस्तु प्रागेव
व्याख्यातः । न चैष भवादृशं धर्मो यस्मादहमबला तस्मात्तथाबलानां दुर्बलानां मानसं
चेतोऽगृहीतुं न युक्तम् । बलवदिति क्रियाविशेषणं दृढादित्यर्थेऽव्ययम् ॥ १९ ॥

निपतेति ॥ अबलाः स्त्रियोऽशक्ताश्च ॥ २० ॥

पुष्करेति ॥ प्रसन्नं निर्मलम् । उदारं रम्यम् । सत्कान्ति तेजस्वि । श्लिष्टं सुषटि-

वृत्ति केन व्यापारेण परिणामयति वासरं वाऽसौ भवत्सामितु-
ता” इत्येवमुक्तः स पुनः पल्लवयन्ननुरागकन्दलं नलमलपत् ॥क॥

त्वदेशागतवायसाय ददती दध्योदनं पिण्डितं

त्वन्नामः सदृशे दृशं निदधती वन्येऽपि मुग्धा नले ।

त्वत्संदेशकथार्थिनी मृगयते तान्राजहंसान्पुनः

क्रीडोद्यानतरङ्गिणीतरुतलच्छायासु वापीषु च ॥ २२ ॥

अपिच । सांप्रतं तथा

त्वदेशागतमारुतेन मृदुना संजातरोमाश्चया

त्वद्रूपाश्रितचारुचित्रफलके निर्वीपयन्त्या दृशम् ।

त्वन्नमामृतसितकर्णपुटया त्वन्मार्गवातायने

नीचैः पञ्चमगीतिगर्भितगिरा नक्तंदिनं स्थीयते ॥ २३ ॥

एवमेतन्नुगुणमनुरागस्य, सदृशं शृङ्गारस्य, सहोदरमादरस्य,
प्रियं प्रेमप्रपञ्चस्य, प्रोत्साहनमनङ्गस्य, अनुकूलमुत्कण्ठायाः,
समुचितमभिनिवेशस्य, कौतुकजननं जल्पति पुष्कराक्षे, श्रवणकु-
तूहलिनि विस्मृतान्यव्यापारे तन्मयतामिवानुभवति भ्रूभुजि,
जरठीभवत्सु पूर्वाह्निवेलावेष्टु, गगनमध्यासन्नवर्तिनि व्रजति
तोव्रतां ब्रध्नमण्डले, स्खलयति पथि पथिकानंसह्योर्मिणि धर्मजौ-

तसर्वावयवम् । कुमारं मृदु । अनेकालंकारभाजनं बहुभूषणपात्रम् । वयःशब्देन त-
दाधारभूतं शरीरमुच्यते । पक्षे प्रसन्नं हृदित्यर्थप्रतीतिकृत् । महार्थमुदारम् । औलवर्ण्यं
कान्तिः । मसृणलं श्लेषः । अजरठं सुकुमारम् । अनुप्रासोपमादयोऽलंकाराः ॥ क ॥

त्वदेशेति ॥ तव नामापि दुर्लभं ततोऽस्य सदृशे समुचिते । “नाम्ना त्वत्सदृशे”
इत्याद्यः षाठः । स तु स्पष्ट एव ॥ २२ ॥

त्वदेशागतेति ॥ नीचैरिति निभृतम् । प्रच्छन्नरागत्वात् ॥ २३ ॥

एवमिति ॥ एवं ब्रध्नमण्डलादिष्वीदृशेषु सत्सु प्रस्तावपाठकः पपाठ । पिपा-

ले, जलाशयाननुसरत्सु पिपासाकृततरलिततरकेषु श्वासिषु श्वा-
पदेषु, पङ्किलकूलकर्मविमर्दोद्यतेषु तरित्वरितरवनविहारिकरि-
वराहमहिषमण्डलेषु, विटपिकोटरकुटीरनीडनिलयनिलीयमानेषु
संपुटितपक्षेषु पक्षिषु, कूलकुलाद्यकोणकूणितकोकूयमानकुक्षुहेषु
गिरितरित्सुरङ्गाङ्गणेषु, रङ्गरङ्गरङ्गचर्वितखर्वदूर्वानलनीलनिम्नशाद-
लस्थलस्थितये हिण्डमानासु कारण्डवशिखण्डिमण्डलीषु, शिशि-
रनिवासवाञ्छया कूजत्सु करञ्जिकुञ्जपुञ्जितकपिञ्जलकपोतपोत-
केषु, बहति मनाङ्ग्लानकोमलकुसुमकोशकोष्णामेन्दमकरन्दवि-
न्दूद्धारिणि तापीतीरतरङ्गस्पर्शसेव्ये मध्याह्नमरुति, श्रमवशवि-
लोलमीलन्नयननीलोत्पलासु बहलतरुतलञ्छायामाश्रयन्तीषु सी-
दत्सैनिकनितम्बिनीषु प्रस्तावपाठकः पपाठ ॥ क ॥

“विचित्राः पञ्चालीर्वलयति गलत्स्वेदसलिलै-

रमन्दं मृद्राति प्रमदकरिकुम्भस्तनतटीः ।

प्रबन्धेनाक्रामजनजघनजङ्घोरुयुगलं

श्रमः सेनाङ्गेषु प्रसरति शनैः कामुक इव ॥ २४ ॥

साया आकूतेनाभिप्रायेण तरलिता तारा कनीनिका यैः । श्वासान्वितश्चापदैः । गिरि-
सरितां सुरङ्गाः संधपस्तदङ्गणेषु ॥ क ॥

विचित्रा इति ॥ अनेकविधाः पञ्चालीर्वाहनश्रेणीर्विलेपनपद्मवल्लीश्च दलयति ।
तथा मत्तकरिकुम्भानेव स्तनतटीरमन्दं खेदयति । प्रबन्धेन सात्त्येन प्रकुलबन्धनेन
च । करणविशेषेण । प्रयाणारूढत्वात्कन्दर्पभावाच्च । जघनं च जङ्घे चोरुयुगलं च
प्राण्यङ्गत्वात्समाहारः । ततः कर्मधारयः । तदाक्रामन्कामीव श्रमः सेनायाः अङ्गेषु
इत्यश्वानिषु प्रसरति ॥ २४ ॥

१ श्वसुः श्वासिश्चापदैषु. २ कूलमौठकर्म. ३ सभङ्गाङ्गणैः, तरङ्गाङ्गणैः. ४ खर्वति नास्ति.
५ अमन्देति नास्ति. ६ प्रपक्षेन.

अथि ।

कूजकौञ्चं चटुलकुररद्वन्द्वमुन्नादिहंसं

श्रीडस्कोढं निपतितलतापुष्पकिंजल्कहारि ।

अस्याः सान्द्रद्रुमवनतलश्रान्तसुप्ताध्वनीनं ।

रोधः सिन्धोः स्थगयति भवत्सैनिकानां प्रयाणम् ॥ २५ ॥

राजा तु तदाकर्ण्य “बाहुक, बहूनां बहुमतो बाहुल्यादिहैव वा-
संसः, तद्वद सैनिकान्, अवतरत तापीतीरतरुतलाश्रयान्, आश्रयत
श्रमच्छिदच्छायाः, कुरुत पटकुटीः, कारयत कायमानानि, मुख-
तामन्दमृदुशार्दलेष्वबलान्वलीवर्दकान्, कूर्दयत कर्दमे महिषान्,
खादयत वसैरीभिर्वेशकारारङ्गुरान्, प्रचारयत क्रमेण क्रमेलकान्,
अवगाहावसाने पृष्ठावकीर्णपुलिनपङ्कासवो विहरन्तु स्ववशं वं-
शस्तम्बेषु स्तम्बरमाः, तरुबुध्रेषु बध्नीत तीव्रवेगान्वेगसेरान्, अव-
तरन्तु तापीतीरंतरङ्गेषु तुरंगाः, शिशिरतरङ्गानिलान्दोलितविधिध-
विकचमञ्जरीजालजटिलेषूत्फुल्लताखण्डमण्डपेषु मध्याह्नसमय-
मंतिवाहयन्तु किंनरमिथुनानीति सेनापतिमादिदेश ॥ क ॥

स्वयमपि पुष्कराक्षसूचितार्थपथश्रमस्विन्नकिंनरमिथुनदिदृक्षया
कृतमृगयाविनोदव्यपदेशी दिशि दक्षिणस्यामाप्तस्तोके परिवारप-
रिवृतो झरंन्निर्झरझात्कारिवारिरमणायासु विहितविहारहारिहरि-

कूजदिति ॥ कौञ्चकूजमादीनि विशेषणानि रोधसो रम्यताहेतुत्वात्सैन्यप्रयाण-
स्त्रलमसाधनानि ॥ २५ ॥

राजा स्थिति ॥ कायमानानि वृणमयगृहाणि । वंशानां करीराणाञ्चक्राः ॥ क ॥

१ स्त्रलमयति. २ तरुतलानाश्रयत. ३ श्रमच्छिदच्छायाः. ४ शादले. ५ बलीवर्दीन्. ६ माहि-
पकम्. ७ वसैरीः. ८ करारान्. ९ वेसरान्. १० तीरेति नास्ति. ११ जटिपुष्पखलता; जटिले-
षूत्फुल्लतामण्डपेषु. १२ मावाहय. १३ व्यपदेशो. १४ स्तोत्रपरिवृतः. १५ सरिन्.

णीनेत्रोत्पलस्तवकितासु रममाणपुलिन्दनितम्बिनीवदमविषव-
म्वितासु सान्द्रद्रुमद्रोणीषु विचरितुमारभत ॥ क ॥

पुरःस्थितश्वास्य वर्त्म दर्शयन् जात्यतरतुरंगमारोषितः प्रक-
राक्षोऽप्यभाषत ॥ ख ॥

“ देव, मार्कण्डेयप्रमुखमहामुनिनिवासविविश्रिताः पुण्याः स्व-
त्विमाः पयोष्णीपरिसरवनभ्रूमयः ॥ ग ॥

तथाहि ।

श्रूयते किलास्मादुद्देशात्पूर्वदिग्भागे भगवतः पुराणपुरुषाव-
तारस्य परशुरामस्य जनयितुर्जमदग्नेराश्रमः । ततोऽपि नातिदू-
रेण सुरासुरमौलिमालामुकुलमुक्तमकरन्दबिन्दुस्नपितपादारविन्द-
स्य भगवतः स्वस्वेदप्रसरप्रवर्तितपयोष्णीप्रवाहस्य महावराहस्या-
यतनम् ॥ घ ॥

इतोऽप्यवलोकयतु देवः ।

सैषा चलच्चन्द्रकिचक्रवाक-

चञ्चकोराकुलकूलकच्छा ।

स्वःसीमसोपानसद्वक्तरङ्गा

गङ्गाप्रतिस्पर्धिपयाः पयोष्णी ॥ २६ ॥

यस्याः पश्यैते

मुक्ताक्षैः श्रूयमाणं सिकतिलपुलिनप्रान्तविश्रान्तपात्थै

रुन्धानं मञ्जुगीतप्रियहरिणकुलान्यम्बुपानागतानि ।

सैषेति ॥ चन्द्रकी मयूरः । कच्छाः काशादिक्षेत्रप्रदेशाः । स्वःसीमेत्यत्र स्व-
त्विमं स्वर्गार्थम् ॥ २६ ॥

मुक्तेति ॥ सिकतास्यास्तीत्यर्थे इलच् । मधुकरध्वानस्योत्कण्ठाज्जनकत्वात्पा-

संन्यासध्यानवसाने क्षणमिव मुनयः संनिधौ बहुमानो-
मोकारोच्चारस्म्यं मधुकरमधुरध्यानमाकर्णयन्ति ॥२७॥

राजा तु “ नमस्याः खल्वमी महानुभावाः ॥ क ॥

तथाहि ।

मृगेषु मैत्री मुदितात्मदृष्टौ

रूपा मुहुः प्राणिषु दुःखितेषु ।

येषां न ते कस्य भवन्ति वन्द्याः

कौशेयकौपीनभृतो मुनीन्द्राः ” ॥ २८ ॥

इत्यवधारयैस्तान्ववन्दे ॥

मुनयोऽपि “सोऽयं सोमपीथी निषधनाथः” इत्यनुध्यानादवग-
म्य प्रयुक्तब्रह्मोक्ताशिषः, अनुगृह्यन्त इवांद्राद्रैर्दृष्टिपातैः, आश्वात्स-
यन्त इव प्रियस्त्रागतप्रश्रालापेन, स्नपयन्त इव दरहसितदन्त-
ज्योत्स्नामृतप्लवेन, आह्लादयन्त इवादरेण, दत्त्वार्घ्यमनन्तरमिदं-
मवोचन् ॥ ख ॥

“ आयुष्मन्, अस्मदीयमिह धर्मोपदेशप्रदानमेव प्रथममाति-

न्यामां मुक्ताश्रुत्वम् । गीतप्रियस्त्राद्धरिणानां रोधः । मुनीनां च देवत्रयीवेदत्रयीवाचि-
न्योमोकारे लीनत्वान् । तत्प्रतिनिधौ मधुकरध्वाने बहुमानः ॥ तथा च “अर्थी तिस्रो
वृत्तीस्त्रिभुवनमथो त्रीनपि सुरानकाराद्यैर्वर्णैस्त्रिभिरभिदधत्तीर्णविकृति । तुरीयं ते धा-
म ध्वनिमिदं ब्रह्म ध्यानमणुभिः समस्तं व्यस्तं त्वां शरणं द गृणालोमिति पदम्” ॥२७॥

मृगेष्विविति ॥ मैत्री मुदिता करुणा इति तिस्रोऽपि चेतःप्रसादिभ्यो भावनाः । कौ-
शेयकौपीनभृत इति निःसङ्गत्वोत्तया पापकारिषूपेक्षाप्यभिहिता ॥ २८ ॥

मुनयोऽपीति ॥ दर अर्थं यद्वसितं तेन दन्तज्योत्स्ना सैवामृतप्लवस्तेन । दरे-
त्यव्ययमीषदर्थे ॥ क ॥

थेयमतिथिजनेष्वतोऽभिधीयसे । पुण्यं यन्मोऽस्याः सरितः तदे-
तद्वगाह्य कुरु पुण्यमयमात्मानम् ॥ क ॥

तथाहि ।

पर्वतभेदिपवित्रं जैत्रं नरकस्य बहुमतङ्गहनम् ।

हरिमिव हरिमिव हरिमिव वहति पथः पश्यत पयोष्णी” ॥२९॥

राजापि “एवमेतत् ।

महावराहाङ्गविनिर्गतायाः

किमन्यदस्याः परतः पवित्रम् ॥

यदीयमालोकनमप्यघानि

निहन्ति पुंसां चिरसंचितानि ॥ ३० ॥

तदेष करोमि भवतामादेशम्” इत्यभिधाय यथाविधि स्ना-
नाय सरिन्मथ्यमवातरत् ॥ ख ॥

अवतीर्य च मन्त्रमार्जनप्राणसंयमसंध्यासूक्तजपपितृतर्पणा-
दिसमुचिताह्निकावसाने रक्तकमलगर्भमर्घ्याञ्जलिमुत्क्षिप्य भगव-

पर्वतेति ॥ राजम् । पश्यत यूयमवलोकयत । पर्वतविदारकं पावनं नरकस्य
दुर्गतेजैत्रं पराभविष्णु । अत एव बहुमतं बहुमाननीयम् । गहनमगाधम् । पथः
पाथः । कर्मभूतम् । पयोष्णी वहति धारयति । उपमाने हरिशब्दत्रयमिन्द्रविष्णु-
सिंहार्थम् । तत्क्रमेण विशिष्यते । तद्यथा पर्वतभेदी गिरिविदारको यः पवित्रं तं-
त्रायते धारयति वज्रधरम् । नरकस्य भौमासुरस्य जैत्रमभिभावुकं विष्णुम् । मतङ्गा-
न्मुनिविशेषादीषदूना बहुमतङ्गा गजा मतङ्गादुत्पन्नत्वात् । तान् हन्तीत्यच् । किंवा ।
अथवा बहुमतङ्गान् हन्तीति सिंहम् ॥ २९ ॥

महावेति ॥ आदिवराहाद्विनिःसृताया अमुष्याः परतः परमन्यदपरं किं पवित्रं न
किमपीत्यर्थः ॥ ३० ॥

अवतीर्येति ॥ मन्त्रमार्जनं मन्त्रस्नानम् । प्राणसंयमः श्वासप्रश्वासरोधने कर-

१ विनिर्मितायाः २ सरितः ३ धाय नृपतिर्यथाविधि ४ संयमनमायतप्राणं संयम्य संध्यासूक्तं
प्रतिजप्य ५ अर्घ्याञ्जलिः

तो भास्करस्य स्तुतिमकरोत् ॥ क ॥

जयति जगदेकचक्षुर्विश्वात्मा वेदमन्त्रमयमूर्तिः ॥

तरणिस्तरणतरण्डकमघपटलपथोनिधौ पुंसाम् ॥ ३१ ॥

तदनु च चटुलचञ्चरीककुलाकुलितकमलकुङ्कुलगलद्बहुलमक-
रन्दसुरभिततरङ्गमुत्पतत्कपिञ्जलं जलमवगाह्य चिरमुत्तीर्यतीर-
माष्टच्छय मुनिजनमभिवाद्य च पुनः पुलिनपालिपर्यटनाय प्रस्थि-
तः प्रणयादनुव्रजतो मुनीन्निवर्तयन्निदमवादीत् ॥ ख ॥

“चक्रधरं विषमाक्षं कृतमदकलराजहंससंचारम् ।

हरिहरविरञ्चिसदृशं भजत पयोष्णीतटं मुनयः” ॥ ३२ ॥

एवमुक्तास्तेऽप्यार्द्रहृदयाः स्वल्पपरिचयेनार्युपचितोचितप्रण-
याः प्रियंवदतया प्रियमाशशंसुः ॥ ग ॥

“सुगमस्तवास्तु पन्थाः क्षेमा दिग्देवताः शिवाः शकुनाः ।

अभिलषितमर्थमचिरात्साधयतु भवानविघ्नेन” ॥ ३३ ॥

इत्यभिधाय व्यावृत्तेषु मुनिषु कौतुकादितस्ततः संचरच्चटुलच-
ट्चरणचक्रचुम्बनाकृततरलितपुष्पपरागपटलपांसुलिततरुतलेषु
बहत्सुरभिशिशिरकोमलपवनेषु वनेषु, वनेचरमिथुनमन्मथक्रीडा-
नुकूलेषु कूलेषु, पुलिन्दडिम्भकाध्यासितफलितबदरीषु दरीषु,

न्यासोऽङ्गन्यासश्च विद्यते यत्र तत् संध्यासूक्तम् ॥ क ॥

चक्रिति ॥ चक्रवाकधरम् । विषमविभीतकम् । तथा कृतो मदकलराजहंसानां
संचारो येन तथाविधम् । पयोष्णीतटं यूपं भजत । मुनय इति संबोधनम् । हरिहरवि-
रञ्चिसादृश्यं विशेषणत्रयेण । तदा चक्रं सुदर्शनं धारयति विष्णुः । विषमाण्यक्षीण्य-
स्य त्रिनेत्रत्वाद्भरः । कृतो मदकलराजहंसेन कृत्वा संचारो येन स प्रसा, हंस-
वाहनत्वात् ॥ ३२ ॥

इत्यभिधायेति ॥ पुलिन्दडिम्भैरध्यासितासु कासु फलवद्बदरीषु, न केवलं

पुञ्जितकुञ्जरेषु निकुञ्जेषु, दुर्दर्शमाशुषु साशुषु, साशुचरश्चस्त्रेकस्मि-
न्नतिनिषिद्धसंधिसंनिवेशे शिलान्तरालप्रदेशे, प्रियतममुद्दिश्य
पठन्त्याः किंनर्याः साश्चर्यमार्थांगीतमिमामशृणोत् ॥ क ॥

विपिनोद्देशं सरसं केतकमकरन्दवासितवियत्ककुभम् ।

ग्राममिमं वा सर संकेतकमकरं दवासितवियत्ककुभम् ॥ ३४ ॥

तदनु पुनस्तत्प्रतिवादिना किंनरेण च पठ्यमानामिमामार्था-
मश्रौषीत् ॥ ख ॥

“अजनि रजनिः किमन्यत्तरणिस्तरतीव पश्चिमपयोधौ ।

घनतरुणि तरुणि विपिने क्वचिदस्मिन्नेव निवसामः” ॥ ३५ ॥

एवमन्योन्यालापमाकर्ण्य किंनरमिथुनस्य विस्मितो नरपतिः

“अहोमाननीयमहिमोद्दामा दमयन्ती यस्याः परिचारिणः पक्षि-

फलवद्दरीषु, तथा दरीषु । चकारादिमन्तरेणापि समुच्चयः स्यादेव । तथा (माघे द-
शमसर्गे, । “सावशेषपदमुक्तमुपेक्षा सस्तमात्यवसनाभरणेषु गन्तुमुत्थितमकारणतः
स्म द्योतयन्ति मद्विभ्रममासाम्” ॥ अध्यासितास्त्विति व्यस्तमेव ॥ न च फलन्त्यो
बदर्यो यास्त्विति दरीविशेषणम् । “नद्युतश्च” इति कप्प्रत्ययस्य दुर्निवारत्वात् ॥ बा-
हुलकाश्रयणात्कप्प्रत्ययाभाव इति तु न युक्तम् ॥ क ॥

विपिनेति ॥ सरसं सजलम् । तथा केतकमकरन्देन वासितं वियन्नमः क-
कुभश्च दिशो येन तथाभूतम् । विपिनप्रदेशम् । अथवा इमं पुरोवर्तिनं ग्रामं सर
व्रज । कीदृशं ग्रामम् । संकेतयति निवासयति अनुकूलत्वाग्निवासहेतुर्भवतीति संके-
तकम् । तदेवानुकूल्यमाह —अकरमिति । न विद्यते करो राजप्राज्ञोऽशो यत्र । पार्व-
तीयत्वादकरम् ॥ आसनमासितं सद्भावः । दवस्यासिताद्वियन्तो विकल्प्यन्तः ककुभा-
स्तरवो यत्र । यदि वा “विष् बन्धने” आङ्पूर्वस्य आसयनमासितम् । आबन्ध इत्यर्थः ।
यद्वा सिद्धाः संबद्धाः । दवेन असिता असंबद्धा वयः पक्षिणो यत्र । तथा यद् बह्वत्
कं पयो यस्यां सा चासौ कुञ्ज तथा भातीति । इणः शतरि यद्बहवित्यर्थः ॥ ३४ ॥

तदिति ॥ किञ्चिन्नराः किञ्चित्पक्ष्यादिरूपमिन्नाः किन्नराः ॥ ख ॥

अजनीति ॥ घनास्तरवो यस्मिन् तस्मिन्विपिने । तरुणीति संबोधनम् ॥ ३५ ॥

णोऽपि अहंकारप्रवृत्तौ मेव विधुभाषितामृतमुषं वाचस्पत्यारप-
न्ति ॥ क ॥

प्रथममिह तावदाभिजात्यवित्तं विद्याविवेकविभवैरनाकुले कुले
जन्म ततोऽप्यनुरूपरूपसंपत्तिस्तदनु श्लाघानुगुणगुणलाभस्ततो-
ऽपि च शुचिविदग्धस्निग्धपारजनावाप्तिरिति महती भाग्यपरस्परैति
चिन्तयन्नातिदूरवर्तिनः पुष्कराक्षस्य मुखमवलोकयाचकार ॥ ख ॥

पुष्कराक्षोऽपि पुरःसृत्य तं किं नरमभाषत ॥ ग ॥

“सुन्दरक, कान्तामुखावलोकनासक्तः समीपमागतानप्यस्मा-
न्न पश्यसि ॥ घ ॥

तद्वितो दत्तदृष्टिर्भव ॥ ङ ॥

स एष निषधेश्वरः कुसुमचापचक्रं विना

प्रसादितमहेश्वरः स्मर इवागतो मूर्तिमान् ।

विलोकय विलोचनामृतसमुद्रमेनं नृपं

विधेहि नयनोत्सवं कुरु कृतार्थतामात्मनः ॥ ३६ ॥

त्वमपि विहंगवागुरे, परमरहस्यसखी देव्याः सा हि त्वच्चक्षुषा
पश्यति, तत्कर्णाभ्यामाकर्णयति, त्वन्मनसा मनुते ॥ च ॥

प्रथममिति ॥ आभिजात्यादीनि अहंकारकृतवैकल्यस्य कारणानि । कुले त्वे-
भिरनाकुले । अनुगुणोऽनुरूपः ॥ ख ॥

स एषेति ॥ एष निषधेश्वरो नलः कुसुमचापचक्रं विनाभूतो मूर्तिमान् प्रसादित-
महेश्वरः स्मरः । एतावता पूर्वस्मराद्व्यतिरेकोक्तिः । यतः पूर्वं कुसुमचापचक्रं धत्ते । न
च मूर्तिमान् दग्धाङ्गत्वात् । तथा प्रकोपितमहेश्वरः ॥ यदा तु प्रसाधितेति पाठः, तदा
प्रसाधिता अलंकृता महान्त ईश्वरास्त्राणादिना येन तादृग् निषधेश्वरः । स्मरस्तु
साधयितुं वशीकर्तुं प्रारब्धो महेश्वरः शिवो येन । कुसुमान्येव चापचक्रं धनुर्मण्ड-
लम् ॥ ३६ ॥

तदेहि दमयन्तीमनोरथपान्थपिपासाच्छिदि लावण्यपुण्यहूदे-
ऽस्मिन्नाजनि निर्वापय चक्षुः” इति किंनरमिथुनमभिमुखीकृत्य न-
रपतिमवादीत् ॥ क ॥

“ देव, तदेतत्किंनरमिथुनम्, इदं हि द्वितीयमिव हृदयं देव्याः,
प्रियं प्राणेभ्योऽपि प्रेम्णा प्राभृतमेतत्प्रहितं तुहिनाचलचक्रवर्तिना
देवस्य, देवेन देव्यै दत्तम् । तया च दमयन्त्याः समर्पितं परं पात्रं
मन्त्रंगीतेः ॥ ख ॥

तथाहि । जातख्याति जातिषु, गीतयशो गीतकेषु, वर्धितमानं
वर्धमानेषु, सारमासारितकेषु, निपुणं पाणिकासु, धाम साम्नाम्,
आचार्यकमृचाम्, आलयः कलादिभेदानाम्, रसगीत्यामपि सुस्व-
रं स्वरालापेषु, अवग्राम्यं ग्रामरागेषु, विचित्रभाषं भाषासु, प्रवर्तकं
नर्तनानाम्, कारणं करणमार्गस्य, वाद्येष्वपि प्रवीणं वीणावेणुषु,
लब्धपाटवं पटहेषु, अप्रतिमलं झलरीषु ॥ ग ॥

किंबहुना ।

कालमिव कलाबहुलं सर्वरसानुप्रवेशि लवणमिव ।

तव नृप सेवां कर्तुं किंनरयुगलं तया प्रहितम् ॥ ३७ ॥

देवेति ॥ तुहिनाचलस्य हिमाचलस्य चक्रवर्तिना नृपेण प्राभृतं प्रहितमेतत् । भी-
मायेति शेषः । मन्त्रा गीयन्तेऽस्यामिति मन्त्रगीतिः ॥ ख ॥

जातेति ॥ जातयो नन्दयन्तीप्रभृतयः । वर्धमानान्यासारितकानि पाणिकाः
सामानि ऋचः कलादिभेदा गीतविषया भरतशास्त्रादभ्याः । मध्यमादयः सप्तस्वराः ।
षड्मध्यमगान्धारारण्यो ग्रामाः । भाषाः षट्त्रिंशत् । कला गीतवाद्याद्या मुहूर्तभेदाश्च ।
करणानि तलपुष्पपुटादीन्यष्टोत्तरशतसंख्यानि ॥ ग ॥

कालमिति ॥ कला गीतवाद्याद्या मुहूर्तभेदाश्च विदन्त्यधीयते वा कालाः कला
विदः । तेषां समूहः कालम् । तथा । कलाशास्त्रविषये बहुलं तन्निष्ठं भवति । तथेदमपि

तदेतदात्मपरिग्रहेणानुगृह्यताम्” इत्यभिधाय विश्रान्तवाचि त-
स्मिन्क्ल किंनरयुवा किमप्युपमृत्य मृगमदमिलन्मलयजरसो-
ह्लासिलेखालाञ्छितललाटपट्टार्पितकरकसलमुकुलं प्रणतिप्रेङ्खित-
मणिकर्णावतंसया सह प्रियया प्रणाममकरोत् ॥ क ॥

उक्तवाँश्च ।

“ लब्धार्धचन्द्र ईशः कृतकंसभयं च पौरुषं विष्णोः ।

ब्रह्मापि नाभिजातः केनोपमिमीमहे नृप भवन्तम् ॥ ३८ ॥

इदं च ।

अरुणमणिकिरणरञ्जितलिखिताक्षरमङ्गुलीयकाभरणम् ।

तस्याः करकिसलयमिव तव करकमले चिरं लगतु ॥ ३९ ॥

अनया च ।

तव सुभग रम्यदशया तयेव रक्तान्तनेत्रमण्डनया ॥

चीनांशुकपुगलिकया क्रियतामङ्गे परिष्वङ्गः ॥ ४० ॥

समग्रकलाप्रवीणम् । रसाः शृङ्गाराद्यास्तिक्ताद्याश्च । समयार्थे तु कालशब्दे पुंस्त्वं स्यात् ।
यदा तु “ काल इव कलाबहुलम् ” इति पाठः । तदा कालः कलाभिर्निमेषोन्मेषार्थ-
शरूपाभिर्बहुलो व्याप्तः । इदं तु कलाभिर्गीतनृत्यादिभिर्व्याप्तम् । कालोऽवसरः
आत्मसमर्पणायावसर इव प्रेषित इति भावः ॥ ३७ ॥

लब्धेति ॥ अर्धं चन्द्रस्य अर्धचन्द्रः शशिकला गलापहस्तनं च । तन्तु निन्दा-
भासे । तद्युक्त ईश्वरः ॥ कृतं कंसस्य भयं येन तत्पौरुषं विष्णोः । निन्दाभासे तु
कृतकं कृत्रिमम् । सभयं भयान्वितम् ॥ वैष्णवतो नाभेर्जातो ब्रह्मा । निन्दाभासे तु
अभिजातः कुलीनः पञ्चान्नज्योगः ॥ ३८ ॥

अरुणेति ॥ अनयाशिषा पाणिग्रहणं सूचितम् । अरुणमणिः पद्मरागादिः । लि-
खितान्यक्षराणि यस्मिन् । करकिसलयं त्वरुणम् । तथा मणिकिरणैरामरणरत्नका-
न्तिभिः कुलितम् । तथा लिखितान्यक्षराणि येन ॥ ३९ ॥

तवेति ॥ दशा वस्त्रान्तसूत्रमवस्था च । नेत्रं चित्रवस्त्रविशेषोऽक्षि च ॥ ४० ॥

अयं च ।

उज्ज्वलसुवर्णपदकस्तस्याः संदेशकथनदूत इव ।

रुचिरमणिकर्णपूरः श्रयतु श्रवणान्तिकं भवतः ॥ ४१ ॥

किंचान्यत् ।

आनन्ददायिनस्ते कुण्डिननगरे कदा भविष्यन्ति ।

त्वन्मुखकमलविलोलन्नागरिकानयनषट्पदा दिवसाः” ॥ ४२ ॥

एवमाविर्भावितप्रश्रयमुज्ज्वलितानुरागमुदीरितादरमांप्यायित-
प्रणयमभिधाय स्थितवति किंनरे, नरेश्वरो दमयन्तीप्रहितप्राभृता-
नि स्वयमादरेण गृहीत्वा, “सुन्दरक, तस्याः संदेश एवास्माकं क-
र्णपूरः, परिकरोऽयं मणिकर्णावतंसः । तस्याः सुगृहीतेन नास्मैव व-
यं मुद्रिताः प्रपञ्चोऽयमङ्गुलिमुद्रालंकारः । तदनुरागेणैव वयमाच्छा-
दिताः पुनरुक्तमाच्छादनयुगलमपरं च युवां प्रेषयन्त्या तया किं न
प्रहितमस्माकम्, । किमन्यत्त्वत्तोऽपि प्रियं प्राभृतं भविष्यतीति ।
तदेहि शिबिरमनुसरामः” इत्यभिधाय बहु मानयन्किंनरमिथुनम-
तिचपलकपिकुलान्दोलिततरुशिखराग्रगलितशिलास्फालनस्फुट-
स्फलरससुगन्धिना स्ववत्कुसुममकरन्दद्रवार्दितपांसुपटलेन वर्त्म-
ना निजावासमुदचलत् ॥ क ॥

उञ्चलिते च पश्चिमाम्भोनिधिसलिलक्षालितपादपल्लवे वासा-
र्थिनीवास्तगिरिगह्वरं विशति विषद्वीथीपान्थे विवस्वति, क्रमेण
तस्यां दिशि दिनकररथचक्रचङ्क्रमणचूर्णनोज्ज्वलन्मन्दरगिरिगैरिका-
उज्ज्वलेति ॥ उज्ज्वलं सुवर्णं पदं यस्य । पक्षे उज्ज्वलान्यग्राम्याणि शोभनवर्णा-
नि पशानि वचनानि यत्र ॥ ४१ ॥

एवमिति ॥ कर्णपूरोऽवतंसः कर्णयोः पूरणं च । मुद्रिता अपरस्त्रीनाम्नो दुष्कर-
प्रवेशा कृता ॥ क ॥

उञ्चलित इति ॥ पान्थो हि सलिलेन चरणौ प्रक्षाल्य वासागारं प्रविशति ॥ ख ॥

१ मुद्रोपितादर. २ आप्ययितमाण. ३ मानयंश्च तर्हि. ४ करा. ५ गलिततलशिला.

धूलिपटलोलोल इवोल्लास संध्यारागः ॥ ख ॥

तेन च संबलितानि विजृम्भितुमारभन्त जम्भनिसुम्भनककुभि
विपिनजरत्ककवाकुंकंधरारोमरोचीषि तमांसि ॥ क ॥

ततश्च नष्टचर्याक्रीडयेवादर्शनमायान्तीषु दिक्कन्यकासु, वन-
मुनिहोमधूमगन्धेन संतर्प्यमाणासु वनदेवतासु, निद्रान्धसिन्धुर-
यूथेष्विवोन्नतवप्रस्थलीषु परिणमत्सु शनैस्तिमिरेषु, जाते मना-
ग्भिन्नाञ्जनपत्रस्तंबकिते निशामुखे, नरपतिस्तेन किंनरामिथुनेन
सार्धमर्धपथायातप्रज्वलितदीपिकापाणिपरिजनपरिकरितः शर-
णागतकपोतमुत्पतितोलूककृतशब्दं शिबिमिव शिबिरसंनिवेश-
मविशत् ॥ ख ॥

तत्र च क्रमेण कृतकरणीयस्त्वरमाणपाचकवृन्दोपनीतमुत्पत-
त्पाकपरिमलस्पृहणीयमत्युष्णमेदुरमांसोपदंशमाज्यप्राज्यमुपभुज्य
पुष्कराक्षकिंनरमिथुनास्रजनैः सह मधुररससारमाहारम, अनन्तर-
माचान्तः शुचिचन्दनोद्वर्तितकरः कर्पूरपारीपरिकरितताम्बूलो-
ज्ज्वलवदनारविन्दः “ सुन्दरक, कमपि प्रस्तारय विद्याविनोदं त्व-
यापि विहंगवागुरिके, गीयतां किमपि मधुरम् ” इति मृदुमणिपर्य-
ङ्किकासुखासीनः किंनरमिथुनमादिदेश ॥ ग ॥

तने चेति ॥ जम्भनिसुम्भन इन्द्रः ॥ क ॥

तस्येति ॥ नष्टचर्या शिशुक्रीडाविशेषः । निद्रान्धेत्यादौ परिणामः परिपाक-
स्तिर्यक् प्रहारदानं वा । निशासु हि कपोताः पारावताः शरणं नीडमागच्छन्ति, उलू-
काश्च घूका उड्डीयन्ते । उपमाने तु “ नारदकृतां शिबिप्रशंसामस्यन्तौ कपोतोलूक-
रूपधारिणौ सुरौ सत्त्वं जिज्ञासमानौ शिबिनृपमागतौ ” इत्यागमः ॥ ख ॥

तत्र चेति ॥ कर्पूरस्य पारी शकलम् ॥ ग ॥

१ विपिनेति नास्ति. २ पाचिकावृन्दारिकोप. ३ दि. ४ माहारमकरोदनन्तरं; माहारमाहारपाचिकार.

दर्शिते च वांशिकेन वंशमुखोद्गीर्णगान्धारपञ्चमरागस्थानके
स्थिरीकृतमध्यमश्रुतिप्रसन्नप्रेङ्खोलनाप्रयोगमुचितस्थानकृतकां-
स्यतालमकठोरतारस्वरम्, आकर्षदिव हृदयम्, अभिषिञ्चदिवा-
मृतेन श्रवणेन्द्रियम्, अस्तं नयदिवान्यविषयसंधानम्, अनुच्चप्रप-
ञ्चितपञ्चमं विपञ्चोस्वरसंदर्भितमभूत्कल्मषि गीतम् ॥ क ॥

यत्र

प्रसरति रणरणकरसः कुण्ठयति हठेन चित्तमुत्कण्ठा ।

स्मरति स्मरोऽपि धनुषः प्रगुणीकृतनिशितबाणस्य ॥ ४३ ॥

एवंविधे च व्यतिकरे वैतालिकः पपाठ ॥

सकलविषयवृत्तीर्मुद्रयन्निन्द्रियाणां

हृदि विदधदवस्थां कांचिदुन्मादिनीं च ।

ध्वनिरनुगतवीणानिक्रणः कोमलोऽयं

जयति मदनबाणः पञ्चमः पञ्चमस्य ॥ ४४ ॥

अपि च ।

प्रियविरहविषादस्यौषधं प्रोषितानां

विविधविधुरचिन्ताभ्रान्तिविश्रान्तिहेतुः ।

अयममृततरङ्गः कर्णयोः केन सृष्टो

मधुररसनिधानं निःस्वनः पञ्चमस्य ॥ ४५ ॥

अपि च ।

अयं हि प्रथमो रागः समस्तजनरञ्जने ।

सकलेति ॥ पञ्चमस्य रागस्य ध्वनिर्जयति ॥ कथंभूतः । पञ्चमः पञ्चानां पू-
रणो मदनबाणः ॥ ४४ ॥

प्रियेति ॥ अत्र पञ्चमस्येत्याख्या । न तु पञ्चानां पूरणस्येति व्युत्पत्त्यर्थः ॥ ४५ ॥

अयमिति ॥ प्रथमः प्रधानभूत आद्यश्च । द्वितीयः समानो द्वयोः पूरणश्च । स

यस्य नास्ति द्वितीयोऽपि स कथं पञ्चमोऽभवत्” ॥४६॥

इति विविधमुदञ्चत्पञ्चमोद्गारगर्भं

पठति मधुरकण्ठे धाम्नि वैतालिकेऽस्मिन् ।

अपहरति च चित्तं किंनरद्वन्द्वगीते

सुखमय इव निद्रानिःस्पृहो लोक आसीत् ॥ ४७ ॥

एवमनवरतमारोहावरोहमूर्च्छनाभङ्गितरङ्गिते गीतामृतस्रोतसि
निमग्नमनसि कठोरितोत्कण्ठे रणरणकारम्भभाजि राजनि “रज-
नि किं न विरमसि । दिवस, किं नाविर्भवसि । अध्वन्, किं न स्तो
कतां व्रजसि । कुण्डिननगर, किं न नेदीयो भवसि । श्रम, कि-
मन्तरायोऽसि । विधे, किमुत्क्षिप्य न मां तत्र नयसि” इत्यनेकधा
चिन्तयति स किंनरयुवा प्रक्रमोचितश्लेषमिदमवादीत् ॥

“वर्धमानोल्लसद्रागा सुजातिमृदुपाणिका ।

दमयन्ती च गीतिश्च कस्य नो हृदयंगमा ॥ ४८ ॥

कथं पञ्चानां च पूरणोऽथ च पञ्चम इति संज्ञा ॥ ४६ ॥

इतीति ॥ परब्रह्मालोकनसमयसमुल्लासितसान्द्रानन्दमय इव । रसस्य हि
तत्त्वं परब्रह्मास्वादसोदरत्वं पूर्वाचार्यैर्व्यचार्यत । सुखमय इव निद्रानिमीलित इवेत्युभ-
यप्रापीवशब्दो योज्यः । अथवा सुखमयः सन्निद्रानिमीलित इवेतीवशब्दो भिन्न-
कर्म ॥ ४७ ॥

वर्धमानेति ॥ वर्धमानो वर्धिष्णुः । न तु ह्रीयमानः । उल्लसन् रागोऽनुरागो यस्या-
म् । सुष्ठु शोभना क्षत्रियाख्या यस्याः । पाणिः करः ॥ पक्षे वर्धमाने तालविशे-
षे उल्लसन् रागः श्रीरागादिर्ध्रुव । जातयो नन्दयन्तीप्रमृतयः । पाणयः समपाण्या-
दयः ॥ ४८ ॥

अपिच ।

साप्यनेककलोपेता साप्यलंकारधारिणी ।

सापि हृद्यस्वरालापा किंत्वसाधारणा तव ॥ ४९ ॥

अपिच ।

संगीतका त्वदौत्सुक्यात्त्वां स्मरन्ती समूर्छना ॥

किं तु तस्यास्त्वयि स्वामिहृद्यभङ्गो न दृश्यते” ॥ ५० ॥

एवमुक्तवति किंनरेश्वरे किमप्यलीककोपकुटिललोलब्रूवलया
वलितकंधरमवलोक्य किंनरी वकुमारभत ॥ क ॥

“सुन्दरक, मा मैवं वादीः ॥ ख ॥

शुष्काङ्गी घनचार्वङ्गीयाः सुवाचः काकलीस्वरा ।

दमयन्त्याः कथं गीतिः सादृश्यमवगाहते ॥ ५१ ॥

सापीति ॥ कला विज्ञानकौशलम् । अलंकार आभरणम् । स्वरः शब्दः । आ-
लापो मिथोभाषणम् । गीतिपक्षे “पताकेनावकुष्ठिश्च विरलाङ्गुलिना च या । आवाप
इति विज्ञेया कलाविद्भिस्तु सा कला” इत्यावापादयः सप्त कलाः । अलंकारा उपमा-
रूपकादयः । स्वराः षड्वादयः सप्त । आलाप आलप्तिः । परं किं नु दमयन्ती असाधा-
रणा अनन्यविषयत्वादेकाश्रया । गीतिस्तु साधारणा स्वरसाधारणा जातिसाधारणा
चेति ॥ ४९ ॥

संगीतेति ॥ त्वय्यौत्सुक्यं त्वदौत्सुक्यं तस्माद्धेतोः । सम्यग् गीतं प्रख्यातिरस्याः ।
इति सर्वत्र त्वदुक्ता गीयत इति भावः । तथा त्वां स्मरन्ती सहमूर्छनया वर्तते इति
समोहा ॥ गीतिस्तु संगतं गीतं स्वरगुणदूषणग्रामश्रुतियतिमूर्छनालक्षणं यस्याम् । तथा
“स्वरः संतर्जितो यत्र रागत्वं प्रतिपद्यते । मूर्छनामिति तां प्राहुर्मुनयो ग्रामसंभवम्” ॥
सा चैकविंशतिविधा ॥ यदुक्तम्—“सप्त स्वरास्त्रयो ग्रामा मूर्छनास्त्वेकविंशतिः” इति ॥
तथोक्त्या सह समूर्छना । इत्येतावता दमयन्तीगीत्योः साम्यमुक्तम् । अधुना तु भेदं
निरूपयति—किंत्विति ॥ लयस्तत्परता । द्रुतमध्यविलम्बितलक्षणश्च ॥ ५० ॥

शुष्केति ॥ शुष्कमवकुष्ठमङ्गमवयवो यस्याः । कु ईषत् कलोऽस्यामिति (गौरा-
दित्वाञ्जीषि) काकली निषादसंज्ञः स्वरो यस्याः ॥ वैसादृश्यपक्षे शुष्कमनार्द्रम् ।
काकली श्लेष्मवैगुण्याद्विधाभूतः स्वरः ॥ ५१ ॥

अपि ।

गीतेर्धामाः किल द्वित्राः सा तु ग्रामसहस्रमाह्वयः ।

कूटतानवना गीतिः कथं तस्याः समा भवेत् ॥ ५१ ॥

किं चान्यत् ।

उ्वरितेव बहुलङ्घनप्रयोगप्रकाशितमूर्छना बहुलकम्पा च । उ-
न्मत्तेव बहुभाषा बहुताला च । वेद्येव बहुंगा बहुदृष्टरागा च ।
अटवीव बहुककुभभेदा बहुलनिषादस्थानका च । गीतिरियम् ॥ क ॥
तद्वरमिदमुच्यताम् ।

वेदविद्योपमा देवी मनोहरपदक्रमा ।

उद्योतिता पुराणाङ्गमन्त्रब्राह्मणशिक्षया ॥ ५३ ॥

गीतेरिति ॥ षड्भूमध्यमगान्धारास्त्रयो ग्रामाः । गान्धारस्य स्वर्गविषयत्वाद्वावे-
वेति द्वित्राः । ग्रामः खेटकं च । कूटतानाः पञ्चत्रिंशत् । तैर्धना ॥ दमयन्ती तु न क
पटविस्तारबहुला ॥ ५२ ॥

उ्वरित इत्यादि ॥ लङ्घनमुद्राहितादधिकोच्चारणम् । पक्षे लङ्घनं शोषणम् । अ-
नशनमिति यावत् । प्रयोगे उच्चारणे प्रकाशिता मूर्छना उत्तरमन्द्रादिका यस्याम् । पक्षे
प्रकृष्टा योगाः काथादयः । मूर्छना मोहः । कम्पोऽङ्गकृतं स्वरकृतं च चलनम् ॥ उ-
न्मत्सेति ॥ भैरवीप्रभृतयः षट्त्रिंशद्भाषाः । तालश्चञ्चत्पुटादिः ॥ उन्मत्ता तु बहु भा-
षते तालिकाश्च दत्ते ॥ वेद्येवेति ॥ रागः श्रीरागादिः । तथा बहुलघ्नकनामा रागो य-
स्याम् । वेद्या तु बहुषु रागोऽस्या इति बहुसक्तिः । प्रभूतठकरागामिनी च ॥ ठक्श-
ब्दोपलक्षिता क्रीडया कराहतिः ठकरा । गमेः प्राप्त्यर्थाङ्गः ॥ अटवीति ॥ ककुभो
ध्वनिविशेषः । निषादः स्वरविशेषः । स्थानकं मन्द्रमध्यमत्तारलक्षणम् । अटवीपक्षे
ककुभोऽर्जुनवृक्षः । निषादाः शबराः । स्थानकान्यालवालाः शिबिरसंनिवेशश्च ॥
एव उ्वरिताद्युपमानप्रतिपादितदोषा गीतिः कथंकारमिव दमयन्तीसमा ॥ क ॥

वेदेति ॥ पदक्रमः पदन्यासः । पुराणं जीर्णं वपुर्येषाम् । तथा मन्त्रप्रधानब्राह्म-
णानां पुरोधःप्रभृतीनां च शिक्षयोपदेशेनोद्योतिता ॥ वेदविद्या तु पदक्रमाभ्यामभि-
धीयते । पुराणानां मार्कण्डेयादीनाम् । अङ्गानां शिक्षाकल्पादीनाम् । मन्त्रब्राह्मणस्य
ग्रन्थविशेषस्य शिक्षयाभ्यासेन भूष्यते ॥ अन्तःपुरे हि वृद्धा एवाधिक्रियन्ते । यदु-

किं त्वियमेकपथा, सा तु दृष्टशतपथा इत्येवमनेकविधो
 त्विशेषैरभिप्रेतमिति प्रमत्तमिदं किं त्वमिदुमे अत्रैवैकपथा वि-
 भावर्यम्, सुवस्तु इवावयवसामान्ये निनीयेऽव्यभिचरति भृङ्ग-
 भाति तमसि भुवनम्, अनन्तरमवसरपाठकः पञ्चाशत्पाठकः
 अत्रैवैकपथा इति किं त्वमिदुमे अत्रैवैकपथा

अत्रैवैकपथा इति किं त्वमिदुमे अत्रैवैकपथा

अत्रैवैकपथा इति किं त्वमिदुमे अत्रैवैकपथा

मिलतु कुलवधूनां सेवको लोक एषः ॥ ५४ ॥

आपेच ।

शतगुणपरिपाक्या पर्यटन्नन्तराले

कमलकुवलयानामर्धरात्रेऽपि विन्नः ।

उपनदि दयितायाः कापि शब्दं निशम्य

भ्रमति पुलिनपृष्ठे चक्रवच्चक्रवाकः ॥ ५५ ॥

अथ यथाप्रियं प्रेषितपरिजनो राजा रजनिशेषमतिवाहयितु-
 मनुरूपं निरूप्य किंनरमिथुनस्य शयनमासन्ननिद्राग्रहे हंसपि-
 ष्ठच्छावाच्छमच्छदर्पटाच्छादितहंसतूलंतल्पमभजत् ॥ ख ॥

तत्र च दमयन्त्यनुरक्तोऽयमितीर्ष्येवानायान्त्यां निद्रायां द्रो-

क्तम्-“ आशीतिकाश्च पुरुषाः पञ्चाशत्काश्च योषितः । बुध्येरन्नवरोधानां शौचमङ्गा-
 रिकाश्च ये ” ॥ ५३ ॥

किं त्वियमिति ॥ इयं दमयन्ती एकमार्गा । वेदविद्या तु दृष्टशतपथाव्यग्रन्था ।
 भूयिष्ठो भूता अतिक्रान्ता, भूतभूयिष्ठा । आहिताग्न्यादित्वात् । निनीये तमोऽस्ति श-
 यान्तिभुवनस्य ॥ सुराणां समूहे च स्वभावात् ॥ क ॥

तत्रैति ॥ द्रोण्यां दुमास्तेषामन्तरालं द्रोणीदुमान्तरालम् मध्ये । निम्नः शान्तः

१ निनीये. २ पयिजः. ३ कोऽपि. ४ योषितः. ५ आसन्नं निद्रा. ६ पटपटिकाच्छादि.
 ७ तूलीतल्पतलमभजत्.

णीदुःखान्तरात्तुल्योत्पत्तिविधिर्विदितमिति । विनिर्दिष्टवत्तदा-
पठ्यमानं प्रतीतिरप्युक्तं । सीमागीर्वाणोऽप्युक्तं । प्रतीतिरपि-
पर्यायेण । सर्वस्तेऽस्तमिरिमस्तके । तुल्यस्तव्यमितमील्यितान्तरात् । इ-
तारातिमिरात्तले, पद्मंशुकवैजयन्तीष्विव । भविष्यति । दिनकरो-
योः सत्ये । नभस्तलमलं कुर्वतीषु । पूर्वस्यां । दिशि । प्रभातप्रभायकृतिषु ।
वह्नीकाण्यरणीये । भवति । भवणपथमीषदुन्मिषत्कमलमुकुल-
खमुक्तमधुकरं नन्दप्रवर्तनौ, ध्वस्तनिघ्रेण । प्रभातोषितं पद्ममुविदधु-
भाषामालपतानेन । किंनरमिथुनेन । गीयमानमिमं । लोकमभ्युजो-
त ॥ क ॥

धुतरजनिविरामोन्मील्यन्मोजराजि-

स्तमुतुहिनतुषारातुप्रिरगन्धबाहः ।

कलितकलभकुम्भप्रान्तिपूङ्गादितेह

स्खलति निधुवनान्तश्रान्तकान्ताकुचेषु ॥ ५६ ॥

तदनु पुनः प्रभातप्रहतप्रयाणभेरीरवविनिद्रितस्थापूष्यतः स-

श्रोत्रस्तहराजिविराजितो नौसदृशः पर्वतादिभूभागो द्रोणी । यदाह मुकुटताडित-
कनाटके बाणः—“आशाः प्रोषितदिग्गजा इव गुहाः प्रध्वस्तोसिहा इव द्रोण्यः कृत्त-
महाबुद्धा इव भुवः प्रोत्थप्रतशैला इव । विभ्राणाः क्षयकालरितवकलत्रैलोक्यकक्षां
दशां जाताः क्षीणमहारथाः कुरुपतेर्देवस्य शून्याः सभाः” ॥ यथा प्रणालिकया
काल इयानिति ज्ञायते, सा कालप्रणालिका । तान्मयघटिका । अथवा प्रकृष्टा नाडि-
कैव चलयैरिक्के प्रणालिका । नाडिका कालविशेषः ॥ तथा च “अहोरात्रं च त्रि-
द्विभिः कण्ठ्यते षष्टिनाडिकम्” ॥ यथा च—“स्नात्वा तिष्ठति कुन्तलेधरसुता वारी-
ऽङ्गराज्यसुतौ रत्नरिषिं जिता कमलया देवी प्रसाद्याथ च । इत्यन्तेः पुरसुन्द-
रीऽस्यि मन्त्रा विज्ञाय विज्ञापिते देवेनाप्रतिपत्तिमूढमनसा द्विधाः स्थितं नाडिकाः ॥”
अन्यदपि । प्रणालिकया अलङ्कृता परिक्षिप्यते ॥ वाराणो युक्ता, तिमिरघटकस्य
नीलविराजितं रूपम् ॥ क ॥

१ भविष्यति । २ मधुकर्मपुरमन्धना । ३ चित्तमिन्द्रियद्वयमुदमुग्धभाषाविद्वि-
शुद्धः ४ तेन ।

मविषमवननितायादुत्तमोलजलनिधेरिव वसतः ॥ तेषामसमूह-
स्य कलकलमानकविपुल्याव उतोचितायाश्चाठवर्षितचन्द्रपू-
षरणभट्टलसुरवासीप्रचारेणादम्बरितताण्डवस्व खण्डपरशो पद-
लीलामिवाभ्यस्यता स्फुरद्गुरघुरायमाणघोणाग्रस्वलस्वलीमवशा-
विगलितबहललालाजलंघवेन वनभुवि फेनिलजलनिधिमिवाका-
रप्रता जास्पतरतुरगसैन्येन परिवृतः पूर्वप्रस्थानस्थित्या प्रतस्थे ॥ का ॥
स्थपुटस्थलीस्थितं स्थूलमेकमध्यग्रमग्रे राजा गजग्रामण्यम-
वलोक्य पुष्कराक्षमभाषत ॥ ख ॥

“भद्र

तालानकमनालानमत्युन्नतमनुन्नतम् ।

दन्तवन्तमदन्तं च पश्यैनमगजं गजम् ॥ ५७ ॥

अयं हि मन्मथविलासेषु परं वैदग्ध्यमवलम्बते ।

तथाहि ।

मुदुकरपरिरम्भारम्भरोमाञ्चितायाः

तरसकिसलयाग्रयासशेषार्पणेन ।

मदमुकुलितचक्षुश्चाटुकारी करीन्द्रः

शिथिलयति रिरंसुः केलिकोपं प्रियायाः ॥ ५८ ॥

सालेति ॥ अलीनां समूह औलं तदेव प्रत्यायकत्वात्पट्टस्तेन सह । मदविधुर-
गजे भूङ्गाः समीपीभवन्ति । तेन च मत्तो ज्ञायत इति भावः । तथा अनालानं वदयत्वा-
भिरगलस्तम्भम् । तथातीवोज्ञतमुच्चम् । तथा नास्ति उन्नता प्रेरणा इति स्वच्छ-
न्द्यपरमित्यर्थः । यद्वा अनुस्रेत्यामन्त्रणम् । तमिति गजविशेषणम् । दन्तवन्तं दन्तु-
रम् । ददन्तं तृणारिकमभ्यस्तम् । भगजं गिरिजं गजं पश्येति संज्ञकम् ॥ तथा
सालांस्तेन दन्तम् । तथा अकमकुत्सितम् । सर्वलक्षणवशिर्णम् । तस्य
कुम्भः—” इत्यादिना वक्ष्यति । अत्र “किम्” शेषे । शेषं पूर्ववत् ॥ ५७ ॥

१ चारुचर्चाधित. २ बलाहवेन. ३ नास्ति.

अपि ।

उपनयनि करे करेणुकायाः किल्लयभङ्गमनःसंगतपुङ्गवः ।

स्पृशति च चलयन्निषेधसत्त्वेन सुखमस्यरेण करेण रेणुविधम् ॥ ५९ ॥

अथवा विवेकपूर्वेष्ववहारविचारेष्वमी मानुषेभ्यः स्तोकसेवा-
वहीयन्ते ॥ क ॥

तथाहि ।

श्रूयते पुरा किल नारायणनाभ्यम्भारुहकुहरकुटीमाध्यायान-
स्य वेदविद्यां निगदतो भगवतः पितामहस्य बृहद्रथन्तरविकीर्ण-
भासनामानि सामानि गायतः सामस्तोभरसनिष्यन्दादुदपद्यन्तै-
रावतसुप्रतीककुमुदवामनाजनप्रभृतयोऽष्टौ दिग्गजेन्द्राः ॥ ख ॥

तेभ्योऽभवन्भद्रमन्द्रमृगसंकीर्णजातयो गिरिचरनदीचरोभय-
चारिणः करिणः ॥ ग ॥

प्रसिद्धं चैतत् । “सामजा गजाः” इति ॥ घ ॥

केचित्पुनरन्यथा कथयन्ति

किल सकलसुरासुरकरपरिवर्त्यमानमन्दरमन्थानमथितदुग्धा-
म्भोनिधेरजनि जनितजगद्विस्मयो लक्ष्मीमृगाङ्कसुरभिसुरदुमधन्व-
न्तरिकौस्तुभौचैःश्रवसां सहभूः शशधरकरकान्तिरैरावतः । तत्प्र-
सूतिरियमशेषवनान्यलंकरोतीति ॥ ङ ॥

तदेष भद्रजमितिर्भविष्यति ।

तथाहि ।

उच्चैःकुम्भः कपिशदशनो बन्धुरस्कन्धसंधिः

अप्युक्तं इति ॥ सामस्तोभरसनिष्यन्दादिति । सामनि स्तोम आसक्तिस्तस्माद्रक्षस्य
स्वैरस्य निष्यन्दः आवसत इत्यर्थः । स्तोकरसपठि तु रस आसक्तिः । निष्यन्दः स्वैरः ॥ कि ॥

१ मनुष्येभ्यः २ कुटीरः ३ सुरभिसुरदुमधन्वन्तरिकौस्तुभौचैःश्रवसां शशधरलक्ष्मीसहोदरैरा-
वतः ४ करोति ।

स्त्रियः सान्द्रद्रुमभिरितस्थीरवारी करीषः ॥ ६ ॥
 शूराः सान्द्रद्रुमभिरितस्थीरवारी करीषः ॥ ६ ॥
 भद्रः सान्द्रद्रुमभिरितस्थीरवारी करीषः ॥ ६ ॥

तन्मोदतामयम्, अनुराणिर्देम्पत्योः क्रीडारसविधौतः कृतो
 न श्रेयान्” इत्यभिधाय, हृत्तद्वयः, स्वैरं रममाणसुगमिधुन-
 विलासैरुल्लासितपुलकः कुसुमितकाननानिलैः, रुक्म्यमानः,
 झञ्झिस्त्रोपान्तपादपतलचलत्केलिकिलकेकिकेकारवैर्विनोद्यमा-
 नः समीपचरसेवकसुभाषितैश्च, सममतमं च, निम्नगात्रमनि-
 जगात्रं च, ग्रावविषममग्रावविषमं च, सन्ध्यापदमन्ध्यापदं च, स-
 पादपमपादपं च, विन्ध्यस्कन्धमुल्लङ्घ्य, “देव, विलोक्यतामिह
 विषमविषाणि पन्नगकुलानि द्रोणीगहनं च, इह शरासनकरम्बा-

तदिति ॥ उचैः कुम्भ इत्याद्यभिधाय तेनैव करिणा हृत्तद्वयो सुगमिधुनविला-
 सादिभिः पुलकाद्युपेत ईदृशं विन्ध्यमतिक्रम्य “देव, वीक्ष्यताम् इह विन्ध्यस्कन्धे इह-
 मिदमिति वनप्रदेशान्दर्शयतः पुष्कराक्षस्य वक्रोत्तीर्भावयन्नतिक्रान्तशिखरपरम्परः
 सन्ध्यापदम् ॥ केलये किलतीति केलिकिलः (“इगुपध”) इति कः) क्रीडाप्राप्तम् । केलि-
 किलकं केकावुकारप्रवृत्तानां केकिनां च केकारवैर्विनोद्यमाद्यः ॥ सह स्यात् मित्रा
 समं समीकम् । असमं विषमम् । न समोऽस्येति कृत्वा उत्कृष्टं वा । निजगन्धः नवी-
 क्षायत इति कः । तथा अनिजमुषं गात्रं मूर्तिर्यस्य । ग्रावभिर्दृष्टविषमम् । अमे अ-
 वविषमं समम् । अवेति नञर्थे ॥ स्यापदं हिंस्रपशुः । अन्धानामपदमभूमिम् । समनिर्जलो
 हि देशोऽश्वीयः । अपं च ग्रावविषमो निम्नगात्राश्च ॥ सह पादपैर्दृष्टैः । अथ अ-
 पादान् गूढपदः पातीत्यपदपदम् । अथ हि सर्वविषमस्यैव । अथ अन्धकारस्यैव । अथ अ-
 रतां पादान् न पातीत्यपदपदम् ॥ इहविवेति ॥ विषमं विषं येषु पन्नगकुलेषु । द्रोणी-
 गहनेषु विषमा विषाणिनी दन्तिनः शृङ्गिणो वा शम्भसदयो यत्र ॥ इह शरीरम् ॥ शरीर-

१ तत्सौख्यतामयम् । २ हृत्तद्वयः । तद्वयः । ३ रममाणपामरमिधुनः । ४ उल्लासितः । ५ केकि-
 केकारवैः । ६ सेवितः । ७ ग्रावविषममग्रावप्रावः ।

णि ककुभो दिशो वै । तीरं तु आमोदिता हर्षिता वयः प-
क्षिणः श्वकाः शुनः प्रतिकृतयो वृकाः कुम्भिनश्च गजा यत्र । आमोदो हर्षेऽपि । अ-
द्विषप्रकाशश्च । आमोदो गन्धर्षयोः । यदा तु विश्वा शुण्डी कुम्भी च वल्लीभिश्चोः ।
तदा बहुव्रीहौ “शेषात्—” इति कन्दुर्वारः । सादृश्यवृत्तेः शुनः । संज्ञप्रतिकृतयोः
कम् ॥ इह वेति ॥ सती शोभना प्रभा कान्तिस्तया बन्ध्यानि रहितान्धरण्यानि ।
मुनिमण्डलं तु सत्प्रभावम् ॥ तथाध्यानमस्यास्तीति ध्यानि ॥ क ॥

रमणीयतया क्षिप्रतया च पुनः परिवर्तितमुखो विज्ञोक्त्य-
विन्यद्भक्तिममेखलाक्षिप्रश्रेणीपादपान् पुष्कराक्षमभाषत ॥ ख ॥

“भद्रं दुःस्थजाः खल्वमी विन्ध्यतटीतरवः ॥ ग ॥

तथाहि ।

आवासाः कुसुमायुधस्य श्वरीसङ्केतलीलाग्रहाः

पुष्पामोदमिलन्मधुव्रतवधूझङ्काररुद्धाध्वगाः ।

सुस्निग्धाः प्रियवान्धवा इव दृशो दूरीभवन्तभिरा-

मुञ्जेन असनेन बीजकवृक्षेण च करम्बाणि शबलानि । पुलिन्दवृन्तं तु शरासनं धनुः
करे यस्य । तथा बाणाः सन्त्यस्येति बाणि सशरम् ॥ इह वेति ॥ बहु सुखं येन
तानि बहुसुखानि । स्थलं तु बहु विपुलम् । तथा सुष्ठु जानिराकरो यत्र । बहुश्वस्रो
वैपुल्येऽपि ॥ इह सुमेति ॥ सुष्ठु मधुराणि । वनं तु सुष्ठु मधु यत्र तत्सुमधु । तथा
रणन्त्यवश्यं राणि । सच्छिद्रा हि वंशा वायुवशाद्रणन्तीति ॥ इहामधिति ॥ आमो-
दिताः सुप्रभिता विश्वाः सर्वाः ककुभो दिशो वै । तीरं तु आमोदिता हर्षिता वयः प-
क्षिणः श्वकाः शुनः प्रतिकृतयो वृकाः कुम्भिनश्च गजा यत्र । आमोदो हर्षेऽपि । अ-
द्विषप्रकाशश्च । आमोदो गन्धर्षयोः । यदा तु विश्वा शुण्डी कुम्भी च वल्लीभिश्चोः ।
तदा बहुव्रीहौ “शेषात्—” इति कन्दुर्वारः । सादृश्यवृत्तेः शुनः । संज्ञप्रतिकृतयोः
कम् ॥ इह वेति ॥ सती शोभना प्रभा कान्तिस्तया बन्ध्यानि रहितान्धरण्यानि ।
मुनिमण्डलं तु सत्प्रभावम् ॥ तथाध्यानमस्यास्तीति ध्यानि ॥ क ॥

त्कस्यैते न दहन्ति हन्त हृदयं विनम्यत्यलस्य दुःखम् ॥ ६१ ॥

अपिच ।

धाम्यद्भृङ्गमरावनम्रकुसुमभ्योतन्मधून्निधुः ।

छायावत्सु तलेषु पान्थनिचया विश्रम्य गेहेष्विव ।

निर्विघ्नैर्वारिवारिततृषस्तृप्यन्ति येषां फले-

स्ते नन्दन्तु फलन्तु यान्तु च परामभ्युन्नतिं पादपाः ॥ ६२ ॥

अपिच ।

यत्र न फलितास्तरवो विकंसितसरसीरुहाः सरस्यो वा ।

न च सज्जनाः सदेशो गच्छतु निधनं दमशानसमः ॥ ६३ ॥

तत्कथय कदा पुनरिमां विन्ध्यवनवीथीं विचित्रपत्रलकुचां दम-
यन्तीमिव निर्विघ्नमवलोकयिष्यामः ॥ क ॥

तथाहि ।

पीनोन्नमद्धनपयोधरभारभुग्न-

मध्यप्रदेशरुचिमल्लवलीलतायाः ।

उत्कण्ठितोऽस्मि चलदेणदृशः प्रियाया-

स्तस्याश्च पर्वतभ्रुवो वनवीथिकायाः ॥ ६४ ॥

यत्र नेति ॥ देशदमशानयोः समतायामरतिजनकत्वं हेतुः ॥ ६३ ॥

तत्कथेति ॥ विचित्रपत्रा लकुचास्तरवो यस्याम् । दमयन्ती तु विविधपुष्पवल्ली-
युक्तस्तनी । पत्रं लात इति के पत्रलौ ॥ क ॥

पीनोन्नेति ॥ कठिनस्तनभरेण भुगे नष्टे उदरे रुचिं मल्लन्ते धारयन्तीति इत्यणि
तथोक्ता वल्य एव लता यस्याः । वली उदरेखा । तथा चलतामेणानामिव दृशौ य-
स्याः । वनवीथीपक्षे पयोधरो मेघः । रुचिमती तेजस्विनी लवली नाम्नी लता । तथा
चलदेणानां दृक् दर्शनं यस्याम् ॥ ६४ ॥

अपि च ।

सानूनां सानूनां विलोक्य रमणीयतां च सानूनाम् ।

सालवने सालवने विहरिष्यति सह मयाऽप्र कदा ॥ ६५ ॥

सखे सखेदा इव वयम्, तत्कथय कियदूरेऽद्यापि स विदर्भविष-
यः, यत्र ब्रह्माण्डशुक्तिसंपुटमध्यमुक्ताफलगुलिकया तयालंकृतं
तत्कुण्डनं नगरम्” इत्यभिदधाने निषधनाथे तैस्तैरालापैरनुव-
र्तितोक्तिः पुष्कराक्षोऽप्यभाषत ॥ क ॥

“देव, प्राप्ता ननु वयम् ॥ ख ॥

इदं हि ।

वीरपुरुषं तदेतद्वरदातटनामकं महाराष्ट्रम् ।

दक्षिणसरस्वती सा वहति विदर्भा नदी यत्र ॥ ६६ ॥

इहाकरमया सिंहलद्वीपभुवा सदृशी, बहुदया त्यागिजनतया
तुल्या, समृद्धनया भूनिखातकृपणजननिक्षेपकुम्भिकया समाना,
प्रजा ॥ ग ॥

सानूनामिति ॥ सानूनां तटानां संबन्धिनो ये सानवो मार्गास्तेषां रमणीयतामनू-
नां परिपूर्णां विलोक्य अलवनेन सह यत् सालानां सर्जतरूणां वनं तस्मिन्मया समं
कदा सा विहरिष्यति । अत्र प्राच्यः सानुशब्दस्तटार्थोऽन्यश्चाध्वार्थः ॥ यद्विश्वः—
“सानुः शृङ्गे बुधे मार्गे पद्यायां पल्लवे वने” ॥ यदि वा “णू स्तवने” आनवनमानुः
प्रशंसा तथा सह वर्तन्त इति सानूनि तेषां स्तुत्यानामित्यर्थः ॥ ६५ ॥

सखे इति ॥ ब्रह्माण्डमेव शुक्तिसंपुटः । सा च तन्मध्ये मुक्ताफलगुलिका सा-
धुमुक्ताफलम् गुलिकाकारत्वात् । एतावता स्थूलवृत्तत्वम् ॥ क ॥

इहेति ॥ न करद्राजदेयांश्चाद्भ्यं यस्यां साऽकरमया । भुवा तु न करमा
यस्यामिति करभरहितया ॥ तथा बह्वी दया यस्यां सा बहुदया । त्यागिनां जनतया
तु बहु ददातीति बहुदा तथा बहुदया ॥ जनानां समूहो जनता । “ग्रामजन—” इति

इह समकरन्दानि कमलवनानि राजराजन्यचक्रं च, इह बहु-
धामानि नगराणि लोकहृदयं च, इह सारम्भाणि कृषाणकुल्यानि
दशरूपकप्रेक्षणं च, इह बहुकृपाणि जनमनांसि प्रजापालबलं
च, इह महात्रिप्राणि ग्रामपुरपत्तनानि मेषगोष्ठं च ॥ क ॥

इयं च गगनवीथीव पूर्वोत्तराफल्गुनीराशिवायूपयुक्ता ब्राह्मणा-
ग्रहारश्रूमिः ॥ ख ॥

इतश्च ।

आरुह्यैताः शिखरिसदृशान्ग्राममध्योच्चकूटा-

नन्योन्यांसप्रणिहितश्रुजाः संगताः कौतुकेन ॥

प्रेक्षावेशादविचलदृशो योषितः पामराणां

पश्यन्त्यस्त्वां निभृततनवो लेख्यलीलां वहन्ति ॥ ६७ ॥

समूहे तत् ॥ समृद्धो नयो यस्यां सा समृद्धनया । कुम्भिकया तु समृत् मृत्तिकोपेतं
धनं यस्यां तथा समृद्धनया ॥ ग ॥

इहेति ॥ सह मकरन्देन वनानि । राजन्यचक्रं तु समः करो राजांशो यस्य ।
तथा दानमस्यास्तीति दानि ॥ इह वेति ॥ बहूनि धामानि गृहाणि येषु । हृदयं च
बहुधा अनेकधा मानोऽस्यास्तीति मानि ॥ इह सेति ॥ सह आरम्भैरूपकमैः कुला-
नि । प्रेक्षणकं तु सारमुत्कृष्टम् । तथा भाणो रूपकविशेषः सोऽस्यास्तीति भाणि ॥
यदाह धनिकः— “भाणस्तु धूर्तचरितं कृतं स्वेन परेण वा । यत्रोपवर्णयेदेको निपुणः
पण्डितो विटः” ॥ इह वेति ॥ बह्वी कृपा येषु तानि । बलं च बहु । तथा कृपाणः
खड्गोऽस्यास्तीति ॥ इह मेति ॥ महान्तो विप्रा येषु । गोष्ठं तु महान्तोऽवयो मेण्डास्ते
एव प्राणिनो बलवन्तो यत्र ॥ क ॥

इयं चेति ॥ पूर्वस्यामुत्तरस्यां चाफल्गु सारमुत्कृष्टं यस्याम् । तथा शिवा क-
ल्याणी । तथा यूपैर्यज्ञकालैर्युक्ता । गगनवीथी तु पूर्वा उत्तराः फल्गुन्यो राशयो मे-
षाद्या वायुः पवनस्तैरुपयुक्तोपयोगीकृता ॥ ख ॥

आरुह्येति ॥ शिखरी गिरिः । कूटा अवकरोत्कराः । प्रेक्षायामवलोकने आवेश
आग्रहः । पामराः प्राकृतजनाः ॥ ६७ ॥

किं चान्यत् ।

नृप चलसि यथा यथा त्वमस्मि-

न्नपि वदनानि तथा तथा चलन्ति ।

तरलितनयनानि पामरीणां

पवनविनर्तितपङ्कजोपमानि ॥ ६८ ॥

अपिच ।

उत्कम्पाद्गलितांशुकेषु रभसादत्यन्तमुच्छ्वासिषु

प्रोतुङ्गस्तनमण्डलेषु विलुठहुञ्जावलीदामसु ।

आसां स्वेदिषु दृश्यते मृगदृशां संक्रान्तबिम्बो भवा-

नाश्लिष्यन्निव गोपिकाः कृतबहुप्राकाम्यरूपो हरिः ॥ ६९ ॥

अहो नु खल्वाश्चर्यमिदमेतासां तथाविधनेपथ्यनिरपेक्षाप्यु-
न्मादयति यूनां मनो युवतीनां यौवनश्रीः ॥ क ॥

तथा हि ।

माल्यं मूर्धनि कर्णिकारकलिकाः पिष्टातकं चन्दनं

मुक्तादाम गले च काचमणयो लाक्षामयाः कंकणाः ॥

रागोऽङ्गेषु हरिद्रया नयनयोरत्युल्बणं कज्जलं ॥ ७० ॥

वेषोऽयं विरसस्तथापि हृदयं ग्राम्या हरन्ति स्त्रियः ॥ ७० ॥

उत्कम्पेति ॥ अष्टांशुकत्वं स्वेदित्वं च स्तनमण्डलस्य निरावरणत्वेन नृपप्रति-
बिम्बस्य संक्रान्तौ हेतुः । प्राकाम्यं महासिद्धिविशेषः । प्राकाम्येण रूपाणि प्राकाम्य-
रूपाणि । कृतानि बहूनि प्राकाम्यरूपाणि येन ॥ ६९ ॥

अहो न्विति ॥ तथाविधमुदारं हारकुण्डलादिरूपं नेपथ्यम् ॥ क ॥

माल्यमिति ॥ हरिद्रा तण्डुलचूर्णम् । पिष्टातकं विलेपनम् ॥ ७० ॥

१ बलमिति. २ विनर्तन. ३ एतेषां. ४ कुत्रचिन्नास्ति. ५ कुत्रचिन्नास्ति. ६ कलितं; कलिलं.
७ पदे.

इतश्च ।

कन्दलितकन्दविशेषाः कर्कशकर्कटिका विशालकालिङ्गाः कू-
ष्माण्डमण्डितमण्डपाः सुवृत्तवृन्ताकाः सुहस्तितहस्तिकर्णपुन-
र्नवाः स्थूलमूलकाः पिण्डितपण्डालवो वास्तूकवास्तुभूतभूतलाः
संजीवितजीवन्तिकाः सर्षपराजिकाराजिराजिताः सरित्सारिणी-
सारिवारिसेचनसुकुमारपल्लवितविविधशाकाः शाकवाटिकाः॥ क ॥

इतश्च ।

विकसन्मुचुकुन्दानन्दिनो मकरन्दस्यन्दिसुन्दरसिन्दुवाराः पा-
मरीसंकेतनिकेतकेतकीवनाः कम्पाम्नातकाः कुङ्कुलितकङ्कोलफ-
लाः कोरकितकुरण्टकाः पल्लवितवल्लीकाः फुल्लन्मल्लिकोलासिनः
सुजातजातयो विचित्रशैतपत्रिकास्ताण्डवितपाण्डुपिण्डितागुरु-
करवीरवीरुधो दृश्यमानसर्वर्तुपुष्पाः पुष्पायुधावासा आरामाः॥ख

इतश्च ।

नातिदूरे दक्षिणदिशि दृशं निवेशयतु देवः ॥ ग ॥

एतास्ताः परिपक्वशालिकलमाः सुस्वादुदीर्घक्षवो

वप्रप्रान्तहरित्पृणस्थलचलत्पीनाङ्गगोमण्डलाः ।

दृश्यन्ते पुरतः सरोरुहवनभ्राजिष्णुनीराशयाः

प्रान्तोन्नादिविचित्रपत्रिनिचयाः सस्यस्थलीभूमयः ॥७१॥

कन्दलितेति ॥ शाकवाटिकाः । सुहस्तितेति । हस्तः कन्दलोद्भेदः संजातो-
स्येऽति ॥ तारकादित्वादितच् ॥ हस्तिकर्णः पुनर्नवा च बल्लीभेदै । वास्तूकेन शाकविशे-
षेण वस्तुभूतं गणनार्हं भूतलं यासु । राजिकानां राजसर्षपाणां राज्या राजिता ॥ क ॥

एता इति ॥ विचित्रपत्रिणो विविधपक्षिणः ॥७१॥

अपिच ।

स्वःसौन्दर्यविहम्बि कुण्डिनमिदं सैषा विदर्भा नदी

सा ज्ञेयं वरदा स चायमनयोः पुण्याम्भतोः संगमः ।

अस्यैवोन्मदहंसहारिणि तटे सेनास्थितिः कल्प्यतां

यस्मिन्मत्तकरीन्द्रकुम्भकषणक्रीडासहाः पादपाः ॥ ७२ ॥

एवमनेकधा दर्शनीयप्रवेशप्रकाशनव्याजेन विनोदलीलां पल्लव-
यति पुष्कराक्षे, प्राप्ताः कुण्डिनपुरम्' इत्युच्छसितहृदयो निषधे-
श्वरः परमपरितोषात्पारितोषिकप्रदानपूर्वमिदमवादीत् ॥ क ॥

“भद्र, भवतः सौकुमार्यमाधुर्यमधुविश्रम्भसंदर्भितभङ्गश्लेषग-
र्भाभिर्गीर्भिराक्षिसमनसामस्माकमविदितखेदं इव, अदृष्टसमवि-
षमविभाग इव, अनुत्पादितस्वेदलव इव, अर्धगव्यूतिमात्रशेषो
ऽतिक्रान्तः क्रीडाविहारभूमिसमो महानपि मार्गः । समुचितश्चायं
सेनानिवेशस्य सरित्संगमोपकण्ठवनविभागः ॥ ख ॥

तथा हि ।

इह भवतु निवासः सैनिकानामिहापि

श्रमतरलतुरंगमासयोग्या तृणाली ।

इह हि कवल्यन्तः पल्लवान्वारणेन्द्रा

विदधतु तरुखण्डे गण्डकण्डूयनानि ॥ ७३ ॥

इतश्चात्यन्तमनोहरतयास्माकमासनयोग्या सरित्संगमोत्स-
ङ्गभूमयः ॥ ग ॥

तथा हि ।

अपसृताम्बुतरङ्गितसैकता निचुलमण्डपनृत्तशिखण्डिकाः ।

कुररसारसहंसनिषेविताः पुलकयन्ति न कं पुलिनश्रियः ७४”

१ इतोऽपि; कुत्रतु नास्त्येव. २ कथ्यतां. ३ आश्वसितहृदयो. ४ रुक्मिणि. ५ खेदेति नास्ति.
६ मात्रावशेषः.

इत्यभिधाय “भद्र, यथाक्रममकृताभ्योन्यसंवाधकलहम्, अनुप-
 हुततीर्थायतनम्, अलुण्ठितासन्नोद्यानम्, अच्छिन्नचैत्यद्रुमम्, अ-
 विच्छिन्नकमलवनं निवेशय सेनाम्” इति सेनापतिमादिदेश ॥ क ॥

तोऽपि यथादिष्टमनुतिष्ठन्निदमवादीत् ॥ ख ॥

“भजत बलसमूहाः खर्वदूर्वास्थलानि

स्थविरशुकविशीर्यपक्षपिच्छच्छवीनि ।

उपनदि मृदुवीचीवायुनाऽन्दोलितानां

कुसुमितलतिकानामन्तरालेष्वमूनि ॥ ७५ ॥

अपिच ।

स्मरविहरणवेदीं षट्पदापानशालां

तटमनु वनमालां सस्मया मास्म भाङ्क्षुः ॥

कमलवनविहारानन्तरं यत्र तैस्तै-

र्मदनमदविनोदैरासते राजहंसाः ॥ ७६ ॥

अपिच ।

सुरसदननिवासं सैनिका मास्म कुर्व-

त्सरिति मुनिकुटीनां भङ्गमुल्लुण्ठनं वा ।

इहं निषधनृपाज्ञा तस्य यः कापि कोऽपि

क्लममुषि तरुखण्डे खण्डनं वा करोति” ॥ ७७ ॥

अच्छिन्नचैत्यद्रुमेति ॥ चैत्या श्रामप्रदेशप्रसिद्धवृक्षाः ॥ क ॥

भजतेति ॥ यद्यपि पक्षपिच्छयोरभिधानकृता न भेदः प्रत्यपादि । तथापि मह-
 देवान्तरम् । यतः पक्षशब्देन पक्षती एव । पिच्छशब्देन तदंशोऽभिधीयते ॥ ७५ ॥

स्मरेति ॥ तटमन्विति । तटं लक्ष्यीकृत्य । सस्मयाः सगर्वाः सन्तो भवन्तो
 वनमालां मा स्म भाङ्क्षुः । अन्यत्सकलं भङ्गनिषेधकारणम् । आसते इति बहुवचना-
 न्तम् ॥ ७६ ॥

एवमनुशासति बलानि बहूनि बहुधा बाहुके, तत्क्षणादुत्त-
म्भितैः प्रेङ्खत्यताकापटपल्लवविराजितैः प्रयाणयोग्ययन्त्रचित्रशा-
लागृहैः संचारिणि गन्धर्वनगर इव रमणीये, हरिततोरणैरुद्गीन-
शुकावलीमय इव, गैरिकारक्तोन्नमितपटकुटीभिरुत्फुल्लकिंशुकमय
इव, श्वेतांशुकमण्डपैश्च ताण्डवितवृहत्पुण्डरीकखण्डमय इव, जा-
ते सारत्संगमोत्सङ्गसङ्गिनि शिबिरसंनिवेशे, क्रमेणाक्रान्तसकल-
दिङ्मुखेषु निषधेश्वरागमनवार्तानिर्वेदनदूतेष्विव दिदर्भराजधा-
नीधामनिर्गतेषु बहलसैन्यधूलिपटलेषु, रंसति विपक्षक्षितिपालक-
र्णपुटीकटुनि नवजलधरध्वनितगम्भीरे तत्कालप्रहतशङ्कुसंखप्रया-
णझलरीझांकृते, स्वयंवरायातसमस्तराजन्यचक्रकर्णकर्तरीषु पठ्य-
मानासु सानन्दवन्दारुबन्दिवृन्दारकवृन्देनोच्चैर्नलनाममालासु क्ष-
णादेवोत्तम्भितशातकुम्भस्तम्भभवने मृदुमसृणास्तरणभाजि जा-
त्यवैदूर्यपर्यन्तपर्यङ्किकायां सुखनिषण्णे राजनि, सुस्थिते च परि-
जने, नातिदूरवर्तिनि कुण्डिने दण्डपासिकस्योच्चैर्वागुदतिष्ठत्॥क॥

“सिच्यन्तां राजमार्गाः कलशमुखगलञ्चन्दनाम्बुच्छटाभिः

स्तम्भाः प्रेङ्खत्यताकाः कुसुमपरिकरास्तोरणाङ्काः क्रियन्ताम् ॥

स्थाप्यन्तां पूर्णकुम्भाः प्रतिनगरगृहं प्राङ्गणे धान्यमिश्रैः

सिद्धार्थैः स्वस्तिकालीलिखत नरपतिनैषधः प्राप्त एषः ॥ ७८ ॥

अपिच ।

सत्काञ्चयश्चन्दनार्द्रस्तनकलशयुगामुक्तमुक्तावलीकाः

पात्राण्यादाय दूर्वादलदधिकुसुमोन्मिश्रसिद्धार्थभाजि ।

एवमिति ॥ वन्दार्चित्यत्र वदिः स्तुत्यर्थः ॥

१ खण्डमण्डप इव. २ वेदनदूतेष्विव; विनोददूषितेष्विव. ३ विरस. ४ शत. ५ स्तम्भेति नास्ति.
६ दण्डवासि. ७ नैषधेऽप्येष एषः. ८ सत्कान्त्यः.

सौमंसा हंसपिच्छच्छविवसनभृतो वर्तिताभ्यर्चय्या
 नार्यो निर्यान्तु तूर्यध्वनिलयललितं गीतमुच्चारयन्त्यः ॥ ७९ ॥
 अपिच ।

अपि भवत रुतार्थाः पौरनार्यधिरेण
 ब्रजतु निषधनाथश्चक्षुषां गोचरं वः ।
 ध्रुवमयमवतीर्णः स्वर्गलोकादनङ्गो
 हरचरणसरोजद्वन्द्वलब्धप्रसादः ॥ ८० ॥

॥ इति श्रीत्रिविक्रमभट्टविरचितायां दमयन्तीकथायां
 हरचरणसरोजाङ्गायां षष्ठ उच्छ्वासः ॥ ६ ॥

सत्कान्त्येति ॥ आमुक्तं योजितम् ॥ ७९ ॥

इति विषमपदप्रकाशमेतं दमयन्त्यास्तनुते स्म चण्डपालः ।
 शिशुमतिलतिकाविकासचैत्रं चतुरमतिस्फुटभित्तिचारुचित्रम् ॥

इति श्रीचण्डपालविरचिते दमयन्तीविवरणे षष्ठ
 उच्छ्वासः समाप्तः ॥

सप्तम उच्छ्वासः ।

एवमविश्रान्तमतितारस्वरेण पुरः पौरपुरंध्रिमण्डलान्युदण्ड-
 यतो दण्डपासिकस्य कलकलमाकर्णयत्यास्थानस्थिते राज्ञि,
 प्रविश्य प्रणामप्रेङ्खोलितगलकन्दलावलम्बितजाम्बूनदस्थूलभृङ्ग-
 लास्फालितवक्षःस्थलः स्थविरवयाः सुवेषैः प्रतीहारः सविनय-
 मुक्तवान् ॥ क ॥

एवंमिति ॥ उदण्डयन्तो गाढमुत्साहयन्तः । दण्डपाशिकस्तलारः । दण्ड-

“देव, धृतमाङ्गल्यकल्पवेषाः पुष्पफलाक्षतपूर्णस्वर्णपात्रपाणयः
पुरैः स्थिता अधीयाना ब्राह्मणाः कुण्डिनपुरपौराः पुरं प्रयञ्च देव-
दर्शनार्थितया द्वारि सेवावसरमनुपालयन्ति ॥ क ॥

कथयन्ति चैवमदूरे विदर्भेश्वरोऽपि देवं द्रष्टुमायांति ॥ ख ॥

लग्न ईव श्रूयते च शङ्खस्वनविदर्भितो विदर्भोपकण्ठे पठद्-
न्दिवृन्दकोलाहलः ॥ ग ॥

तदादिशतु देवो यथाकर्तव्यम्” इत्यभिधाय स्थिते तस्मिन् “भ-
द्रभूते, त्वरितं प्रवेशय विदर्भाधिपस्य परिजनं स्वयमपि तदर्धप-
थमनुसर” इति नलो दौवारिकमादिदेश ॥ घ ॥

सोऽपि “यथाज्ञापयति देवः” इत्यभिधाय यथादिष्टमकरोत् ॥ ङ ॥

अनन्तरमनतिचिरादितस्ततो दोधूयमानचारुचामरकलापप-
वनैर्नर्तितकर्णकुवलयः, वल्गुवल्गनोल्ललनलङ्गनलास्यलीलापदैः
पथि प्लवमानमिव तरलतुरंगमधिरूढः, कनककलशशिखरैरेकदे-
शस्फुरितविद्युत्स्तर्बकैरकाण्डाडम्बरितमेघमण्डलैरिव मायूरातप-
त्रखण्डैराच्छादितगगनान्तरालः, शास्त्रोद्बहनकिणाङ्कितकठोरक-
ण्ठोपकण्ठैः कठिनप्रकोष्ठलुठल्लोहवलयैरूर्ध्वबद्धोद्भटजूटकैरलंक-

पाशोऽस्त्यस्येति । “अत इतिठनौ” इति ठन् । जाम्बूनदस्य कनकस्य स्थूला शृङ्खला
आमरणविशेषः ॥ क ॥

देवेति ॥ धृतो माङ्गल्ये कल्पो दक्षो वेषो मण्डनं यैः ॥ क ॥

तदिति ॥ भद्रभूतिरिति द्वाः स्थस्य नाम । तस्य चामन्त्रणम् ॥ ख ॥

अनन्तरमिति ॥ वल्गु यद्वल्गनं विक्रममाणता । उल्ललनमुर्ध्वविलसनम् । लङ्गनं
फाला । लास्यं नृत्यभूमिः । तेषु लीलापदैः प्लवमानं तरन्तमिव । आसनस्थैर्येणानुद्वा-
तसुखत्वात् । मायूरातपत्रसमूहानां मेघमण्डलानि, सौवर्णकलशानां च विद्युत्ततय उ-
पमानम् ॥ कठिनेति ॥ राजपुत्रा हि प्रकोष्ठे मणिकूर्परान्तरे दाढ्याय लोहवलयानि

१ धृतमाङ्गल्यवेषाः २ स्वर्णेति कचिचास्ति. ३ पुरःस्थिताधीयानब्राह्मणाः. ४ इति. ५ पवनानर्त. ६ तरलेति कचिन्न. तर्हण. ७ शिखरैकदेश. ८ स्तोम. ९ लोहवहलै. १० रातङ्क.

कसलमौलिभिरधोरुक्परिधानैर्निशातकुन्तपाणिभिरभितस्त्वरित-
पातिभिः पत्तिभिरनुगम्यमानः, मनाङ्गसृष्टुदङ्गध्वनिकरम्बिते को-
मलकांस्यतालशालिनि वांशिकवाद्यमानवंशानिस्वने दत्तकर्णः, क-
र्णिकारगौराङ्गोऽङ्गणस्य नातिदूरेऽप्यदृश्यत भीमभूमिपालः ॥ क ॥

ततश्च चामरग्राहिणीहस्तपल्लवमवलम्बमानः सहेलमुत्थाय
प्रथममुत्थितेन संध्रमवशवलिगतवक्षःस्थलावेलम्बितकुसुमदा-
न्ना विसर्पिकर्पूरकुङ्कुममिलन्मृगमदामोदेन त्वरितसंपातपतत्पट-
वासपांसुना सामन्तचक्रेण परिकरितः कतिपयपदानि निषधेश्व-
रस्तदभिमुखमगात् ॥ ख ॥

सोऽपि सत्त्वरोपसृतस्य ताम्बूलप्रसेविकावाहिनः पुरुषस्य स्क-
न्धमवष्टभ्य दूरादेव तुरंगैष्टष्ठादवातरत् ॥ ग ॥

एवमन्योन्यनयनसंपातस्मिताननौ समकालमीषन्नमितमौलि-
मण्डलौ समसमयप्रसारितभुजौ सरभसमाश्लेषवशविशीर्यमाण-
हारावलीगलन्मुक्ताफलच्छलेनाङ्गेष्वमान्तमिव प्रथमप्रेमामृतनि-
ष्यन्दिबिन्दुबिसंरमुद्रिरन्तावन्योन्यमाशिश्लिषतुः ॥ घ ॥

तथाविधे च व्यतिकरे, पप्रथे प्रेक्षकाणां दक्षिणोत्तरदिक्पाल-
योर्धर्मराजधनदयोरिव समागमे महान्नयनोत्सवो हर्षोत्कर्षकलक-
लश्च ॥ ङ ॥

धारयन्ति । जूटकः केशबन्धविशेषः । अलकाः कुटिलाः करालाः सटालत्वादौद्रा मौ-
लपः संयतकेशा येषाम् । अर्धे ऊरु प्रमाणमस्य तदर्धोरुकम् । येन वाससा कटीप्र-
भृति अर्धोरुपर्यन्तमाच्छाद्यते ॥ क ॥

ततश्चेति ॥ पटवासो वासःसुरभीकरणद्रव्यम् । परिकरितः परिवारितः ॥ ख ॥

सोऽपीति ॥ चर्मनिर्मितं पर्णपूगाद्यास्पदं प्रसेविका स्थगितेति ख्यातिः ॥ ग ॥

१ निखात, २ कुत्रचित्तकाररहितम्, ३ कुत्रचित्तकारसहितम् ४ स्थगिका, ५ कुत्रचिन्मकार-
रहितम्, ६ बली, कली, ७ प्रसर, कचिनास्त्येव ८ प्रथमप्रेक्ष.

तदनु पुनः प्रधावितप्रतीहारोपनीतम्, अतिविचित्रत्रिभङ्गि-
ज्ञोत्कीर्णकर्णाटिकारूपरमणीयस्तम्भिकावष्टम्भम्, उज्जृम्भमाण-
माणिक्यमकरमुखमुक्तमौक्तिकसरंविराजितम्, अपूर्वकर्मनिर्मित-
भव्यव्यालावलीकीर्णमुखालंकृतम्, उच्चकाञ्चनसिंहासनद्वितैय-
मुभौ भेजतुः ॥ क ॥

अन्योन्यकुशलप्रश्नसुखालापव्यतिकरविरामे च विदर्भेश्वरो
निषधनाथमवादीतु ॥ ख ॥

“अद्यास्मत्कुलसंततिः सुकृतिनी धन्याय दिग्वक्षिणा

पुण्यप्राप्यसमागमातिथिजना जाताः कृतार्थाः श्रियः ।

श्लाघ्यं जन्म च जीवितं च निजमप्यद्यैव मन्यामहे

यत्रास्मत्सुकृतोदयेन बहुना यूयं गृहानागताः ॥ १ ॥

इतः प्रभृति च ।

आ ब्रह्मावधिविस्तरत्कविगिरो गीर्वाणकर्णातिथेः

कीर्तेः पूर्णकलेन्दुसुन्दररुचो यास्याम्यहं पात्रताम् ।

किं चान्यज्जनितकृमोऽप्ययमभूदाकण्ठतृप्तस्य मे

युष्मत्सङ्गसुखामृतेन सफलः संसारचक्रभ्रमः” ॥ २ ॥

इत्यभिधाय प्रवणं प्रणयस्य, प्रगुणं गुणानाम्, अनुकूलं कुलक-
मस्य, योग्यं भाग्योदयस्य, सदृशं देशकालस्य, समानं मानोस्त-

तदन्विति ॥ सिंहासनादौ ह्युत्तम्भनस्तम्भिकासु पश्चिमभागे त्रिभङ्गिभङ्गेन स्था-
नकविशेषवैचित्र्येण स्त्रीरूपमुत्कीर्यते । मौक्तिकसरो मुक्ताहारः । व्यालः सिंहादिहिं-
ससत्त्वम् । तदावली काष्ठदन्तादिनिर्मिता शोभार्थं क्रियते ॥ क ॥

अद्येति ॥ पुण्यैः प्राप्यः समागमो येषां तथोक्ता अतिथिजना यासु । श्रियां श्रो-
तदेव फलम् । यदतिथयः सत्क्रियन्ते ॥ १ ॥

आब्रह्मेति ॥ कविवर्ण्यायाः स्वर्गताया इन्दुशुभ्रायाः कीर्तेः पात्रमहम् ॥ २ ॥

इत्यभिधायेति ॥ (अतिथेः) तस्य राज्ञोऽगर्वः संज्ञातिथेयं कुर्वन्मीमभूवो वारणा-

वसंततेः, सरूपं रूपसंपदाम्, उचितमाचारस्यातिथेरातिथेय-
मगर्वः कुर्वन्, दुर्वारवैरिवारणान्वारणान्, वायुवेगास्तुरगास्तुरगा-
न्, समुल्लसितांशुमञ्जरीजालजनितेन्द्रचापचक्रभ्रममप्रमाणं माणि-
क्यम्, एकत्रग्रथितताराप्रकरानुकारान्हारान्, उज्ज्वलभांसि वा-
सांसि, सलावण्याः पण्यनारीश्च स्वयमुपदौकयांचकार ॥ क ॥

प्रथमसमागमेऽप्यप्रमेयप्रेमारम्भरभसोल्लासितहृदयः पुनः सो-
त्कर्षहर्षोद्वेगद्वेगदाक्षरमिदमवादीत् ॥ ख ॥

“आसेतोः कपिकीर्तनाङ्कुशिखरादाराच्च विन्ध्यावधे-
रा पूर्वापरसिन्धुसीमविषयस्त्वन्मुद्रया मुद्र्यताम् ।

अद्यास्मद्वृहमागतस्य भवतो जाता विधेया वयं

स्वीकारः क्रियतां किमन्यदपरं प्राणेषु चार्थेषु च ॥ ३ ॥”

एवमुपबृंहयति प्रेम, प्रकाशयति प्रियंवदताम्, उद्योतयत्युदार-
ताम्, दर्शयत्यादरम्, आविर्भावयति सर्वभावं, भीमशूभ्रुजि नलो-
ऽपि “सरलस्वभावः स्वच्छार्द्रहृदयोऽयं महानुभावः” इति चिन्त-
यन् “अलमलमखिलात्मसर्वस्वोपनयनेन, भवदर्शनमेवास्माकमिह
सार्णवसुवर्णपूर्णवसुमतीलाभादपि परमो लाभः । नहि प्रियेतमदर्-
शीनसुखादित्थलाभसुखमतिरिच्यते । न च भवद्विभवेऽप्येस्माकं पर-
स्वबुद्धिर्नापि भवच्छरीरेऽप्येनात्मभावः । किंचान्यदेवंविधसूक्तसूनु-
तामृतगर्भगीर्भिरानन्दयतास्मन्मनो महानुभावेन किं न कृतमं-
भिहितं वा प्रणयोचितम्,” इति ब्रुवाणस्तं बहु मानयामास ॥ ग ॥

दिकमुपदौकयांचकार । वारणा निषेधका गजाश्च ॥ क ॥

आसेतोरिति ॥ कपिकीर्तनाङ्कानि शिखराणि यस्येति सेतुविशेषणम् । सेतोः
कपिभिः कृतत्वात् ॥ ३ ॥

१ रूपेति कचिन्नास्ति. २ माचारस्य तस्याति. ३ वायुवेगास्तुरगान्; अमूल्यं समु. ४ क्रमप्रमाणम्.
५ माणिक्यजातं. ६ उज्ज्वलभासिरसाः सलावण्याः. ७ श्वायमुप. ८ मुद्रितम्. ९ प्रियदर्शन.
१० हि. ११ विभवेष्मस्माकं. १२ रेनात्मभावः.

एवंविधे च व्यतिकरे वैतालिकः प्रस्तुतमपाठीत् ॥ क ॥

आ पूर्वापरवक्षिणोत्तरककुप्पर्यन्तवेलावना-

दाक्षा मौलिषु मालिकामिव नृपाः कुर्वन्तु दीर्घाशुषोः ।

ब्रह्मस्तम्बविलम्बिकीर्तिलतयोर्विस्तारिलक्ष्मीकयो-

रन्योन्यस्य दिनानि यान्तु युवयोः स्नेहेन सौख्येन च ॥ ४ ॥

एवमुपक्रमाविरुद्धविद्वंशालापलीलया परस्परमाश्यानतुहिन-
शिलाशकलाकारकर्पूरपारीपरिकरितताम्बूलार्पणप्रणयेन च परितु-
ष्टपरिजनपरिहासगोष्ठ्या च किमप्यभिनवम्, किमपि पुरातनम्,
किमप्युत्पाद्यम्, किमपि यथावस्थितं जल्यकजनजल्पितं भावयं-
न्तौ तस्थतुः स्थवीयसीं वेलाम् ॥ ख ॥

अनन्तरमनुसरति मध्यभागमम्बरस्यांशुमालिनि नलः “स्व-
गृहानलंकुर्वन्तु भवन्तः” इति प्रश्रयेण विदर्भेश्वरं विससर्ज ॥ ग ॥

गते च तस्मिन् “अहो वात्सल्यम्, अहो परमौदार्यम्, अहो लो-
कवृत्तकौशलम्, अहो वाग्विभववैदग्ध्यम्, अहो प्रश्रयोऽस्य विदर्भ-
राजस्य” इति तद्गुणप्रवणाः कथाः कुर्वन्नाप्तजनपरिजनेन सह मुहु-
र्तमिवासांचक्रे ॥ घ ॥

चिन्तितवांश्च ।

अनुगुणघटनेन यद्यपीयं भवति हि हस्तगतेव कार्यसिद्धिः ।

भयतरलभुजंगवक्रवृत्तेस्तदपि न विश्वसिमो वयं विधातुः ॥ ५ ॥

आपूर्वेति ॥ ब्रह्मस्तम्बो ब्रह्माण्डम् ॥ ४ ॥

एवमिति ॥ आश्यानमविलीनं यत्तुहिनं हिमं तस्य शिलाशकलं तदाकारस्य क-
र्पूरस्य पारी शकलं तथा परिकरितस्य संबद्धस्य ताम्बूलस्यार्पणप्रणयेन । अतिश्रयेण
स्थूला स्थवीयसी । “स्थूलदूर-” इत्यादिना सिद्धम् ॥ ख ॥

अन्विति ॥ अनुगुणानामनुकूलानां घटनेन संयोजनेन हि स्फुटं सिद्धिर्हस्तगतेव

१ विदग्धा. २ गोष्ठ्यां च. ३ उत्थापम्. ४ भावयन्ताववतस्थतुः.

तथाहि ।

अङ्गाः कङ्ककलिङ्गवङ्गमगधाः सर्वेऽप्यमी पार्थिवा

दिवपालाश्च मरुत्पतिप्रभृतयः कन्यार्थिनः संगताः ।

नो विद्मः कथमेष्यतीह घटनां कार्यं यतस्तत्क्षणा-

न्नानाभङ्गिभिरिन्द्रजालसदृशं दैवं हि चित्रीयते ॥ ६ ॥

अथवा ।

का नाम तत्र चिन्ता प्रभवति पुरुषस्य पौरुषं यत्र ।

वाङ्मनसयोरविषये विधौ च चिन्तान्तरं किमिह ॥ ७ ॥

एवमनेकवितर्कभङ्गभाजि श्रुभुजि, श्रुजबलशालिषु विसर्जिते-
षु सेवकसामन्तेषु, विरलीकृते परितः परिजने, परिहासपेशलाला-
पक्षजनगोष्ठीप्रक्रमेणातिक्रान्ते स्तोकसमये, श्रुरिभव्याभरणावर-
णरमणीयरूपाः, काश्चिदार्द्रक्रमुकफलहस्ताः, काश्चित्कक्षावलम्बि-
तताम्बूलीपत्रपिण्डकरण्डकाः, काश्चित्पिहितपट्टांशुकपटलिकापा-
णयः, काश्चित्कादमीरकरम्बितकस्तूरिकामोदामन्दचन्दनभाजि
भाजनानि भजमानाः, काश्चिद्वाननालिकेरजम्बीरबीजपूरकपूरित-
पात्रीपाणयः काश्चिदसंख्यखण्डखाद्यविशेषानमूल्यमङ्गल्यमाल्या-
भरणानि च सकौतुकमादाय दमयन्त्या प्रहिताः प्रथमप्रबोधितप्र-
तीहारसूचिताः प्रविविशुरन्युब्जाः कुब्जिका वामनिकाश्च ॥ क ॥

भवति । भयेन तरलो लोलः । तरलत्वं चात्र वक्रतातिशयहेतुः ॥ ५ ॥

का नामेति ॥ यत्र कार्यं पुरुषस्य पौरुषं भवति तत्र का चिन्ता, नैवेत्यर्थः ।
विधौ दैवे पुनर्वाङ्मनसयोरगोचरे किं चिन्तान्तरम्, तदेव प्रमाणमित्यर्थः । अन्तर-
शब्दो विशेषार्थः । उभयथापि चिन्ता न कार्येति भावः ॥ वाक् च मनश्च वाङ्म-
नसे । “अचतुर-” इति सूत्रेण सिद्धम् ॥ ७ ॥

एवमिति ॥ अवानानि सार्द्राणि, नालिकेरजम्बीरबीजपूराणि तैः पूरिता या पात्री

१ कुम्भ. २ चिन्तान्तरं किमप्याह. ३ मनेकविध. ४ भङ्गेति कविज. ५ फलकहस्ताः, फलह-
स्तकहस्ताः. ६ चारङ्गनारि. ७ मङ्गल्य. ८ प्रथममध्यावितमती.

प्रविश्य च सविस्मयाः स्मररूपातिशायिनं नरपतिमवलोक्य “सा-
धु भोः स्वामिनि, साधु । स्थानेऽभिनिविष्टासि, योग्ये जाताग्रहासि,
पात्रे जातं स्पृहासि, लप्स्यसे जन्मफलम्, अवाप्स्यसि स्त्रीस्वभा-
वभाग्यम्, अनुभविष्यसि यौवनसुखानि, मानयिष्यसि संसार-
फलमहोत्सवम् । अहो वन्दनीया सा कापि पुरुषरत्नाकरकुक्षिर्ज-
ननी, यस्यां सकलसंसारनरहारावलीमध्यमहानायकोऽयमुत्पन्नः”
इत्यवधारयन्त्यो मनाङ्गमितमौलिदोलितसीमन्तमुक्ताफलाः “स्वा-
मिन्नयमस्मदीयः प्रणामः, अन्यापि कापि काचित्प्रणमति” इत्य-
भिधाय स्मयमानवदनकमलाः सलीलमवनिपालं प्रणमुः ॥ क ॥

अन्योन्यकृतसंबोधनाश्च सहर्षमिदमवोचन् ॥ स्व ॥

“हंहो हंसि चकोरि चन्द्रवदने चन्द्रप्रभे चन्दने
चम्पे चङ्गि लवङ्गि गौरि कलिके कक्कोलिके मालति ।

एतं प्राप्नुत जन्मजीवितफलं लावण्यलक्ष्मीनिधौ
सौभाग्यामृतनिर्जरे नरपतौ निर्वान्तु नेत्राणि वः ॥ ८ ॥

अपिच ।

कुन्दे सुन्दरि चन्द्रि नन्दनि हले दिष्ट्याद्यं वर्धामहे
देव्याः सोऽयमनङ्गसुन्दरवपुः प्राणेश्वरः प्राप्तवान् ।

तस्याः संप्रति यत्कृते कृशतनोः क्रीडावने शाखिनां
दीर्घश्वासमरुद्भिर्ग्निरुषैर्ग्लायन्ति ते पल्लवाः ॥ ९ ॥

सा पाणौ यासाम् । वानं शुष्कं फलम् ॥ न्युञ्जा अधोमुख्यः पश्चान्नव्योगः । दिदक्षा-
रसेनोर्ध्ववदना इति भावः । एतच्च कुब्जिकादीनां विशेषणम् ॥ क ॥

हंहो इति ॥ हंहो इति संबोधने । एत आगच्छत ॥ ८ ॥

कुन्द इति ॥ चन्द्रेरगन्तादाह्लादार्थोद्गौरादित्वान्कीष्ट । वर्धामहे इति हर्षाति-
शयोक्तिः ॥ ९ ॥

१ बद्धस्पृहा. २ स्त्रीसौभाग्यभावभाग्यं; स्त्रीभावभाग्यम्. ३ संसारम्. ४ यस्याः ५ एतत्प्राक्तनं;
एतत्प्राप्तम्.

अपि च ।

यं श्रुत्वेव मनोभवालसदृशा देव्या घृतोन्मादया
नीयन्ते गृहदीर्घिकातटतरुच्छायाश्रये वासराः ।

प्राप्तः शोणसरोजपत्रनयनो निःशेषसीमन्तिनी-

भ्राम्यन्नेत्रपतत्रिविभ्रमतरुः सोऽयं नलो नैषधः” ॥ १० ॥

एवमन्योन्यमभिधाय समीपमुपसृतास्ताः क्षितिपतिस्त्वनुरागत-
रङ्गतरचारकेण सादरं दूरोत्क्षिप्तपक्ष्मणा चक्षुषा संतोषपुञ्जमञ्जू-
षिका इव, आनन्दकन्दलीरिव, अमृतपङ्कपुत्रिका इव, मधुमास-
विकसितसहकारमञ्जरीरिव दमयन्तीप्रेषिताः सस्पृहमवलोकयन्
“इत एत कुशलं तत्रभवतीनाम्, उपविशत, गृह्णीत ताम्बूलम्, आ-
वेदयत भवत्स्वामिनीसंदेशम्,” इति ससंभ्रमं संभाषयामास ॥ क॥

ताश्च “महानयं प्रसादः” इति ब्रुवाणाः समुपविश्य “राजा-
धिरांज, राजीवदलदीर्घाक्षी क्षेमवार्ती पृच्छति ‘न नाम देवस्याप-
घने घर्मांशुघर्मोर्मिनिर्मितः कोऽपि खेदः समपद्यत, न वा समवि-
षममार्गलङ्घनश्रमेण कापि परिमाथिनी परिजनस्य ग्लानिरभूत्,
बहूनि दिनानि देवेनाध्वनि विलम्बितम्’ इदं च तथा प्राणेश्वरस्य
प्रियं प्राभृतं प्रहितम्, इदमुक्तम्, इदमेकान्तसंदिष्टम्, इदं प्रका-
शप्रश्रयापलीलायितम्” “इति राजानमञ्जसा जजल्पुः ॥ ख ॥

यं श्रुत्वेति ॥ नेत्राण्येव पतत्रिणः पक्षिणस्तेषां विभ्रामतरुः ॥ १० ॥

एवमिति ॥ एवं परस्परमभिधाय समीपं गतास्ताः प्रेमोर्मिचञ्चत्कनीनिकेन सा-
दरं दूरोत्क्षिप्तपक्ष्मणा चक्षुषा सस्पृहमवलोकयन् क्षितिपतिः ससंभ्रमम् “इत एत-”
इत्याद्यालपत् ॥ संतोषपुञ्जमञ्जूषिका इत्यादि तासां विशेषणानि ॥ क ॥

ताश्चेति ॥ नमामेति । देवस्य, अपघने शरीरे न नामेत्यभ्युपगमगर्भायां पृच्छा-

सोऽपि स्मरव्यापारकोरकिताभिः शृङ्गाररससेकपल्लविताभिर्मुग्ध-
स्मितांशुमञ्जरिताभिर्मृतच्छटाभिरिव वाग्भिः किमपि सरलाभिः,
किमपि नर्मोत्किट्टिलाभिः, किमपि कथयन्, किमपि पृच्छन्, कि-
मपि संदिशन्, अनु जल्पमनुजल्पितम्, अनु हासमनुहसितम्,
अनु सुभाषितमनुसुभाषितम्, अनु प्रियमनुप्रीतम्, प्रसादप्रदा-
नोद्दीपितोद्दामानुरागास्ताः कुर्वन्नतिचिरमिव गोष्ठीलीलयाऽवत-
स्थे ॥ क ॥

“अहो नै खल्वस्य नरपतेः, अनश्लीलं शीलम्, अनाहार्यमौ-
दार्यम्, अवञ्चनं वचनम्, अदैन्यं दानम्, अस्मयं स्मितम्, अवि-
चारगोचरं गाम्भीर्यम् ” इति भावयन्त्यस्ताश्च कैचिदुचितविनोदै-
रतिवाह्य वेलाम्, अनुभूय किमपि गोष्ठीसुखम्, आख्याय च किंचि-
दिव दमयन्तीविनोदविलासव्यतिकरम् “ आज्ञापयतु देवोऽस्मा-
न्गमनाय, भवद्वार्तामृतपानार्थिनी देवी त्वरिताऽस्मत्प्रत्यावृत्ति-
मवेक्षमाणा तिष्ठति ” इत्यभिधायानुमता यथागतमगच्छन् ॥ ख ॥

गतासु च तासु, प्रगल्भं प्रज्ञायाम्, अचरमं वाचि, कुशलं कला-
सु, निपुणं नीतौ, सप्रतिभं संभायाम्, आश्चर्यभूतमाहूय पर्वतक-

याम् । नवेति पक्षान्तरगर्भायाम् ॥ ख ॥

सोऽपीति ॥ नल एवमेवं कुर्वन् गोष्ठीविलासेनास्थात् ॥ जल्पितमनु लक्ष्यी-
कृत्य जल्पितं कुर्वन् । ता वहीपितानुरागाः कुर्वन् इत्येवं कुर्वन्शब्द उभयत्रापि सं-
बध्यते । “ अनु जल्पमनुजल्पितम् ” इति यदा कचित्पाठः । तदा अनुजल्पितमिति
क्रियाविशेषणम् । अनुगतं जल्पितं यत्रेति । अनु जल्पमित्यादिषु तु अनुयोगे द्वि-
तीया ॥ क ॥

१ सुरहितः कचिन्पाठः. २ अनुप्रियमप्रमेयप्रसाद. ३ कचिन्न. ४ काचिदप्यविदितामुचित.
५ त्वरितमस्म. ६ नुमतास्ता. ७ प्रतिभायाम्.

सप्तमोऽर्चः वासनासक्तुभावाधीकृत्य कर्माकारैर्भूतास्तत्पूज्योऽप्यस्यमुक्ता-
वलीमुख्यभक्ष्यभूषणशुकादिरसाम्यवानादरपरितोषितेन तेन पु-
ष्कराक्षपुत्रः सारं किञ्चरमिधुत्वेन सह वसयन्तीं प्रति श्रेयसाभासः ॥क॥

स्वयं च सांख्यिकमुखमस्तुपूर्वमपि तादृशस्वतन्त्रविभिन्नभाकारिमध्या-
ह्नभेरीरवेण निर्यद्वेलाविलासिनीचरच्चरणाभरणरणन्मणिनूपुरसौका-
रेण च निवेद्यमाने मध्याह्नसमये माध्याह्निककरणायोदतिष्ठत् ॥स्व॥

क्रमेण च निःसृते समस्तसेवकजने, विश्रान्ततूर्यतालगीतासु
निर्यातनर्तकीविरहस्वेवादिषु मूकीभूतासु नृत्यशालासु, निःशब्द-
तया सुप्तास्विवार्थाधिकारैककुटीषु, गूण्यतया मध्याह्नतन्त्रीमूर्छि-
तेष्विव समस्तमण्डपेषु, संक्रान्तसेवाविलासिनीचरणकुङ्कुमपदप-
ङ्क्तितया विकीर्णविकसितस्कारविन्व इव प्रकाशमात्ते राजभवनाङ्ग-
णेषु, घृतं ध्वनन्तीषु भोजनावसरशङ्खकार्हलासु, प्रधौवमानेषु प्र-
त्यास्वादकजनेषु, परिमृज्यमानास्वतिथिसत्रशालासु, सज्जीक्रि-
यमाणेष्वग्राशनब्राह्मणेषु, प्रवेश्यमानासु मोघासयोग्यासु केंपि-
लासु पुण्यगवीषु, प्रक्षाल्यमानेषु वायसबलिस्तम्भशिखरफलके-
षु, बहिर्दीयमानेषु, दीनानाथभिक्षुकभैक्ष्यपिण्डेषु, समुपलिप्यमा-
नासु भोजनस्थानवेदीषु संचार्यमाणेषु चंकोरपञ्जरेषु, निवेद्य-
माननैवेद्यासु पूज्यराज्याधिदेवतासु, वैश्वदेवाहुतिगन्धवाहिनि व-
हति द्विविधान्नपाकपरिमलमनोहरे महानसमरुति, निर्वर्तितमज्ज-
नादिक्रियाकलापे भजति भोजनभुवं भूभुजि, बहिः सूपकारकल-
कलः समुल्ललास ॥ ग ॥

क्रमेणेति ॥ महानसं पाकस्थानम् ॥ ग ॥

१ मौक्तिकावली. २ संतोषिते. ३ भांकारि कचिन्नास्ति; मध्याह्नभांकारिभेरी. ४ निवेद्यम्पनम-
ध्यान्दसमयः. ५ कारिकाकुटीषु. ६ विन्दमकरे. ७ स्वनन्तीषु. ८ कालहलाम्बु. ९ मंवाद्यम्पनेषु.
१० सन. ११ कचिन्. १२ क्ष. १३ शुक्चकोर.

आज्यमिति अभिन्नकुन्दकलिकाल्यते मीयते उपमीयते इति यावत् ।
 भूषामोदममोहरा शिखरिणी स्वादूनि शाकानि च ।
 येवास्वाद्यकवल्गुलेह्यबहुलं मानाविधं भुज्यतां
 भोज्यं भीममहावृषस्य सुतया संप्रेषितं सैनिकाः ॥११॥
 अहो नु खल्वमी मत्स्यमांसैर्विरहितमुदीच्यप्रतीच्यप्राच्यज-
 नाः प्रियसक्तवो भोक्तुमेव न जानन्ति ॥ क ॥
 विरलः खलु दाक्षिणात्येषु मांसाशमव्यवहारः ॥ ख ॥
 तदाकर्ण्यतां भो नैषधाः ॥ ग ॥
 आज्यप्राज्यपरान्नकूरकवलैर्मन्दां विधाय क्षुधां
 चातुर्जातकसंस्कृतो नु शनकैरिक्षो रसः पीयताम् ।
 संभारस्पृहणीयतेमनरसानास्वाद्य किञ्चित्ततः
 स्निग्धस्तब्धदधिद्रवेण सरसः शाल्योदनो भुज्यताम् ॥१२॥
 राजा तु “ प्रतीहार, विनिश्चीयतां किमयं बहिः कलकलव्य-
 तिकरः ” इत्यभिधाय तत्कालयोग्यपरिजनपरिवृतो भोक्तुमुपा-
 विशत् ॥ घ ॥
 त्वरितं च गत्वागतश्च स प्रतीहारो विज्ञापयांबभूव ॥ ङ ॥
 “ देव, दमयन्त्या प्रहिताः सूपकाराः सैन्यजनम्, आ ब्रूहि-

आज्यमिति ॥ अभिन्नकुन्दकलिकया कल्यते मीयते उपमीयते इति यावत् ।
 कलेरदन्तात् “ अचो यत् ” इति सूत्रेण यत् । केचित्तु पवर्गोपधं पठन्ति ॥ ११ ॥
 आज्यप्राज्यमिति ॥ “ त्वगेलापन्नकं चैव त्रिगन्धं च त्रिजातकम् । तदेव मरि-
 चैर्युक्तं चातुर्जातकमुच्यते ” तेन संस्कृतः कृतगुणान्तरश्चातुर्जातकसंस्कृतः ॥ स-
 रलः सुनिष्पन्नदीर्घतण्डुलपाकजः । अतिस्निग्धतादिदोषरहितश्च ॥ दधिद्रवो वस्त्रंगा-
 लितं दधि ॥ १२ ॥

१ सूपो भूषमनो. २ मत्स्येति क्वचिन्न. ३ प्राच्यप्रतीच्य; प्राच्यप्रतीच्यपरिजनाः. ४ वराह.
 ५ निधाय. ६ संसार. ७ सरलः. ८ शाल्योदनं. ९ ततः.

णान्त्यजगोपालबालकम्, आ करितुरगवाहनम्, आ सामन्तनि-
युक्तकम्, आस्वाद्यैस्तैस्तैरन्नविशेषैर्भोजयन्ति ॥ क ॥

लम्नाः सर्वतो दृश्यन्ते पर्वताः पक्कान्नस्य, राशयः शाल्योदनस्य,
स्तूपाः सूपस्य, निर्झराः सर्पिषः, सिन्धवो मधुनः, निकराः शर्क-
रायाः, स्रोतांसि दधिदुग्धयोः, शैलाः शाकानाम्, निपानानि
पानकानाम्, कुल्याः फलरसानाम्, कूटाः कषायाम्ललवणति-
क्तमधुरोपदंशानाम् ॥ ख ॥

एवमकार्पण्यमिच्छया भोजितं सैन्यम् ॥ ग ॥

अपिच ।

भुक्तान्ते घृतदिग्धहस्ततलयोरुद्वर्तनं चन्दनं

पश्चान्नागरखण्डपाण्डुरदलैस्ताम्बूलदानक्रमः ।

एकैकस्य मृणालतन्तुमृदुनी दत्ते ततो वाससी

देव्या किञ्चिदचिन्त्यमेव भवतः सैन्यातिथेयं कृतम् ॥ १३ ॥

इयं च रसवती देवस्य तथा स्वहस्तपल्लवपरिमलनसंस्कृतैः
पाकविशेषैरलंकृत्य स्वमुद्रया मुद्रिता प्रहिता” इत्यभिधाय व्य-
रंसीत् ॥ घ ॥

राजा तु मनाक्तरलितशिराः “सस्मितमहो निरतिशयमुदार-
गम्भीरमुचितव्यवहारहारि लीलायितं तस्याः, स्पृहणीयपरिमल-
श्रायमपूर्वं इव कोऽपि पाकक्रमः ॥ ङ ॥

भुक्तान्त इति ॥ वनवासदेशोद्भवानि नागवल्लीदलानि नागरैर्विदग्धैश्चर्यन्ते
खण्ड्यन्ते इति नागरखण्डसंज्ञानि ॥ १३ ॥

इयं चेति ॥ स्वहस्ताभ्यां परिमलनं यथोचितगन्धद्रव्यक्षेपेण सुरभीकूरणम् ॥ घ ॥

१ तैस्तैः पाकः

तथाहि ।

इदमम्लमप्यनम्लास्वादम्, इदमीषत्कषायमपि मधुरत्वां प्रीति-
म्, इदमेकरसमप्यनेकरसीकृतम्, इदमतिमृष्टं तथाऽमृतमप्यति-
शेते, रसवत्यामपि रसवती विदर्भराजात्मजा ” इति विभावयं-
स्तांस्तथा प्रहितान्याकविशेषानादरेणास्वादयामास ॥ क ॥

चिन्तितवांश्च

“ षड्रसाः किल वैद्येषु भरतेऽष्टौ नवापि वा ।

तथा तु पद्मपत्राक्ष्या सर्वमेकरसीकृतम् ॥ १४ ॥

तथाहि ।

अग्रस्थामिव चेतसः पुर इव व्यालम्बमानां दृशो-

र्जल्पन्तीमिव रुन्धतीमिव मनाङ्गुधं हसन्तीमिव ।

निद्रामुद्रितलोचना अपि वयं तां विश्वरूपायितां

पदयामो बहिरन्तरे निशि दिवा मार्गेषु गेहेषु च ॥ १५ ॥”

एवमवधारयन् अतृप्त इव तथा प्रहितेषु स्वहस्तपङ्कपांकरस-
विशेषेषु, असंतुष्टस्तत्कथायाम्, आचम्य, चन्दनागुरुपरिमलेन

इदमिति ॥ रसवत्यामपि रसवती रसिका रागिणीति यावत् । तात्पर्यवतीति च ॥ क
षडिति ॥ एकरसीकृतमुत्कृष्टास्वादीकृतम् । चमत्कृतत्वात् । आत्मविषये ए-
कानुरागीकृतं वा । यदनेकरसं तत्कथमेकरसीभवेदिति विरोधं पुनरर्थस्तु शब्द उच्चा-
वयति ॥ १४ ॥

तथाहि । इत्यनेनात्मानुभवसंभावनाद्वारेणैकरसत्वमेव व्यनक्ति ॥

अग्रस्थामिति ॥ विश्वं रूपमस्येति विश्वरूपो हरिः ॥ १५ ॥

एवमिति ॥ उत्तम्भितस्य तत्कालारोपितस्य जङ्गमस्य चित्रकूटाख्यस्याभ्रलिङ्ग-

१ आनीतम्. २ मिष्टतया. ३ तद्रसव. ४ तास्तान्. ५ रसेषु ६ परिमलपाण्डुरित.

पाण्डुरितपाणिपल्लवः, लवङ्गककोलकरम्बितताम्बूलमुत्सर्पिकर्पूर-
परिमलमादाय, विकीर्णविविधकुसुमप्रकरहारिणि प्रक्षकर्दमाच्छ-
च्छटोच्छोदितपर्वन्तभिसिभागे लम्बितप्रलम्बजाम्बूनदपद्मदाभि
धूपधूमामोदिनि चूर्णितकर्पूररङ्गरेखाभाजि भोजनानन्तरमपरेऽप-
राहविनोदमण्डपे मनाविश्रम्य रणरणकाक्रान्तहृदयो दूरदिग-
न्तालोकनकुतूहलितः सरित्तीरोत्तम्बिताभ्रंलिहसौधस्कन्धभूमिमा-
रुह्य च तस्यामूर्ध्व एव ध्रियमाणमायूरातपत्रयुगलः, सलीलाल-
सपदैरितस्ततः परिक्रामन्, नेदीयसि सरित्संगमाम्भसि मध्याह्न-
मखिलमवगाहनसुखमनुभूय तीरमुत्तीर्णासु तिमिरशङ्कया कृतदू-
रचङ्क्रमणैश्चक्रवाकचक्रवालैराकुलमवलोक्यमानासु, पुलिनपांसुवि-
हरणविरामे विकसितविविधवीरुन्धि रोधांसि रदन्तीषु दन्तिप-
ङ्क्तिषु दत्तदृष्टिः, विरलनलिनीपत्रान्तरालसुप्तोत्थितस्य, किञ्चिदंवा-
ञ्चितचटुलचञ्चोः, चरतः, चटुलचञ्चरीकिणि विकचकमलवने, रा-
जहंसकुलकलापस्य करिकलभदन्तदण्डपाण्डुबिसकाण्डभङ्गटका-
रानाकर्णयन्, अपराहमज्जनागताभिः कुण्डिनपुरपुरंध्रिभिराश्वर्य-
रसोर्मिमुषितनिमेषैर्निष्कम्पनीलोत्पलपलाशलीलायमानैर्नैत्रपुटै-
रापीयमानमुखेन्दुद्युतिः, दर्शिततरङ्गभ्रूभङ्गया, दूरोच्छलद्वालश-

सौधस्य स्कन्धभूमिमारुह्य तस्यामितस्ततः परिक्रामन्, निकटतरे नदीसंभेदोदके कृ-
तजलक्रीडासु, तमोभ्रान्त्या चक्रैराकुलमालोक्यमानासु, कृतधूलीस्नानासु, तटीः पा-
टयन्तीषु दन्तिपङ्क्तिषु न्यस्तदृष्टिः, वने चरतो हंसवृन्दस्य बिसभङ्गरवाङ्मृण्वन्, कु-
ण्डिनक्षीभिर्दृश्यमानमुखेन्दुश्रीः, उच्छलच्छफरीछलविलोकितया जलदेवतया वीक्ष्य-
माणरूपसंपदिव, क्षणमेकं सरसीषु क्षणं चूतालीषु क्षणं गृहालीषु क्षणमवरोधमवन-
पङ्क्तिषु क्षणं पुरपङ्क्तिषु विश्रान्तनेत्रो नलश्चिरमस्थान् ॥ सादरेक्षणं नेत्रपानम् । तत्र

१ प्रकरमकारहारि. २ छटाच्छोदित. ३ सरित्तीरोत्तम्बिता. ४ मारुह्य च. ५ क्रि-
यमा. ६ पत्रमण्डलः. ७ मालोक्यमा. ८ वनान्तराल. ९ किञ्चिदिवा.

फरीछलेन विस्फारितविलोचनया, सरित्संगमसलिलाधिदेवत-
यापि विलोक्यमानरूपसंपत्तिरिव, क्षणमविरलचलच्चञ्चरीकचक्र-
चुम्बिताम्बुरुहासु क्रीडाकमलसरसीषु, क्षणमुपान्तपङ्कजीभूतमञ्ज-
रितसहकारराजिषु स्मरवाजिवाह्यालीषु, क्षणमुन्मिषत्कुसुमम-
नोहारितरुलतारमणीयासु भवनोद्यानमालासु, क्षणमुत्पतत्पता-
कापटपल्लवराजिविराजितासु भीमभूषालान्तःपुरप्रासादपङ्क्तिषु, क्ष-
णमवकीर्णकुसुमरङ्गावलीरम्यासु नगरवीथीषु विश्रान्तविलोचन-
श्रिरमवतस्थे ॥ क ॥

चिन्तितवांश्च ।

नोद्याने न तरङ्गिणीपरिसरे नो रम्यहर्म्ये न वा

पुष्प्यत्पुष्करगर्भगुञ्जदलिषु क्रीडातडागेष्वपि ।

वात्याधूर्णितशीर्णपर्णतरला दृष्टिर्मदीयाधुना

लुभ्यद्बुद्धकभीषितेव हरिणी श्रान्तापि विश्राम्यति ॥ १६ ॥

अपिच ।

न गम्यो मन्त्राणां न च भवति भैषज्यविषयो

न चापि प्रध्वंसं व्रजति विहितैः शान्तिकशतैः ।

भ्रमावेशादङ्गे कमपि विदधद्भ्रमसमं

स्मरापस्मारोऽयं भ्रमयति दृशं घूर्णयति च ॥ १७ ॥

पञ्चपुटैर्युक्तमिति नेत्रपुटैरापीयमानेत्युक्तम् । कण्टकादिदोषरहितासु तरुजिराजितासु
च भूमिषु वाहवाहना ॥ तथा च— “रम्या समतला लोष्टकीलकण्टकवर्जिता । वा-
ह्याली भूमिरभ्यर्णतरुजिविराजिता” इति ॥ एतदेव पङ्कजीभूतेत्यादिनोक्तम् ॥ हिङ्गुलु-
हरितालादिविचित्रवर्णकवच्चित्रहेतुत्वात्कुसुमान्येव रङ्गावली विचित्रवर्णकुसुममपत्तिः ॥ क

नोद्यानेति ॥ विश्राम्यतीति प्रत्येकं योज्यम् ॥ १६ ॥

न गम्य इति ॥ भ्रमः संदेहः । स चात्र दमयन्तीलोभविषयः ॥ १७ ॥

१ क्षणं वाजिवा. २ मनोहारिणीषु तरलितरमणीषु. तरलतारमणीयासु. ३ प्रासादपदपङ्क्तिषु.
४ हर्म्येषु वा, हर्म्येऽपि वा. ५ भाषितेव; भाषितेव.

किंचान्यदद्भुतम् ।

पौष्पाः पञ्चशराः शरासनमपि ज्याशून्यमिक्षोर्लता

जेतव्यं जगतां त्रयं प्रतिदिनं जेताप्यनङ्गः किल ।

इत्याश्चर्यपरंपराघटनया चेतश्चमत्कारय-

न्ध्यापारः सुतरां विचारपदवीवेन्ध्यो विधेर्वेन्ध्यताम् ॥ १८ ॥

एवमनेकविधवितर्कतरलितहृदये कुण्डिननगरवीथीविश्रान्त-
दृशि शनैरुद्वेलितमल्लिकाक्षपल्लवस्य मृदुतरतरङ्गितसरितः कम-
लवनवायोः समर्पितवपुषि निषधभूभुजि, भुजंगनिर्मोकधवले
वसानो वाससी, रणन्मणिकंकणैराकूर्परं पूरितप्रकोष्ठः श्रीखण्डपि-
ण्डपाण्डुरिततनुरपूर्व इव पर्वतकः प्रतीहारसूचितः प्रविवेश ॥ क ॥

प्रविश्य च प्रकटितप्रणयप्रणामः प्रभुणा सविस्मयस्मितहृंका-
रेणाभिभाषितः स्तोकांनमितभ्रूसंज्ञया विज्ञपयितुमारेभे ॥ ख ॥

“देव, श्रूयताम् । इतो गतवानहम् । अनन्तरमतिशयितस्वर्गा-
न्मार्गानेकविधचर्चाचारुणि चत्वराणि विलङ्घ्य, विहितमनःप्रसा-
दान्प्रासादानवलोकयन्, इतस्ततः सस्मितस्मरालसचलद्वेलाविला-
सिनीविकारकूणितकोणक्षणाक्षितहृदयः, सेवाविरामनिःसरत्साम-
न्तसंकुलम्, अविरलगलन्मधुमञ्जरीपुञ्जपिञ्जरितसरससहकारव-

पौष्पा इति ॥ अत्र प्रथमोऽपिशब्दः शरासनस्य ज्याशून्यस्य शरापेक्षया द्वि-
तीयश्च जेतुरनङ्गस्य प्रतिदिनजेतव्यजगन्त्रयापेक्षया वैषम्यव्यञ्जकः ॥ १८ ॥

एवमिति ॥ मल्लिकाक्षो हंसविशेषः ॥ चिरदृष्टस्यापि पर्वतकनाम्नो वामनस्यापू-
र्वस्वमिह पूर्वमभूषितस्य संप्रति पारितोषकभूषणंभूषितत्वाद्यितोदन्तप्रभतात्पर्याद्वा ॥ क ॥

देव श्रूयतामिति ॥ मार्गाश्चत्वराणि च विलङ्घ्य, प्रासादान्पश्यन्, ईदृग्ग्राजभव-
नमविशमिति संबन्धः । चर्चा गन्धोदकसेचनपुष्पप्रकारादिवास्तीव्रशास्त्रस्ताज्ञानलप्रव-

ननिकुञ्जपुजितपुंस्कोकिलकुलकलरवरमणीयोद्यानमालावलय-
तम्, उपान्तकृतमणिमन्दुरामन्दिरनिषदस्निग्धपोषणोत्कर्षहर्षहे-
षितं राजवल्लभतुरंगम्, उत्तुङ्गशृङ्गसंगतमैङ्गलध्वजम्, अङ्गणोत्स-
ङ्गरङ्गक्रीडाकुरङ्गविहंगम्, अभङ्गाङ्गरक्षितकक्षान्तररममाणरा-
जकुमारकम्, अतिसूक्ष्ममुक्ताफलरचिततरङ्गरम्यरङ्गरेखाराजिरा-
जिताजिरं राजभवनमविशम् ॥ क ॥

अतिमनोहारिणि यत्र सुपुष्करमालानि क्रीडावापीपयांरि-
नागयूथं च, सारवाणि लीलोद्यानसारसमिथुनानि सेवककविवृन्दं
च, विलम्बितानि काञ्चनकुङ्कुमदामानि गीतं च, अनलसङ्गानि ल-
क्षप्रदीपवर्तिमुखानि प्रेक्षणकं च ॥ ख ॥

किं बहुना ।

सुस्थिततेजोराशेर्लक्ष्मीजनकस्य रत्ननिलयस्य ।

तस्योपरि प्लवन्ते वार्धैरिव वर्णकाः सर्वे ॥ १३ ॥

शादिलक्षणा चामुण्डापि ॥ मणिमन्दुरेत्यत्र षष्ठीसमासः ॥ क ॥

अतीति ॥ यत्र राजभवने । सुपद्मश्रेणीनि पयांसि । यूथं च सुपुष्करं
गुण्डाभं यस्य तथोक्तम् । आलानमर्गलनस्तम्भोऽस्यास्तीति ॥ तथा सह आरवैः सा-
रवाणि । वृन्दं च सारोत्कृष्टा वाणिर्यस्य तथाविधम् ॥ विशेषेण लम्बितानि लम्बाय-
मानिकृतानि । गीतं च स्वरकृतविलम्बोपेतं तानोपेतं च ॥ अनलेन ज्वालालक्षणेन
सङ्गो येषाम् । प्रेक्षणकं च नालसमनलसमोजस्वि । उच्चैः स्थाने गीयमानत्वात् । तथा
गानमस्यैस्तीति । इनिः । लक्षसंख्यद्रव्यपतीनां हि वेश्मसु यावच्छतं दीपा ज्वालन्ते
इति ख्यातिः ॥ ख ॥

सुस्थितेति ॥ तेजोराशिर्वैडवानलः प्रतापचयश्च । लक्ष्मीर्विष्णुपत्नी शोभा च ।
तथाभूतस्य तस्य सागरोपमस्योपरि वर्णकाः स्तोतारः प्लवन्ते तरन्ति । अपरिच्छिन्न-
गुणत्वादलुब्धमध्या बाह्यमेव वर्णयन्तीति भावः । वारो जलानि धीयन्तेऽस्मिन्निति
वार्धिः ॥ १९ ॥

१ हेषितोत्कर्षदेषितरात्र. २ मयूरध्वज.

तत्र च चलत्कञ्चुकिसंकुलं पातालमिवन्तिः पुरंमन्तीतालव्यं वि-
विश्य विविधकुसुमसंघटसंपन्नपुण्यपादपपरिकरिताङ्गणवापीपरित-
रचलञ्चक्रवाके चन्द्रशालाशालिनि, शैलूष इवानेकभूमिकाभाजि,
धनंजय इव सुभद्रान्विते, कुरुवंशाख्यान इव चारुचित्रविचित्रभि-
चिभाजि, तुहिनाचलोच्चकूटायमाने सुधाधवलस्कन्धे धाम्नि ध्वजा-
वलीविलसत्सप्तसप्तिसप्तौ सप्तमभूमिकायाम्, इतोमुखवातायने
निविष्टाम्, इतो गतास्ताः कुब्जवामनकन्यकास्त्वद्वार्ताव्यतिकरं वि-
नोदारम्भिणीः संभाषयन्तीम्, अनवरततरललोचनालोकनैर्नीलो-
त्पलोपहारमिव त्वदधिष्ठितायै दिशे दिशन्तीम्, उत्तरीयांशुकस्या-
च्छतया दृश्यमानमदनबाणव्रणकिणानुकारिकस्तूरिकापङ्कपत्रल-
ताङ्कितकुचकलशश्रियम्, अष्टमीशशाङ्कशकलश्रीशोभाभाजि ल-
लाटपट्टे स्मरं परवशत्रिपुरुषैरिव 'ममेयं ममेयं ममेयम्' इति संहर्षा-
त्कृतं स्ववर्णानुकारिस्वीकारचिह्नमिव कुङ्कुममृगमदमलयजरसरचि-
तत्रिपुण्ड्रकरेखात्रितयमुद्वहन्तीम्, आलोहितेन च त्वद्वार्तामृतपा-
नबालप्रवालप्रणालकेनेव कर्णप्रणयिना बालपल्लवेन विराजितव-
दनाम्, आसन्नमणिभित्तिदर्पणसंक्रान्तप्रतिबिम्बतया त्वत्संगमवा-

तत्र चेति ॥ कञ्चुकिनो महलका उरगाश्च । (बहुनिलयं शेषनिलयं च ।) प्र-
विश्य ईदृग्विधे धाम्नि गृहे, सप्तमभूमिका सप्तमक्षणः, तत्र स्थिते इतोमुखे एव हस्ता-
दिसङ्केतकथिते एव, वातायने गवाक्षे, निविष्टामासीनां, दमयन्तीमद्राक्षमिति संब-
न्धः ॥ चन्द्रशाला शिरोगृहम् ॥ शैलूषो नटः । भूमिका गृहक्षणा वेषधारणं च ॥
शोभनानि भद्राणि गृहावयवविशेषास्तैरन्विते । पक्षे सुभद्रार्जुनपत्नी ॥ चारुचित्रेण
विचित्रा भित्तीर्भजते । अन्यत्र चित्रविचित्रौ शान्तनुसुतौ । तौ च कुरुवंश्यानां भि-
त्तिभूतौ । तत्कलत्राभ्यामम्बिकाम्बालाभ्यां पाण्डुधृतराष्ट्रयोरुत्पन्नत्वात् ॥ तथा लम्बाः

१ अनन्तभयं पातालमिव तदन्तःपुरं प्राविश्यम्. २ चक्रवाकचक्रवाले. ३ विलसत्. ४ सप्तभूमि.
५ तास्ताः. ६ व्यतिकरे. ७ स्मरबाणपरवश. ८ ममेयमिति संहर्षा. ९ चेति कचित्र. भवद्वार्ता.

उच्छाकृतसंज्ञाप्रसंविभागार्थमिव बहुन्यात्मरूपाणि सृजन्तीम्, आ-
सन्नवर्तिनीभिर्वीणादिविनोदविदुषीभिः समानवयोवेषाभिः सखी-
भिः सरस्वतीमिव सकलविद्याधिदेवताभिरुपास्यमानाम्, उन्मि-
षत्कुसुमाभरणरमणीयाभिश्चामरग्राहिणीभिर्वनदेवताभिरिव शै-
रीरिणीं वसन्तमासश्रियमुपसेव्यमानाम्, अनुलेपनपुष्पपाणिभिः
प्रसाधिकाभिर्भवानीमिवानेकनैकनायकनारीभिराराध्यमानाम्,
इतस्ततो निपतन्मण्डनमणिमयूखमञ्जरीजालच्छलेनामान्तमिव
कान्तिरसविसरमुत्सृजन्तीम्, अशेषाङ्गवयवेषु प्रतिबिम्बितैरा-
सन्नचित्रभित्तिरूपकैर्मायाविभिः सुरासुरैरिव विधीयमानाश्लेषाम्,
अग्रेस्थिते पद्मरागमणिदर्पणे कन्दर्पातुरे रागिणी शशिनीव करु-
णयार्पितच्छायाम्, अशेषजगद्विजयास्त्रशालामिव मन्मथस्य,
सङ्केतवसतिमिव समस्तसौन्दर्यगुणानाम्, अधिदेवतामिव सौ-
भाग्यस्य, विपणिमिव लावण्यस्य, शिल्पसर्वस्वपरिणामरेखामिव
विधातुः, अनन्तसंसाररोहणैकरत्नकन्दलीं दमयन्तीमद्राक्षम् ॥ क ॥

ईक्षणाभृतशलाकामवलोक्य च तामतिहर्षविस्मयकौतुको-
त्तानितचक्षुश्चिन्तितवानहम् ॥ ख ॥

सप्तसप्तेरादित्यस्य सप्तयोऽश्वा पत्र तस्मिन् ॥ अष्टमी शशाङ्कशकलेति ॥ खण्डश-
शिर्नो हि श्रियं ललाटं श्रयति । त्रयाणां सत्त्वरजस्तमसां पुरुषास्त्रिपुरुषाः ॥ यथा-
“ न बाधतेऽस्य त्रिगणः परस्परम् ” इत्यत्र त्रयाणां धर्मादीनां गणः ॥ यथा च ख-
ण्डसिंहकृते चण्डिकाचरिते- “ प्रियत्रिवर्गश्चकमे सकामम् ” इति ॥ कर्मधारयस्तु
संज्ञायामेव ॥ मणिदर्पणलक्षणे शशिनि कारुण्यादर्पितप्रतिकृतिमित्यर्थः । अवज्ञातो
हि रागी त्रियते ॥ संसारो रोहणगिरिः, दमयन्ती च रत्नप्ररोहशलाका ॥ क ॥

१ शरीरिणी. २ नाकिनाय. ३ छलेनाङ्गेष्वमान्तमिव. ४ अशेषावयवेषु. ५ उपस्थिते. ६ अ-
नून. ७ अद्राक्षीत्. ८ कामिवावलोक्य.

“इयं हि

स्मरराजराजधानी मङ्गलबलेभी विलासविहगानाम् ।

शृङ्गाररङ्गशाला हरति न बाला मनः कस्य ॥ २० ॥

अपि च ।

दग्धो विधिर्विधत्ते न सर्वगुणसुन्दरं जनं कमपि ।

इत्यपवादभयादिव हरिणाक्षी वेधसा विहिता ॥ २१ ॥

किं चान्यत् ।

लावण्यपुण्यपरमाणुदलं तदन्य-

दन्यः स चापि निपुणः खलु कोऽपि वेधाः ।

येनाद्भुता कृतिरियं विहिता विशिष्ट-

कार्येण कारणविशेषगुणोऽनुमेयः ॥ २२ ॥”

एवं वितर्कयन्तं सापि मां पुष्कराक्षसूचितमुचितसंभ्रमेण म-
नाग्वलितकंधराकन्दलीकम्पितकर्णोत्पलमवलोक्य स्वागतप्रश्ना-
नन्तरम् “अहो बहोः कालादभूत्सुप्रभातमद्योदयोतितमिव तम-

दग्ध इति ॥ दग्धशब्दो निन्दार्थे । दग्धो निन्द्यो विधिः (यतः) सर्वगुणपरि-
पूर्णं कमपि जनं न विधत्ते इति योऽसावपवादः । तद्भयादिव “तेनासौ सुन्दरी वि-
हिता” तेन विधिना अपवादोद्धिमेन । असाविति । साक्षाद्गृष्टा । सुन्दरीति । समग्र-
गुणसौन्दर्योपेता । अतस्तस्यां सृष्टायां स्रष्टुरपवादो न भविष्यतीति ॥ “हरिणाक्षी”
इति पाठस्तु अक्षिमात्रसौन्दर्यार्थो न समग्रगुणसुन्दरतां वक्तीत्युपलक्षणपरतया नि-
र्वाहः ॥ २१ ॥

लावण्येति ॥ येन निरुपमलावण्यदलपाटवेन वेधा दमयन्तीं सृष्टवान् । तदल-
पाटवमन्यत् । वेधाश्च । दलपाटवं वेधाश्च जगन्निर्माणविलक्षणावित्यर्थः । तद्भूयमपि
विशेषयन्नाह—येनेत्यादि ॥ येन दलपाटवेन वेधसा चेति ज्ञेयम् ॥ तत्रार्थे हेतु-
माह—विशिष्टेत्यादि ॥ २२ ॥

एवमिति ॥ “स्मरराज—” इत्यादिपद्यत्रयेणैवमूहमानं पुष्कराक्षेण निवेदितं

स्काण्डपिण्डीकृतं कुण्डिनम्, अकाण्डाडम्बरितवसन्तविकासोत्स-
वः इवाभवत्सरिस्संगमोपकण्ठवनविभागः, चिरात्संपन्नाः सलक्षणा
दक्षिणा दिगियम्, उन्निद्रित इव सह्याद्रिः, अमृतद्रवार्द्रित इ-
वोर्जीवितोऽयं जनः ” इत्यभिधाय “ पर्वतक, कञ्चित्कुशली प-
रबलदलदावानलो नलः ” इति स्मितमुग्धमधुरया गिरा सम्-
भाषत ॥ क ॥

अहमपि प्रणम्य यथोचितमनन्तरमतित्वरितसखीजनोपनी-
तमासनमध्यास्य देवेन प्रहितानि तान्याभरणोपायनान्युपानै-
षम् ॥ ख ॥

अदरेण तया गृहीतेषु तेषु, बहुमते मयि, प्रक्रान्ते त्वद्गुणग्र-
हणगोष्ठीव्यतिकरे, नर्मसुखालापलीलयातिक्रामति स्तोककाल-
कलापे, पुष्कराक्षोऽप्यभाषत ॥ ग ॥

“ देवि, विज्ञापयामि यद्यभयम्, ॥ घ ॥

एवमनुश्रुतमस्माभिः “ किल सकलनाकिनायकपुरंदरपुरःसराः
सर्वेऽपि लोकपालास्त्वामभिलषन्तोऽन्तःकरणारण्यलग्नमदनदावा-
नला नलमायान्तमभ्यर्थितवन्तः यथा महानुभावा भवन्ति हि
भवादृशाः परोपकारव्रतधर्माणः, तदेष प्रार्थ्यसे स्वप्रयोजननिरपे-
क्षेण त्वयास्मदर्थे दमयन्ती वरणीया, इति ” ॥ ङ ॥

तद्धेवि, देवदूतकार्येणागतो निषधेश्वरः ॥ च ॥

मां “ हे पर्वतक कञ्चित्कुशली परसैन्यदावानलो नलः ” इति वचनेन दमयन्ती सं-
भाषितवती ॥ दावानलोपमानेन आत्मनोऽपि विरहसंतापहेतुत्वं नलस्य व्यनक्ति ॥ म-
नागवलितेत्याद्यलोकनक्रियाविशेषणम् ॥ क ॥

पृच्छतु वा देवी पर्वतकम् ” ॥ क ॥

इति श्रुत्वा पुष्कराक्षभाषितम्, ईषद्विषादविलक्षस्मितस्मेरां
दृशं मयि सावि संचारितवती ॥ ॥ ख ॥

मयापि संबादिते पुष्कराक्षवचने तस्मिन्, आकस्मिककठो-
रकाष्ठप्रहारव्यथामिवानुभवन्ती, विन्दतु वीणाकणो माधुर्यमि-
तीव प्रतिपन्नमौनव्रता, लभेतां कर्णोत्पले परभाग्नमितीव मुकु-
लितनयना, प्राप्नोतु शोभां मुक्तावलीदीप्तिजालमितीव मुक्तस्मि-
ता, गच्छतु च्छायां कण्ठावलम्बिनी चम्पकमालेयमितीवाङ्गीकृ-
तवैवर्ण्या, लभतां लीलाकमलमिदं सौभाग्यमितीवोच्छ्वसितवद-
ना, सा क्षणमभूत् ॥ ग ॥

तत्र च व्यतिकरे

विगलितविलासमपरसमाकस्मिकजातभङ्गशृङ्गारम् ।

मूकितमिव मूर्छितमिव मुव्रितमिव भवनमिदमासीत् ॥ २३ ॥

राजा तु “पर्वतक, ततस्ततः” ॥ घ ॥

पर्वतकोऽपि “देव, श्रूयताम् ॥ ङ ॥

अतः परम्

ईषान्निःसृतकुन्दकुङ्कुलसदृग्दन्तप्रभामञ्जरी

रोचिष्णुस्मितमन्थरां मयि दृशं संचारयन्ती मनाक् ।

अस्यन्ती करपद्मभृङ्गमधरे बन्धूकबुद्ध्यागतं

वारंवारमकम्पयत्तरलितस्तोकावतंसं शिरः ॥ २४ ॥

ततः परम् । वारितवारविलासिनीचादुवचनक्रमम्, आक-
स्मिकविस्मयविस्मृतस्मितविलासम्, अतनुतुहिनाहतनवनलिन-
दलदीनदीर्घेक्षणम्, उष्णसरलश्वासारम्भविषमविषादविच्छादि-

ततः परमिति ॥ तस्याः स्थानकमवस्था । लज्जितेव पिहितश्रवणा । श्रवणं

ताननेन्दुद्युति, तस्याः स्थानकमवलोक्य सखेर्दं सखीजिह्वाम् “ दे-
वि, भवन्निःश्वासपवनपरंपरया पर्यस्त इवास्ताचलहस्तावलम्बन-
मयमाश्रयति भगवान्भानुः, इयं च सौभाग्यशालिनि नले नि-
लीनचित्तायास्तव लोकपालपार्थिवप्रार्थनाव्यतिकरमिममाकर्ण्य ल-
ज्जितेव पिहितश्रवणा दूरे भवति वासरश्रीः, इमानि निश्चलनि-
लीनमधुपनिपीयमानगर्भमधूनि संकोचयन्ति लोचनानीव कम-
लानि, संविभागीकृतविषादा इव विलासवयस्याः सरसीसरोरुहि-
ण्यः, इमाश्च “ कथमस्मत्पतयो मनुष्यकन्यकां कामयन्ते ” इ-
तीर्ष्याशोकवशादिव दिशः श्यामायन्ते, तत्प्रेष्यतामयं पर्वतकः ”
इत्यभिधीयमाना कथंकथमपि चिन्तान्तरायतिरस्कृतालापमीषदु-
न्नमस्य मुखं समुल्लसदशोकपल्लवानुकारि करतलमुत्तानीकृत्य मा-
मविस्मरणीयसंमानदानावसाने^१ व्यसर्जयत् ॥ क ॥

विसर्जितश्च तथा तत्कालमाविर्भवद्विषादवशसंपन्नमौनया न
पुनः संभाषितोऽस्मि, न वीक्षितोऽस्मि, न पृष्ठम्, न संदिष्टं कि-
मपि, केवलं चलन्नेत्रविभागप्रान्ततरचारया दृष्ट्यां समवलोक्य
समुत्तानितकरकमलसंज्ञयैव कथमपि संप्रेषितः ‘कष्टम्’ इति चि-
न्तयन्नलसालसैरसमञ्जसपातिभिः पश्चिममुखैरिव पादैरिहोया-
तवान् ॥ ख ॥

तदेव दमयन्ती देवदूतकार्याङ्गीकरणव्यतिकरमिममाकर्ण्य परं
विषादमापद्यत ॥ ग ॥

नक्षत्रं श्रोत्रं च ॥ क ॥

१ लोकपालपार्थिवयोः. २ इमान्याश्चर्यनिश्चल. ३ सरसीषु. ४ उन्नम्य. ५ पल्लवानुकारि. ६ सा-
नेऽपि. न किंचिदवादीत् व्यसर्जयच्च. ७ दशा. ८ लालसैरिव. ९ रिहाहमागतवान्.

अन्यच्च । मन्ये च ।

परिम्लानच्छायाविरहितसनिद्रद्रुमवर्नं

पतत्पङ्कीभूतध्वनितशकुनोन्नादितनभः ।

वियोगव्याकूतादुपनदि रुदञ्चक्रमिथुनं

विषीदन्त्यां देव्यामिदमपि विषण्णं जगदभूत् ॥ २५ ॥

इत्यभिधाय स्थिते पर्वतके तत्कालोचितमिममेवार्थं समर्थ-
यन्नवसरपाठकः पपाठ ॥ क ॥

कन्यामन्यानुरक्तां कथममृतभुजो मामुषीं कामयन्ते

तन्वङ्गीः सस्मितास्याः स्मरविवशदृशो नाकनारीर्विहाय ।

वक्तुं खेदादिवैतद्दिनपतिरधिकं व्रीडयैवावनम्रः

कोपेनेवारुणांशुः प्रविशति वरुणस्यालयं पश्चिमाब्धिम् २६

राजा तु तदाकर्णयन्, अवतीर्य सौधशिखरतलाल्लीलापदप्रचारे-
ण संध्यावन्दनविधिविरामोपविष्टजपद्विजजनसनाथसैकते सरित्सं-
गमे संध्याह्निकमकरोत् ॥ ख ॥

ततश्च पश्चिमायां दिशि स्फुरति संध्यारागे, रुधिरासवपिपास-
या कालवेतालमण्डलीव प्रधावमाना, त्रिभिः स्रोतोभिः प्रवृत्तया
गङ्गाया सह संहर्षादिवानेकैः स्रोतसां सहस्रैर्गगनतलमिव छावय-
न्ती कालिन्दीव, व्यजृम्भत तिमिरपटलपङ्क्तिः ॥ ग ॥

अनन्तरं च चन्द्रमसा गर्भिणी पौरंदरी दिक्केतकीपुष्पपत्रपा-
ण्डिमानमैगमत् ॥ घ ॥

कन्यामन्येति ॥ “वक्तुं खेदाद्” इत्यस्योपयोगि “वरुणस्यालयम्” इति ।
वाचो हि श्रोतारमपेक्षन्ते ॥ २६ ॥

अनन्तरमिति ॥ गर्भिणी हि केतकपञ्जवत्पाण्डुतां धत्ते ॥ घ ॥

उल्लास च चण्डतरमारुतान्दोलितोदयात्रिभुमकुसुमकिञ्जल्क-
रेणुराजिरिव कपिशा शशाङ्कद्युतिः ॥ क ॥

अथ क्रमेण पूर्वपयोधिपुलिनाद्राजहंस इव गगनमन्दाकिनी-
मुच्चलितः, केसरिकिशोर इवोदयगिरिगुहागह्वरात्तिमिरकरियूथंपपु-
ष्ठलग्नः, स्फटिकमयः पूर्णकुम्भ इव जगद्विजयप्रस्थानस्थितस्य
मङ्गलाय मकरकेतोः केनापि सज्जीकृतः, श्रीखण्डपिण्ड इव म-
ण्डनाय माहेन्द्रदिशा हस्तश्लेषोपलालितः, शङ्खिकापुष्पस्तबक
इव गगनश्रिया श्रवणे संयोजितः, कुम्भ इवैकः प्राचीवनविहा-
रिसुरकरीन्द्रस्य प्रकटतां गतैः, वासरविरामवल्लीमुद्गूय कन्द इवो-
द्धृतो निशाशबरिकया, पाण्डुपुष्पाक्षतगुञ्जापुञ्ज इव सिद्धवधूभि-
रुदयाचलचतुष्पथे विरचितः, गण्डशैल इव कैलासशिखराच्छुठि-
त्वागतः, सीमन्तमौक्तिकमिव पूर्वदिङ्मुखस्य, सितातपत्रमिव पू-
र्वाशाधिपतेः पुरंदरस्य, क्रीडामौक्तिककन्दुक इव कालकुमारस्य
क्षीरडिण्डीरपिण्डसदृशो दृष्टिपथमवततार तारापतिः ॥ ख ॥

तदनु च

मदनमिति युवानं यौवराज्येऽभिषिञ्च-

न्कृतकुमुदविकासो भासयन्दिङ्मुखानि ।

इमममृततरङ्गैः प्रावयजीवलोकं

गगनमवजगाहे मन्दमन्दं मृगाङ्कः ॥ २७ ॥

अथेति ॥ वनगहने हि विचरतः करिणः प्रायेणैक एव कुम्भस्थलविभागो लक्ष्य-
ते । पाण्डुगुञ्जा हि मङ्गलाय स्युः । उदयाचलशब्दश्रुतेः सोमागमनसूचा ॥ क्रीडार्थं
मौक्तिककन्दुकः ॥ ख ॥

मदनेति ॥ यौवराज्याभिषेकाद्यनेककार्यव्यप्रतया मन्दमन्दावगाहः ॥ २७ ॥

१ प्रचण्डः २ यूथशङ्खयाः ३ माहेन्द्रदिशाः ४ पुष्प इवः ५ गच्छतः ६ चलचलच्चतुः ७ दा-

तदनन्तरम्, आग्रावितमिव मुक्तमर्षादेन दुग्धवार्धिना, सिके-
शूभागाङ्गणमिवामन्दचन्दनान्बुच्छटाभिः, विलिप्तदिग्भित्तिकमिव
सान्द्रसुधापङ्कपिण्डितैः, पूरितमिवोत्सर्पिकर्पूरपांसुवृष्ट्या, प्रविष्ट-
मिव स्फाटिकमणिमहामन्दिरोदरवरीम्, उत्प्लवमानमिव द्रवीशू-
ततुहिनाचलमहाश्रवेन, श्रुवनमासीत् ॥ क ॥

ततश्च ।

कैलासायितमद्रिभिर्विटपिभिः श्वेतातपत्रायितं

मृत्पर्पङ्केन दधीयितं जलनिधौ दुग्धायितं वारिभिः ।

मुक्ताहारलतायितं व्रततिभिः शङ्खायितं श्रीफलैः

श्वेतदीपजनायितं जनपदैर्जाते शशाङ्कोदये ॥ २८ ॥

अपिच ।

सर्वेऽपि पक्षिणो हंसाः सर्वेऽप्यैरावता गजाः ।

जाताश्चन्द्रांशुभिः सर्वे रौप्यपुञ्जाः शिलोच्चयाः ॥ २९ ॥

अपिच ।

सुधापङ्कोपलिप्तेव बद्धेव स्फटिकोपलैः ।

विलीनहिमदिग्धेव मेदिनी ज्योत्स्नया कृता ॥ ३० ॥

अपिच ।

सौधस्कन्धतलानि दीपपटलैः कम्पेन पाण्डुध्वजा

हंसाः पक्षविधूननेन मृदुना निद्रान्तनादेन च ।

लक्ष्यन्ते कुमुदानि षट्दरुतैरुत्सर्पिगन्धेन च

॥ क्षुभ्यत्क्षीरपयोधिपूरसदृशे जाते शशाङ्कोदये ॥ ३१ ॥

तथाविधे च चन्द्रोदयप्रपञ्चे हठादुत्कण्ठयाभिभूयमानो नि-
षधनाथश्चिन्तयांचकार ॥ ख ॥

१ संसिक्त. २ सार. ३ स्फटिक. ४ दरीषु. ५ सप्तम्यन्तम्. ६ मृत्पिण्डेन. ७ पक्षविधून.
८ क्षारपयोधि.

“ इतश्चन्द्रः सान्द्रान्किरति किरणानभिपरुषा-
नितोऽपि प्रोन्मीलत्कुमुदवनवायुर्विलसति ।

इतः कादम्बानां ध्वनितमपि निद्रालसदृशा-

मसह्यः सर्वोऽयं मनसिजमहिम्नः परिकरः ॥ ३२ ॥

अपि च ।

इतो मकरकेतनः किरति दुर्निवारः शरा-

नितोऽपि वयमाकुलाः कुलिशपाणिदत्ताज्ञया ।

तदेतदतिसंकटं यदिह कैश्चिदुक्तं जनै-

रितो विषमदुस्तटी भयमितो महाव्याघ्रतः ॥ ३३ ॥

तदिदानीं किमिह कर्तव्यम्, कथं वा हास्येनाप्यवन्ध्यवचसा-
मलङ्घनीयः खल्वादेशो लोकपालानाम् ” इति चिन्तयन्नेकाकी
पञ्चामेव विनिर्गत्य निजनिकेतनात्समन्तादापतद्भिः शशाङ्ककिर-
णैर्जालैः परिजनैरिव परिदर्शितवर्त्मा कैश्चित्काललवैः कैलासकू-
टायमानाट्टालकाभोगभव्यं भीमभूपालभवनमवाप्य कन्यान्तःपुरं
पुरंदरवरप्रदानाददृश्यमानरूपः प्राप्तादपालकैः प्रविवेश ॥ क ॥

प्रविश्य च दूरादभिमुखगतेनानवरतदह्यमानकृष्णागुरुधूपधू-
मवार्तिनर्तकेन बहलयक्षकर्दमाम्बुसिक्तसौधस्कन्धसंधिसंचारिणा
गन्धवाहेन कृताभ्युत्थान इव, परिक्रम्य स्तोकमन्तरम् “ इत इतो
देवी वर्तते ” इति गीतगोष्ठीस्थितसखीगीतझंकारेणादूयमान इव,
यत्रास्ते दमयन्ती तत्सौधपृष्ठमारूढवान् ॥ ख ॥

प्रविश्य चेति ॥ कर्पूरकस्तूरिकादीनां क्षोदो यक्षकर्दमः ॥ ग ॥

१ इतोऽपि विषमा सटी भ. इतो विषमदुस्तटीतटमि. २ किरणप्रभाजा. ३ कुवचिनास्ति,
४ प्रदानप्रभावाद.

आरुह्य च मनाग्ध्ववहितोऽनुपलक्ष्यमाण इव, वेणुवीणाक-
णानुसारिणा कोमलकाकलीप्रायेण किंनरीप्रमुखसखीनां गीतेन
विनोद्यमानाम्, अलकवल्लीरिमध्यनिवेशिततारानुकारिमौक्तिकेन
कज्जलकलङ्कितनयनोत्पलपक्ष्मपालिना मुखेन सचन्द्रगगनस्पर्द्ध-
या भूतलमपि पूर्णोदितेन्दुमण्डलमिवापादयन्तीम्, उच्चकुचम-
ण्डलविलोलया सस्मरसप्तर्षिग्रहगणपङ्क्तयेव हारलतया कृतकण्ठ-
कन्दलाश्लेषाम्, ईषत्कपोलपालिं परामृशता चाटुकारेण वसन्त-
समयप्रहितदूतेनेव कर्णलग्नेन कुसुममञ्जरीद्वितीयेन बालपल्लवे-
न विराजितवदनाम्, अच्छाच्छैः कस्तूरिकापङ्कपत्रभङ्गैर्भुजंगैरिव
लावण्यामृतरक्षागतैरलंकृतभव्यभुजशिवराम्, आसन्नभुवि वि-
क्रीर्णैः पाण्डुपुष्पप्रकरैर्गगनादवतीर्य रूपालोकनकुतूहलिभिर्नक्ष-
त्रैरिव परिवृताम्, ऊर्ध्वनितम्बमण्डलस्पृशीसुखलम्पटतया नो-
वीप्रान्तपुञ्जिततरङ्गं क्षीरोदमिव वस्त्रतां गतमच्छपाण्डु नेत्रपटं प-
रिदधानाम्, 'अहमेव त्वया स्वयंवरे वरणीयः' इत्यर्थितया पाद-
लग्नेन शेषोरगेणेव रौप्यनूपुरवलयेन विराजितवामचरणपल्लवाम्,
विविधविलासवर्तिकाभिरिवाकारिताम्, अमृतद्रववर्णकैरिव चित्रि-
तावयवाम्, आनन्दकन्दलैरिव घटिताम्, मोहनमणिशिलायामि-
बोत्कीर्णाम्, शृङ्गारदारुणीवोत्कुट्टिताम्, वशीकरणपरमाणुभिरि-
व विनिर्मिताम्, मदनमृत्पिण्डेनेव निष्पादिताम्, वज्रलेपपुत्रि-
कामिव दृशोः, आकर्षणमणिशलाकामिव हृदयस्य, जीवनौ-
षधिमिवानुरागस्य, जयपताकामिव मदनस्य, बहलचन्दनाम्बुच्छ-

आरुह्य चेति ॥ ईषत्कलोऽस्यास्तीति काकली । “ निषादः काकलीसंज्ञो द्विभु-

१ मौक्तिके नवीनकज्ज. २ ऊर्ध्वनितं. गुरुनि. ३ वोत्कुट्टिताम्. ४ मदनमदमृत्पिण्डेन. मदनचन्द-
नकुसुमहरिद्राम्. ५ शृङ्गारस्थ.

टार्द्रितभ्रुवि विकीर्णसुरभिपरिमलमिलन्मधुकररवानुमेयपाण्डुरपु-
ष्पप्रकरे मसृणतितसुधाबन्धपिच्छले सौधस्कन्धे ज्योत्स्नामृतस्प-
र्शसुखमनुभवन्तीम्, अच्छांशुस्फटिकमणिपर्यङ्किकाङ्कभाजं दमय-
न्तीमलब्धनिद्रामद्राक्षीत् ॥ क ॥

तां चावलोक्य विचिन्तितवान् ॥ ख ॥

“अहो स्थानेऽभिनिवेशो लोकपालानाम् । अशेषसुखनिधा-
नाय को न स्पृहयति” ॥ ग ॥

मन्ये च ।

विस्फारिततारेक्षणैरिमामेव पश्यन्नयमाकाशः सग्रहोऽभू-
त् ॥ घ ॥

अयं च चन्द्रश्चन्दनपाण्डुभिः करैरिमामेव परामृशन्मदनान-
लदाहमयीं व्रणलेखां कलङ्कच्छलेन हृदयेनोद्वहति ॥ ङ ॥

अयमपि समीपोद्यानमारुतोऽस्याः समर्पितकुसुमगन्धः शनै-
रुत्तरीयांशुकमाक्षिपन्मदनातुरस्तिर्यक् पतति ॥ च ॥

सर्वथा^१जितं मनुष्यलोकेन, यत्रैवंविधमचिन्त्यम्, अनालोच-

त्युत्कर्षणाद्भवेत्” ॥ कज्जलेन कलङ्किता कलङ्क इवाचरितवती नयनोत्पलपक्ष्मपालि-
र्यत्र । कलङ्क इवाचरति स्मेत्याचारे किमिच्छे ॥ अच्छेति ॥ अमृतं हि भुजंगै रक्ष्यते ॥
विविधविलासवर्तिकाश्चित्रकूर्चिकास्ताभिराकारितामालिखिताम् । आकारशब्दादाचा-
रकिबन्ताभिष्टायां सिद्धम् ॥ क ॥

विस्फारीति ॥ तारा नक्षत्राणि कनीनिका च । ग्रहाः सूर्यादयो भूताद्यभिनि-
वेशाश्च ॥ घ ॥

अयमपीति ॥ अन्योऽपि स्मरातुरः कुसुमगन्धं कस्तूरिकादि चार्पयन्संव्याना-
कर्षणपरस्तिर्यक्पतति ॥ च ॥

१ वानर्यम्. २ स्पृहयति भट्टरामेश्वरः. ३ अयमपि समीरणः समीपोद्यानागतोऽस्याः. ४ सर्वथा
स्वलोक्यायितं म.

नगोच्चरम्, अप्रतिमरूपम्, अद्भुतम्, अमूल्यमुदपद्यत स्त्रीरत्न-
म् ॥ क ॥

आः । प्रजापते, परिणतशिल्पोऽसि । संसार, सनाथोऽसि ।
मदन, महोत्सववानसि । चक्षुः, कृतार्थमसि । हृदय, पूर्णमनोर-
थमसि । दूरागमनश्रम, सफलोऽसि ॥ ख ॥

सकलयुवजनमनोमधुकरारुष्टिकुसुमितलतिके निजनयननि-
र्जितराजीवे जीव चिरम् ॥ ग ॥

तथाहि ।

लक्ष्मीं बिभ्राणयोः कांचिच्चञ्चूभङ्गभागयोः ।

बलिं यामो वयं तन्वि तवाब्जसदृशोद्देशोः ॥ ३४ ॥

अपि च ।

किंनरवदनविनिर्गतपञ्चमगीतामृते श्रुतिं श्रयति ।

हरति हरिणीदृशो दृक् सालसवलितो च लुलिता च” ॥ ३५ ॥

इत्यनेकविधानि चिन्तयन्मृदुलीलापदैरागत्य गीतगोष्ठीस्थित-
स्य ‘कोऽयम्’ इति विस्मयविस्फारितलोचनस्य संध्रमवतः सखो-
कदम्बकस्य मध्यमविशात् ॥ घ ॥

आः प्रजेति ॥ “ संसार ” इत्यादीनि प्रत्येकं संबोधनानि ॥ ख ॥

लक्ष्मीमिति ॥ हे तन्वि तव नेत्रयोर्वयं बलिं याम उपहारीभवाम इति परम
प्रीतिगर्भो लोकोक्तिः । अब्जानि लक्ष्मीं बिभ्रति । तथा भूरेव भङ्गस्तरङ्गः स भाग एक-
देशे ययोः । यदा तु “ चञ्चूभङ्गसङ्गयोः ” इति पाठः । तदा भुवावेव भृङ्गौ तयोः
सङ्गो यत्र ॥ ३४ ॥

किंनरेति ॥ यत एव हरिणीदृक्, अत एव गीतानुरागलक्षणं हरिणी हेवाकमनु-
सरति ॥ ३५ ॥

प्रविष्टे च तस्मिन्, आकस्मिकविस्मयेन विस्फारितानि, भयेन भ्रमितानि, कौतुकेनोत्तानितानि, व्रीडया वलितानि, मुदा मिलद-
रालपक्षमाणि, स्मराकूतेन विलुलितानि, विद्वक्षारसेनानिमिषाणि,
दृष्टिसंघट्टनेन मुकुलितानि, विलासेन मिलितानि, चिरं चक्षूंषि
विभ्राणाः किमपि चलितासनम्, उत्कम्पितहृदयम्, अपसरद्वैर्य-
म्, अवगलत्स्वेदसलिलम्, उत्पुलकिताङ्गम्, अनङ्गभङ्गुरम्,
अवलोकितान्योन्यमुखमवतस्थिरे तदभिमुखाः सख्यः ॥ क ॥

दमयन्त्यपि 'देवी, वर्धयामो वर्धयामः । कोऽपि कस्याश्चिज्जीविते-
श्वरोऽयमत्रैवागतो दृश्यते' इति हर्षोत्कर्षगद्गदगिरां, गीतमुत्सृज्य
ससंभ्रमोत्थितकुञ्जवामनकन्यकानां शृङ्गुरतलतालिकाकलितक-
लकलेन मनाग्विलासवलितमुखो तदभिमुखमवलोक्य शरणा-
तलादुदचलत् ॥ ख ॥

“आः कुतोऽस्यानेकप्राकाररक्षकरक्षिते पक्षिणामपिदुष्प्रवेशे वि-
शेषतो रजन्यां कन्यान्तःपुरे प्रवेशः” इत्यद्भुतरसावेशस्तिमितेन
किञ्चित्संचारितेन चक्षुषा पुनःपुनर्नलमवलोक्य चिन्तयांचकारा॥ग॥

“धन्या काप्युपराधिताद्रितनया यस्यास्त्वमाह्लादय-

न्मुक्ताहार इव प्रसारितभुजः कण्ठे विलोठिष्यसि ।

धातस्तात तवापि धन्यममुना सृष्टेन मन्ये श्रमं

मातर्मेदिनि वन्द्यसे किमपरं यस्यास्तवायं पतिः” ॥३६॥

एवं चिन्तयन्त्येव तत्कालमाकूतकौतुकहर्षभयाद्यनेकरसपर-

धन्याकेति ॥ मातृशब्दं जननीपर्यायमपि स्त्रियः सपत्न्यादिष्वपि प्रणयसंबोधने
प्रयुज्यते इति नले भूपतावप्यर्थिन्या दमयन्त्या “मातर्मेदिनि” इति संबोधनं न दु-
ष्टम् । अन्यथा सपत्नीं प्रति मातरित्यामन्त्रणमनुचितम् ॥ ३६ ॥

१ तानि चचि. २ तलाञ्जबादुद. ३ अनेकप्रासादरक्षिणारक्षि. प्रकाररक्ष. ४ राजकन्या.
५ किञ्चित्साचिंस. ६ करः.

न्यसपरावर्तितनयनोत्पला लज्जावनमितमुखी विधेयविधेयैक-
ल्यमभजत ॥ क ॥

नलोऽपि “विहंगवागुरिके, भवस्वामिन्याः किमेवंविधः स-
माचारः, यदभ्यागतजनेन सह स्वागतालापमात्रेणापि न क्रिय-
ते व्यवहारः” इति तस्याः समीपवर्तिनीं पूर्वपरिचितां किंनरी-
मभाषत ॥ ख ॥

सापि ससंभ्रमप्रणामपूर्वमिदमवादीत् ॥ ग ॥

“किंचित्कम्पितपाणिकंकणरवैः पृष्ठं ननु स्वागतं
ब्रीडानम्रमुखाञ्जया चरणयोर्न्यस्ते च नेत्रोत्पले ।

द्वारस्थस्तनयुग्ममङ्गलघटे दत्तः प्रवेशो हृदि

स्वामिन्किं न तवातिथेः समुचितं सख्याऽनयाऽनुष्ठितम् ॥ ३७ ॥

तदितः ससंभ्रमोत्थितयानया समर्पितमिदमुल्लसन्मणिपर्य-
ङ्किकापृष्ठमधिष्ठितु देवः ॥ घ ॥

त्वमपि देवि, विदुममणिपर्यङ्किकामिमामदूरवर्तिनीमध्याः-
स्व ॥ ङ ॥

भवतु च भवतोः परमुखेन श्रुतान्योन्यस्वरूपयोरिदानीमात्मा-
नुभवेन नयननिर्वृतिः, फलन्तु मनोरथाः सखीनाम्” इति ॥ च ॥

तयाभिहितौ तौ सर्वसत्वरसखीकरपरामृष्टयोः स्फटिकप्रवा-
लपर्यङ्किकयोरुत्सङ्गभागं भेजतुः ॥ छ ॥

ततश्च तौ

हर्षाद्वाष्पचिते, भयात्तरलिते, विस्फारिते विस्मया,-

दौत्सुक्यात्स्मिते, स्मराद्विलुलिते, संकोचिते लज्जया ।

रूपालोकनकौतुकेन रभसादन्योन्यवक्त्राम्बुजे

किंचित्साचि च संमुखं च नयने संचारयामासतुः ॥ ३८ ॥

तत्र च व्यतिकरे

अन्तः केवलमुल्लसन्ति न पुनर्वाचां तु ये गोचराः

येषां नो भरतादयोऽपि कवयः कर्तुं विवेकं क्षमाः ।

लज्जामन्युरयोः परस्परमिलदृष्टिप्रपाते तयो-

स्ते सर्वे समकालमेव हृदये केऽप्याविरासन्तरसाः ॥ ३९ ॥

अपि च । तत्र च व्यतिकरे

कर्णान्तरुष्टवलयीकृतचापचक्र-

श्चञ्चद्रुणस्खलनजर्जरितप्रकोष्ठः ।

लक्षद्वयेऽपि युगपद्विशिखान्विमुञ्च-

न्संधानसत्वरकरः श्रमवान् स्मरोऽभूत् ॥ ४० ॥

अनन्तरमाप्तसखीवचनेन स्वयमर्घदानोद्यतां ताम् “अलमल-
मुत्पलाक्षि, प्रयासेन । न खल्वसि पात्रं परिश्रमस्य । न पारिजात-
मञ्जरी जरठपवनप्रेङ्खोलनायासं सहते” इति दमयन्तीमभिधाय
तस्याः स्वादुदुर्लभसूक्तिसुधासेककोमलालापपण्डिताभिः सखीभिः
सह परिमितपरिहासेन, किमपि जल्पन्, किमपि हसन्, किमपि
हासयन्, मुहूर्तमिवासांचक्रे ॥ क ॥

चिन्तितवांश्च ।

लीलाताण्डवितभ्रुवोः स्मरभरभ्रान्तोलसत्तारयो-

रन्तर्मौक्तिकमालिकाधवलयोर्मुग्धस्मितस्मेरयोः ।

किंचित्साचिदृशोः कृतानिलचलनीलोत्पलस्पर्धयो-

रुल्लोलैरिव याति पक्ष्मलदृशः कान्तिर्मदीये मुखे ॥ ४१ ॥

लीलेति ॥ उल्लोलैर्याति तरङ्गैः स्फुरति ॥ ४१ ॥

अपि च ।

वरमुकुलितनेत्रप्रान्तपर्यस्ततारं

तव तरुणि सलज्जं सस्मितं सस्मरं च ।

क्षणमभिमुखवक्त्रे विस्मयस्मेरदृष्टौ

मयि बलति बलक्षं वीक्षितं मा निरोत्सीः ॥ ४२ ॥

किंचान्यदपरमिदमाशास्महे ।

लावण्यामृतदीर्घिका कुलगृहं सौभाग्यसौन्दर्ययो-

त्त्रैलोक्याकररत्नकन्दलिरियं जीव्यात्सहस्रं समाः ।

लोकालोकनकौतुकाय बहुना शिल्पश्रमेणादरा-

न्मन्ये यां विधिना विधाय विहितं सृष्टेर्ध्वजारोपणम् ॥ ४३ ॥

अहो आश्चर्यम् ।

रङ्गत्यङ्गे कुरङ्गाक्ष्याभक्षुर्मे यत्र यत्र तु ।

दृश्यते तत्र तत्रैव बलौद्वाणकरः स्मरः ॥ ४४ ॥

तैत्कथमियमन्यार्थे प्रार्थ्यते । तद्व्यतामयं परप्रेष्यभावः ॥ क ॥

यतः । तिरयति स्वातन्त्र्यमुखम्, अभिमुखयति पारवश्यङ्के-

शम्, आमन्त्रयति तिरस्कारम्, आदरयति दैन्यम्, आवहयति ल-

दरेति ॥ तवाभिमुखवक्त्रे मयि एवं गुणविशिष्टं वीक्षितं बलक्षं धवलं मा निरोत्सीः ४२

लावण्येति ॥ आलोकनाय कौतुकमालोकनकौतुकम् । लोकस्यालोकनकौतुकम् ।

तेन पश्यतु लोको, द्रष्टव्यदर्शनादृष्टिफलमाप्नोत्वित्यर्थः ॥ ४३ ॥

रङ्गेति ॥ तुः पुनरर्थः । किं पुनः यत्र यत्राङ्गे चक्षू रङ्गति तस्य साधिष्ठानत्वात् ।

स्मरबाणबाधा प्राप्यते ॥ ४४ ॥

तैत्कथमिति ॥ अन्येषामिन्द्रादीनामर्थेऽन्यार्थे ॥

यत इति ॥ आङ्पूर्वस्य बहतेः करोत्यर्थत्वादावाहयति कारयतीत्यर्थः ॥

१ निरोधीः, विरोधीः. २ सौन्दर्यसौभाग्ययोः. ३ विहाय. ४ हि. ५ बलानुज्ञाणः, चलज्ञाणः.
६ तत्किमियः अर्थः कथमियमन्यथाप्रा. ७ मुखरयति पारः अतिमुखरय.

धिमानम्, आवाहयति हास्यपदम्, समानयत्यौचित्यभङ्गम्, अ-
ङ्गोकारयति कार्पण्यम्, अपहस्तयति वेस्तुभावम्, पुरुषस्य ॥ क ॥
तथा हि ।

सोच्छ्वासं मरणं निरग्निं दहनं निःशृङ्खलं बन्धनं

निष्पङ्कं मलिनं विनैव नरकं तेषां महायातना ।

सेवासंजनितं जनस्य सुधियो धिक्पारवश्यं यतः

पञ्चानां सविशेषमेतदपरं षष्ठं महापातकम् ॥ ४५ ॥

किं चान्यत् ।

प्रस्तुतस्य विरोधेन ग्राम्यः सर्वोऽप्युपक्रमः ।

वीणायां वाद्यमानायां वेदोद्धारो न रोचते ॥ ४६ ॥

तत्किमिदानीमिदमुच्यते । “लोलाक्षि, लोकपालास्त्वामस्मन्मु-
खेन वृण्वन्ति इति प्रस्तुतानुरागभङ्गः, तदादेशोऽप्यहूयते स्वामि-
न्यन्यथा कथ्यते श्रेयस्वलनम्, यथावृत्तमेवाख्यायते स्वार्थहानिः,
तद्वरमस्तु स्वार्थविघातो न तु विश्वस्तदेवतावञ्चनापातकम्” इति
चिन्तयन्नशेषमपि तस्यै पुरंदरादेशं सप्रपञ्चमाचचक्षे ॥ ख ॥

सैपि स्तोकेऽस्मितस्निग्धनम्रमुखी “हं हे प्रियंवदिके, प्रियास्मज्जी-
वितयाम्बया तातेन च मय्याहे समाहूय किमुक्तासि, किं शिक्षि-
ताऽसि । न नाम बालेयम्, अविनीतेयम्, आग्रहग्रहग्रस्तेयम्, इति
केनापि कर्णेजपेन तातस्य हृदयादूरीकृताहम् । वन्द्याः खलु गुरवो

प्रस्तुतेति ॥ उभयानुरागौचित्यादात्मार्थस्य प्रस्तुतत्वम् ॥ ४७ ॥

सापीति ॥ स्तोकेत्यादिना अर्थिनोऽपि लोकपालान्प्रत्यवज्ञा, नलं प्रत्यनुरागा-

१ आरोहयति प्रतिहास्यपदम्. २ आनयति. ३ पुरुषभावम्. ४ गलनं; नलिनं. ५ अपधीयते.
६ कथ्याने. ७ श्रेयःसंवलनम्. ८ यथावृत्तमाख्या. ९ वञ्चनपात. १० देशप्रपञ्चमा. ११ ततः
सापि; सोऽपि. १२ स्तोकेऽस्मितमुखनम्र; स्तोकेऽस्मितस्निग्धमुखनेत्रमुखी; स्निग्धमुखनम्र. १३ कुप्य-
ता तातेन च. १४ आग्रहग्रस्ते; आग्रहग्रस्तेवेयम्. १५ अहमिति; अहमपि.

देवाश्च विभेमि तेभ्योऽहम्” इति । प्रियंवदिकारुच्यथा सख्या सा-
धर्मन्यालापमकरोत् ॥ क ॥

नलोऽपि “ मदिराक्षि, मदयति मदिरा, तरलयति तारुण्यम्,
अन्धयति धनम्, उत्पथयति मन्मथः, विरूपयति रूपाभिमानः,
खर्वयति गर्वः । सर्वजनप्रसिद्धमेतत् । किं तु त्वमिदमसत्यतां मां
नैषीः । व्यभिचरतु तवाङ्गे सर्वमेतत् । नहि शशिनि वह्निः, अमृते च
विषाङ्कुरः संभवति । तैदिमं देवादेशं मावज्ञासीः । सर्वथा प्रभव-
न्ति प्राणिनाममी लोकपालाः । तत्रापि विशेषतः सकलत्रिदशा-
धिपतिरशेषसुरकिरीटमाणमयूखमालार्चितचरणारविन्दः पुरंदरो
देवः । तद्वर्णुं कमप्यमीषाममृतभुजां मध्ये । मानय स्वर्गसुखानि ।
अभूमिरसि मर्त्यलोकस्तोकसुखानाम्” इति पुनस्तामभ्यधात् ॥ ख

एवं विधे च व्यतिकरे दमयन्त्या पुनरुक्तमिमं जल्पमरण्यकरि-
ण्येवारुंतुदमदुःशमसहमानया मनाक्तरलिते शिरसि, स्तोकीकृते
मनसि, मुक्ते निःसहनिःश्वासमरुति, परावर्तिते चक्षुषि, विवर्णता-
मानीते वदनारविन्दे, प्रस्तावपण्डिता प्रियंवदिका प्राह ॥ ग ॥

“देव, श्रुतं श्रोतव्यम्, अवधारितो देवादेशः । किं तु न स्वत-
न्त्रेयम्, ईश्वरेच्छया प्रवृत्तिनिवृत्तयो यतः प्राणिनाम्, अनालोच-
नगोचरश्चायमनुरागोऽङ्गनाजनस्य ॥ घ ॥

तथा हि ।

तीव्रतपनतापप्रियाम्भोजिनी न सहते स्तोकमप्यमृतमुचो रु-
चश्चन्द्रस्य, परिम्लायति मालतीमालिका सलिलसेकेन ॥ ङ ॥

ग्रहं चान्यालापव्याजेन दमयन्ती प्रतिपादितवती । न नामेति वितर्कः । “ किं दूरीकृ-
ताहम्” इति वितर्कः ॥ क ॥

प्रसिद्धं चैतत् ।

भवति हृदयहारां कापि कस्यापि कश्चि-
न्न खलु गुणविशेषः प्रेमबन्धप्रयोगे ।

किसलयति वनान्ते कोकिलालापस्ये

विकसति न वसन्ते मालती कोऽत्र हेतुः ॥ ४७ ॥

एवमनेकविधोपाख्याननिपुणया तत्कालोचितम्, अनुच्चस्मि-
तसुधास्निग्धम्, अविरुद्धम्, परिमितपरिहाससुन्दरम्, अनुवृत्ति-
वृंहितानुरागम्, उचितचाटुचटुलम्, अंशाढ्यम्, अकठोरम्, अनु-
ज्झितप्रियम्, प्रियंवदिकया सहाल्पाल्पं जल्पन् “अयुक्तमिह कन्या-
न्तःपुरे चिरं स्थातुम्” इति चिन्तयन्नाष्टच्छब्द दमयन्तीं नलः प-
र्यङ्गिकौष्ठ्यादुदतिष्ठत् ॥ क ॥

प्रथमोत्थितया च तया लज्जावनम्रवदनारविन्दया सह सखी-
कदम्बकेन द्वित्राणि पदान्यनुगम्यमानो विहसन् “अलमलमाया-
सेन, स्वीयतां सुखम्” इत्यभिधाय स्वगृहानयासीत् ॥ ख ॥

गत्वा च शिरीषकुसुमदाममृदुनि शय्यातले निषण्णभ्रिन्त-
यांचकार ॥ ग ॥

हर्षादुत्पलकं विकासि रभसादुत्तानितं कौतुका-

च्छृङ्गारादलसं, भयात्तरलदृङ् नम्रं च लज्जाभरात् ।

तस्यास्तन्नवसंगमे मृगदृशो दृश्येत भ्रूयोऽपि किं

किंचित्काञ्चनगौरगण्डगलितस्वेदाम्बुरस्यं सुखम् ॥ ४८ ॥

१ प्रयोगी; प्राप्तबन्धप्रयोगी. २ चित्तभुवा. स्निग्धम्. ३ परिमितं. ४ असाध्यकठोरम्. ५ पर्य-
ङ्गिकातलादुद. ६ विरहातुरामलमलप्रया.

अपिच ।

अपसरति न चक्षुषो'मृणाक्षी
 रजनिरिषं च न याति नैति निद्रा ।
 प्रहरति मदनोऽपि दुःखितानां
 बत बहुशोऽभिमुखीभवन्त्यपायाः ॥ ४९ ॥
 इति विविधवितकीवेशविध्वस्तनिद्रः
 सजलजडिम मीलत्पक्ष्म चक्षुर्दधानः ।
 हरचरणसरोजद्वन्द्वमाधाय चित्ते
 नृपतिरपि विदग्धः स त्रियामामनैषीत् ॥ ५० ॥

इति श्रीत्रिविक्रमभट्टविरचितायां दमयन्तीकथायां
 हरचरणसरोजाङ्गायां सप्तम उच्छ्वासः स-
 माप्तः ॥ ग्रन्थोऽपि समाप्तः ॥

इति विषमपदप्रकाशमेतं दमयन्त्यास्तनुते स्म चण्डपालः ।
 शिशुमतिलतिकाविकासचैत्रं चतुरमतिस्फुटभित्तिचारुचित्रम् ॥
 श्रीप्राग्वाटकुलाब्धिवृद्धिशशभृच्छ्रीमान् यशोराज इ-
 त्यार्यो यस्य पिता प्रबन्धसुकविः श्रीचण्डसिंहोऽग्रजः ।
 श्रीसारस्वतसिद्धये गुरुरपि श्रीलृण्णिगः शुद्धधीः
 सोऽकार्षीदमयन्त्युदारविभूतिं श्रीचण्डपालः कृती ॥

इति श्रीचण्डपालविरचिते दमयन्तीविवरणे सप्तम
 उच्छ्वासः समाप्तः ॥

दमयन्तीकथास्य श्लोकानामकारादिक्रमेणानुक्रमणिका

मूलानि.	उच्चातः	श्लोकसंख्या	मूलानि.	उच्चातः	श्लोकसंख्या.
अंसस्त्रांसिजलार्द्र—	५	३७	अयि भवत कृतार्थाः	६	८०
अक्षमालापवृत्तिश्वा	१	७	अक्षमणिकिरण—	६	३९
अखण्डितप्रभावोऽथ	२	३१	अलंकृतनिशान्तेन	४	१२
अगाधान्तःपरिस्पन्दम्	१	३	अवतरति घृताची—	५	५१
अग्रस्यामिव चेतसः	७	१५	अविरतमिदमग्मः	५	६१
अङ्गाः कङ्ककलिङ्ग—	७	६	अवृष्टिनष्टधूलीक—	४	१३
अच्छाच्छैः शुक्पिच्छ—	१	४६	असमहरिततीरं	५	९
अजनि जनित—	१	५०	अस्ति स्वर्गसमः	१	५४
अजनि रजनिः	६	३५	अस्तु स्वस्ति समस्त—	१	५५
अतिलालिततरं	४	५	अहीनां मालिकां	४	१९
अत्रान्तरे तरणि—	३	३	आकर्ण्य स्मरयौवराज्य—	१	४०
अत्रिजातस्य या	१	९	आकारः स मनोहरः	१	५८
अथ कथमपि नाथं	१	५१	आज्यं प्राज्यमभिन्न—	७	११
अथ नरपतिदत्ते	३	८	आज्यप्राज्यपराङ्ग—	७	१२
अथ विमलदुकूल—	३	२१	आनन्ददायिनस्ते	६	४२
अथ मे सुवहोः	३	१२	आनन्दिसुन्दर—	५	१२
अद्यास्मत्कुलसंततिः	७	१	आ पूर्वापर—	७	४
अनुगुणघटनेन	७	५	आबध्नत्परिवेष—	३	३२
अनुभवतु चिराय	५	२८	आ ब्रह्मावधि	७	२
अनेकधा यः किल—	२	२०	आरुद्धीताः शिलारि—	६	६७
अन्तः केवल	७	३९	आवासाः कुसुमा—	६	६१
अपसरति न चक्षुषो	७	४९	आविर्भूतविषा—	५	१६
अपसृत्तमनुतरङ्गि—	६	७४	आसीत्पिण्डित—	५	३१
अपहस्तितान्तर्द्वया—	५	५६	आसेतोः कपिकी—	७	३
अप्रगल्भाः पदन्यासे	१	६	आस्पृश्रीः संनिभे—	४	१६
अपि रेणुकृतकीडं	३	२७	आहूतोदीच्यभूपेन	५	२४
अञ्जश्रीसुभगं	१	५३	आह्लादयन्ति मृदवो	५	६८
अभिलषति नाल—	५	७	आह्लादयन्ति सौख्याग्मः	२	२४
अमन्दानन्दनिष्यन्द—	३	२५	इतश्चन्द्रः सान्ना—	७	३९
अयं हि प्रथमो रागः	६	४६	इति जनितमुदिन्दोः	२	३९

मूखानि.	उक्त्यासः	श्लोकसंख्या	मूखानि.	उक्त्यासः	श्लोकसंख्या
इति विविधमुदञ्च—	६	४७	एतस्याः सलिलाव—	६	१६
इति विविधवितर्का—	७	५०	एताः प्राप्य परोपकार—	४	२१
इतो मकरकेतनः	७	३३	एताः सान्द्रद्रुमतल—	४	४
इत्थं काव्यकथा	१	१५	एतास्ताः परिपक्व—	६	७१
इदं गोदावर्या—	४	२५	एषा मे हृदयं जीव	२	२१
इदं मन्दाकिन्या	४	२४	एषा सा विन्ध्यमध्य—	५	३५
इदं राज्यमियं	३	१३	कंदर्पस्य जगज्जैत्र—	४	६
इन्दोः सौन्दर्य—	१	५७	कः करोति गुणवा—	५	१४
इष्टा क्रतून् युग—	५	५४	कदा किल भविष्य—	६	२१
इह कवलितकन्दं	२	११	कन्यामन्यातुरक्तां	७	२६
इह चरति चकोरः	५	७३	कर्णमूलविषये	५	६२
इह पुनरनिशं	२	१२	कर्णान्तिरुष्टवलयी—	७	४०
इह भवतु निवासः	६	७३	कर्णान्तिविभ्रमभ्रान्त—	१	१३
ईषान्निःसृतकुन्द—	७	२४	कर्पूराम्बुनिषेक—	५	२१
उचितमुचित—	४	२२	का नाम तत्र चिन्ता	७	७
उच्चैः कुम्भः कपिश—	६	६०	कालमिव कलाबहुलं	६	३७
उच्चैः शाखाप्रसंलभा	७	४७	काव्यस्याग्रफलस्येव	१	१७
उज्ज्वलसुवर्णपदक	६	४१	किं कर्पूरकणाः	२	३८
उड्डीय बाञ्छितं	५	४	किं कवेस्तेन काव्येन	१	५
उत्कम्पाद्गलितां—	६	६९	किञ्चित्कम्पितपाणि	७	३७
उत्फुल्लगल्लै—	१	२३	किं तेन जातु जातेन	४	१९
उदयगिरिगतायां	६	१	किनरवदनविनि—	७	३५
उदात्तनायकोपेता	१	२५	किं लक्ष्मीः स्वयमागता—	१	५६
उन्मादिनी मद—	५	१०	किं स्यादञ्जनपर्वतः	१	४४
उन्मादि यौवन—	५	६५	किमपि परिजनेन	४	३२
उपकर्तुं प्रियं वक्तुं	३	१४	किमश्वः पार्श्वेषु	१	४९
उपनदि पुलिने	५	६९	किमु कुवलयनेत्राः	५	५०
उपनयति करे	६	५९	कुन्दे सुन्दरि	७	९
उपरम रमणीया—	६	५४	कुररभरसहं	५	४०
उपरि परिमलान्वैः	४	२३	कुरुते नालकव—	५	६
एकान्ते सेवते योगं	२	१८	कूजक्रीडं चटुल—	६	२५
एतस्याः करिकुम्भ—	५	५९	कृतक्रीडाः क्रोडै—	५	४८

अकाराद्यनुक्रमणिका.

३

मूलानि	उच्छ्रितः	श्लोकसंख्या	मूलानि	उच्छ्रितः	श्लोकसंख्या
कृत्वातिथ्यक्रियां	३	१०	तत्तस्याः कमनी—	३	३१
केनापि व्यवहारेण	५	२३	तत्तातस्य कृतादरस्य	४	३१
कैलासायितमग्निभिः	७	२८	तथा भव यथा तात	४	१७
कोष्णं किं नु निषिच्यते	४	९	तदेतत्पुण्यानां	४	२६
क्वचिच्चटुल—	५	४४	तद्वातमृतपानार्थि—	४	९
क्वचित्प्रवरगैरिका	५	४३	तया दत्ता मया नीता	५	१३
क्वचिदीप कार्यारम्भे	५	५५	तव सुभग रम्यदशया	६	४०
क्षुभ्यत्क्षीरसमुद्र—	२	३४	तव सुहृदुपभुक्त—	६	१२
गीतेर्ग्रीमाः किल द्वित्राः	६	५२	तस्मिन्स्मितमुखे	१	५९
गौरवं गौरवंशस्य	२	१०	तस्य विषयस्य मध्ये	१	२९
ग्रीवालम्बित—	५	५८	तस्याः कान्तिनिरुद्ध—	२	३०
चक्रधरं विषमाक्षं	६	३२	ता एव निर्वृतिस्थान—	२	२६
चार्वी सदा सदाचार	१	३३	तात तावन्ममा—	५	३
चिरविरचितचाटु—	५	७२	तास्तास्तं स्नपयामासु—	३	२०
जननीति मुदित—	१	३०	तुभ्यं नमो नमस्त्र्योक्त—	३	१
जनयति जलबुद्धिं	२	९	तेषां वंशे विशद—	१	१९
जयति गिरिसुतायाः	१	१	तैस्तैरात्मगुणै—	१	२०
जयति जगदेकचक्षु—	६	३१	त्रिदिवपुरसमृद्धि—	१	३२
जयति मधुसहायः	१	२	त्वत्तो भयेन	६	१३
जयत्यखिललोक—	६	८	त्वद्देशागतमाहतेन	६	२३
जयत्यमरसारथि—	६	९	त्वद्देशागतवायसाय	६	२२
जयत्यमलकौस्तुभ—	६	५	दग्धो विधिर्विधत्ते	७	२१
जयत्यमलभावना—	६	११	दत्त्वाधर्महृणीयाय	३	९
जयत्यम्भोजिनीखण्ड—	३	५	दरमुकुलितनेत्र—	७	४२
जयत्यम्भोजिनीबन्धु—	६	३	दिशः प्रसेदुः	४	२८
जयत्यसमसाहस—	६	१०	दिशि दिशि किमि—	५	३३
जयत्यसुरसुन्दरी—	६	७	दिष्ट्या दिवौकसां	५	५३
जयत्युदधिनिर्गत—	६	४	दूराभोगभरेण	३	३४
जयत्युदरानि सर—	६	६	देवो दक्षिणदिक्कुलस्य—	२	२९
जाताकस्मिन्कविस्मयैः	१	४८	देशः पुण्यतमोद्देशः	१	२८
जातिर्यत्र न तत्र	५	५७	देशानां दक्षिणो देश—	२	२८
जानन्ति हि गुणा—	१	१८	देशो भवेत्कस्य न	२	२७

मूळानि	उच्छ्वासः	श्लोकसंख्या	मूळानि	उच्छ्वासः	श्लोकसंख्या
धन्याः शरदि सेवन्ते	२	१	पीनोन्मद्वन—	६	६४
धन्या काप्युपराधिता—	७	३६	पुनरपि तदभिज्ञा—	१	६४
धन्यास्ते दिवसाः	१	३४	पूर्वापरपयोराशि—	५	३०
धीरं रङ्गन्त—	५	२९	पूर्वाहं विहितोदया	५	७४
धृतकदम्ब—	१	४३	पौष्पाः पञ्चशराः	७	१८
धुतरजनि—	६	५६	प्रभासंयोगिविख्यात—	३	२४
नक्षत्रभूः क्षत्र—	१	३७	प्रसन्नाः कान्तिहारिण्यो	१	४
न गम्यो मन्त्राणां	७	१७	प्रसरति रणरणकरसः	६	४३
न तत्काव्यं न तन्नाट्यं	३	२८	प्रसृतकमलगन्धं	५	८
नद्यास्तीरे विदर्भाया	५	२७	प्रस्तुतस्य विरोधेन	७	४६
नमिताः फलभारेण	२	२	प्रायः सैव भवे—	४	१
नलोऽपि मां	६	१९	प्रावृषं शरदं	२	३
नास्तिसा नगरी यत्र	१	२६	प्रियविरहविषा—	६	४५
निजप्रियमुखभ्रान्त्या	५	६०	प्रेमप्रपञ्च	५	११
नित्यमुद्रहते	२	३३	वककृतनिनदं	५	४१
निपतति किल	६	२०	बाणकरवीरदमनक—	२	१७
निर्भासं मुखम—	१	४७	बालोन्मील—	५	३९
निर्माय स्वयमेव	४	७	विभर्त्ति यो ह्यर्चुन—	४	१८
निश्चितं ससुरः	१	१०	विभ्रते हारिणीं	४	३२
नीरं नीरजनिर्मुक्तं	१	४२	ब्रह्मण्योऽपि	१	३९
नीरञ्जनपदे	२	२९	भङ्गश्लेषकथाबन्धं	१	२२
नृप चलसि	६	६८	भजत बलसमूहाः	६	७५
नोद्याने न तरङ्गिणी	७	१६	भवति यदि सहस्रं	५	१
नो नेत्राञ्जलिना	१	६२	भवति हृदयहारी	७	४७
पटलमलिकुलाना—	२	४	भवन्ति फाल्गुने	१	२७
पद्मान्यातपवारणानि	५	७१	भानोः सुता	६	१५
परिभ्रान्तच्छाया	७	२५	भिन्दन्कन्द—	१	४५
परिहरति नयो	३	२९	मुक्तान्ते घृत—	७	१३
पर्णैः कर्णपुटायितै—	१	४१	भूपालमन्त्रणे	५	२२
पर्वतभेदि पवित्रं	६	२९	भूमयो बहिरन्त—	१	३१
पश्यैताः करिकुम्भ—	५	३८	भोगान्भो गाङ्गवीची—	३	२२
पाण्डुपङ्कजसंलीन—	२	१४	भ्रमकरं	५	६३

मूलानि	उच्छ्वासः	श्लोकसंख्या	मूलानि	उच्छ्वासः	श्लोकसंख्या
भाम्यद्विरेकाणि	२	५	रजनिमवनिनाथः	५	७७
भाम्यदृक्भरा—	६	६२	रसे रसायने	४	१४
मञ्जकुञ्जर—	५	३६	राजते राजतेनायं	२	८
मण्डलीकृतकोदण्डः	४	३	राजनराजीवपञ्चाक्ष	२	२३
मदनमतिमुवानं	७	२७	रूपसंपन्नमग्राभ्यं	२	२२
मध्ये त्रिवली	५	६७	रोहणं सूक्तरत्नानां	१	८
मन्दं मन्दरमन्दिरेषु	५	३२	लक्ष्मीं बिभ्रणयोः	७	३४
मन्दायते दिनमिदं	५	६४	लब्धार्धचन्द्र ईशः	६	३८
महावराहाङ्गविनि—	६	३०	ललाटपट्टविन्यस्त	३	११
माद्यदन्तिकपोल	५	३४	लावण्यपुण्यपरमाणु	७	२२
माद्यन्मांसलतुङ्ग—	५	२५	लावण्यातिशयः	३	३३
माल्यं मूर्धनि	६	७०	लावण्यामृत—	७	४३
मिश्रं च मन्त्री च	१	३८	लास्यं पांसुकृणायते	५	२०
मुक्तादाममनोरथेन	२	३७	लिप्तेवामृतपङ्केन	५	१९
मुक्ताक्षैः श्रूयमाणं	६	२७	लीलया मण्डलीकृत	४	३०
मुग्धस्निग्ध—	३	६	लीलाताण्डवितभुवोः	७	४१
मुग्धा दुग्धधिया	२	३६	वररजनीकरकान्ते	३	१९
मुञ्चन्त्याः शिशुतां	३	३०	वरसहकारकरञ्जक—	२	१६
मुहुरधिवसतां	५	४२	वर्धमानोल्लसद्गागा	६	४८
मृगेषु मैत्री	६	२८	वल्लीवल्कापिनद्ध—	१	५२
मृदकरपरिरम्भा-	६	५८	वहति नवविकासो—	२	१३
यं श्रुत्वैव मनोभवा—	७	१०	वाचः काठिन्यमायान्ति	१	१६
यत्र न फलिता—	६	६३	वायुस्कन्धमवष्टभ्य	५	४५
यथा चित्तं तथा	३	१५	वासरश्रीमहावल्ली—	३	४
यथेयमाकृति—	५	२६	विकलयति कुला—	५	६६
यद्यावद्यादृशं	३	१७	विगलितविलास—	७	२३
यद्येतस्याः सकृदपि	६	१७	विचित्राः पञ्चाली	६	२४
याः स्कन्दस्य जगाद	४	२७	विपिनोद्देशं सरसं	६	३४
यात्यस्ताचलमन्ध—	६	२	विभो विभूतिसंपन्न	३	२
ये कुन्दद्युतयः	१	३५	वियति विशद—	३	१८
रक्तेनाक्तं विनि—	५	७६	विरचितपरिवेषाः	५	५२
रङ्गयङ्गे कुरङ्गाक्ष्या	७	४४	विवेकः सह संपत्त्या	३	१६

मूलानि	उच्छ्वासः	श्लोकसंख्या	मूलानि	उच्छ्वासः	श्लोकसंख्या
विश्राम्यन्ति न	५	५	साप्यनेककलोपेता	३	४९
विश्लेषाकुलचक्र—	५	७५	सालानकमनालान—	३	५७
वीचीनां निचयाः	५	४९	सा समीपस्थितज्येष्ठा	३	२३
वीरपुरुषं तदेत—	६	६६	सिद्ध्यन्तां राजमार्गाः	३	७८
वेदविद्योपमा देवी	६	५३	सिन्दूरसृष्टया	३	७
वेधा वेदनयाश्लिष्टो	६	१४	सुगमस्तवास्तु	३	३३
व्यासः क्षमाभृतां	१	१२	सुधापङ्केपलिसेव	७	३०
शतगुणपरिपाटया	६	५५	सुरसदननिवासं	३	७७
शश्वद्वाणद्वितीयेन	१	१४	सुस्थिततेजोराशे—	७	१९
शिथिलितसकला	५	१५	सैषा चलच्चन्द्रकि—	३	२६
शुष्काङ्गी घनचार्वाङ्ग्याः	६	५१	सोच्छ्वासं मरणं	७	४५
शृङ्गाररसभृङ्गार	२	२५	सोऽयं क्रीडाचलो	२	७
श्व्योतच्चन्दनचारु—	२	३५	सोऽयं यस्तेन पान्थेन	४	८
श्व्योतच्चन्द्रमणि—	५	१७	सोष्णीषमूर्धा	४	१५
षड्रसाः किल वैद्येषु	७	१४	सोऽहं हंसायितुं	१	२१
संगता सुरसार्थेन	१	२४	सौधस्कन्धतलानि	७	३१
संगीतका त्वदौत्सुक्या—	६	५०	स्कन्धशाखान्तरालेषु	५	४६
संग्रहं नाकुलीनस्य	४	२०	स्त्रीमाणिक्यमहाकरः	१	६१
संसाराभ्युनिधौ	५	२	स्थित्वा त्वदागमन—	६	१८
स एष निषधेश्वरः	६	३६	स्मरानराजधानी—	७	२०
सकलविषयवृत्ती *	६	४४	स्मर विहरणवेदी	६	७६
सत्काञ्च्यश्चन्दनार्द्र	६	७९	स्वःसौन्दर्यविडम्बि	६	७२
सदाहंसाकुलं	१	३६	हंहो हंसि चकोरि	७	८
सदूषणापि निदोषा	१	११	हरचरणसरोजा—	३	३५
सरलप्रियगुणाढ्य	२	१५	हरिति हरिणयूथं—	२	६
सरसिजमकरन्दा—	५	७०	हर्षादुत्पुलकं	७	४८
सर्गव्यापारखिन्नस्य	३	२६	हर्षाद्वाष्पचिते	७	३८
सर्वेऽपि प्रक्षिणो हंसाः	७	२९	हृद्योद्यानमह—	१	६३
सवृद्धबालाः काले	४	११	हृद्योद्यानसर—	१	१८
सांशुकोन्नतवंशस्य	४	१०			
सा त्वं मन्मथमञ्जरी	१	६०			
सानूनां सानूनां	६	६५			

दमयन्तीकथायाः शुद्धिपत्रम् ।

पृष्ठे	पङ्क्तौ	शुद्धपाठः	पृष्ठे	पङ्क्तौ	शुद्धपाठः
३	५	परं	५३	१९	कुट्टल
४	२५	“कच बन्धे”	५८	६	मुक्ताहारो
६	१५	वाऽतिलाघवेन	६०	१८	तयोक्ते अर्थाञ्जिजाते
८	१	श्रीधरस्या—	६२	१२	राजीवपञ्चास
	२५	बन्धोऽपि दुष्कर	५३	९	मैत्रीभावः
१०	१२	गलग्रहो	६४	१	सीतास—
११	५	सन्नाणि	७०	२०	आनीताः
	२३	”	७१	१३	भयाददर्शनं
	२८	घनाः प्रचु	७२	२३	पुष्पाणि
१२	२६	मामुतोऽभीक्ष्ण—	८५	१६	मैत्रीसुधायाः
१४	८	मित्रो	८९	२१	स्वभावादेव
१८	८	नगरी	९०	११	यशोभाजन०
	२१	सर्वोऽपि विजिगीषुः	९४	११	लाण्डित०
१९	१	विश्वामित्र	९५	२३	भवने
	१९	विश्वामित्रो मुनिः	९६	२३	कुर्वन्ति
	२३	शीलः ।	९७	२	मुद्गान्
२१	१०	निरूपमानवायौवनश्रीः	९८	४	अपराह्ण
२४	३	नक्षत्रभूः क्षत्र—		१५	आवेदयत्
	१९	नक्षत्रेति	११२	१	नलिनीवन०
२५	१	मित्रं च	११५	१८	च्छेदः
२७	१०	मधु मकरन्द—	१२०	९	उपदेशको
	२४	यात्रा	१२३	९	संस्वं
२८	३	सुमित्रोपेतो		२१	बाणैः
	१०	जगज्जेगीयमान	१२४	२५	विवर्धनं
३०	१८	लोकोत्तरान्	१२५	२	मित्रमण्डली
३८	८	“अब्जश्री		११	मित्रम०
	१८	भवन्ति” इत्येव		२४	देवैः
३९	८	“अस्ति स्वर्ग—	१२७	२७	पुत्राश्च पितृभ्यो
४२	८	विस्मृत	१२८	४	कारणेऽब्धान्तः
४६	३	“स्त्रीमा०		१५	श्रीपक्षे
	१९	व्यापारः” इ०	१३१	२५	अतिशयं श्रियं
५२	१	श्रुतिसु—	१३८	१३	प्राप्तमुदधेः

पृष्ठे	पङ्क्ति	शुद्धपाठः	पृष्ठे	पङ्क्ति	शुद्धपाठः
	१९	“नूनमय		२१	कृत्वा
१३९	१५	चामीकर	२००	१७	चञ्चलपुटादयो
१४०	११	श्रियम्”	२०२	१०	मेषवृषमिथुनकुम्भकन्या रा-
१४१	४	श्रूयमाणेषु परितः			शिबि०
१४३	२१	५९		१६	साभोगता चो०
१४४	५	इत्यभिधायैव—मुग्धे		२५	पुण्डरीकैः
	१४	श्राभ्यति श्रोत्रे०	२०३	४	विन्ध्यस्कन्ध०
१५१	८	हंसी”	२०४	६	गीत
१५९	४	स्थोत०		१०	जनयति वनितानां
	१८	स्थोत० ।		२०	मेखलाभ्रुवै गिरिम
१६२	१७	मम”	२०६	८	“भानोः०
१६४	२१	क्षैरेयीदाधि०		१४	अपिच
१६८	१	पाणिनीया	२०७	८	क्रीडागिरि०
	१३	बहुमानयन्	२०८	१०	भूषिताः ॥ २१ ॥”
१७२	३	मुनीनां	२०९	३	“त्वद्देशा०
१७४	१९	परिसरेषु		११	स्थीयते ॥ २३ ॥”
१७६	१०	तांश्चावलोक्य—	२१०	१२	पञ्चालीर्दल०
१७८	१४	सरस्वतीगीतप्र	२११	५	प्रयाणम् ॥ २५ ॥”
१८१	२०	श्रयदारिद्र्यो		६	वासः
१८३	१९	यस्य”		१०	करीराङ्कुरान्
	२१	नीरङ्गया		१५	—नि”इति
	२३	यथापिचेति समुच्चयः	२१२	१	हरिणी
१८४	१९	पञ्चगाङ्गना	२१६	४	“विषिनो०
१८५	१३	लीलागामिन्यः	२१७	५	भाग्यपरम्परा” इति
१८७	५	“जातिर्यत्र०	२२०	१६	द्रवार्द्रित—
१८८	२१	तरुण्यः”	२२१	१३	आहारम्—
१९२	३	दीर्घ		१८	तेन चेति ।
	८	अवलम्बमानः	२२२	१०	“सकल०
१९३	१३	स्तवकेषु, वास०	२२३	९	नेदीयो
१९४	१७	उद्रिक्तः सन्	२२६	१	अनेकविधवक्रोक्ति
१९५	१०	अपिच		५	“उपरम—
१९९	१८	अतिविचित्रा चम्पक०	१३	३	चक्रवाकः ॥ ५५ ॥”

शुद्धिपत्रम् ।

पृष्ठे	पङ्क्तौ	शुद्धपाठः	पृष्ठे	पङ्क्तौ	शुद्धपाठः
२२७	१०	“धुतरज—		११	सौख्येन च”
	१३	कुचेषु ॥ ११ ॥ ”	२४६	१८	“अनुगुण- -
२२९	१६	लक्ष्मीमृगा०	२४७	८	किमिह”
२३०	६	पुलकः, कुसु० निलैङ्गत्कम्य-	२५१	१६	दिष्टयाद्य वर्धो—
		मानः		१	“आज्यं०
२३१	२२	शुनः संज्ञावृ०	२५५	१२	मुञ्चयताम् ॥ १२ ॥”
२३७	५	पादपाः”	२५६	१०	“मोक्षाने—
	७	‘प्राप्ताः कु०	२५९	५	वन्द्यताम्—”
२३९	११	नाममालासु,		१०	रागिणि
२४०	२१	उद्दण्डयतो गाढमुत्साहयतः	२६४	१७	अष्टमीशशाङ्कशक-
२४४	९	सीमविषयः		५	जगदभूत् ॥ २५ ॥”
	१४	सर्वभावम् ।		८	“कन्यामन्या—
२४५	२	“आपूर्वोपर		११	पश्चिमाब्धिम् ॥ २५ ॥ ”

